

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ З ВИВЧЕННЯ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 14

Київ-2014

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
у жовтні 2014 р., протокол № 8

Оригінал-макет підготувала Зубець Л.

Тексти до друку підготувала Березанська Г.

Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 14. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. — 362 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читацькому загалу видання, розглядаються маловивчені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., які висвітлюються в контексті європейського цивілізаційного процесу. Зацікавлений читач знайде у них відповіді на ціле коло проблем, що досліджуються вперше або по новому оцінюються з позицій сучасної історичної науки.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
UKRAINIAN NATIONAL COMMITTEE FOR STUDY COUNTRIES
OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

**Ukraine
in Central-Eastern
Europe**

Volume 14

Kyiv-2014

Ukraine in Central-Eastern Europe. — Vol. 14. — K.: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2014. — 362 p.

The collection includes articles devoted to some unrevealed yet questions of the domestic history from Byzantine epoch to the late of the 18th century. This edition is addressed to the wide circle of inguisitive readers: scholars, lectures, all who are interesting by the history of Ukraine and the countries of East and Central Europe. The Authors of the collection proposed the new approach or reevaluation of the problems of the Past in the light of European Civilization process.

Редакційна колегія:

Валерій Смолій, доктор історичних наук, академік НАН України, Інститут історії України НАН України (відповідальний редактор)

В'ячеслав Станіславський, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Тарас Чухліб, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Василь Кононенко, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (відповідальний секретар)

Валентина Матях, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Борис Черкас, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Редакційна рада:

Мар'ян Бендза, доктор габілітований, професор Християнської теологічної академії

Віктор Брехуненко, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олександр Головка, доктор історичних наук

Олександр Гуржій, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Юрій Мицик, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олександр Моця, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Петро Сас, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Валерій Степанков, доктор історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

Тереза Хинчевська-Генель, доктор габілітований, професор, Інститут історії ПАН, Університет в Білостоку, Варшавський університет

З М І С Т

I. ІСТОРІЯ

Жданович Олеся

Кочовики Степу і Візантійська імперія у IV–VI ст.
(на основі свідчень візантійських авторів) 13

Черкас Борис

«Самаро-Орельський» улус Золотої Орди 28

Кириченко Катерина

Створення «замовних» творів історичного змісту на початку XVI ст.:
Велике князівство Литовське та Московське князівство 36

Сас Петро

Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. 56

Затилюк Ярослав

«Перепрочитання історії» хрещення Русі князем Володимиром
в історичній культурі ранньомодерної України 71

Федорук Ярослав

Нездійснений проект ірландської колонізації України 1655 р. 101

Станіславський В'ячеслав

Купці, зайняті у торгівлі між Військом Запорозьким та Османською імперією
на початку XVIII ст.: імена, етнічна та державна приналежність 118

Горбець Віктор

Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу:
гетьман Скоропадський vs сотник Лісовський, 1715–1722 138

Гордуновський Олег, Гуржій Олександр

Чумацький промисел в Україні: причини занепаду 162

II. ІСТОРІОГРАФІЯ

Блануца Андрій

Політика земельних надань Ягеллонів на українських землях
Великого князівства Литовського: історіографія проблеми 185

Арістов Вадим

«Переворот» О.О. Шахматова в історіографії давньоруського літописання 207

Гошко Тетяна

Сучасна українська урбаністика в контексті історіографічної глобалізації 230

III. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Вілкул Тетяна

Початкова частина Віленського хронографу: переписувачі та читачі253

Білоус Наталія

Між політикою і повсякденням: з історії стосунків коронного гетьмана Станіслава Жолкевського з київським воєводою Томашем Замойським (у світлі листування 1619–1620 рр.)268

Ващук Дмитро

Документи князів Чорторийських початку XVII ст. (за матеріалами Російської національної бібліотеки)..... 302

Мицик Юрій, Тарасенко Інна

З документації Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві XVII — початку XVIII ст.: маєтності на Корсунщині312

Тоїчкін Денис

Оснащення українського козацького війська: холодна зброя336

CONTENTS

I. HISTORY

Zhdanovych Olesia

Relations between the Steppe Nomads and the Byzantine Empire during the IV–VI centuries, based on the point of view of Byzantine Authors 13

Cherkas Borys

«Samara-Orel» Ulus of the Golden Horde 28

Kyrychenko Kateryna

The Creation of the made-to-order Historical Writings at the beginning of the XVIth century: the Grand Duchy of Lithuania and Muscovy 36

Sas Petro

The Way of Sultan Osman II Army to Khotyn in 1621 year 56

Zatyliuk Iaroslav

Re-reading of the History of Christianization of the Old Rus' by Prince Volodymyr in the Early-Modern Ukrainian Historical Culture 71

Fedoruk Iaroslav

Unrealized Project of the Irish Colonization of Ukraine in 1655 101

Stanislavs'kii V'iacheslav

Merchants, engaged in Trade between the Zaporozhian Host and the Ottoman Empire in the early XVIIIth century: Names, Ethnic and State Identity 118

Gorobets' Viktor

The Strength and Weakness of the Hetman's Power in Post-Poltava Era: Hetman Skoropadskyi vs. Captain Lisowski, 1715–1722 138

Gordunovski Oleh, Gurzhiy Oleksandr

Chumatstvo in Ukraine: the Causes of Decline 162

II. HISTORIOGRAPHY

Blanutsa Andrii

Jagiellonian Land Policy in the Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania: Historiography of the Problem 185

Aristov Vadym

The «Revolution» Aleksei Shakhmatov in the Historiography of Early Rus' Chronicle Writing207

Goshko Tetiana

Modern Ukrainian Urban Studies in Historiographical Context of Globalization230

III. SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Vilkul Tetiana

The Initial Part of the Vilna Chronograph: Scribes and Readers253

Bilous Nataliia

The Relations Between the Crown Hetman Stanislaw Zolkiewski and the Kyivan Governor Tomasz Zamoyski (in the Light of the Correspondence of 1619–1620).....268

Vashchuk Dmytro

Princes Czartoryski Family Documents of the early 17th century, based on the Acts of the National Library of Russia302

Mytsyk Iurii, Tarasenko Inna

From the Documents of St. Michael Vydubys'ky Monastery in Kyiv of the 17th — early 18th century: Estates in Korsun'shchyna312

Toichkin Denys

The Equipment of Ukrainian Cossack Army: Cold Steel336

Розділ I
Історія

Олеся Жданович

**Кочовики Степу і Візантійська імперія
у IV–VI ст.
(на основі свідчень візантійських
авторів)**

У статті на основі свідчень ринньовізантійських авторів (Амміана Марцелліна, Пріска Панійського, Прокопія Кесарійського, Агафія Міринеїського, Менандра Протектора) досліджуються відносини кочових народів Євразійського Степу — гунів, тюрків, аварів з візантійцями. Висвітлюються особливості сприйняття варварів у координатах візантійського світогляду. Зібрані разом окремі свідчення про зовнішній вигляд, звичаї, обряди та спосіб життя кочовиків, їх взаємини з Візантійською імперією, починаючи з появи на її теренах орд гунів наприкінці IV ст. і до дипломатичних стосунків з першою степовою імперією Великим Тюркським каганатом у VI ст., з'ясована зацікавленість обох сторін та простежена динаміка й еволюція цих відносин.

Ключові слова: гунни, ромеї, тюрки, авари, степова імперія, Великий Тюркський каганат, кочовики.

В статье на основе свидетельств ранневизантийских авторов исследуются отношения кочевых народов Евразийской Степи — гуннов, аваров, тюрков с византийцами. Отображаются особенности восприятия варваров в координатах византийского мировоззрения. Представлены отдельные свидетельства из разных источников о внешнем виде, обрядах и обычаях, образе жизни кочевников. Рассмотрены их связи с Византийской империей от появления на ее территориях орд гуннов в конце IV в. до дипломатических отношений с первой степной империей — Великим Тюркским каганатом в VI в.

Ключевые слова: гунны, ромеи, тюрки, авары, степная империя, Великий Тюркский каганат, кочевники.

On the basis of evidence Early Byzantine authors investigated relations between nomads of the Eurasian steppe and the Byzantines. Highlights the features of perception barbarians in terms of the Byzantine world.

Keywords: Huns, Romans, Turks, Avars, empire of the steppe, the Great Turkic khanate, the nomads.

Візантійська імперія періоду раннього середньовіччя мала активні міжнародні зв'язки: від вже традиційно непростих відносин з Іраном до нестабільної політики стосовно варварських племен заходу. Питанням взаємин Візантійської імперії з варварами, у тому числі й слов'янами, приділялось багато уваги у світовій та вітчизняній історіографії. Варто згадати праці Д. Абрамова¹, С. Алексеєва², О. Каждана і Г. Літавріна³, З. Удальцової⁴, Дж. Б'юрі⁵ тощо. Проте, незважаючи на актуальність і активну розробку окреслених питань в історіографії, дослідники не так активно звертають свою увагу на проблеми взаємин візантійців з кочовими народами Великого Степу. Особливо це стосується вітчизняних сучасних дослідників. Зокрема, показовим є те, що, наприклад, одне з найяскравіших і важливих джерел для дослідження візантійсько-тюркських стосунків — твір Менандра Протектора — існує у єдиному перекладі російською мовою, зробленому у ХІХ ст. «любителем древностей» С. Дестунісом⁶. А українською мовою він ще взагалі не був перекладений до цього часу.

Переклади окремих фрагментів, що стосуються історії слов'ян, були зроблені сучасними російськими дослідниками С. Тохтасьєвим та І. Левінською⁷. Але повного перекладу твору Менандра з ґрунтовними науковими коментарями досі, на жаль, немає навіть у наших російських колег. Хоча для розвитку української науки доступ до спадщини ранньовізантійських авторів є важливим з огляду на те, що свідчення, які містяться в їх творах, події, описані давніми істориками, дуже часто стосуються територій нашої держави. Великий Степ і міжцивілізаційні процеси, які протікали на цьому географічному ареалі, є невід'ємною частиною нашої історії.

Мета пропонованої розвідки полягає у дослідженні сприйняття степових варварів візантійцями. При цьому увагу зосереджено на грекомовних працях візантійських істориків IV–VI ст., таких, як Пріск Панійський, Агафій Міринейський, Прокопій Кесарійський, Менандр Протектор, а також латиномовного Амміана Марцелліна. Дані джерела містять відомості про гунів,

¹ Абрамов Д.М. Византия и ее северные соседи I–VIII вв.: Очерки. — Ч. 1. — М., 2002.

² Алексеев С.В. Славянская Европа V–VI вв. — М., 2008.

³ Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и Южных славян. — М., 1958.

⁴ Удальцова З.В. Италия и Византия в VI в. — М., 1959; Удальцова З.В. Политика Византийского правительства в Северной Африке при Юстиниане // ВВ. — VI. — 1953. — С. 88–112.

⁵ Bury J.V. A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395–800). — London, 1889.

⁶ Византийские историки Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менандр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец, переведенные с греческого Спиридоном Дестунисом. — СПб., 1860.

⁷ Менандр Протектор. (И.А. Левинская, С.Р. Тохтасьев) // Свод древнейших письменных известий о славянах. — Том I (I–VI вв.). — М., 1994. — С. 311–356.

тюрків, аварів так, як вони сприймалися в традиції римсько-ромейського світогляду, для якого було характерним несприйняття «дивних» та навіть жаклих, як для «цивілізованого» візантійця, звичаїв і обрядів.

Більшість описів ґрунтується на свідченнях посольських місій до кочових держав. Так, наприклад, Пріск Панійський сам брав участь в посольстві до Атілли, бачив все на власні очі, тож міг як очевидець максимально правдиво написати про гунів. Менандр Протектор писав свою «Історію», базуючись на звітах, а, можливо, й на особистих розповідях учасників посольств. Однак тут криється інша небезпека — суб'єктивність сприйняття респондентом баченого. Це стосується практично всіх візантійських авторів, котрі описували варварів-кочовиків. Але стосовно політичних аспектів візантійсько-варварських відносин, то тут, звичайно, відкинувши інтерпретацію автора та його аналіз тих подій, можна не сумніватись у правдивості й об'єктивності фактів.

Ми поставили перед собою завдання зібрати разом окремі свідчення про кочових варварів та їх взаємини з Візантійською імперією, починаючи з появи на її теренах орд гунів наприкінці IV ст. і до дипломатичних стосунків з Великим Тюркським каганатом VI ст., і на їх основі простежити динаміку та еволюцію цих відносин, знайти спільний фактор та інтерес, що керував обома сторонами на різних етапах.

Отже, завдяки джерелам, котрі дійшли до нас як мовою оригіналу, так і в перекладах європейськими мовами, оздоблених ґрунтовними коментарями, ми маємо змогу проаналізувати взаємини ромеїв з кочовими тюркомовними народами в ранній період візантійської історії.

На теренах колишнього Радянського Союзу і в сучасній Росії та Україні проблемами походження і розвитку кочовиків займалися такі дослідники, як М. Арістов⁸, М. Артамонов⁹, В. Бартольд¹⁰, А. Бернштам¹¹, О. Гаркавець¹², І. Засецька¹³, С. Кляшторний, Д. Савінов¹⁴, Б. Літвінський¹⁵, Н. Пігулевська¹⁶,

⁸ *Аристов Н.А.* Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. — 1896. — Вып. III–IV. — С. 277–456.

⁹ *Артамонов М.И.* История Хазар. — Ленинград, 1962.

¹⁰ *Бартольд В.В.* Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII века // Сочинения. — Т. III. — М., 1965.

¹¹ *Бернштам А.Н.* Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая. — М.–Л., 1952.

¹² *Гаркавец А.Н.* Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А.Н. Гаркавца. — Алматы, 2005. — 1304 с.

¹³ *Засецкая И.П.* О роли гуннов в формировании культуры южнорусских стезей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92–100.

¹⁴ *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.* Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005.

¹⁵ *Литвинский Б.А.* Древние кочевники «Крыши мира». — М., 1972.

¹⁶ *Пигулевская Н.* Византия на путях в Индию. Из торговли Византии с Востоком в IV–VI вв. — М.–Л., 1951.

С. Плетньова¹⁷ та ін. Західна історіографія представлена працями видатних дослідників — П. Голдена¹⁸, Р. Груссе¹⁹, Г. Моравчика²⁰ та ін.

Становлення державності на ареалі Великого Степу пов'язують зі створенням у VI ст. на теренах Алтаю Великого Тюркського каганату. Традиції цього державного об'єднання були успадковані Уйгурським і Хазарським каганатами, державами киргизів і кипчаків²¹. Так, вже з середини VI ст. можна говорити про зародження такого явища, як степові імперії. Сам термін «імперія» передбачає формування такої держави, якій притаманні наявність залежних від неї територій, здобутих в ході завоювання (при чому політика завоювань і підкорень нових земель і народів є одним з традиційних векторів зовнішньополітичної діяльності будь-якої імперії); чітка системи державного управління; сильна армія, єдина державна ідеологія.

С. Кляшторний і Т. Султанов під степовими імперіями розуміють поліетнічні державні утворення з військово-адміністративними методами управління, створені за допомогою військової сили в процесі завоювання територій, як правило, з іншим типом господарства²². Як зазначає один з найвидатніших сучасних дослідників історії Євразійського Степу Пітер Голден, степова держава — це військова сила, здатна підтримувати себе перед загрозою іноземних і внутрішніх ворогів²³. Ця сила ґрунтувалась на чіткій податковій системі і на сформованому чиновницькому апараті державного управління. Соціальна згуртованість базувалась не на родинних зв'язках і звичаях, а швидше на державницькій ідеології, часто підкріпленій релігією і поняттям громадянської свідомості. Основними особливостями степового суспільства були: ієрархія, різниця в ступені доступу до основних ресурсів, покора чиновникам, захист території²⁴. Кочовики захищали себе фізичними та ідеологічними засобами, шляхом підтримки збройних сил і налагодження зв'язків з іншими собі подібними народами.

У IV ст. кочові племена гунів створили державне об'єднання, але воно не стало степовою імперією у класичному її розумінні. До появи першої

¹⁷ Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. — М., 1982.

¹⁸ Golden P. An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East. — Wiesbaden, 1992.

¹⁹ Grousset R. The Empire of the Steppes. A History of Central Asia. — New Brunswick: Rutgers University Press, 1970.

²⁰ Moravcsik Gyula. Die Byzantinischen Quellen Der Geschichte Der Turkvolker. — Leiden, 1983.

²¹ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 9.

²² Там же.

²³ Golden P. The Qipcaqs of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes // Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery / Edited by Garry Seaman and Daniel Marks. — Los-Angeles, 1991. — P. 135.

²⁴ Ibidem.

степової імперії — Великого Тюркського каганату — кочові держави можна називати лише об'єднаннями племен.

Говорячи про період IV–V ст., в уяві одразу постають гуни. Хоча, ідентифікація цього етноніму досить складна і чітко не вирішена. Формування гунського етносу на Сході почалось ще наприкінці III ст. до н.е.²⁵. З кінця I ст. до н.е. гуни знаходились у дуже тісних контактах з Китаєм²⁶. Панування гунів на території Тянь-Шаню наприкінці I ст. до н.е. — до 30-х років II ст. н.е., а також поступове проникнення їх на захід, до Фергани і Ташкентського оазису, призвело до початку формування тюркської кочової культури. Було закладено основи для створення в подальшому великої степової держави. У першій половині II ст. н.е. почалась міграція гунів до Східного Казахстану і Семиріччя, а згодом і до Приуралля, у прикаспійські і заволзькі степи²⁷. Римляни дізнались про гунів раптово, у 70-х роках IV ст., коли ті почали нападати на причорноморський і дунайський регіони, а потім вприду наблизилась до кордонів Римської імперії.

Отже, гуни з'явилися на історичній арені наприкінці III ст. до н.е. і протягом тривалого часу становили загрозу спочатку Римській державі, а пізніше й Візантії. Про гунів писали Прокопій Кесарійський²⁸, Пріск Панійський²⁹, Агафій Міренейський³⁰, Амміан Марцеллін³¹, Менандр Протектор³². Насправді у працях зазначених авторів мова йде головним чином про тих гунів, які мешкали на території Європи і взаємодіяли з місцевими народами, зокрема, з римсько-візантійською цивілізацією. Тоді як про інших гунів, так

²⁵ Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. — Л., 1951. — С. 21.

²⁶ Там же. — С. 36.

²⁷ Кляиторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 86.

²⁸ Procopii // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829; *Прокопій Кесарійський*. Война с готами. О постройках. / Пер. С.П. Кондратьева. — М., 1996; *Прокопій Кесарійський*. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Перевод, статья, комментарии А.А. Чекаловой. — М., 1993.

²⁹ Priscus Panites. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829.

³⁰ Агафий Миренейский. О Царствовании Юстиниана / Пер., статья и примечания М.В. Левченко. — М.–Л., 1953.

³¹ Ammianus Marcellinus. Römische Geschichte. — Bd. 1–4. — Berlin, 1968–1971; Кулаковский Ю.А., Сонни А.И. Аммиан Марцеллин. Римская история. — Киев, 1906–1908. — Вып. 1–3.

³² Menandri. Exc. De leg. Rom // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 344–345.

би мовити, «азіатських», свідчень не так багато. Так, зокрема, у Прокопія Кесарійського ми знаходимо відомості про «білих гунів» — ефталтів, або хіонітів.

В історіографії немає єдиної думки щодо ідентифікації східних (азіатських) і західних (європейських) гунів, адже в джерелах не знаходиться прямих вказівок на їх міграцію зі сходу на захід. Про мову гунів нам відомо лише те, що вони були тюркомовним етносом. Але не можна відкидати припущення, що племінні об'єднання гунів були багатомовними, з огляду на те, що туди входили монголи, угри, іракомовні племена та навіть слов'яни³³.

Одним з найяскравіших описів «європейських» гунів є свідчення римського історика IV ст. Амміана Марцелліна. Цілком очевидно, що автор багато чого перебільшує, адже гуни на той час вже були розвинутим народом, спроможним воювати і перемагати суперників з іншим, «вищим» рівнем культури.

Отже, Амміан Марцеллін пише про гунів так: «плем'я гунів, про яких древні письменники знають дуже мало, мешкає за Меотійським болотом в бік Льодовитого океану і перевершує у своїй дикості будь-яку міру. Через те, що при народженні дитини їй глибоко надрізають щоки гострою зброєю, щоб цим затримати своєчасну появу волосся на надрізах, що загоїлися, то вони доживають свого віку до старості без бороди, потворні, схожі на скопців. Члени тіла у них мускулісті і міцні, шиї товсті, жакливий і страшний вигляд, так що їх можна прийняти за двоногих звірів або уподібнити тим грубо обтесаним подібним до людей чурбакам, які ставляться на кінцях мостів. Маючи настільки дику потворність людського образу, вони так загартовані, що не потребують ані вогню, ані притаманної людському смаку їжі; вони харчуються коріннями диких трав і напівсирим м'ясом усілякої худоби, яке вони кладуть на спину коней під свої стегна і дають йому трохи впріти. Ніколи вони не ховаються в якісь будівлі; але навпаки, уникають їх, на кшталт гробниць, віддалених від звичного людського вжитку. У них не можна зустріти навіть вкритого очеретом куреня. Вони кочують по горах і лісах з коліски привчаються переносити холод, голод і спрагу. І на чужині входять вони під покрівлю тільки у випадку крайньої необхідності, адже не вважають себе у безпеці під покрівлею. ... Тіло вони прикривають льняним одягом або зшитим зі шкірок лісових мишей. Немає у них відмінності між домашнім платтям і одягом на вихід: але одного разу надіта на шию туніка брудного кольору знімається або замінюється іншою не раніше, ніж вона розлізеться на ганчірки від довготривалого гноїння. Голову покривають вони кривими шапками, свої вкритті волоссям ноги — козячими шкурами; взуття, котре вони не формують ні на жодній колодці, ускладнює їх вільний крок. Тому вони не придатні для пішого бою; проте вони ніби приросли до своїх

³³ *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г.* Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 34.

коней, витривалим, але потворним на вигляд, і часто сидячи на них на жіночий манер, виконують свої звичні заняття. День і ніч проводять вони на коні, наймаються купівлею і продажем, їдять, п'ють і, схилившись на похилу шию коня, засинають і сплять настільки міцно, що навіть бачать сни. Коли доводиться їм говорити про серйозні речі, то й нараду вони проводять, сидячи на конях. Не знають вони над собою сильної царської влади, але, задовольняючись випадковим проводом когось з своїх старійшин, руйнують все, що трапляється на шляху. Іншим разом, коли були чимось зачеплені, вони вступають у битву, в бій вони кидаються, вишикувані клином, і вигукують при цьому грізний крик. Легкі й жваві, вони раптом навмисне розсіюються і, не вибудовуючи бойової лінії, нападають то там, то тут, і чинять страшні вбивства. Через їхню надзвичайну швидкість ніколи не доводиться бачити, щоб вони штурмували укріплення або грабували ворожий табір. Вони заслуговують на те, щоб визнати їх чудовими воїнами, тому що здалеку ведуть бій стрілами, оздобленими майстерно зробленим вістрям з кістки, а коли зближуються в рукопашну з неприятелями, б'ються з безмежною відвагою на мечях і, ухиляючись від ударів, накидають на ворога аркан, щоб позбавити його можливості всидіти на коні або втекти пішки. Ніхто в них не оре і ніколи не торкнувся сохи. Без певного місця проживання, без дому, без закону або усталеного способу життя кочують вони, ніби вічні утікачі, з кибитками, в яких вони проводять життя, там жінки прядуть їм жалюгідний одяг, народжують, годують дітей до повноліття. Ніхто у них не може відповісти, де він народився: зачатий він в одному місті, народжений — далеко звідти, виріс — ще далі. Коли немає війни, вони віроломні, непостійні, легко піддаються усілякому подиху нової надії, в усьому покладаються на дику лютість. Подібно до позбавлених розуму тварин, вони не знають, що чесно, що не чесно, є ненадійними у словах і темними, не поважають жодну релігію або марновірство, палають дикою пристрасною до золота, до такої міри мінливі і швидкі на гнів, що іноді у той самий день відступаються від своїх союзників без усілякого підбурювання і так само без чийогось посередництва знову миряться»³⁴. Як видно з цього досить розлогого опису, гуни сприймалися римлянами як страшні, войовничі, ворожі їм дикі племена, які разюче відрізняються від них самих. З певною долею іронії і навіть зневаги Амміан Марцеллін, по суті, висловив загальну думку про цих варварів, означив перше враження про кочовиків у римлян. Хоча цілком можна зрозуміти людську реакцію на маловідоме і незрозуміле. Неприйняття і зневага до гунів мали під собою вагоме підґрунтя — ці племена становили небезпеку для самих римлян. Отже, перша згадка про варварів-кочовиків раннього середньовіччя чітко окреслила їх образ, який потім традиційно тиражуватимуть інші візантійські автори.

³⁴ Амміан Марцеллін. *История*. XXXI, 2.

Візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський писав як про «європейських», так і про «азіатських» гунів. Причому, він зазначав, що між ними є велика різниця, принаймні, у зовнішньому вигляді і способі життя. Так, наприклад, у своїй праці «Війна з готами» Прокопій описував гунів, які мешкають між Меотійським болотом і рікою Танаїс, в країні з назвою «Євлісія... Народи, які тут живуть, в давнину називались кіммерійцями, тепер же мають назву утігурів»³⁵. Гунські племена, які називались утігурами і кутрігурами, відігравали у VI ст. особливу роль у міжнародній політиці Візантійської імперії.

Детальніше про політичні події ми довідуємось зі свідчень Менандра, а у Прокопія зберігся опис етнічної історії утігурів і кутрігурів: «... Якось над гунами володарював цар, який мав двох синів, одного на ім'я Утігур, а іншого звали Кутрігур. Коли їх батько помер, вони поділили владу між собою, а своїх підданих кожен назвав власним іменем... Вони всі мешкали в одному місті, мали однакові звичаї і спосіб життя, не маючи спілкування з людьми, які жили по той бік болота [Керченської протоки], адже ніколи не переправлялись через ці води, не підозрюючи, що через них можна перепливати...»³⁶. Сусідами утігурів і кутрігурів були готи-тетраксїти та інші готські племена³⁷.

У 70-х роках IV ст., як вже зазначалося, гуни, переслідуючи аланів (частину яких вони розгромили, а інша частина тікала на Північний Кавказ), пройшовши через Прикубанські степи, вдерлись на Таманський півострів. Тут вони розорили і знищили кілька поселень Азіатського Боспору. Потім повз Керченську протоку дійшли до території Європейського Боспору, розгромивши м. Тірітаку³⁸. За Прокопієм, на території Криму гуни розгромили кримських готів, потім увійшли у володіння остготів, що межували з землями аланів (між Доном і Дніпром), і перемогли їх. У Подністров'ї гуни розбили вестготів³⁹. Потім вони осіли в степах Північного Причорномор'я, почали наводити порядок на завойованих землях і в середині своїх власних племен, адже там періодично спалахували міжусобиці і точилася боротьба за владу. Отже, наприкінці IV ст. гуни заволоділи степовими просторами від Дону до Дністра, об'єднали підкорене населення цього регіону у племінний союз на чолі з гунським вождем⁴⁰.

³⁵ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 4.

³⁶ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 5.

³⁷ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 5.

³⁸ Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92.

³⁹ Прокопий Кесарийский. Война с готами. — Кн. VIII, 5.

⁴⁰ Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92–100.

Гунів, які створили свою державу на території Європи у V ст., детально описав Пріск Панійський⁴¹, який у 448 р. особисто брав участь у посольстві, відправленому візантійським імператором Феодосієм II до гунського царя Аттіли. За правління попередників Аттіли ставка головного гунського вождя розміщувалась у Північному Причорномор'ї.

Піднесення гунської держави у V ст. пов'язане з ім'ям їх вождя Руя або Ругіли. Пріск Панійський пише про правителя гунів Руя так: «Руй вирішив вести війну проти амільзурів, ітімарів, тоносурів... та інших народів, які оселилися на Істрі і пішли на союз з римлянами»⁴². За правління Руї гуни з візантійцями перебували у напружених стосунках через затримку і невидачу ромеями гунам їх перебіжчиків. Обидві сторони обмінялись кількома посольствами, але домовленостей не досягли.

Руй розпочав об'єднання гунських племен, головним чином на сході Великого Степу, а довершив його справу Аттіли. З приходом до влади Аттіли володіння гунів розширились до Дунаю і ставка перенесена до Паннонії. Деякі дослідники вважають правління Аттіли одночасно тріумфом і занепадом гунської держави в Європі⁴³.

Племінний союз гунів у V ст. тримався на військовій силі, римляни побоювались кочовиків і тому поводитися з ними дуже обережно. Однак перша велика невдача гунів у битві на Каталунських полях 451 р. вкрай підірвала їх могутність. В середині племінного союзу почалися чвари, а після смерті Аттіли у 454 р. він і взагалі розпався. Так, у битві при Недао гуни були розгромлені германцями. У цій битві загинув один син Аттіли, двоє інших синів зі своїми ордами пішли до Дніпра, а частина гунів залишилась в Паннонії. Держава гунів стала першим великим племінним об'єднанням кочовиків, сформованим у Східній Європі. Саме гуни заклали основи для об'єднання тюркських етносів.

Але повернемося до Прокопія Кесарійського, який, як вже згадувалось тут, писав також і про інших, так званих «азіатських» гунів — ефталтів, або «білих гунів»: «Ефталіти є гунським племенем і називаються гунами, але вони не змішуються і не спілкуються з тими гунами, про яких ми знаємо, оскільки вони не межують з ними і не розташовані близько від них, але вони є сусідами персів біля їх північних меж, там, де біля самої країни Персії є місто з назвою Горго. Тут через прикордонні землі вони зазвичай воювали один з одним. Вони не кочовики, як інші гунські племена, але здавна мешкають осіло на родючій землі... Серед гунів вони одні світлошкірі і не

⁴¹ *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1948. — № 4. — С. 244–267.

⁴² *Дестунис С.* Сказания Приска Панийского // Ученые записки II отделения Академии Наук. — Кн. VII. — Вып. 1. — СПб., 1861. — С. 18.

⁴³ *Засецкая И.П.* О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. — Вып. 18. — Л., 1977. — С. 92–100.

потворні на вигляд... Ними править один цар і мають вони державний устрій, що базується на законах. Живуть вони з сусідами чесно і справедливо, нічим не гірше за персів, або римлян. Але найзаможніші з них мають дружину, іноді до двадцяти чоловік, а то й більше, члени якої назавжди стають їм близькими, розділяючи і все їхнє багатство, адже у даному випадку все майно у них стає спільним. Коли ж той, у кого вони були дружинниками, помирає, ці мужі, за існуючим у них звичаєм живими лягають за ним у могилу...»⁴⁴.

Очевидно, Прокопій ототожнював ефталітів з гунами через схожість звучання слів «хіон» (самоназва ефталітів — хіоніти) і «гун». Білими гунами їх називали через те, що вони були несхожі на інших гунів своєю світлою шкірою і способом життя. Хіоніти-ефталіти були народом індоєвропейського походження, розмовляли на східно-іранському (сакському) діалекті. У V ст. вони створили могутню державу на просторах Середньої Азії, Афганістану, північно-західної Індії і частини східного Туркестану⁴⁵.

У 50-х роках V ст. ефталіти володіли Тохаристаном, а вже 459 р. вони здали відсіч перському правителю Перозу, який напав на них, і заволоділи Хорасаном. У 482 р. відбулася друга сутичка ефталітів з персами, під час якої Пероза взяли у полон, але відпустили, змусивши заплатити викуп і пообіцяти більше не нападати на них. Однак своєї обіцянки він не виконав і вже 484 р. здійснив ще один, третій, похід проти хіонітів, але був жорстоко вбитий на полі бою. Іранці змушені були виплачувати ефталітам щорічну данину, а також втрачали свої території. Між 490 і 509 рр. ефталіти підкорили більшу частину держав Таримського басейну, тобто території майже усього східного Туркестану, а наприкінці століття оволоділи ще й Північною Індією⁴⁶.

У VI ст. ефталіти воювали з тюрками і персами і були розгромлені у 563 р. Держава ефталітів перестала існувати, залишилось лише невелике володіння на території Тохаристана (сучасна територія Афганістану), але й воно змушене було виплачувати данину перському цареві Хосрою. Після цих подій розпочалася тривала боротьба між тюрками і персами за колишні території ефталітів, котра згодом набула зовсім іншого характеру — боротьби за міжнародні торговельні шляхи і ринки. Забігаючи дещо наперед, скажемо, що Персія не хотіла поступатись монополією на продаж шовку, особливо до Візантійської імперії. Согдіана, що входила до складу Великого Тюркського каганату, була розташована на перетині великого караванного шляху з Китаю до Візантії, тож согдійці славилися своїми торговельними

⁴⁴ *Прокопій Кесарійський*. Война с персами. — Кн. 1, III.

⁴⁵ *Гаркавец А.Н.* Великая Степь в произведениях античных и византийских авторов / Составление и редакция А.Н. Гаркавца. — Алматы: Баур, 2005. — С. 556.

⁴⁶ *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И.* Государства и народы Евразийских степей: от древности к новому времени. — СПб., 2009. — С. 99.

талантами. Согдійці до того ж і самі займались виробництвом шовку. Це й спричиняло суперництво за ринки збуту шовку, головним об'єктом якого була Візантійська імперія⁴⁷. Однак боротьба між Іраном та Візантією виходить за межі даної статті.

У VI ст. гунни, що мешкали на півдні Європи, через свою жагу до наживи стають заручниками візантійсько-перських відносин. Агафій Міринеїський в контексті воєн візантійців з персами у VI ст. так описував зрадливу вдачу гунів: «Цей народ, і величний, і багаточисленний, дуже жадібний до війни і до грабунку, любить мешкати поза своїм домом, на чужій землі, завжди шукає чужого. Заради своєї вигоди і надії на здобич приєднується в якості учасника війни то до одного, то до іншого, перетворюючись з друга на ворога. Часто вступають у битву в союзі то з римлянами, то з персами, коли ті воюють між собою, і продають свою найомну спокійність то тим, то іншим. У минулій війні [556 р.] вони бились проти персів... Коли ж військові дії були закінчені, вони були відпущені римлянами, отримавши встановлену платню, і перейшли на бік тих, які раніше були їх запеклими ворогами»⁴⁸.

У іншого візантійського історика VI ст., продовжувача і наслідувача Агафія Міринеїського, Менандра Протектора зберігся опис участі утігурів і кутрігурів у планах імператора Юстиніана стосовно Персії: «... Юстиніан, гадаючи, що кутрігури знову прийдуть спустошувати Фракію, не давав спокою вождю утігуров Санділху частими посольствами та іншими засобами, підштовхуючи його воювати проти Забергана [правителя кутрігурів]. Своє прохання імператор підкріпив обіцянками, що передасть Санділху ту платню, яку від Ромейської держави призначено було Забергану, якщо тільки Санділх переможе кутрігурів. Санділх, хоча й бажав бути з ромеями в дружніх стосунках, писав басилевсу: “було б непристойно і незаконно зовсім винищити наших співвітчизників, які не тільки говорять однією мовою з нами, ведуть однаковий спосіб життя, носять однаковий одяг, але ще й наших родичів, хоча й підвладних іншим вождям. Але, незважаючи на те, як того потребує Юстиніан, я відберу у кутрігурів коней і привласню їх собі, щоб їм не було на чому їздити і неможливо було б шкодити ромеям”»⁴⁹.

Після розпаду держави гунів наприкінці V ст. у європейських степах залишились кочувати численні племена, серед яких помітно виділяються авари. У питанні щодо походження аварів у дослідників немає єдиної думки. Так, одні вважають їх нащадками жуань-жуанів, інші — ефталітами, а деякі — тюрками.

⁴⁷ Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. — Л., 1958. — С. 47.

⁴⁸ Агафий Миринеийский. О царствовании Юстиниана. — Кн. V, 13.

⁴⁹ *Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippii, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 320.*

У джерелах згадки про аварів з'являються у 555 р. у зв'язку з тюркськими завоюваннями, в результаті яких авари змушені були тікати від тюркської експансії на захід. Менандр Протектор описав посольство аварів до візантійців 558 р., метою якого було прохання дозволити їм селитися в межах імперії: «Ваян, проводир аварів, рішення прийняв відправити послів і про мир говорити. Від Біталіана прагнув золота, дозволяючи собі (натомість) не вимагати здобичі (не грабувати) впродовж терміну перемир'я»⁵⁰.

Імператор Юстиніан відмовив їм у цьому, але між сторонами був підписаний союзний договір, за яким авари зобов'язувались охороняти дунайський кордон Візантії в обмін на виплату їм щорічної данини. Пізніше авари об'єднуються з кутрігурами і починають становити загрозу Константинополю. Вони висувають нові й нові претензії: їх вже не влаштовував розмір данини, вони прагнуть добитись права селитися на території імперії. У 562 р. аварський каган Баян надіслав посольство до Юстиніана з проханням надати йому землі в Подунав'ї, на що імператор відповів відмовою, побоюючись, що авари скористаються прикордонними територіями і почнуть нападати на Візантію.

У Аварському каганаті під владою Баяна мешкало багато різних народів, серед яких основу складала гунські племена. Зважаючи на постійну ворожнечу аварів з ромеями, цілком зрозумілим є вороже ставлення візантійських авторів до цих племен. Так, наприклад, Менандр описує посольство аварів до Візантії 558 р.: «Кандіхом іменувався перший посланець, призваний від авар, який прийшовши сказав імператору, що явився найбільший і найхоробріший з народів і що плем'я аварів непереможне, вони будь-яких ворогів легко можуть відганяти і винищувати, і тому слід василевсу у військовому союзі з ними бути товаришами, захисників мати хороших, але вони тільки тоді будуть милостиві до римської держави, якщо великі дарунки коштовні і гроші щорічно отримують і на землі плодючі тобою поселені будуть. Таке сказав імператору Кандіх, але зараз тіло [імператора] не було таким квітучим, сповненим сили, як ніби безпечний, коли Гелімера Банделона і Утігіна Готтона обох, коли був молодим, полонив; він був уже старим і мужній дух і любов до війни змінились безтурботністю»⁵¹.

Іншим степовим етносом, з яким активно контактували візантійці, стали тюрки. В середині VI ст. вони з'явилися на історичній арені і створили свою

⁵⁰ *Menander Protector. Fragmenta. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 385. (Переклад з грецької — О.П. Жданович).*

⁵¹ *Menander Protector. Fragmenta. // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 282. (Переклад з грецької — О.П. Жданович).*

державу на півдні Алтаю⁵². Саме це державне утворення під назвою Великий Тюркський каганат і стало першою степовою імперією. Тюрки майже одразу заявили про себе як про активних гравців у міжнародній політиці. Так, одним з їх перших зовнішньополітичних кроків стало посольство до Візантії, відправлене 568 р., котре очолив відомий тюркський політичний діяч согдійського походження Маніах. Слід зазначити, що представники племені согдійців були непоганими купцями, служили радниками каганів, багато хто з них обіймав високі посади. Їх шанували в суспільстві як спритних, розумних і виважених політиків та гарних купців, адже Согдіана була розташована на перетині важливих караванних шляхів, і вони не тільки добре торгували, але були обізнаними з менталітетом, культурними особливостями та звичаями різних народів, зазвичай володіли іноземними мовами і були гарними дипломатами.

Про життя тюрків відомо в основному з візантійських, китайських і арабських джерел. У даній статті ми використовували фрагменти твору Менандра Протектора, в якому описані кілька перших тюрксько-візантійських посольств. Менандр, очевидно, користувався звітами безпосереднього учасника перших місій до Тюркського каганату посла Земарха. І, з одного боку, його свідчення досить конкретні, а з іншого — подекуди незрозумілі для самого автора, не обізнаного з тюркськими традиціями і звичаями. Наприклад, описуючи бенкет у ставці кагана на Алтаї на честь посольства, Менандр не може ідентифікувати напій, яким пригощали послів. Він пише, що це було «вино ж не таке, яке витискається у нас з винограду, а напій їхньої землі якийсь місцевий, варварський за походженням, схожий на молоде солодке вино»⁵³.

Стосовно обряду, який вчинили над членами місії тюрки⁵⁴, Менандр також подає лише опис, не аналізує і не наводить будь-яких припущень, для чого і з якою метою вони це робили: «...Інші якісь із цього племені [турків], які самих себе називали і про яких говорили, що вони виганяють порчу, поряд із Земархом стрибали і, отже усі речі [посольства] перенесли з молитвою за звичаєм на середину. На вогні з молодих паростків ладанового дерева просушили їх, шепчучи скіфською мовою якісь варварські слова, били у дзвони і бубни. Зверху над речами підносили палаючі листя ладанового дерева, викрикуючи і разом із тим скаженіючи й сердячись, так що

⁵² Детальніше див.: *Жданович О.* Візантійське посольство 568 р. до тюрків за твором Менандра Протектора // *Укр. іст. журн.* — № 5. — К., 2012. — С. 157–164.

⁵³ *Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii.* — Pars I: Dexippii, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnæ, 1829. — P. 381. (Переклад з грецької — О.П. Жданович).

⁵⁴ Детальніше див.: *Жданович О.П.* Тюркский каганат глазами византийского посла // *Классическая и византийская традиция / Материалы V международного семинара*, 2011. — Белгород, 2011. — С. 100–103.

здавалося, ніби погане проганяли. Оці ж, хто відводить нещастя, вважаються заступниками від нечистих сил. Обернувши так усі нещастя, вони і самого Земарха перевели крізь полум'я, таким чином гадаючи, що виконали священний обряд...»⁵⁵.

Правитель тюрків Істемі подається у Менандра як Дізабул, що походить від — військового титулу «ябгу», запозиченого тюрками з кушанської політичної традиції, переданої і збереженої ефталітами, який вже від них потрапив до тюрків. У 555 р. тюрки просувалися на захід і заволоділи Семиріччям та усією степовою зоною до Сирдар'ї та Приаралля. Саме тоді влада кагана розповсюдилась на Хорезм. Усі племена, завойовані тюрками, були тюркомовними кочовиками. Частина тих, хто не хотів підпорядковуватись тюркам, втекли разом з аварами до степів Південно-Східної Європи⁵⁶.

Тюрки мали дипломатичні відносини з Іраном і Візантійською імперією. Перед тим, як тюрки розгромили ефталітів, вони підтримували добрі союзницькі стосунки з персами. Цей союз був направлений проти ефталітів, тому коли не стало об'єкта взаємної експансії, подальша мирна взаємодія між двома державами втратила актуальність. До того ж, після входження до держави тюрків согдійців перси почали сприймати їх, як небезпечних конкурентів у торгівлі шовком. Візантійська імперія відтепер розглядалась тюрками як вигідний торговельний партнер для збуту шовку, а також як союзник проти іранців. Великий Тюркський каганат і Візантійська імперія обмінялись кількома посольствами наприкінці 60-х і у 70-х роках VI ст. Опис кількох цих посольств зберігся у Менандра і містить цінну інформацію про життя, побут тюрків, а також про місцевість, де вони мешкали. Проте до якихось важливих політичних змін дипломатичні стосунки між каганатом і Візантією не призвели. У 588 р. Великий Тюркський каганат розпався.

Отже, проаналізувавши окремі свідчення римсько-візантійських авторів стосовно кочових варварських племен IV–VI ст., можемо стверджувати, що у 70-х роках IV ст. Римська імперія вперше впритул зіткнулась з грізними і войовничими ордами варварів-кочовиків — гунами. Судячи з джерел, вони дуже лякали римлян як своїм зовнішнім виглядом і способом життя, так і тією реальною і потенційною загрозою, яка виходила від них. У свою чергу самі гуни прагнули оселитися неподалік від кордонів імперії, осісти і створити свою державу, що вони згодом і зробили. Тож постало нагальне питання взаємодії з ними. За таких обставин і в даних умовах почала зароджуватись характерна візантійська дипломатія.

⁵⁵ *Menander Protector. Fragmenta // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Ed. B.G. Niebuhrii. — Pars I: Dexippi, Eunapii, Petri Patricii, Prisci, Malchi, Menandri, Olympiodori, Candidi, Nonnosi et Theophanis Historiarum Beliquiae, Procopii et Prisciani Panegyrici. — Bonnae, 1829. — P. 380 (Переклад з грецької — О.П. Жданович).*

⁵⁶ *Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. — СПб., 2005. — С. 92.*

В джерелах поряд з гунами, котрі мешкали поблизу кордонів імперії, є згадки й про інших, т. зв. «азіатських» гунів — ефталтів. Останніх не ототожнюють з тими «європейськими» кочовиками, які становили загрозу цілісності Візантійської імперії. Насамперед відмінність між ними полягає у зовнішньому вигляді і іншому рівні життя. У творі Прокопія Кесарійського простежується навіть певна симпатія до ефталтів, яка, можливо, й була викликана якраз тією несхожістю з «європейськими» гунами.

Стосовно інших варварів-кочовиків, з якими контактувала Візантія, то тут можна виділити два вектори: тюркський і аварський. Взаємини з Тюркським каганатом стали для Візантії важливими з двох причин. По-перше, обидві сторони перебували у складних стосунках з Сасанідським Іраном, тому одна в одній вбачали сильних союзників проти Персії. По-друге, тюрки розглядали Візантію як вигідного торговельного партнера, як вигідний ринок збуту шовку. До того ж, Тюркський каганат став помітним і сильним гравцем на політичній арені світу, і з ним не могли не рахуватися.

Борис Черкас

«Самаро-Орельський» улус Золотої Орди

Ця стаття присвячена проблемам дослідження адміністративної структури Золотої Орди. Ми намагаємось реконструювати одну з областей-тумен держави Джучи та висуваємо гіпотезу, що ця область містилася в міжріччі Дніпро, Сула, Орель, Сіверський Донець. У зв'язку з тим, що історичні джерела не донесли до сьогодні самоназву улусу, ми змушені поки називати його умовно за географічним принципом «самаро-орельський».

Цей тумен був заснований у 40–50 рр. XIII ст. на місці кіпчакської орди. Під час завоювання Тамерлана правитель улусу Актау разом з підданими мігрував на захід до Туреччини. В XV ст. ця область періодично використовувалася татарським населенням для кочування. В 1455 р. київський князь Семен приєднав даний регіон до своїх володінь.

Ключові слова: Золота Орда, держава Джучи, тумен, «самаро-орельська» область.

Эта статья посвящена проблемам изучения административной структуры Золотой Орды. Мы пытаемся реконструировать одну из областей-туменов государства Джучидов и выдвигаем гипотезу, что эта область располагалась в междуречье Днепр, Сула, Орель, Северский Донец. В связи с тем, что исторические источники не донесли на сегодня самоназвание улуса, мы вынуждены пока называть его условно за географическим принципом «самаро-орельский».

Этот тумен был основан в 40–50 рр. XIII в. на месте кипчакской орды. Во время завоевания Тамерлана правитель улуса Актау вместе с подданными мигрировал на запад в Турцию. В XV в. эта область периодически использовалась татарским населением для кочевания. В 1455 г. киевский князь Семен присоединил данный регион к своим владениям.

Ключевые слова: Золотая Орда, государство Джучидов, тумен, «самаро-орельская» область.

This article is dedicated to the problems of the administrative structure the Golden Horde. We try to reconstruct one region-tumen of Jochi's state. I have a suggestion that this region was located between Dnipro, Sula, Orel, Seversky Donets rivers. As so historical sources have not reported its name, we have call this region provisionally „samaro-orelski“.

This tumen was created in the 40'–50's years of XIII century on the place of kipchak's horde. During Tamerlan conquest, his aldermen Aktau escaped with his people to the west to Turkey. In the XV century this lands periodically was used by tatars as residents. In 1455 year Kyiv's prince Semen attached this region to his principality.

Keywords: Golden Horde, Jochi's state, tumen, „samaro-orelski“ region.

В даній роботі ми продовжуємо серію публікацій статей присвячених адміністративно-територіальному устрою Монгольської імперії і її правонаступника — Золотої Орди (Улуса Джучи) на території сучасної України.

Завоювання території обумовлювало створення новою владою адміністративно-територіального устрою, який відповідав би її інтересам і традиціям. Передусім це диктувалося військово-мобілізаційними цілями. Відповідно, основною одиницею стає тьма (тумен) — область, здатна виставити десять тисяч вояків. Щоправда, у процесі завоювання Чингізиди не вдавалися до кардинальних змін в адміністративному устрої своїх нових підданих. Адже їм потрібні були в першу чергу їжа, припаси і новобранці. Причому, в умовах військових походів усе це було необхідно отримувати дуже швидко. Але вже по закінченню Західного походу відбулася «обласна реформа». Передусім вона стосувалася територій, де мешкали кочовики: половецькі орди і чорні клобуки. Це було закономірним явищем, оскільки розселення кочовиків чітко прив'язане до економічних можливостей земель та щільності їх заселення. Відповідно, нарізаючи землі для своїх огланів, нойонів, емірів, каанів, влада виходила з уже наявного стану речей. У той же час князівства, де переважало осіле населення, передусім руське і аланське, хоча й мали перспективу втратити землі, зручні для кочування, проте їх існуванню у вигляді окремих областей ніщо не загрожувало. Щоправда, певні зміни сталися всередині їхніх феодалних володінь.

Беручи до уваги, що спочатку, принаймі, до 1245 р., державний кордон Монгольської імперії проходив по Дніпру, першим улусом на території України був «Лівобережний». Слід відзначити, що титул Мауці як правителя крила не заперечує і наявності під його владою окремого улусу. Те, що така територіально-адміністративна одиниця існувала, видно із повідомлення П. Карпіні. Останній, згадуючи Мауці, відзначає не лише його високий статус щодо інших Чингізидів, але й вказує на конкретні межі володіння: «а з іншого боку (Дніпра — *Б. Ч.*) по тих степах кочував Мауці»¹. Існування такої великої області цілком вписувалося у контекст тодішньої політики монголів. Слід було якнайшвидше взяти під контроль нові землі, населення яких ще не було в повній мірі підкорене, а сусіди становили небезпеку. Саме велика адміністративна одиниця була в змозі справитися з такими загрозами.

¹ Иоанн де Плано-Карпини. — СПб, 1911. — С. 48.

Після створення 1245–1246 рр. на Правобережжі улусу Курумиши, і по мірі зміцнення його позицій, інкорпорації в політичну структуру імперії Київщини і Чернігово-Сіверських князівств (чому сприяло і знищення тамтешньої владної верхівки) і поступового відновлення їх військового потенціалу, достатнього для відбиття нападів литовців, улус Мауці перетворився з прикордонного на внутрішній. Вже у 50-х рр. XIII ст. під час війни з Данилом Галицьким згадується лише Курумиши². Причому, це не свідчить про необізнаність літописця. Так, В. Рубрук 1253 р., подорожуючи з Криму до Каракоруму, також не бачив великого улусу від Дніпра до Дона. Для нього уособленням монгольської влади був кримський темник Скатай³. Таким чином, можна констатувати, що вже у 50-х рр. улус Мауці як окрема адміністративно-територіальна одиниця перестав існувати. На переломі XIII–XIV ст. нараховувалося декілька областей, які виникли на його місці. Принаймні, саме такий висновок напрашується з опису війни Ногая і Тохти, що міститься у Рукнеддіна Бейбарса⁴. Згідно з цим джерелом, Маджи, Судун, Утрадж, Акбуга, Тайта, «керівники, що підпорядкувалися» Ногаю, перейшли на бік Тохти, що дозволило йому підійти до Дніпра. При цьому, коли вони були на боці Ногая, той атакував Тохту на Сіверському Дінці⁵. Отже, як бачимо, йдеться про емірів, чий володіння розташовувалися між цими двома річками, тобто у минулому належали Мауці. Щодо кількості туменів, які вони представляли, важко сказати, чи всі вони були емірами-темниками. Адже східний автор міг називати прізвища з огляду на статус і впливовість цих осіб. Наприклад, військо, яке вони виставляли, нараховувало тридцять тисяч вояків. Зрозуміло, що насправді тумени не завжди мали постійний «уставний» склад. Проте, слід зауважити, що арабські автори також навряд чи визначали чисельність війська, виходячи з реєстру. Швидше за все, за основу вони брали кількість туменів. Наприклад, чисельність військ в тих же джерелах нащадків Ногая та Курумиші подавалася саме за такою ознакою.

В іншому сюжеті, присвяченому подорожі Ібн Баттута 1334 р., коли він супроводжував дружину (хатунь) хана Узбека Баялунь до її батька в Константинополь, маршрут подорожі пролягав з Сарая на Увек, до Криму, а вже звідти вздовж узбережжя Чорного моря до Царгорода⁶. Хоча Баттута і не дав опису земель, які тоді проїхав, проте зазначив, що «кожен емір в цьому краї супроводжував хатунь з військом своїм до останньої межі своєї ділянки»⁷. З цього напрашується висновок про чималу кількість областей, які проїхала

² Котляр М.Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. — К., 2010. — С. 251–252.

³ Вильгельм де Рубрук. — СПб, 1911. — С. 81.

⁴ Рукнеддин Бейбарс // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО). Извлечения из сочинений арабских, собранные Тизенгаузеном В.Г. — Санкт-Петербург, 1884. — Т. 1. — С. 113.

⁵ Там же. — С. 111, 113.

⁶ Ибн Баттута // СМИЗО. — Т. 1. — С. 302–305.

⁷ Там же. — С. 303.

хатунь. Більш точні відомості знаходимо вже за часів Мамаю. На Куликовську битву 1380 р. він прийшов «з усіма князями ординськими». Тут треба зазначити, що землі, у яких порядкував Мамай, лежали між Дніпром і Доном. Водночас приволзькі терени вже з 1379 р. перебували під рукою Токтамиша⁸. Під час самої битви з Мамаєм було «три темних (темників — Б.Ч.) князя». Отже, ці дані засвідчують існування принаймні трьох улусів між Дніпром і Доном. Вже за Токтамиша на тих же землях бачимо огланів Бек-Булата, Бек-Ярика, Таш-Тимура, князів Актау і сина Мамаю. У джерелах вони виступають окремими командирами і їхні імена пов'язуються з певними територіями. Але вже з опису плундрування крила Мувала Тимуром, видно, що тут було три тьми: Бек-Ярика, Таш-Тимура і князя Актау⁹. Причому, в османському джерелі зазначається, що Актау стояв на чолі тумену¹⁰. Улуси, які наслідували область Мауці, не виникли після його розформування. Ймовірно, це були тумени, на які поділялася «лівобережна» область. Це видно на прикладі Солхатської тьми¹¹. З'ясувавши загальну картину з лівобережними улусами, спробуємо більш детально, наскільки це дозволяє джерельна база, зупинитися на одному з них, що містився в міжріччі річок Самара — Ореля.

Опис походу Тамерлана на крило Мувала дає змогу уточнити кордони придніпровських улусів. Після зруйнування Увека Тимур спустився на південь. В області «Юлуклук-Вазуклук» з'єднався з частинами, що рухалися з Північного Кавказу¹². Дуже ймовірно, що тут йдеться про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Увека. Якщо наше припущення вірне, то подальший шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через Оскіл. Сіверський Донець правитель Мавераннахра міг перейти поблизу ординського міста біля сучасного Ізюму¹³. Звідси він і потрапив в улус Манкерман, де правив Бек-Ярик (утік на схід). Події відбувалися влітку, коли кочовики піднімалися на північні пасовиська. Це означає, що Бек-Ярик мав перебувати біля витоків Ворскли, Псла чи Сейму. Наступними жертвами Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актау. Їх населення також рятувалося

⁸ *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 59.

⁹ Низам-ад-дин Шами // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО). Извлечение из персидских сочинений, собранные Тизенгаузенем В.Г. — Москва-Ленинград, 1941. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМИЗО. — Т. 2 — С. 179.

¹⁰ *Орель Десей.* Обоснование Актава из Золотой Орды в Оттоманской империи // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 202–209.

¹¹ Сюжет по Солхатський тьмі перебуває в дружі.

¹² Низам-ад-дин Шами // СМИЗО. — Т. 2. — С. 121.

¹³ *Крупа Т.Н.* Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека // Альманах Изюмщины. — Вып. 2. — Изюм, 2008. — С. 38–45.

втечею. Причому, його шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая¹⁴. В обох випадках золотоординська аристократія не сховалася під захистом київських стін. Вочевидь, Тамерлану вдалося їх відрізати від міста. Те, що Таш-Тимур з Актау втекли на Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється географічними особливостями регіону. Дніпро нижче Ворскли робить дугу. Вочевидь, вони перебували південніше цієї річкової дуги, тож були прижаті Тимуром до дніпровського берега. Невипадково в описі подій постійно фігурує Дніпро. В той же час Таш-Тимур і Актау не могли знаходитися вище Самари (у цьому випадку вони перейшли б річку в районі володінь Коріатовичів).

В минулій своїй статті ми вже висловили гіпотезу, що кордон улусу Манкерман слід шукати від Дніпра по Ворсклі; далі між її верхньою течією і Сеймом, можливо, доходячи до Бистої Сосни. З огляду на вже означені області в степовій і лісостеповій частинах Лівобережної України (Манкерман і Солхатська тьма), третій улус слід шукати саме між Ворсклою і Овечою Водою. У 1478 р. кримський хан Менглі-Гірей писав до київського воєводи Ходкевича, що взимку «столичні улуси до Орелі і Самари прийти мають»¹⁵. Отже, пасовиська в цьому регіоні були достатньо багатими, щоб прогудувати кочовий домен Золотої Орди. Ф. Шабульдо, дослідивши так званих «Семенових людей», дійшов висновку, що саме регіон Орелі-Самари становив окрему область, яку періодично тримали в XV ст. Саїд-Ахмат, Хаджи-Гірей I, Семен Оленькович (Київський), і повернення якої категорично вимагав Менглі-Гірей I¹⁶. Співставляючи повідомлення джерел про подорож Данила Романовича і П. Карпіні, можна зробити висновок, що Мауці кочував південніше їхнього маршруту. В той же час П. Карпіні нічого не пише про Крим під час відвідування його ставки на зворотньому шляху. Отже, напрошується висновок, що Мауці мешкав на території Самаро-Орельського улусу.

В іспанському джерелі першої половини XIV ст. зазначено, що на узбережжі Чорного моря між Дніпром і Кримом знаходиться місто Підея. Причому, там сказано, що воно було «столицею королівства», яке в свою чергу знаходилось у васальній залежності від хана Узбека¹⁷. На картах-портоланах справді є топонім Підея. І. Фоменко, аналізуючи згадки Підеї на портоланах, дійшов висновку, що мова йде про «гарну гавань», а також

¹⁴ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2 — С. 179.

¹⁵ Biblioteka Narodowa. — Biblioteka Czartoryskich. — Teki Naruzewicza t. 20 (6475). — № 102. — S. 427.

¹⁶ Шабульдо Ф.М. «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // Ruthenica. — К., 2010. — Т. IX. — С. 57–73.

¹⁷ El Libro del conocimiento de todos los reinos. Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies Tempe. — Arizona, 1999. — S. 96.

засвідчив наявність тут будівельного лісу¹⁸. Археологи локалізують в навколишніх теренах чимало курганів і могильників. Проте нам невідомі факти, які підтверджували б існування тут залишків міста. Вочевидь, за місто автором було прийнято кочову ставку татарського еміра чи оглана. Наприклад, В. Рубрук описує ставку Скатая: «здалося, що назустріч мені рухається велике місто»¹⁹. Взввши до уваги, що іспанське джерело називає Підеа королівством і ставить його на сходинку нижче від Узбека, вважаємо, що мова йде саме про тьму. Власне, слід мати на увазі і ту обставину, що для того, аби європеець сприйняв Підеа за місто, там мав знаходитися двір місцевого можновладця і чимала кількість населення. При цьому мова не могла йти про Солхатську тьму, оскільки в джерелі далі описується Крим вже без прив'язки до Підеї. Таким чином, бачимо, що ставка правителя «самаро-орельської» тьми, чи одне з її місць перебування, знаходилася на узбережжі моря.

На середину XIV ст. цей улус був під контролем роду Киятів, з якого походив Мамай. Цей же князь, вочевидь, очолював улус. Саме тут у плавнях знаходилася його столиця, відома на XVII ст. як «городок Мамаев Сарай»²⁰, а сучасним археологам як городище Великі Кучугури чи Кінські Води²¹, яке, згідно з теорією А. Григор'єва, мало назву «Орда»²². З цього часу улус з провінційного починає набувати статусу столичного. Так, протягом двадцяти років існування «Мамаєвої Орди» саме тут перебував її політичний центр. Характерно, що Токтамиш, взявши під контроль всю державу, періодично відкочовував у цей регіон. Напередодні битви на Ворсклі 1399 р. в «Самаро-Орельському» улусі перебувала орда Тимур-Кутлука. За часів протистояння ВКЛ і Золотої Орди (Едигея) на цих теренах надовго не міг закріпитися ніхто. У 20-х рр. улус контролювався Улуг-Мухаммедом, і він щорічно прикочовував сюди²³. Пізніше цю область на двадцять років привласнив Саїд-Ахмат. Після його поразки 1455 р. вона відійшла до Київського князівства, але навряд чи могла уникати вторгнень тієї чи іншої орди. Тому і в

¹⁸ *Фоменко И.К.* Образ мира на старинных портоланах. Причерноморье конец XIII–XVII в. — Москва, 2007; *Martyniuk A.* Die Mongolen im Bild. — Hamburg, 2002. — С. 114.

¹⁹ Вильгельм де Рубрук... — С. 82.

²⁰ Книга Большому Чертежу / Подгот. к печати и ред. К.Н. Сербиной. — Москва–Ленинград, 1950. — С. 111.

²¹ *Сльніков М.В.* Золотоординські міста на території запорізького краю. — [Б. м.], [Б. г.]. — С. 163.

²² *Григорьев А.П.* Историческая география Золотой Орды: местоположение городов, их наименования // Тюркологический сборник, 2006. — Москва, 2007. — С. 117–121.

²³ «От вже на протязі одного-двох (останніх) років для зимування ми прикочовуємо до Озю» (*Зайцев И.* Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (начало XV — первая половина XVI вв.). — Москва, 2004. — С. 58).

попередженні Менглі-Гірея I згадка про переміщення улусів не є чимось незвичайним.

Розташування на торгових шляхах і внутрішнє розташування Самаро-Орельського улусу неабияк сприяли росту населення і збагаченню його еліти. Археологічні знахідки дають багатий матеріал²⁴. Сприятливо на рівні життя позначалися багаті пасовиська, особливо в зимову пору року. Це видно з листів Улуг-Мухаммеда²⁵ і Менглі-Гірея I²⁶. В документах кінця XVII ст. зазначається, що пасовиська вздовж Орелі, а також між цією річкою і Ворсклою, були поживними і придатними для випасу худоби цілий рік. Пасовиська на Самарі, особливо по її правому берегу, більшу частину року могли прогодувати велику кількість коней і овець. Що ж до питної води, то нею ці терени були забезпечені достатньо протягом року. Питання впливу Ногаєвої війни 1299–1301 рр. і чуми 1352 р. залишається відкритим. Сумнівним є і вторгнення на територію улусу литовських військ, враховуючи загалом союзницькі чи нейтральні стосунки Мамай як з Ольгердом, так і з Ягайлом. Перші зафіксовані у джерелах демографічні потрясіння датовані 1380–1381 рр. Тоді, згідно з хронікою Абд ал-Гаффара Кирими частина місцевого населення з сином Мамай відкочувала на правий берег Дніпра²⁷. 1395 р. улус було понищено військом Тамерлана. Частина населення знову відійшла на Правобережжя, і на цей раз назавжди²⁸. Проте про повне запустіння регіону мова не йшла. Так, наприклад, на початку XV ст. генуезька родина Сенарга викупила у татар фортифіковане містечко Леріки-Локум Іліціс, стародавнє Олешія²⁹. З цього факту видно, що тут продовжують мешкати люди, функціонує господарське життя, розвиваються власницькі відносини, без яких не відбувся б сам факт купівлі-продажу. В ході протистояння Вітовта і Едигея край міг втратити більшість населення, але за часів Саїд-Ахмата, очевидно, відбувається зростання кількості людей. Невипадково Менглі-Гірей так вперто вимагав повернення «Семенових людей».

На заході кордон улусу проходив по Дніпру. У повідомленнях про відхід місцевого кочового населення на правий берег це подається, як екстраординарна подія. Північним кордоном мала слугувати Ворскла, не випадково саме на ній відбулася зустріч військ Вітовта-Токтамиша і Тимур-Кутлука-Едигея. Південна ж межа, з огляду на вищезгадану

²⁴ Єльніков М.В. Назв. праця. — С. 162–166.

²⁵ Зайцев И. Указ. соч. — С. 58.

²⁶ Teki Narushewicza t. 20 (6475). — № 102. — S. 427.

²⁷ Миргалеев И.М. «Черный человек» Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии. — Казань, 2010. — С. 193.

²⁸ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2 — С. 179; Орель Десеї. Указ. соч. — С. 202–209; Зайцев И. Указ. соч. — С. 52.

²⁹ Quirini-Popławska D. Włoski handel Czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu. — Kraków, 2002. — S. 111.

Підею, можливо, йшла по узбережжю Чорного моря. Далі вона могла підніматися до Овечої Води чи навіть Кінських Вод. Східний кордон мав співпадати з кордоном крила Мувала, який проходив по Сіверському Дінцю.

Золота Орда мала чітку адміністративно-територіальну структуру. Первісна основа, закладена ще на початку утворення Улусу Джучи, і його розширення за рахунок європейських територій, виявилася настільки ефективною, що без суттєвих змін проіснувала майже до XV ст. Розмежування областей на території сучасної України настільки відповідало природно-географічним особливостям земель, що під час активного наступу ВКЛ у XIV–XV ст. ця держава «ковтала» улуси цілком і протягом тривалого часу зберігала їх первинні кордони. Однією з причин такого функціонального розподілу областей було те, що Чингізиди при їх створенні керувалися наявною ситуацією. Фактично ординці перетворювали на тьми державні утворення завойованих народів. Особливістю ж територіальної структури Золотої Орди на теренах сучасної України було те, що ці землі були розділені на дві частини: степові райони відносилися до крила Мувала, а осілі — до «царського» домену.

Катерина Кириченко

**Створення «замовних» творів
історичного змісту на початку XVI ст.:
Велике князівство Литовське
та Московське князівство**

У статті аналізується спільне та відмінне у методах створення ідеологічних творів, що виникають у Східній Європі на початку XVI ст. у Молдавському князівстві, Великому князівстві Литовському та Московському князівстві. Також звертається увага на коло використаних при укладанні джерел та ставленні до них авторів цих творів.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, літописи, текстологія, Велике князівство Московське, «Послання» Спиридона-Сави.*

В статье представлен анализ общего и различающегося в методах создания идеологических произведений, которые возникают в Восточной Европе в начале XVI века в Молдавском княжестве, Великом княжестве Литовском и Московском княжестве. Также внимание фокусируется на круге источников, использованных при создании этих памятников и отношении к этим источникам авторов.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, летописи, текстология, Великое княжество Московское, «Послание» Спиридона-Саввы.*

The article presents an analysis of common and different in methods of creating ideological works appeared in Eastern Europe at the beginning of the XVI century in the Moldavian Principality, Grand Duchy of Lithuania and Muscovy. Author also pay attention to the range of sources used in the creation of these monuments.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, chronicles, textology, Grand Duchy of Moscow, The Epistle of Spiridon-Savva.*

Б. Гене, відштовхуючись від того, як залежали історичні тексти від офіційної ідеології, запропонував поділ середньовічної історіографії на три групи. По-перше, це неофіційні твори, автори яких працювали поза замовленням і закладали у них свої власні ідеї та переконання. Влада не впливала на процес написання цих текстів та не вина-

городжувала авторів¹. Другу групу представляють твори, на створення яких надихали володарі, і в яких відбивалися їхні погляди. Володарі сприяли їхньому поширенню, але приховано. Ці твори були, за означенням Б. Гене, офіційними, але не офіційними. Нарешті, третю групу становить офіційна історіографія, це твори, які були замовлені владою історикам, що згодом стають офіційними історіографами². Резюмуючи, можна сказати, що твори насправді діляться на замовні та незалежні (умовно кажучи, оскільки і незалежні історики теж виражали певну політичну позицію).

Ця класифікація більше відноситься до історіографії Західної Європи, для якої характерні авторські історичні твори. Для анонімної історіографії, до якої належать пам'ятки, що нами розглядатимуться, цей поділ не підходить, оскільки нам невідомі мотиви, якими керувалися автори, що їх створювали. Якщо говорити про літописання, то, починаючи із праць О. Шахматова, вважається, що літописи — це політично ангажовані тексти (див., наприклад, аналіз гіпотези про «політичну ангажованість» київського літописця XII ст.³). Д. Ліхачов виразив цю точку зору таким чином: «Уявлення про те, що літописи укладалися за особистою ініціативою у тиші монастирських келій, давно облишені»⁴. Соціальний склад літописців визначався вченим як різноманітний, із помітним переважанням осіб, що мали високий суспільний статус та брали активну участь у політичному житті, дипломати⁵. Отже, на думку Д. Ліхачова, основною функцією літописання була політична.

Однак останнім часом з'являються і інші погляди на функції літописів у суспільстві⁶. Найцікавішою версією функцій літописання є «контамінована», яку запропонував Т. Гіммон. Він вважає літописи документом, «до якого зверталися з метою отримання автентичної інформації про минуле для вирішення будь-яких практичних завдань у теперішньому»⁷. Це, очевидно, більш ніж справедливо для історіографії XV–XVI ст., коли у Східній Європі з'явля-

¹ Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада / Пер. с фр. Е.В. Баевской, Э.М. Береговской; Отв. ред. И.И. Соколова. — М., 2002. — С. 382.

² Там само. — С. 382–383.

³ Аристов В. Проблемы происхождения сообщений Киевской летописи // Ruthenica. — Т. X. — К., 2011. — С. 117–136.

⁴ Ліхачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X–XVIII веков. — Изд. 2-е, перер. и доп. — Ленинград, 1983. — С. 358.

⁵ Ліхачев Д.С. Текстология... — С. 365; *Его же*. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — Москва–Ленинград, 1947. — С. 354.

⁶ Гиммон Т.В. Для чего писались русские летописи? // Журнал «ФИПП». — М., 1998. — № 1 (2). — С. 8–16; Данилевский И.Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004. — С. 235–267; Водолазкин Е.Г. Всемирная история в литературе Древней Руси. — СПб, 2008. — С. 41–159.

⁷ Гиммон Т.В. Для чего писались русские летописи? — С. 13.

ються твори, що належать до історичного жанра, але несуть в собі певне свідоме політичне ядро, тобто створені заради якоїсь певної ідеї.

Це невеликі за обсягом тексти, які стисло (у різний спосіб) доводять походження влади певного князівства від Риму. Ці твори можна назвати замовними, оскільки є всі підстави стверджувати, що причиною виникнення цих текстів було замовлення. М. Бичкова, аналізуючи політичні тенденції, що містяться у цих пам'ятках, називає їх «особливими генеалогічними пам'ятками» або «великокняжими родослів'ями», також виділяючи їх в окремому групі⁸. Однак викладена у цих пам'ятках великокнязівська генеалогія вписується у більш загальний контекст. Це вписування відбувається як на очевидному рівні (вибір протопласта князівської династії, часу «приходу» римлян на описувані території, пов'язаність протопласта із певним часовим та історичним контекстом), так і на неочевидному (вибір історичної перспективи, вибір джерел для викладу, використання посилань на ці джерела).

Одним із перших таких творів, що належить слов'янській культурі, можна назвати т. зв. «Слов'яно-молдавський літопис 1359–1504 pp.»⁹. Він є одним із 13 додатків до Воскресенського літопису початку XVI ст. Оригінальна назва літопису — «Сказание вкратцѣ о молдавских господарехъ, отколе начасл Молдовскал земла въ лѣто 6867»¹⁰. Текст умовно розділяється на три частини: перша являє собою епонімічну легенду про походження молдаван та валахів від православних братів Романа і Влахати, які переселилися з Венеції до Риму. Нащадки цих «старих римлян» у XIII ст. поселилися у Марамуреші з дозволу угорського короля. У цій частині є також опис легендарного утворення Молдавського князівства Драгошем-воеводою, який прийшов на ці землі на полювання та поселився тут¹¹. Друга частина вміщує в собі тільки перерахування князів із вказанням років княжіння. Третя частина суттєво відрізняється від попередніх тим, що вона датована. Як вважає А. Болдур, остання частина була приписана московським книжником, компілятором Воскресенського літопису¹². А загалом «Слов'яно-молдавський літопис» був створений при дворі Стефана Великого для потреб Москви, з широкою оповіддю про походження молдаван від римлян¹³. Створення подібного тексту пов'язується А. Болдуrom із шлюбом дочки Стефана Великого Олени із Іваном Молодим, сином Івана III. Над усім

⁸ Бичкова М.Е. Общие традиции родословных легенд правящих домов Восточной Европы // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. — М., 1976. — С. 295.

⁹ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. — М., 1976. — С. 55–59.

¹⁰ Там же. — С. 55.

¹¹ Там же. — С. 55–57.

¹² Болдур А.В. Славяно-молдавская хроника в составе Воскресенской летописи // Археографический ежегодник за 1963 г. — М., 1964. — С. 78.

¹³ Там же. — С. 79.

викладом літопису домінує ідея про римське походження молдаван, що було важливим при переговорах щодо вказаного шлюбу. Стефану важливо було продемонструвати, що молдавани мають давнє походження¹⁴.

Таким чином, можна говорити про «Слов'яно-молдавський літопис» як про офіційний замовний твір (очевидно, що Стефан Великий мусив замовити його для переговорів про весілля дочки) із певною політичною ідеєю, що уподібнює його до пам'яток, які розглядатимуться. Сама структура пам'ятки є дуже цікавою, адже до римської легенди про походження молдаван доданий перелік молдавських князів (дуже скупий та короткий), і це нагадує структуру Другого зводу літописів ВКЛ. А опис полювання Драгоша-воеводи на тура та поселення народу на місці цього полювання надзвичайно співзвучне легенді про заснування Вільнюса, у якій також описується полювання Гедиміна на тура. Ця легенда з'являється у легендарній частині Другого зводу літописів ВКЛ¹⁵.

¹⁴ Там же. — С. 81.

¹⁵ Наприклад, за списком Рачинського (ПСРЛ. — Т. 35. — С. 153): «Некоторого часу поехал князь великий Кидимин з столца своего, с Кернова, в ловы за пять миль за реку Велью, и найдеть у пушцы гору красную, дубровами и равнинами обляглую, и сподобалось ему велми, и он там поселился, и заложыл город, и назоветь имя ему Троки, гдѣ тепер Старые Троки, и с Кернова перенесеть столец свои на Троки. И в малых часех поехал после того князь великий Кидимин в ловы от Трок за чотыри мили, и найдеть гору красную над рекою Вилнею, на которой знаидеть зверя великого тура, и вбѣеть его на той горе, гдѣ тепер зовуть Туря гора. И велми было позно до Троков ехать, и станеть на луцѣ на Швинторозе, гдѣ першых великих князей жыгали, и обночовал тут. И спечи ему там, сон видел, што ж на горе, которую зывали Крывая, а тепер Лысяя, стоить волк желѣзныи великий, а в нем ревутъ, як бы сто вильков. И очутились от сна своего и мовить ворожбиту своему, именем Лиздеику, который был наиден у-в орлове гнезде, и был тот Лиздеико у князя Кидимина ворожбитом наивышшым, а потом попом поганским: «Видел деи есми сон дивныи» и споведал ему вѣсе, што ся ему у-во сне видело, И тот Лиздѣико мовить господару: «Княже, волк великий жѣлѣзныи знаменуеть — город столечныи тут будетъ, а што в нем внутри ревутъ, то слава его будетъ слынути на весь свѣт. И князь великий Кидимин назавтрее ж, не отеждчаючи, и послал по люди и заложыл город, один на Швинторозе Нижнии, а другии на Крывой горе, которую тепер зовуть Лысою, и наречеть имя тым городом Вилня. И збудовавши города перенесеть столец свои с Троков на Вилню, и вчинить першым воеводою у Вилни гѣтмана своѣго Кгаштолта с Колюмнов, который был поиман от нѣмцов на Куносове. И кнежыл князь великий Кидимин много лѣт на князстве Литовском, Руском и Жомоитском, и был справедливый, и много вальк мевал, и завѣжды зыскивал, и пановал fortunливѣ, оли ж до великое старости своее.». Пор. з версією «Слов'яно-молдавського літопису»: «И в нихъ бе человекъ разумень и мужественъ именемъ Драгожь и поиде себе со дружиною на ловъ зверинь и наидоша под горами высокими следъ туров и поидоша следомъ за туромъ чрез горы высокиѣ и перейдоша высокиа планины, сии рече горы и преидоша за туромъ на место долине и краснейшиѣ и наехаша тура у реки на берегу под вербою и его убиша и настишася от лова своего. И прииде имъ от бога во срьдце мысль, дабых разсмотрили себе на жительство место и вселися ту и съвокупишася единомышлено и восхотеша все пребыти ту и возвратишася воспяты и поведаша своимъ всемо

Молдавська легенда могла бути відомою в Литві, адже дружиною Стефана Великого була Євдокія Олельківна, дочка київського князя Олелька. Але це тільки гіпотеза, оскільки списків, що походили б з теренів Великого князівства Литовського, ми не маємо.

Майже нічого невідомо про методи роботи укладача «Слов'яно-молдавського літопису» із джерелами, однак можна припустити, що механізм був саме таким, як його описує А. Болдур: перша частина «Сказання вкратце» написана під впливом якоїсь «угорської хроніки», друга базується на протографі, що спільний для багатьох молдавських хронік¹⁶. Подібним чином створений і Другий звід Літописів ВКЛ, де Легендарна частина поєднана із «Літописцем великих князів литовських», який з'являється у Першому зводі літописів ВКЛ.

Тобто ми спостерігаємо певну структурну подібність пам'яток: як у «Слов'яно-молдавському літописі», так і у Другому зводі літописів ВКЛ була використана подібна схема побудови історичного нарративу. Спочатку викладається історія приходу римлян (у випадку «Слов'яно-молдавського літопису» — Романа і Влахати; у випадку Другого зводу — Полемона із чотирма родами), яка продовжується історичним текстом, що на той період вже існував.

Текст «Слов'яно-молдавського літопису 1359–1504 рр.» вплинув на московську версію походження влади від Риму. О. Зимін вважав текстуальні співпадіння московської версії («Сказання про князів Владимирських») із «Слов'яно-молдавським літописом» доказом того, що першою пам'яткою московського цикла була т. зв. Чудовська повість¹⁷. Однак використання тексту «Слов'яно-молдавського літопису» могло відбутися у будь-який час, адже і сам Воскресенський літопис походить з першої третини XVI ст.

Твір, про який йдеться, пов'язується із історією створення легендарної частини. Це «Послання» Спиридона-Сави, яке включає у себе московську

красоте земли и о реках и о криницахъ, дабы вселися ту, и ихъ дружина мысли их похвалиша и восхотеша пойти тамо, где они быша и место зглядаша занеже бе место пусто и во край татарскихъ кочевницъ, и биша челомъ Владиславу, королю угорскому, дабы их отпустилъ пойти. Владиславъ же король отпусти их с великою милостию. И поидоша они от Марамуриша со всею дружиною и з женами и з детми через горы высокие, ово лес просекаа, ово камение прибирая, и преидоша горы божиною помощию и приидоша на место где Драгошь тура уби, и возлюбиша и вселишася в ту и выбра из своей дружины себе мужа разумна именовемъ Драгоша и назваша его себе господаремъ и воеводою. И оттоле начашася божиимъ произволениемъ Молдавская земля. И Драгошь воевода насади пръвое место на реке на Молдаве и потомъ насадиша место Бани и иные места по рекамъ и по криницамъ и учиниша себе печать воеводскую во всю землю турью голову, и господствовали на воеводстве лета два» (Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. — С. 58).

¹⁶ Болдур А.В. Славяно-молдавская хроника в составе Воскресенской летописи. — С. 78.

¹⁷ Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий: (Очерки социально-политической истории). — М., 1982. — С. 157–158.

версію походження литовських князів від «Гегиминика», що був «рабом та «конюшцем» Витенца, який у свою чергу залежав від смоленського князя Ростислава Мстиславича¹⁸.

Існує кілька версій походження цього тексту¹⁹, однак видається найбільш переконливою версія, яку висловила Р. Дмитрієва. Вона визнає першість «Послання» Спиридона-Сави у колі творів, пов'язаних із «Сказанням про князів Владимирських». А також пропонує датувати створення цього тексту часом між 1505 та 1523 рр.

Деякі дослідники виникнення литовської версії римської легенди вважають, що саме ця принизлива для литовських князів генеалогія і стала поштовхом для створення власної версії походження литовських князів²⁰. Однак — що для нашого дослідження більш важливе — «Послання» Спиридона-Сави містить також оповідь про походження князівської влади *московських* князів та виводить цю владу від імператора Августа.

Типологічно перша частина «Послання» є подібною до легендарної частини Другого зводу літописів ВКЛ. Крім часу створення, обидва тексти мають однакове ідеологічне навантаження (щоправда, різнонаправлене), що виявляється навіть у подібності добору сюжетів та історичних осіб, які згадуються. Різниця є тільки в тому, що пам'ятки належать до різних жанрів: історичний твір, що претендує на літописний жанр («Літописець Великого князства Литовського и Жомоїцького») та «Послання», що належить епістолярному жанру²¹. Однак при детальному розгляді можна побачити

¹⁸ *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — М.–Л., 1955. — С. 166.

¹⁹ *Голдберг А.Л.* К истории рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха // Труды Отдела древнерусской литературы. — Л. — 1976. — Т. 30. — С. 204–216; *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 70–71; *Ее же.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха // Труды Отдела древнерусской литературы. — Т. 30. — С. 217–230; *Ее же.* О некоторых источниках «Послания» Спиридона-Саввы // Труды Отдела древнерусской литературы. — Т. 13. — М.–Л. — 1957. — С. 441–445; *Ульяновський В.* Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір «Изложение о Православней истинне нашей вере» // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 80–155.

²⁰ *Jučas M.* Lietuvos metraščiai. — Vilnius, 1968. — P. 7, 55–56; *Idem.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Przegląd Wschodni. — 1997. — Т. IV. — Z. 2 (14). — S. 294–297.

²¹ До того ж «Послання» має форму особистого (неофіційного), а не офіційного (адресованого великому князю) послання. Див.: *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 91; *Синицына Н.В.* Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М., 1998. — С. 143. Епістолярність «Послання» видають також часті фрази «сія о сих», які розбивають текст на смислові фрагменти. Зауважимо, що у офіційному «Сказанні о князьях Владимирских» ці фрази, в основному, зняті. Натомість вони зустрічаються, наприклад, у «Послании Иосифа Волоцкого Нифонту» (*Казакова Н.А., Лурье Я.С.* Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI в. — М.–Л., 1955. — С. 433) чи «Послании иконописцу»

близкість мети написання: обґрунтування переходу священної влади від римлян до Литви/Москви. Це дозволяє об'єднувати їх під назвою ідеологічних творів.

Спільність часу, мети створення і (певною мірою) мови та різниця політичної направленості й кіл, у яких вони виникли (церковне середовище для «Послання» і світське, канцелярське — для Легендарної частини) дозволяють поставити питання: наскільки різними були методи роботи при створенні «замовного» тексту із заданою направленістю. Для того, щоб відповісти на це питання, треба розглянути методи роботи Спиридона-Сави та порівняти їх із методами творців Легендарної частини.

Замовними обидва ці твори можна назвати умовно, хоча у «Посланні» Спиридона-Сави прямо вказується на замовний характер:

«Слышание мое, еже потребовал еси от нас своим писанием и нашими чернецы, ищючи от нас некий прежных лет ото историкиа Ханаонова предела, рекомо ото Арфаксадова, перваго сына Ноева, рождшегося по потопе»²².

Формульний початок «О святем душе, Спиридон рекомый, Сава глаголемый, сынови смирения нашего имя рек радоватися»²³ не подає нам імені замовника (вважається, що замовником був або Вассіан Патрикеев²⁴, або великий князь московський Василій III²⁵), але вказує, що для Спиридона-Сави конкретне ім'я замовника не було важливим, оскільки вживання звороту «имя рек» говорить про те, що при переписці у це місце можна було вставити будь-яке ім'я (див., наприклад, митрополичі формулярники, в тому числі із посланнями²⁶).

На відміну від «Слов'яно-молдавського літопису» та «Послання» Спиридона-Сави, із замовним характером Другого зводу виникають проблеми. Літописи Великого князівства Литовського є анонімними творами, тому ми можемо лише робити певні припущення щодо того, хто і як долучався до процесу їх укладання.

Більшість дослідників вважають, що Другий звід літописів ВКЛ з'являється в оточенні відомого литовського магната Альбрехта Гаштольда, який з 1503 р. обіймав високі посади і був паном-радним, а з 1522 р. і до своєї смерті у 1539 р. був канцлером ВКЛ²⁷.

(«Послание иконописцу и «Слова» о почитании икон») // Казакова Н.А., Лурье Я.С. Указ. соч. — С. 332, 346, 360, 364, 369 (варіативні форми).

²² Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. — М.–Л., 1955. — С. 159.

²³ Там же.

²⁴ Там же. — С. 66, 71, 81.

²⁵ Там же. — С. 80–81.

²⁶ Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV–XV веков. — Ч. 2. — М., 1951. — С. 18–25; Абеленцева О.А. Формулярник новгородского архиепископа Феодосия (РНБ, Q.XVII.50) и его рукописная традиция в XVI–XVII вв. // Труды Отдела древнерусской литературы. — 2003. — Т. 53. — С. 123–158.

²⁷ Див.: Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 160–162; Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai //

Тільки останнім часом К. Гудмантас намагається з'ясувати питання пов'язаності із літописанням конкретних осіб з оточення Гаштольда та розкрити механізм створення самого тексту. Він пише: «...нам невідомо, хто конкретно в оточенні Гаштольда був пов'язаний з написанням літописів. У історіографії це питання майже не ставилося, мабуть, у зв'язку з відсутністю досліджень на тему клієнтелі і двору канцлера. Швидше за все це були його слуги. Вони були різними. Вищого «рангу» — писарі (секретарі) Мартін Тур, Венцлав Міколаєвіч²⁸, Богдан Семашко. ...Це могли бути і прості дяки. Кваліфікація дяків була скромніша — швидше за все тільки «мова руська», можливо ще якісь навички польської та латини. Хоча Стрийковський і лаяв “дяка простака” (за хронологічні погрішності), створюється враження, що йому особи літописців вже не були відомі. Отже і його слова можна прийняти лише як гіпотезу, не більше того»²⁹.

К. Гудмантас вказує на те, що тексти літописів є гетерогенними, як і «оточення Гаштольда, в якому були присутні професіонали високого класу, у тому числі і члени віленського капітулу. Вони уміли писати за усіма правилами риторики. Досить пригадати меморіали Гаштольда, адресовані королеві Боні Сфорца, особливо меморіал від 1525 р., в якому відчувається рука доброго стиліста. Можна сумніватися, що ним був сам Гаштольд, який, не дивлячись на масштаб своєї особи і високий інтелект, швидше за все не володів латиною на такому високому рівні. Хоча основу даного тексту безумовно складали вказівки канцлера, що було звичайною практикою того часу. Окрім висококваліфікованих професіоналів, існували особи з скромнішою освітою і можливостями»³⁰.

Також К. Гудмантас намагається знайти безпосереднього автора літопису. Він наголошує на участі у складанні Легендарної частини «русської людини», хоча і зазначає, що у «редакціях ця участь виявляється різною мірою. Менше всього її в списку Красинського, що передає найбільш ранню з версій Легендарної частини»³¹. У той же час він наголошує на досить доброму володінні автором Легендарної частини литовською мовою, а також вказує на добре знайомство із польськими текстами.

Кнуготуга. — 2003. — Т. 41. — Р. 1–16; *Его же*. Летописи Великого княжества Литовского как памятник культурной полигlossии // Дьяспара. Культуралогія. Гісторыя: матэрыялы ІV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін» (Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г.) / пад рэд. А. Мальдзіса, А. Смальячука — Мн., 2006. — С. 249–255.

²⁸ Існує версія Є. Охманського, що Венцлав Міколаєвіч є автором відомого твору «Про нравы татар, литовцев і москвітян» (бл. 1550), адресованого Сигизмунду Августу. Див.: *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян / Перев. В.И. Матузовой, отв. ред. А.Л. Хорошкевич. — М., 1994. — С. 35.

²⁹ *Гудмантас К.* Летописи Великого княжества Литовского... — С. 250.

³⁰ Там же. — С. 252.

³¹ Там же. — С. 253.

Тож, підсумувавши усе вищевказане, К. Гудмантас пропонує звернути увагу на Венцлава Миколаєвича, як на безпосереднього учасника, що створював літопис³². Однак, остання теза вченого є дуже сумнівною: якщо приймати версію, що Венцлав Миколаєвич був Михалоном Литвином (яку розділяє і сам К. Гудмантас), то він навряд чи писав би «руською мовою», з огляду на його негативний погляд на неї.

Так, наприклад, у Михалона Литвина у «Трактаті про нрави татар, литовців і москвитян» зустрічаємо наступні слова: «Ми вивчаємо московські письмена, які не несуть в собі нічого давнього, які не мають нічого, що б побуджувало до доблесті, оскільки рутенська мова чужа нам, литвинам, тобто італійцям»³³.

Крім того, з огляду на систему роботи літописців, видається неправильним шукати одну людину, що створювала увесь цей текст. Більш перспективною, здається, є спроба подивитися на роботу над текстом легенди як на колективну³⁴. Для тих, хто працював у канцелярії ВКЛ, колективна робота була звичайною справою³⁵.

Щоб мати певне уявлення про систему роботи авторів замовних творів, до порівняння можна залучити подібний типологічно до Легендарної частини текст: «Послання» Спиридона-Сави («Послання про Мономахов вінець»)³⁶. Усі джерела першої частини «Послання», у якій він викладає походження влади московських князів від імператора Августа, встановити у даній праці неможливо, але ми і не ставимо такої мети. Порівняння має показати на прикладах із «Послання» подібність чи відмінність системи праці над подібним твором однієї людини.

Як вже було зазначено, у даній роботі приймається точка зору Р. Дмитрієвої про первинність «Послання» по відношенню до «Сказання про князів Володимирських»³⁷ та точка зору О. Алексеева про належність «Послання про Мономахов вінець» митрополиту Спиридону³⁸.

³² Там же.

³³ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. — С. 86.

³⁴ Більш детально про риси, що вказують на колективну роботу над Легендарною частиною, див.: *Кириченко К.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського // Укр. іст. журн. — 2012. — № 6. — С. 126.

³⁵ *Груша А.І.* Канцелярська Вялікаго княства Літоўскага 40-х гадоў XV — першай паловы XVI ст. — Мінск, 2006. — С. 83.

³⁶ *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 159–170.

³⁷ *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 217–230.

³⁸ *Алексеев А.И.* «Спиридон рекомый, Савва глаголемый» (заметки о сочинениях киевского митрополита Спиридона) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2010. — № 3 (41). — С. 5–15.

О. Алексеев, аналізуючи твори митрополита Спиридона, пише, що «автор не запозичав безпосередньо з одного джерела у інше, а використовував певні підготовчі матеріали, а також звертався до раніше використаної аргументації, що цитував по пам'яті»³⁹ та що він «(Спиридон. — К.К.) був переважно компілятором, який складав свої твори з більш чи менш пространних творів, що побутували в руській книжності того часу»⁴⁰. Подивимося, яким чином це відобразилося у «Посланні».

Усі дослідники, що вивчали «Послання» Спиридона-Сави, вказували на важливість вивчення джерел цієї пам'ятки. По-перше, джерела допомагали визначити першість «Послання». Наприклад, «Передмова» інокса Ісайї до творів Псевдо-Діонісія Ареопігита 1371 р., процитована Спиридоном-Савою майже повністю, була скорочена наступними редакторами⁴¹.

Однак не усі свої джерела Спиридон-Сава цитував настільки широко та дослівно, як «Передмову» Ісайї. Деякі з них (так само, як і у Легендарній частині) відобразилися лише у цитатах, вирваних з контексту іменам, а також сюжетах, що були відредаговані.

Наприклад, правителі, яким Август роздавав володіння, — Патрикій «цар Єгипта» та Августалій — «владодержець Александрии», фігурують у «Хроніці» Георгія Амартола, як реально існуючі особи: Патрикій, пруснійський єпископ I ст. та Августалій, александрійський єпарх V ст.⁴² У такий самий спосіб виник і Кіриней, «владодержець Сирии», що був згаданий в «Хроніці» Іоанна Малали як воевода Сирії при царі Іроді⁴³. А правителі Ілїрік та Піон були утворені Спиридоном-Савою від географічної назви Іллірії та назви племені угрів (класичні епоніми)⁴⁴. Тож, методи роботи Спиридона-Сави мало відрізняються від методів роботи укладачів Легендарної частини літописів ВКЛ, які так само використовували писемні пам'ятки як джерела імен князів та епоніми⁴⁵.

Як пише Р. Дмитрієва, «на примере епізода деления вселенной Августом видно, как свободно Спиридон комбинировал и исторические сведения, относящиеся к разным эпохам и просто вымысел для создания историко-

³⁹ Там же. — С. 13.

⁴⁰ Там же. — С. 16.

⁴¹ *Дмитрієва Р.П.* О некоторых источниках «Послания» Спиридона-Саввы. — С. 444–445.

⁴² *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами сказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 219.

⁴³ Там же. — С. 219.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ *Кириченко К.* Методи роботи укладачів легендарної частини літописів ВКЛ на прикладі запозичень із тексту Іпатіївського літопису // Укр. іст. журн. — 2014. — № 2. — С. 177–203.

политической концепции»⁴⁶. Це повністю збігається із нашими спостереженнями над методами створення Легендарної частини⁴⁷.

Гіпотезу Р. Дмитрієвої про первинність «Послання»⁴⁸ підтверджують також деякі цитати, які у наступних текстах, що належать до цього кола пам'яток (це і «Сказання про князів Владимирських», і текст, що читається у складі рукопису № 193 Архангельського зібрання БАН⁴⁹), зникають. Це не дивно, адже редагування тексту неофіційного «Послання» відбувалося у руслі пристосування його до офіційної практики⁵⁰.

Перша цитата зустрічається у описі вінчання Августа на римське «царство» після смерті Юлія Цезаря: «Въсташя же ипати на Улия кесаря: Врутос и Помпие, и Крас; и убиста и мечи своима рукама премудраго Иулия, кесаря римска. И скоро прииде вестъ к Августу стратигу в Египет о Улиеве смерти. Он же опечялися много о братнее смерти и скоро съзывает вся воеводы и чиновники, нумеры и препоситы и възвещаает им смерть Иулия, кесаря римска. Они же единоголасно решя римляне и египти: О пресловый стратиге, Иулия кесаря от смерти въставити не можем, а твое великочестие венчаваем венцем римскаго царства **в похвалу добродеем, а в мечь злодеем**»⁵¹.

Виділена фраза — це цитата з популярного у середні віки Першого послання апостола Петра: «Аще же князю еко имы слему **в мечь (убо) злодеемъ а в хвалу добродеемъ**» (1 Петр. 2:14).

Вона читається у Апостоли, Паремійнику на 29 липня (пам'ять апостолів Петра та Павла⁵², а також у паремійних читаннях Борису та Глібу⁵³. Гадаємо, можна запропонувати як джерело обидві пам'ятки. Спиридон, очевидно, знав обидва тексти і міг мати на увазі обидві пам'ятки, цитуючи Перше послання Петра.

Відсилка до Першого послання Петра, до якого зверталися усі автори, що писали про владу, доволі прозора. Крім того, ситуація, описана у Спиридона-Сави (вінчання Августа «вінцем римського царства»), вимагала б

⁴⁶ *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 220.

⁴⁷ Детальніше див.: *Кириченко К.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського // Укр. іст. журн. — 2012. — № 6. — С. 111–129.

⁴⁸ Хоча А.Л. Голдберг, навпаки, приводить їх як доказ вторинності. Див.: *Голдберг А.Л.* К истории рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 211.

⁴⁹ *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 218–225.

⁵⁰ Там же. — С. 220.

⁵¹ *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — М.–Л., 1955. — С. 161.

⁵² *Рибарова З., Хаунтова З.* Григоровичев паримејник. — Скопје, 1998. — С. 399.

⁵³ *Абрамович Д.И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — Петроград, 1916. — С. 117.

подібної цитати. Однак у язичницькому контексті цитата явно виглядала недоречно, тож її мали прибрати наступні редактори, що і було зроблено.

Ця цитата з Першого послання Петра зустрічається також у типологічно подібному сюжеті, що знаходиться у пареміях святим Борису та Глібу: «Слышавъ Ярославъ, яко отьць ему умрѣ, а Святопѣлкъ седѣ Киевѣ, избивая братию свою уже бо бѣ Бориса убилъ, а на Глѣба послалъ и печаленъ бывъ велми о отьци и о брате. Уби бо Бориса на Лтѣ, а Глѣба на Днѣпри, обѣ сю страну Смольньска. Съжаливъ же си велми и съзва новгородци и рече имъ: отець мой умрѣ, а Святопѣлкъ сѣдить Киевѣ избивая братию свою, — бѣ бо и самъ о тѣ чинъ рагозьнъ с новгородьци, и не хотяху ему помогати на Святопѣлка. Помянуша апостольское слово: братие, Бога боиться, князя чтѣте, Господеви бо слуга естъ, не туне бо мечь носить — **въ мьсть** (отмщение. — *К.К.*) **злодѣмь, в хвалу** (варіант: **похвалу**⁵⁴) же **добродѣмь**. И рекоша Новгородци: можемъ, княже, боротися по тебе»⁵⁵.

Як бачимо, цитата з Послання Петра була використана Спиридоном-Савою для відсилки читача до «пам'яті контексту»⁵⁶. І, як можна припустити, саме ця «пам'ять контексту» і змусила редакторів викинути цю цитату (яка була досить впізнаваною).

Наступна фраза є, скоріше, усталеною характеристикою, аніж цитатою, оскільки вона зустрічається як у літописних текстах, так і у антилатинських пам'ятках (наприклад, «Слові еже на латину»⁵⁷), які Спиридон-Сава дуже добре знав, з огляду на його догматичне «Изложение о Православней истинне нашей вере»⁵⁸. Проте, так само вповні можливе запозичення цієї цитати з якогось тексту борисо-глібського циклу⁵⁹ чи із «Уставу князя Володимира про десятини, суди та людей церковних»⁶⁰: «И от великаго князя Рюрика четвертое колено князь великий Володимер, просветивый землю Русскую святым крещением, **нареченный в святом крещении Василие**»⁶¹.

Як і у попередньому випадку, виділена фраза, яка зустрічається лише у тексті «Послання» Спиридона-Сави та пропущена у «Сказании о князях

⁵⁴ Там же. — С. 117.

⁵⁵ Текст приводиться із найважливішими різночитаннями за: *Абрамович Д.И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — С. 117.

⁵⁶ *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004. — С. 60–63.

⁵⁷ *Попов А.Н.* Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян. (XI–XV вв.). — Москва, 1875. — С. 373.

⁵⁸ *Ульяновский В.* Митрополит Київський Спиридон. Образ крізь епоху, епоха крізь образ. — К., 2004. — С. 136–155.

⁵⁹ Див., наприклад: «Володимер... и иже и святымъ крещениемъ всю просвѣти сию землю Рускую» // *Абрамович Д.И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — С. 27, 95.

⁶⁰ *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* — М., 1976. — С. 13–85.

⁶¹ *Дмитрива Р.П.* Сказание о князях владимирских. — С. 162.

Владимирских». Варто зазначити, що загалом поєднання першої характеристики князя Володимира («просветивый землю Русскую святым крещением») та другої («нареченный в святом крещении Василие») зустрічається у ранніх пам'ятках доволі рідко. У приведених прикладах ми бачимо, що у тексті трапляються або перша фраза, або друга. За виключенням тексту «Уставу князя Володимира», де знаходимо обидві фрази, але друга стосується не князя Володимира: «Се азъ кн(я)зь великыи Володимеръ, нареченный въ с(вя)тѣмъ кр(е)щ(е)нии Василіе, с(ы)нѣ С(вя)тославль, вноукъ Игоревъ и бл(а)женныа княгыни Ѡлгы, въсьпріаль есмь с(вя)тое кр(е)щение ѿ греческыихъ ц(а)реи Костантина и Василя и ѿ Фотиа патриарха ц(а)реградскааго, възьхъ прѣваго митрополита Левна на Киевъ и на всю Роусь иже кр(е)сти всю Роускоу землю с(вя)тѣмъ кр(е)щениемъ»⁶².

Отже, як і у попередньому випадку, можна констатувати, що людина, яка знала тексти, використані Спиридоном-Савою (а йдеться не про рідкісні тексти) і так само оперувала сталими формулами із них, могла побачити ці формули (та цитати) та опустити їх, як неналежні.

Крім згаданих цитат та запозичення імен, можна вказати ще запозичення із апокрифічних та хронографічних творів, причому, використання двох текстів дуже подібне до роботи автора Легендарної частини.

Першим запозиченням до «Послання», здається, є започинення з давньо-слов'янського перекладу «Хроніки» Іоанна Малали, що зберігся у хронографічних пам'ятках (Іудейському⁶³ та Софійському хронографам⁶⁴).

«Хроніка» (цит. за Вільнюським хронографом)	«Послання» Спиридона-Сави
<p>Въ второе лето потопе и жит Сим родив Арфаксада⁶⁵ [...] Въ лѣта ж та от племени Арфаксадова обретес моуж неки моуринъ моудр индіанинъ астреном именов Гандѡварій иж и списал прѣвѣе въ Индіох астрономію родижеса инъ от колѣна хамова. хоусъ именов муринъ иж</p>	<p>Имяше же и Сим, сын Ноев, сын именованием Арфаксад. От его же рода правнук его именованием Гандуварий, сей переее написа астрономию в Ассирии в пределех Симовех прародителя своего⁶⁷</p>

⁶² Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. — С. 17–18. Див. також: С. 22–23, 30, 37, 42, 46, 54.

⁶³ Залежність «Послання» від версії Віленського хронографу помітила ще Р.П. Дмитрієва, яка зазначила, що Спиридону-Саві, очевидно, був відомий текст, подібний до тексту Віленського хронографу, оскільки тільки тут Гандуварій названий нащадком Арфаксада (*Дмитрієва Р.П. О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 222*).

⁶⁴ *Творогов О.В. Материалы к истории русских хронографов: Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы» // ТОДРЛ. — Л., 1982. — Т. 37. — С. 188–221.*

родиль неврода гиганта иж сотворил
 вавілон. Его же глѹть пѣрси бывша ба
 и сѹща въ звѣздахъ нбснѣхъ его ж
 наричѹт крѣжиліа тотъ прѣвее наста-
 ви ловити звѣрь дааше всѣмъ звѣрину
 ести и старѣи прѣсомъ отъ тогожъ
 племени симова обладавшаго соуриєю
 и прѣсидюю и иннѣми странами
 вѣстоѹными⁶⁶

«Асирія», як можна припустити, з'явилася у Спиридона-Сави замість «Індії» через подальший текст хронографу (тобто того хронографічного джерела, на яке спирався Спиридон-Сава у даному випадку), у якому йдеться про «Асирію». Найяскравіше це видно з тексту Софійського хронографа через те, що у ньому подальший текст скорочений, але із збереженням структури викладу. Тут ми бачимо, що далі у тексті Софійського хронографу йдеться про перше з чотирьох священних царств: Асирійське⁶⁸. У Віленському хронографі також далі йдеться про Асирію⁶⁹.

⁶⁵ Chronografas iš Supraslio vienuolyno. XVI a. 20 m., Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. — Rankraščių skyrius. — F. 19 (Slavų knygos). — R. 109. — 1 tomas. — L. 25. Приведена цитата приписана на верхньому полі із позначкою, що вона мусить стояти у тексті після «арфаксада»: «И си бытія сімова сѣна ноєва симъ былъ рѣлтъ егда роди арфаксада (тут проставлений крест на позначку, що маргіналія з верхнього поля має стояти тут. — К.К.) є сомъ рѣлтъ».

⁶⁶ Ibidem. — L. 31 v. Порівняння з грецьким текстом: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе // Репринтное издание материалов В.М. Истрина / Подгот. издания, вступ. статья и приложения М.И. Чернышевой. — М., 1994. — С. 24. У Софійському хронографі так само читається цей фрагмент: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов: 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы». — С. 195.

⁶⁷ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 159.

⁶⁸ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов: 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы». — С. 195: «В та же рѣлта мужъ нѣкыи обрѣтесе мудръ астрономъ. Роди же ся инь отъ колѣна Хамова, Хусь именовемъ, мурина иже роди Неврота гиганта, иже създа Вавилон, егоже глаголютъ пѣрси бога бывша и сѹща въ звѣздахъ небесныхъ. И тои прѣвое настави ловити и дааше всѣмъ звѣрину ясти. **Начало царства Кронова.** Отъ того же племени Симова родися челоуѣкъ гигантска рода именовемъ Кронъ, нареченъ бысть отъ Дамия, отца своего, въ имя преходня звѣзды. Бѣ же силен зѣло. И тыи прѣже показа царствовати, сирѣчь владѣти челоуѣки. И царствова в Асѹрии рѣлта многа. Жена же его Семирамии, нарицаемаа Ареа, и та отъ колена Симова. **Асѹрииско царство**».

⁶⁹ «родижеса инь отъ колѣна хамова. хоусь именовемъ мурина ижъ родиль неврода гиганта ижъ сотворилъ вавілон. Его же глѹть пѣрси бывша ба и сѹща въ звѣздахъ нбснѣхъ его жъ наричѹт крѣжиліа тотъ прѣвее настави ловити звѣрь дааше всѣмъ звѣрину ести и

Отже, як бачимо, у Спиридона-Сави було якесь хронографічне джерело, яке містило переклад «Хроніки» Іоанна Малали⁷⁰, де згадувався Гандуварій, якого він і запозичив у свою працю. Він сам називає це джерело «историкиа»: «увидехом ото историкиа Гандуариа некоего имянем от рода Арфаксадова»⁷¹, що, скоріше за все, є грецизмом. Але це слово також є важливим. Вперше термін «историкии» зустрічається у назві твору Костянтина Преславського «Историкии за Бога въкратцѣ» (IX ст.)⁷². «Историкии за Бога въкратцѣ» — це пам'ятка, створена за зразком «Летописца вкратце» патріарха Нікіфора⁷³, що являє собою короткі замітки з хронології від Адама до імператора Льва Мудрого (886–912)⁷⁴. Важко визначити, чи знав митрополит Спиридон цю пам'ятку, однак він точно знав текст, де також зустрічається слово «историкиа». Із ім'ям митрополита Спиридона пов'язана ще одна хронографічна пам'ятка — Троїцький хронограф, один із списків якого мав за джерело рукопис, що належав Спиридону-Саві (РНБ. НСРК. 1918. F.27)⁷⁵.

У тексті Троїцького хронографу (саме у списку, джерелом якого був список Спиридона-Сави), після оповіді про Ромула та Рема, що взята із VII книги «Хроніки» Іоанна Малали⁷⁶ («По Ромѣ же цесарьствова инѣх 6 до Трукуниа. И бы Трукуниа 7 цесарь, изверьгоша и. По изверьжении же

старѣи прѣсом от тогож племене симова обладавшаго соуриено и прѣсидою и иннѣми странами вѣсточными. Родиса от прѣваго сѣна ноева члкъ гигантска рода именем Кронъ, наречень быв от дамиа отѣца своего въ има преходнаа звѣзды бѣ же силенъ зѣло тотъ ж показа прѣжде црѣствовать рекше власти дрѣжати и ины члкъ и црѣтова тотъ въ Асурии прѣвѣ лѣта многа и новиноу всю землю Персид от Асуриа наречень бѣ ж страшень вѣмъ ѿко лють ратникъ сѣкыи вса». (Chronografas iš Supraslio vienuolyno. XVI a. 20 m., Lietuvos Mokslo Akademijos biblioteka. — Rankraščių skyrius. — F. 19 (Slavų knygų). — R. 109. — 1 tomas. — Ark. 31 zv. Порівняння з грецьким текстом: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. — С. 24.

⁷⁰ Ім'я «Гандуварій» зустрічається лише у традиції, що пов'язана із «Хронікою» Іоанна Малали (Див.: Пасхальная хроника / Пер. с греч., вступ. ст., comment. Л.А. Самуткиной. — СПб., 2004. — С. 143).

⁷¹ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 165.

⁷² Відомий за списком другої половини XII ст. (ГИМ, Синодальное собрание № 262.)

⁷³ *Пиотровская Е.К.* Византийские хроники IX в. и их отражение в памятниках славяно-русской письменности («летописец вскоре» константинопольского патриарха Никифора) // Православный палестинский сборник. — СПб., 1998. — Вып. 97 (34). — С. 63–64, 71, 80–90.

⁷⁴ Оpubлікований: *Златарски В.Н.* Найстарият исторически труд в старобългарската книжнина // Списание на Българската Академия на науките. — Кн. XXVII (1923). — С. 177–182.

⁷⁵ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. — С. 96–97; *Его же.* Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий хронограф // ТОДРЛ. — 1989. — Т. 42. — С. 289–290.

⁷⁶ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. — С. 265.

строиша Римъ упати до кесаря Иулиа лѣт 400 и 60 и 4»⁷⁷) бачимо заголовок: «От елиньскаго хронографа пророчествиа о Христѣ историкиа»⁷⁸. Далі йде текст із невстановленого джерела, що містить цитати пророцтв, які приписуються давнім філософам про народження Ісуса Христа (згадуються, наприклад, Гомер «Омиръ», Аристотель, Перфурии, Діонісій Афінський, Євсевій, «Реергѣль», «Сувила вольхва Филипова»⁷⁹) та «о верьтъпѣ и ослѣхъ и о древъ крестнѣмъ»⁸⁰. Закінчується фрагмент: «Си же чтуще елини на разумѣша, ни познаша бога творца всѣхъ, но многа бысть леств в нихъ. В Римѣ же тогда не бѣше цесаревъ, но держажу правила римьскыа иупати лѣт 300 и 60 и 4 до Улиа Кесаря нероженаго»⁸¹. Крім того, що із Спиридоном-Савою пов'язують сам рукопис, зауважимо, що слово «историкиа» зустрічається у дуже важливому для автора «Послання» місці. Всередині окресленого вище фрагменту, після викладу пророцтв про Христа, бачимо: «Наченьшо бо Августу царствовати в Римѣ, въ 4 на дѣсят лѣто царствиа его родися господь наш Исусъ Христосъ в лѣто 5000-ное и 500 лѣто от сотворения миру. От Августа бо кесаря царство Римьское начинается»⁸².

Готуючися до написання «Послання», Спиридон-Сава не міг пропустити цей уривок, адже тут тісно поєднується римська влада (Август Кесар) та початок християнського царства (народження Христа). Подібні фрагменти, очевидно, привертали увагу авторів, що створювали «римські легенди»⁸³. Так, скажімо, укладачі легендарної частини літописів ВКЛ таким чином «знайшли» Полемона у тексті Хронографа 1262 р. (Іудейського)⁸⁴.

З'ясування питання, яким (якими) хронографами користувався Спиридон-Сава, заслуговує на окрему розвідку. Поки що, попередньо, зауважимо, що, принаймні, два хронографічні тексти йому були відомі: текст Троїцького хронографу та хронографу типу Хронографу 1262 р. (Іудейського), можливо, скороченого (типу Софійського).

Сумніви щодо правильності використання митрополитом хронографічних творів⁸⁵ можуть бути легко розвіяні. Відомо, що книги Вітхого Завіту

⁷⁷ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий хронограф. — С. 294.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Там же. — С. 295.

⁸² Там же. — С. 294.

⁸³ Не кажучи вже про те, що пророцтва самі по собі мали бути цікавими (*Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси. — СПб, 2008. — С. 97–102).

⁸⁴ *Kiričenko K.* Replika dël ginčo apie Polemoną // *Naujasis Židinys-Aidai*. — Vilnius, 2006. — № 3. — Р. 116–122.

⁸⁵ *Ульяновський В.* Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір «Изложение о Православней истиннѣ нашей вѣрѣ» (частина III.3) // *Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури*. — Вип. 3. — К., 1999. — С. 92.

включалися у хронографи, звідки в основному вони і були відомі на Русі до 1499 року (Геннадієвської Біблії). Відношення до хронографів, як до текстів, що містять гідну довіри священну історію, могло формуватися і під впливом заголовків перекладачів книг Вітхого Завіту. Наприклад, у Хронографі 1262 р. (Іудейському) можна знайти такий кіноварний заголовок:

Книгы завѣта бжїа ветхаго ска⁸⁶

**зоуще образы новаго завѣта истинѣ сѣщѣ /
 преложєныя ѿ грєчкаго языка въ словєнскыи при /
 кнаси бльгарстѣм сумєѡне сїє бориши грї /
 горїємь прєсвѣтером и мнихѡм всѣх црѣковникъ /
 бльгарскых црѣвїи повелѣнїємь тогѡ книго /
 любца кнаса сумєѡна истиннѣ рєщи бгѡ / любца**⁸⁷

Передмова стосується Книги Царств, однак хоча хронограф і був компілятивним твором, все ж мав певну єдність і, скоріше за все, сприймався як ціле.

Із вищевказаного можна припустити, що як і укладачі Легендарної частини літописів ВКЛ, Спиридон-Сава звертався до тієї ж хронографічної традиції⁸⁸. Але якщо укладачів легендарної частини цікавили більше римські часи, то Спиридон-Сава запозичив з цього хронографу також і ранню історію, пов'язану із виникненням першого царства — царства Крона, за яким слідувало перше із чотирьох священних царств — Асирійське. Однак «теорія чотирьох царств» не відобразилася чітко у «Посланні». Спиридон-Сава викладає історичний перехід влади через генеалогію: від Сима до Філікса та Нектонава/Ахтанава (батько Олександра Македонського), від Олександра Македонського влада переходить до династії Птоломеїв, тоді до останньої цариці Єгипту Клеопатри, а по смерті Клеопатри та Юлія Цезаря Август об'єднує в собі єгипетське та римське царства, вінчаючися на царство регаліями «царя Сеостра, начального царя Єгипту», «царя Пора индийскаго» (митрою, що приніс Олександр Македонський) та «царя Филикса, владущего вселеною»⁸⁹. Таким чином, влада над «всею вселенною»⁹⁰ переходить до Августа.

⁸⁶ Первая строка вязью, киноварь.

⁸⁷ Supraslio vienuolyno chronografas // Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. — F. 19–109. — T. 2. — Ark. 242.

⁸⁸ Про вплив хронографічної традиції на легендарну частину див.: *Кириченко К.* Читацькі зацікавлення у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. та рецепція прочитаного (на матеріалі Віленського списку хронографа 1262 р.) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 2. — С. 4–20.

⁸⁹ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях Владимирских. — С. 161.

⁹⁰ *Манискалько Б.Дж.* Некоторые замечания о смысле термина «вселенная» в «Сказании о князьях Владимирских» // Римско-константинопольское наследие на Руси. — М., 1995. — С. 165–178.

Причому, при викладі концепції розподілу світу між синами Ноя Спиридон-Сава спирається ще й на апокрифічне «Одкровення» Мефодія Патарського.

«Одкровення» Мефодія Патарського мало вплив на становлення ідеї «Третього Риму»⁹¹. А Спиридон-Сава мусив його знати, оскільки пережив очікування кінця світу наприкінці XV ст., коли «Одкровення» було надзвичайно популярним⁹².

«Одкровення» Мефодія Патарського (перекладний твір візантійського походження, що був відомий на Русі вже на початку XII ст.) наприкінці XV ст. зазнає редагування⁹³, що пов'язане із очікуванням кінця світу. Саме у цій пам'ятці ми зустрічаємося із апокрифічним четвертим сином Ноя, який згаданий і у Спиридона-Сави. От тільки в «Одкровенні» його ім'я Моунуть/Моунть (перший давньоруський переклад)⁹⁴ чи Монитонь/Монит⁹⁵ (другий переклад)⁹⁶, а Спиридон-Сава змінює його на «Арфаксад». Така заміна може пояснюватися тим становищем, яке займає Мунт у тексті «Одкровення» (благословення Ноем осадження східних земель та пов'язання із Невродом). А також тим, можливо, що у «Одкровенні» саме Мунт пов'язується із астрономією («Гь же Моунть приє ѿ ба дарь како не тьчию астрономины хытрость извбрѣсти»), так само як Гандуварій, який був правнуком Арфаксада. Якщо порівняти місцезнаходження Арфаксада хронографів (див. прим. 69 та 70) із Мунтом «Одкровення», то стає зрозумілим, що Спиридон-Сава поєднав обидві версії, замінивши ім'я Мунт на Арфаксад (представленого, очевидно, у більш авторитетному джерелі).

Отже, за версією «Одкровення» Мунт був сином Ноя, який народився по потопі (тобто четвертим сином). Він оселився спочатку у «полуночних землях» (за версією другого перекладу — на сході⁹⁷). Після смерті Ноя, його брати повернулися із сходу та почали будувати «стльпъ на землі сѣвера. Тоу же и сметени быше ѳзыци и разѣление по всеи землі. Моунть же снѣ Ноев въселесе въ вѣсточныє земли до моря до нарицаемыє слнче землє ѿноудоуже слнце въсходить и жити наче тоу». Далі, після фрази, що Мунт «приє ѿ ба дарь како не тьчию астрономины хытрость извбрѣсти» вказується, що до нього прийшов «Невротъ законуу наоучисе како ѳмоу

⁹¹ Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М., 2004. — С. 263–268.

⁹² Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты. — М., 1897. — С. 240–242.

⁹³ Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Вып. 1: (XI–XIV в.). — Л., 1987. — С. 234.

⁹⁴ Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского... — С. 85. У грецькому тексті він названий Μονήτων (С. 9).

⁹⁵ Там же. — С. 103.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ «на вѣстокъ». Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского... — С. 103.

цр̑товати людми. Невротъ же съ брать нирвнъ ѿ племене Ситова и ть цр̑това прьвоє на зем̑ли въ Вавулонѣ велицѣмъ»⁹⁸.

Між тим, у Віленському хронографі бачимо наступну послідовність: у Сіма, Ноевого сина, був син Арфаксад. Причому, ця інформація знаходиться на 25 аркуші рукопису⁹⁹, а текст, який ми розбираємо (про Гандуварія), відділений від цього шістьма аркушами і знаходиться на звороті 31 аркушу.

На 31 аркуші Віленського хронографу викладається наступна історія: «Въ лѣта ж та от племени Арфаксадова обретес моуж неки моуринъ моудр индіанинъ астреном именем Гандѡварій иж и списал прьвѣе въ Индіох астрономію родижеса инъ от колѣна хамова. хоусь именем муринъ иж родиль неврода гиганта иж сотворил вавілон. Его же глѣють пѣрси бывша ба̄ и сѣща въ звѣздах нбс̄ных его ж наричют кр̑жиліа тот прьвее настави ловити звѣрь дагаше всѣмъ звѣрину ести и старѣи прьсом от тогож племене симова обладавшаго соуриєю и прьсидою и иннѣми странами вѣсточнѣми»¹⁰⁰.

Таким чином, якщо розглядати текст хронографу в цілому, отримаємо наступну схему:

Віленський хронограф

Ной	
↓	↓
Сім	[Хам] ¹⁰¹
↓	↓
Арфаксад	Хоус
↓	↓
Гандуварій	Неврод

⁹⁸ *Истрин В.М.* Откровение Мефодия Патарского... — С. 85–86: «з̄ же лѣт Ноевыи соуцоу въ прьвоюю р̄ лѣт третие тисоуци родисе сн̄ь въ него и створи име ѣмоу Моунтоу. Въ третиньсьтноє же лѣт створи бл̄ть Ное сноу своѣмоу Моунтоу и ѡпоусту ю на полношнниє зем̑ліє. По оумрѣтвыи же Ноевѣ въ з̄.ное ти въ л̄ третие тисоуще лѣт с̄нови Ноевыи ѿ вѣсточныиє страныє придоше и створити начеше стльп на зем̑ли сѣвера. Тоу же и сметени быше ѣзыци и раз̄л̄ение по всеи зем̑ли. Моунт̄ же сн̄ь Ноев вселисе въ вѣсточныє зем̑ли до моря до нарицаємыє сл̄нче зем̑ліє ѿноудоуже сл̄нце всходит и жити наче тоу. Ть же Моунт̄ приє ѿ ба̄ дарь ѡко не тьчию астрономинь хытрость избрѣсти. И къ семоу прише¹ Невротъ законуу наоучисе како ѣмоу цр̑товати людми. Невротъ же съ брать нирвнъ ѿ племене Ситова и ть цр̑това прьвоє на зем̑ли въ Вавулонѣ велицѣмъ. Створен же бы² Вавулонъ въ седмьсьтноє ти ч̄. Ное лѣ³ третие тисоуще и цр̑това Невротъ въ немь. И потомь поставиша себѣ цра̄ ѿ своих̄ Хамовыи с̄нове моужа ѣмоуже име Вн̄пий»

⁹⁹ Chronografas iš Supraslio vienuolino. XVI a. 20 m., Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. — Rankraščių skyrius. — F 19 (Slavų knygos). — R. 109. — 1 tomas. — L. 25. Приведена цитата приписана на верхньому полі із позначкою, що вона мусить стояти у тексті після «арфаксада» (див. прим. 66).

¹⁰⁰ Chronografas iš Supraslio vienuolino... — Арк. 31 зв.

¹⁰¹ Квадратні дужки позначають, що у тексті говориться: «от колена». У даному випадку «от колена Хамова».

Спиридон-Сава поєднує дві версії осадження синів Ноя: версію «Одкровення» та хронографу: четвертий син Ноя з благословіння батька осаджується на сході, замінюючи собою Хама, який втратив благословення батька. Відтак, за версією Спиридона-Сави, східними землями володіли нащадки Арфаксада (четвертого сина Ноя): його сини Месрем та Хус.

Ми не знаємо, до якого точно тексту звертався Спиридон-Сава. Віленський хронограф переписувався у першій третині XVI ст. у Великому князівстві Литовському¹⁰². Тобто, сам Віленський хронограф не міг бути відомим Спиридону-Саві. Архівський хронограф (ще один список Хронографу 1262 р. (Іудейського) не містить історії про Арфаксада та Гандуварія¹⁰³, а Варшавський список залежить від Архівського¹⁰⁴. Можливо, митрополит Спиридон познайомився із текстом його протографу під час ув'язнення у Литві в 70-х роках XV ст. та виписав собі якісь фрагменти чи замовив копію хронографу.

Поza всяким сумнівом, приведені приклади тільки накреслюють перспективи до вивчення джерел «Послання» і не вичерпуються вказаними текстами. Однак вивчення цієї пам'ятки не є метою цього дослідження.

Для нас важливо було співставити методи, якими користувалися укладачі подібних творів, та знайти як спільні, так і відмінні риси.

Спільними рисами можна назвати досить вільне ставлення до текстів джерел, запозичення у свій текст тільки необхідного. Якщо є потреба зміни імені (яку б логіку не використовував автор), то персонажа перейменовують. Спільним також є використання цитат із різних джерел, хоча із дуже короткого погляду можна побачити разючу відмінність у використанні цих цитат. Якщо у Легендарній частині немає пам'яті контексту, використання цитати без відсилки до тексту першоджерела, то Спиридон-Сава пише традиційно, використовуючи цитати власне як відсилки до контексту для збагачення власного тексту. Зрозуміло, що різниця і в тому, що Спиридон-Сава писав про походження влади руських князів від Августа, і його цікавило походження тільки великокнязівської династії. Натомість, укладачів Легендарної частини цікавило також походження шляхетських родів. Крім того, незважаючи на те, що структура пам'яток подібна (тут мається на увазі також і «Слов'яно-молдавський літопис»), Легендарна частина побудована за іншим принципом, більше схожим на той, за яким побудований наратив у латинських хроніках.

¹⁰² Митрополит Спиридон помер на початку XVI ст. у Ферапонтовому монастирі.

¹⁰³ РДАДА. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 279 (658).

¹⁰⁴ *Lemeškin Ilja. Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas.* — Vilnius, 2009. — P. 95.

Петро Сас

Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р.

На основі джерел досліджено маршрут просування 1621 р. армії Османа II до кордонів Речі Посполитої, насамперед від Дунаю до Хотина, головного театру сухопутних бойових дій Хотинської війни. Розглянуто бойові зіткнення на території Молдавії між запорозькими підрозділами та османськими силами.

Ключові слова: Хотинська війна 1621 р., турецька армія, запорозькі козаки, Молдавське князівство, Прутсько-Радавецька оборона 1621 р., турецький султан Осман II, запорозький гетьман Я. Бородавка.

На основе источников исследован маршрут продвижения в 1621 г. армии Османа II к границам Речи Посполитой, прежде всего от Дуная до Хотина, главного театра сухопутных боевых действий Хотинской войны. Рассмотрены боевые столкновения на территории Молдавии между запорожскими подразделениями и османскими силами.

Ключевые слова: Хотинская война 1621 г., турецкая армия, запорожские казаки, Молдавское княжество, Прутско-Радавецкая оборона 1621 г., турецкий султан Осман II, запорожский гетман Я. Бородавка.

The paper deals with the pathway of advancement in 1621 the army of Osman II to the borders of the Commonwealth, especially from the Danube to Khotyn. Military fights between Zaporozhian units and Ottoman forces in the Moldavian territory have been considered.

Keywords: Khotyn War in 1621, Turkish army, Cossacks, Moldavia, Prut-Radavets' defense in 1621, Turkish Sultan Osman II, Zaporozhian Hetman Iakiv Borodavka.

Воєнному зіткненню у Хотинській битві 1621 р. противників, османської армії та сил Речі Посполитої, передувало їхнє підтягнення до майбутнього театру бойових дій. Якщо матеріали джерел проливають певне світло на маршрут просування польського та литовського військ до цього містечка, розташованого на правому березі Дністра, то їх інформація про марш запорозького і донського війська бажає бути кращою. Це саме можемо сказати і про шлях армії турецького султана

Османа II від Адріанополя (сучасне турецьке місто Едірне), де відбулася концентрація її сил, до хотинських позицій військ Речі Посполитої.

Є цілком очевидним, що дослідження Хотинської війни 1621 р. не буде вичерпним без докладного вивчення, зокрема, маршруту просування до майбутнього театру воєнних дій на суходолі агресора у цій війні — турецької армії. Брак відповідних історичних джерел спричинився до того, що у працях українських авторів з проблематики Хотинської війни, в тому числі тих, що нещодавно побачили світ, це питання зазвичай висвітлено доволі загально¹. Дещо розлогіше, однак також неповно, про марш армії Османа II до Хотина йдеться у працях польських істориків, насамперед, у дослідженнях Лешека Подгородецького². Зокрема, цей історик доводить, що після переправи турків під Ісакчею (Облучицею) через Дунай, початок якої Л. Подгородецький чомусь відносить до 22 липня, близько 11 серпня головні сили Османа II рушили, як можемо зрозуміти, лівим і правим берегом Пруту вгору по течії цієї річки і 16 серпня їхні передові підрозділи стали під Цецорою³. В іншій, пізніше написаній праці, цей історик зазначив, що бойові підрозділи Османа II розпочали переправу під Ісакчею 11 липня 1621 р., закінчили її 18 липня, а 16 серпня передові колони турків дісталися Цецори. Причому, як видається, автор схиляється до того, що перед тим, як прибути до Цецори, армія султана побувала в Білгороді⁴.

Спираючись на доволі скупу і багато в чому суперечливу інформацію польських, а також деяких турецьких джерел (ідеться, зокрема, про донесення польських розвідників своєму командуванню, щоденники польських авторів — учасників Хотинської війни 1621 р., працю османського хроніста Мустафи Наіми, присвячену цій війні, деякі картографічні матеріали XVII ст. тощо), визначимо, не претендуючи на категоричність, основний напрямок шляху турків 1621 р. під Хотин, насамперед від переправи через Дунай під Ісакчею до Хотина. Серед іншого, спробуємо встановити час прибуття османських підрозділів до деяких поселень та природно-географічних об'єктів, що траплялися на шляху походу на війну армії Османа II, а також, за можливості, локалізуємо ці поселення та об'єкти. Оскільки під час просування територією Молдавії сили Османа II не лише марширували, а й вступали у бойові сутички із запорожцями, то звернемо увагу також на цей аспект подій Хотинської війни.

¹ Див.: Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 року. — К., 2013. — С. 82, 90.

² Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 114–117; Ten że. Chocim, 1621. — Warszawa, 1988. — S. 73–80.

³ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 115, 116.

⁴ Podhorodecki L. Chocim, 1621. — S. 74–76.

Отже, згідно з розробленим у Стамбулі планом війни з Річчю Посполитою, було передбачено здійснити наступ головних сил турецької армії через територію Молдавського князівства на Поділля та Руське воєводство в напрямку Львова. Місцем концентрації османської армії визначено околиці Адріанополя. Згідно з розрахунками турецьких стратегів, марш до Дністра їхньої армії мав відбутися за 40–42 дні (Кам'янця-Подільського вона мала дістатися за 42 нічліги). Тим часом сили семиградського правителя Бетлена Габора повинні були з території Семиграддя (Трансильванії) пройти карпатські перевали і вдарити на Краків⁵.

Розпочата султанською владою через якийсь час після Цецорської битви 1620 р. підготовка до війни з Річчю Посполитою втілювалася в певних мобілізаційних і військово-інженерних заходах. Приміром, у лютому 1621 р. на територію Молдавії увійшли підрозділи прикордонних провінцій, що мали охороняти майбутній маршрут просування турецької армії. На них також покладали завдання лагодити дороги і наводити переправи⁶. Наприкінці квітня султан зі своїм двором, а також із кільканадцятьма тисячами яничарів і сіпагів-професіоналів отаборився біля стамбульської мечеті Дауд-Паша. У цей табір доставили різні військові вантажі і майно на кількох тисячах верблюдів, а також на чотирьох слонах (цих велетів свого часу подарував султану перський шах). Під Дауд-Паша сконцентрувалися переважно азіатські війська. Утім, сюди прибули і деякі румелійські підрозділи (з європейської частини Османської імперії). 21 травня сили Османа II виступили до Адріанополя, а 9 червня, по концентрації основних своїх сил — у напрямку Дунаю⁷.

Рушивши з-під Адріанополя у бойовий похід, Осман II розділив своє військо на дві частини. Сам він подався з основними силами до Дунаю в напрямку Нікополя. Від цього міста султанське військо просувалося уздовж Дунаю униз по його течії. Як видається, не доходячи Джурдова (сучасне румунське місто Джурджени), воно повернуло до розташованого неподалік дунайської дельти Бабадага, а звідти — до Ісакчі (Облучиці). Решта османських сил пішла давнім торговельним шляхом на Галац через Айтос (нині в Бургаській області Болгарії). Минувши Варну, вони дійшли до Бабадага, а потім дісталися Ісакчі⁸.

⁵ Універсали Сигізмунда III до шляхти Волинського воєводства щодо других віці на турецьку війну, 28.V.1621 // ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. I. — Спр. 122. — Арк. 399 зв.; *Podhorodecki L.* — Chocim, 1621. — S. 22, 28, 31.

⁶ *Podhorodecki L.* Kampania chocimska 1621 roku // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — Warszawa, 1964. — Т. 10. — Cz. 2. — S. 113.

⁷ Порядок виїзду турецького імператора з Константинополя, 1621 // *Biblioteka Czart.* — Rkps. 111. — S. 177–179; Виправа турецького султана Османа II на війну проти поляків, 1621 // *Biblioteka Kórn.* — Rkps. 333. — S. 1.

⁸ Див. картосхему: «Торгові шляхи в Османській імперії» // *Иналджик Г.* Османська імперія: Класична доба. 1300–1600. — К., 1998. — С. 134–135; Я.-К. Ходкевич до

За потреби турки переправлялися через Дунай — у червні в районі Рущука (сучасне болгарське місто Русе), Сілістри та Джурдова. 5–9 липня деякі турецькі підрозділи з військовими вантажами на чайках перебиралися Дунаєм від Галаца до Ізмаїла (зокрема, 9 липня вони переправили на лівий берег цієї річки в Ізмаїлі 14 середніх гармат)⁹. Тим часом головні сили султана, які дійшли до Ісакчі, очікували на переправу. В цьому місці, де ширина Дунаю становила близько 700 м, турецькі військові інженери та будівельники споруджували понтонний міст. Вони упоралися з цим завданням порівняно швидко — 11 липня міст був готовий. Причому він був доволі широкий, адже по ньому могли їхати підводи в два ряди. Під час переправи трапилося непередбачене — міст розірвала течія, через що загинуло чимало вояків Османа II. На дно пішли і 200 буйволів, а також 8 гармат. Султан негайно специфічно оцінив роботу будівничих моста — їх посадили на палю. Пошкодження швидко усунули, тож переправа продовжилася. 18 липня уся турецька армія була на лівому березі Дунаю¹⁰.

Підрозділи цієї армії, які опинилися на протилежному від Ісакчі березі Дунаю, рушили, як можемо припустити, в північному напрямку уздовж озер Кугурлуй та Ялпуг. По цьому вони повернули на схід і дісталася Татарбарлата¹¹ (сучасні Татарбунари). Наприкінці липня сюди підійшли сили бейлербея Діарберкіра (місто на південному сході сучасної Туреччини) Ділаверпаші, а також молдавського господаря Александра Еліаша. Отримавши тривожне повідомлення про те, що запорожці начебто подалися спустошувати Бессарабію, Осман II відправив у розвідувальний рейд вояків Гаджекі-паші¹². Вони рушили в напрямку Тягині (сучасні Бендери). Можемо припустити, що сили Гаджекі-паші переправилися на лівий берег Бика поблизу його гирла, дійшли витоків цієї річки. Однак так і не виявили козаків. Відтак вони повернули до Цецори, під якою пізніше з'єдналися з основними османськими силами.

Тим часом на початку серпня султан зі своєю армією рушив з-під Татарбарлата до Білгорода, розташованого над Дністровським лиманом менш ніж за два десятки кілометрів від Чорного моря, тобто до одного зі своїх опорних

Сигізмунда III, 1.VIII.1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 2. — S. 863; 4.VIII.1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 139. — S. 257 zw.; *Naima M. Dziennik wyprawy chocimskiej // Sękowski I.I. S. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag.* — Warszawa, 1824. — S. 147.

⁹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, серпень 1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 138. — S. 826; Реляція польського шпигуна, 11.VI.1621 // Biblioteka Rac. — Rkps. 2. — S. 842; Новини з Білгорода, 1621 // Ibid. — Rkps. 2. — S. 817; Ю. Вороцький про турецькі справи, 16.VII.1621 // Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 226; Реляція польського шпигуна, 9.VII.1621 // Там само. — С. 228; *Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku.* — S. 115.

¹⁰ *Сас П. Хотинська війна 1621 року.* — Біла Церква, 2012. — С. 235, 236.

¹¹ Див.: *Боплан Г.Л. Карта України // Боплан Г.Л. Опис України.* — К., 1990.

¹² *Naima M. Op. cit.* — S. 152, 153.

пунктів, до якого, а також, зокрема, до Ісакчі, напередодні морем доставляли різні військові вантажі¹³. Примітно, що про намір султана іти до Білгорода польські розвідники доповідали ще на початку другої декади червня 1621 р.¹⁴ Під цією фортецею турки відсвяткували мусульманське свято Байрам. Із-під Білгорода армія Османа II рушила орієнтовно в напрямку Тягині. Проведений султаном 13 серпня військовий огляд виявив вельми багато дезертирів серед яничарів. Гнів Османа II упав на яничарських командирів. Десь у районі Тягині султанські бойові колони ще більше повернули у північно-західному напрямку, дійшли Пруту і приблизно наприкінці другої — на початку третьої декади серпня переправилися на його правий берег вище Цецори¹⁵. Чому турки не пішли далі межиріччям Дністра і Прута, аби прямісінько вийти до Хотина, а переправилися на правий берег Прута з тим, щоб по наближенні до табору армії Я.-К. Ходкевича знову переправлятися через цю річку — на її лівий берег? Як видається, це було зроблено з огляду на те, що, по-перше, прилегла до Дністра територія на той час виявилася дуже спустошеною запорожцями, по-друге, на правобережжі Прута вочевидь залишалися склади з продовольством для армії султана, в тому числі у Яссах, столиці Молдавського князівства (до якої, за деякими даними, султан планував дістатися від Адріанополя за 40 нічлігів)¹⁶, по-третє — прилеглі до правого берега Пруту землі вочевидь були багаті травою і зручними водопоями, потрібними для коней, верблюдів та іншої худоби армії Османа II.

Тим часом 8 серпня 1621 р. запорозьке військо під командуванням гетьмана Якова Бородавки форсувало Дністер в районі Могилева-Подільського. Воно одразу приступило до масштабних бойових операцій на території Молдавського князівства, що фактично започаткували сухопутну фазу Хотинської війни 1621 р. Швидко просуваючись на південь межиріччям Дністра та Реута, козаки захопили Сороки, «висікши» їхніх захисників. Великих спустошень зазнали прилеглі до цього міста території¹⁷. По цьому запорозькі сили залишили пустку на місці розташованого в пониззі Реута

¹³ Я. Задзік до Л. Гембійського, 2.VIII.1621 // AGAD. — Extranea. 106/104; *Останчук В., Галенко О.* Козацькі чорноморські походи у морській історії Кятіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні морів» // *Mapra mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* — Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. — Додатки. — С. 357.

¹⁴ Реляція польського шпигуна, 11.VI.1621. — S. 842.

¹⁵ Реляція І. Радагі // *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 230; *Naima M.* Op. cit. — S. 153, 154.

¹⁶ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, серпень 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. 138. — S. 27, 27 zw.; *Biblioteka Racz.* — Rkps. 2. — S. 826.

¹⁷ *Lubomirski S.* *Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621* // *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebr. Pauli Z.* — Kraków, 1853. — S. 71; *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621. Dostatecznie wypisany* // *Starożytności historyczne polski, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski.* — Kraków, 1840. — Т. 1. — S. 135.

Оргієва, а також завдали шкоди навколишнім поселенням. Вони змели передову сторожу молдавського господаря Александра Еліаша, яка трапилася на їхньому шляху. За даними деяких джерел, такий розвиток подій змусив господаря подбати про свою безпеку. Він терміново залишив Ясси і подався шукати порятунку до війська Османа II¹⁸. Утім, у джерелах є також інформація про те, що Александр Еліаш рушив до турецького султана ще до вторгнення запорожців у Молдавію. Хоч би там як, а в першій половині серпня у Яссах не було господаря. Налякані бойовими діями у межиріччі Дністра і Прута мешканці столиці Молдавського князівства утікали, хто як міг, із міста — вони сподівалися сховатися від запорожців в горах за Сучавою. Згідно з чутками, які у серпні 1621 р. снували у Львові, українські козаки захопили Кілію, Очаків, Білгород і Тягиню, перетворивши їх на руїну¹⁹. Насправді ці чутки не мали нічого спільного з реальними фактами.

Після нападу на Оргіїв, Я. Бородавка наказав значній частині свого війська пройти молдавську територію чатою, тобто здійснювати приховані від противника стрімкі рейди з метою розвідки, диверсій, знищення військових сил противника (за деякими даними, у ці рейди в середині серпня виступило 15 тисяч козаків). Завданням чатівників було також спустошення економіки князівства (аби нею не могла скористатися армія Османа II), а також поповнення продовольчих припасів козацького війська. Запорозькі бойові підрозділи переправилися на правий берег Прута вірогідно неподалік Цецори. Оскільки вони діяли розрізнено, то не стали штурмувати наполовину опустілі, однак добре укріплені Ясси. Натомість різні за чисельністю козацькі загони подалися на північний захід в район Кутнара. Вони переправилися на правий берег Серету і спустошливим рейдом пройшлися поселеннями, розташованими в окрузі Сучави²⁰. Козацькі диверсійно-розвідувальні загони напевно діяли також північніше цього міста, неподалік Чернівців.

Як уже зазначено, після переправи армії Османа II через Дністер в районі Цецори та концентрації там османських сил, султан повів свої підрозділи правобережжям Пруту, вгору по течії річки. Перш ніж розглянути сутички запорожців із турками і татарами на території Молдавії, потрібно встановити часові межі та основні віхи маршруту турецької армії правим берегом Пруту, оскільки без таких хронологічних, а також географічних прив'язок висвітлення перебігу бойових дій не матиме належної конкретики.

У джерелах немає точних даних про те, коли Осман II став під Цецорою. Певне світло на це питання проливають донесення розвідників, адресовані командуванню польсько-литовської армії. Зокрема, вони дають можливість

¹⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. — S. 114, 118, 119; Lubomirski S. Op. cit. — S. 71, 72.*

¹⁹ Невідомий зі Львова, 31.VIII.1621 // *Biblioteka Racz. — Rkps. 139. — S. 305 zw.*

²⁰ *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621. Dostatecznie wypisany. — S. 135; Lubomirski S. Op. cit. — S. 74.*

визначити крайні хронологічні межі, що передували появі турецької армії під Цецорою. Отже, згідно з повідомленням якогось невідомого на ім'я розвідника, котрий виконував завдання князя Юрія Збарзького і 21 серпня повернувся під Хотин, він залишив турецьке військо, з яким певний час марширував, вже на території Молдавського князівства, неподалік Цецори. Обігнавши армію Османа II, цей розвідник напевно 16 або 17 серпня прибув до Цецори. Там він застав молдавського господаря Александра Еліаша зі своїми силами, з деякою кількістю татар, а також із підрозділом передової сторожі сутанської армії. Щодо згаданих вище татар, то джерела проливають певне світло на обставини їх появи в Александра Еліаша. Наприкінці травня або на початку червня 1621 р. він «затягнув» на свою службу 2 тисячі татар із Білгорода. По тому, як це військо, до якого долучилися 5 тисяч татар-добровольців, прибуло до Ясс, за наказом молдавського господаря воно рушило на територію Речі Посполитої з розвідувальною метою. Кілька десятків провідників-молдаван, котрі специфічно зрозуміли своє розвідувальне завдання (а саме — як можливість для війська, яке вони вели, грабувати та захоплювати ясир), спрямували татар Буджацької (Білгородської) орди під Снятин, де в той час відбувався велелюдний ярмарок. Оскільки місцевих мешканців завчасно попередили про цей рейд деякі їхні «побратими» з числа татар, то у полон потрапило порівняно мало тих, хто ярмаркував. Зате нападники захопили у Снятині багато худоби. Частина татар зі здобиччю повернула до Ясс, а решта пішла в пошуках здобичницького щастя під Кам'янець. Однак накоїти лиха у великих масштабах ці татари не встигли. По тому, як нападники вбили двох місцевих селян і втратили одного свого вершника, невдовзі вони натрапили на польський загін, який 10 червня завдав їм поразки²¹.

22 серпня польсько-литовському командуванню у Хотині прозвітував ще один розвідник — ротмістр Януш Фекети. Він зазначив, що під час свого перебування під Яссами та під Цецорою не виявив турецької армії. Я. Фекети привіз до Хотина і таке повідомлення: молдавський господар Александр Еліаш начебто не на жарт злякався наступальних дій запорожців у Молдавії, через що втік з Ясс до війська турецького султана. Діставши від Османа II підкріплення, яський біженець разом із мультянським господарем та підрозділом турецької передової сторожі повернувся до Цецори, де отаборився в очікуванні султана²². Якщо інформація Я. Фекети про причини залишення Александром Еліашем Ясс є лише чутокю, то повідомлення цього розвідника про сили молдавського господаря, зосереджені під Цецорою, вочевидь правдиве. Я. Фекети на власні очі бачив там табір молдавського господаря перед тим, як повернути до Хотина (вірогідно не пізніше 18 серпня).

²¹ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, серпень 1621 // *Biblioteka Racz.* — Rkps. 138. — S. 27; *Biblioteka Racz.* — Rkps. 2. — S. 825.

²² *Sobieski J.* Op. cit. — S. 118, 119.

У джерелах є також повідомлення про перебування сил Османа II вже на правому березі Прута, неподалік Цецори. Щодо цього насамперед привертає увагу донесення розвідника Іштвана Радагі. Виконавши поставлене польсько-литовським командуванням завдання, він 28 серпня повернувся з розташування турецької армії до Хотина. Його інформація цілком конкретна: у понеділок 23 серпня (в джерелі помилково написано 28 серпня) він залишив турків під час маршу правим берегом Пруту — вище Цецори за 1 милю, тобто близько за 8 км від зазначеного поселення. І. Радагі повідомив, що османська армія щоденно просувається вперед приблизно на дві милі, тож станом на 28 серпня вона мала б бути орієнтовно за 10 миль від Хотина. Як впливає з донесення ще одного польського розвідника, котрий повернувся до Хотина 27 серпня, він від'їхав від османської армії під час її маршу правим берегом Прута за 2 милі від Цецори²³ (це сталося вочевидь не пізніше 23 серпня).

Отже, є підстави для висновку, що турецька армія прибула під Цецору орієнтовно 19–20 серпня. Після підтягнення її розтягнутих на марші підрозділів та кількодобового відпочинку, 23 серпня вона відновила просування до Хотина. В якому темпі сили Османа II здійснювали денні переходи і де вони переправилися на лівий берег Пруту? Щодо останнього, то є підстави для висновку, що турки скористалися бродом неподалік гирла невеличкої річки Радавець, правої притоки Прута (в межах сучасного румунського села Редуць-Прут у повіті Ботошан), куди вони прибули 27 серпня.

Як уже зазначено, І. Радагі стверджував, що османська армія щоденно долала близько 16 км шляху. Однак ця інформація польського розвідника спроектована на ту частину шляху, яку турецькі підрозділи пройшли до Цецори. Тим часом після переправи під цим поселенням на правий берег Пруту темп їхнього просування в напрямку Хотина зріс. Про це довідуємося з донесення, що його наприкінці серпня надіслав польсько-литовському командуванню Т. Шемберг. За його словами, султан став поспішати, як на гвалт, аби зашкодити об'єднанню запорожців з армією Я.-К. Ходкевича²⁴. Можемо зробити попередній підрахунок швидкості маршу турків від околиць Цецори до гирла Радавця. Отже, ця відстань становила приблизно 145–147 км, султанські сили пройшли її за 5 днів. Звідси випливає, що вони рухалися зі швидкістю в середньому 29–29,4 км за день. Якщо тривалість їхніх денних переходів становила принаймні 6 годин (не рахуючи перепочинків), то вояки Османа II розвивали швидкість близько 4,8–4,9 км/год.

Утім, визначену вище середню добову швидкість просування султанської армії потрібно скоригувати з огляду на один важливий в цьому плані факт: 26 серпня турки дісталися такого проміжного пункту на марші, як

²³ Див.: Реляція І. Радагі // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 230–231; Biblioteka Czart. — Rkps. 111. — S. 613, 614.

²⁴ *Lubomirski S. Op. cit.* — S. 73, 74.

урочище Сасів Ріг. У джерелах, а також у дослідженнях істориків його локалізовано з використанням різних формулювань, як-от під Яссами; біля гирла річки Дзежі, правої притоки Пруту; над Прутом поблизу сучасного румунського міста Штефанешти, розташованого в долині р. Башеу, правої притоки Пруту (Ботошанський повіт)²⁵. Оперуючи наявними в нас даними про марш турецьких підрозділів від Цецори до гирла р. Радавець, можемо перевірити вірогідність версій про порівняно близьке, а також про віддаленіше розташування Сасового Рогу від столиці Молдавського князівства. Якщо виходити з того, що зазначене урочище лежало під Яссами, або порівняно близько від них, то це означатиме: султан та його вояки за один перехід пройшли близько 140 км (за даними Т. Шемберга, 26 серпня султан зі своєю армією перебував під Сасовим Рогом, а вже наступного дня опинився біля гирла Радавця)²⁶. Звісно, що для обтяженої громіздким обозом армії Османа II такий шалений темп маршу однозначно був не під силу.

Чи є підстави для висновку, що Сасів Ріг лежав над Дністром неподалік Штефанештів? Щоб дати відповідь на це запитання, візьмемо до уваги, що турецька армія виступила з-під Цецори 23 серпня, а 26 серпня дісталася Сасового Рогу (поблизу Штефанештів), подолавши відстань приблизно у 86 км. Отже, упродовж 4 днів маршу вона рухалася зі швидкістю в середньому 21,5 км за день (близько 3,6 км за годину за умови 6-годинної тривалості переходу). Такий темп просування турецької армії, яка за наказом Османа II пришвидшила свій марш, означав, що вона щоденно проходила на 5,5 км (на 34,3 %) більше порівняно зі звичними для неї 16 км за день. Тобто, зазначений темп руху турків до Хотина є цілком вірогідним. Відтак ця обставина постає вагомим аргументом на користь розташування Сасового Рогу неподалік Штефанештів. До слова, у цій місцевості від крутого норову та кепського настрою Османа II постраждав молдавський господар Александр Еліаш. За наказом султана його закували в кайдани, а потім відрубали голову, звинувативши у тому, що він не зробив достатніх запасів продовольства. На опального молдавського господаря покладали також провину за погані дороги і переправи. Смерть господаря потягнула за собою загибель кількох сотень наблужених до нього людей з його табору. Цих приречених турки загнали в Прут і втопили. Звільнений господарський престол пустував не довго — він дістався Стефанові Томші²⁷.

Якщо Сасів Ріг лежав неподалік сучасних Штефанештів, то чи правдиве повідомлення Т. Шемберга, згідно з яким Осман II зупинився на цьому

²⁵ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 72; *Мицук Ю.* Абаза-паша та його невдалий похід на Кам'янець-Подільський у 1633 р. // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський, 2010. — Вип. 1. — С. 11, 12; qurchaq.unesco.kz/Docs/Qurchaq-Heritage1/975-Fra.pdf. — С. 1068, 1069; <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo.php?id=3972541>.

²⁶ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 72, 74.

²⁷ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 72, 73; *Naima M.* Op. cit. — S. 154.

урочищі 26 серпня, а вже 27 серпня був біля гирла Радавця? Відповідаючи на це запитання, зважимо на відстань, яка розділяла зазначені вище природно-географічні об'єкти, а саме — близько 61 км. Зрозуміло, що турки зі своїми табунами в'ючних і тяглових тварин не змогли б упродовж денного переходу подолати 61 км. Щодо цього їх гарантовано чекала невдача навіть у тому випадку, якщо, приміром, їм спало б на думку час від часу активно стимулювати за допомогою батогів та палиць упряжки з десятків буйволів, котрі тягнули важкі лафети з багатонними гарматами (примітно, що під час сучасних перегонів буйволиних візків ці повільні, на перший погляд, тварини на коротких дистанціях вирізняються, за деякими даними, неабиякою прудкістю — начебто розганяються до 60 км на годину)²⁸.

Хоч би там як, а Т. Шемберг таки мав рацію, пишучи про те, що турки з'явилися біля гирла Радавця 27 серпня. Утім, це була не вся турецька армія на чолі з Османом II, а деякі її підрозділи, що їх султан послав поперед себе на прохання татар, які безуспішно билися з козаками (докладніше про це йтиметься нижче). Як видається, відповідний наказ Осман II віддав військовому угрупованню на чолі з Черкес-пашею²⁹. Військо останнього виступило в похід напевно у ніч з 25 на 26 серпня і вже 27 серпня було на місці. Тим часом султан зі своїми силами підтягнувся до Радавця очевидно 28 серпня. Т. Шемберг писав, що Осман II так поспішав покарати козаків під Радавцем, що за один денний перехід подолав не менше 3 волоські милі³⁰. У цьому випадку вочевидь ішлося про гранично високий темп просування армії султана (можливо під волоською милею названий вище автор розумів міру довжини, що побутували в сусідніх з Молдавським князівством українських землях, а саме — подільську милю, яка становила 10423 м).

Бої козаків із татарами і турками на правому березі Пруту. Українські герої Прутсько-Радавецьких Фермопіл

Бойові сутички запорожців із татарськими силами, а також підрозділами турків спалахнули невдовзі після того, як військо Я. Бородавки розпочало бойові дії у Молдавії. Значно рухливіша порівняно з турками татарська кіннота діяла попереду армії Османа II. У межиріччі Пруту і Серету вона вступала в бої з окремими запорозькими загонами, які зазвичай використовували рухомий табір. Зокрема, десь наприкінці другої декади серпня татари спробували розгромити якийсь запорозький підрозділ. Однак козаки, які прийняли бій рухомим табором, не дали татарам жодних шансів на перемогу. Діставши рішучу відсіч від запорожців, нападники звернулися за допомогою до Османа II з проханням надіслати артилерію. Султан пішов прохачам

²⁸ <http://podrobnosti.ua/podrobnosti/2012/10/30/867264.html>.

²⁹ *Naima M.* Op. cit. — S. 155.

³⁰ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

назустріч і відправив їм підкріплення — підрозділи деяких своїх воєначальників, у тому числі Ногая-паші та Ілбасанли-паші з кількома десятками гармат. Однак козаки не стояли на місці, отож турки не змогли їх виявити. Щоправда, Гаджекі-паші, який також взяв участь у рейді, вдалося натрапити на якусь козацьку сотню, що поверталася з чати до своїх, і завдати їй поразки³¹. Як видається, після цих подій сили Ногая-паші, Ілбасанли-паші та Гаджекі-паші певний час стояли під Степанівцями* або на Сасовому Розі.

26 серпня військо кримського хана Джанібєка-Гірея атакувало запорожців, які закрилися в таборі з возів. Під час запеклого бою татарам вдалося прорватися в табір, однак це дорого коштувало нападникам — вони зазнали дошкульних втрат. Від козацьких шабель та вогнепальної зброї полягло багато добірних вояків хана. Це змусило Джанібєка-Гірея відступити. Такий результат бойових дій розлютив Кантеміра-мурзу, адже він сподівався від хана більшого (сам Кантемір-мурза перебував на правому крилі війська у засідці)³².

Орієнтовно 25 серпня татари підстерegli порівняно невеликий запорозький загін на правому березі Пруту біля переправи, розташованої в районі гирла р. Радавець. Попри запеклі атаки татар на козацький табір, він виявився для них надто міцним горішком. Як тільки стало зрозуміло, що із запорожцями не впоратися, татарські воєначальники послали гінців за підкріпленням до султана³³. Останній у той час перебував, очевидно, на певній відстані від Сасового Рогу. Близько опівночі цього дня згадані вище гінці прискакали до Османа II. Загалом татарським вершникам не було дивиною долати великі відстані за порівняно стислий час. Зокрема, це підтверджує зроблене свого часу спостереження коронного гетьмана С. Жолкевського про те, що кінне татарське військо за 4 дні пододало близько 560 км³⁴, тобто проходило в середньому 140 км за день. Як уже зазначено, у відповідь на прохання татар про допомогу султан послав до гирла Радавця підкріплення під командуванням Черкеса-паші, яке 27 серпня розпочало бій з козаками, а наступного дня до місця бою підійшли головні османські сили.

³¹ *Naima M.* Op. cit. — S. 154, 155.

* На думку радянського дослідника Ноя Рашби, Степанівці знаходилися за 50 км від Хотина (*Рашба Н.* Дії запорозьких козаків до битви під Хотиним // Жовтень. — 1985. — № 4. — С. 107). Зазначимо, що поселення Степанівці фігурує на Генеральній карті України 1648 р. французького військового інженера та картографа Гійома Левассера де Боплана (*Боплан Г.Л.* Карта України // Опис України). Є підстави для висновку, що нині — це вже згадане сучасне румунське місто Штефанешти Ботошанського повіту. Відстань від південної окраїни укріплень табору польсько-литовської армії до зазначеного поселення становила близько 105 км.

³² Допитові свідчення Чегера // Жерела до історії України-Руси. — Т. 8. — С. 231.

³³ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

³⁴ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* — Lwów, 1861. — S. 310.

Добірим турецьким підрозділам протистояло лише 260 запорожців, які опинилися біля гирла Радавця після рейду в район Кутнара і Сучави. Спроба турків одним ударом знести цей нечисельний козацький загін зазнала краху. Запорожці вдало організували свою оборону, максимально використавши особливості місцевого ландшафту і професійно вели бій. 70 козаків облаштували неприступні бойові позиції у скелях і засіли в печері. Тож усі атаки ворога незмінно завершувалися для нього плачевно — підходи до козацької лінії оборони щоразу густо встеляли трупи турецьких вояків. Переконавшись, що зброєю запорожців не здолати, турецьке командування вирішили викурити їх димом. І справді, невдовзі цей план спрацював — ті козаки, які не задихнулися в печері, змушені були вилізати назовні під ворожі шаблі.

Як бачимо, в боротьбі з купкою запорожців, які засіли у печері, туркам допоміг дим. Однак вояки султана не могли опертися на допомогу цього свого всепроникного та їдкого союзника під час бою із 190 козаками, котрі закрилися в своєму таборі. Сміливість оборонців табору, їхня стійкість і добра бойова виучка обернулися для турків неабияким клопотом. Попри інтенсивний гарматний обстріл польових позицій запорожців, який упродовж дня вели батареї Гаджекі-паші, а також попри безперервні атаки вояків Османа II, козаки трималися. Безславно завершилася і спроба яничарів здобути запорозькі польові укріплення. Тим часом втрати нападників зростали дедалі більше. Від влучних козацьких пострілів загинуло навіть кілька іменитих турків. Бойові дії припинилися лише з настанням сутінок.

У козацькому таборі вирішили скористатися темрявою для відступу. У ніч із 27 на 28 серпня, як тільки зайшов місяць та настала суцільна темінь, вони приховано залишили свої позиції, заглибилися в ліс і стали відступати у різні боки, врозсип. Проте ворог зберігав пильність. Тож відірватися від нього запорожцям не вдалося. На світанку вони знову зібралися до купи й оточили свої позиції возами, засипавши їх землею для надійшого захисту від ворожих ядер і куль. За допомогою шабель викопали окопи. Виснажена цілодобовими боями жменька запорожців знову увесь день героїчно билася з воєнною потугою Османа II. Під вечір 28 серпня в обложеному таборі живими залишилося лише близько 3 десятки козаків. Вони зійшлися на тому, що вночі прориватимуться з ворожого оточення. Напевно знову дочекавшись заходу місяця, вони в густій темряві вислизнули зі свого табору. Однак у знеможених відчайдухів-козаків забракло сил для порятунку. На світанку 29 серпня їх схопили³⁵.

Осман II не тямив себе від люті через те, що його армія кілька днів тупцювала на місці перед позиціями якогось мізерного запорозького підрозділу. Суворая реальність, з якою султан зіткнувся під час запеклого бою із запорожцями-чатівниками, різко контрастувала з його мріями про лаври великого полководця і ганьбила султана в очах досвідчених вояків. Тож

³⁵ *Lubomirski S. Op. cit. — S. 74.*

молодий Осман II вирішив дістати розраду у жорстоких катуваннях та фізичному знищенні полонених. За даними Я. Собеського, що він їх навіть у своєму щоденнику Хотинської війни, султан особисто розстрілював козаків із лука, а також із рушниці. Аби не схибити під час виконання катівської роботи, він наказав для надійності прив'язати свої жертви до дерев³⁶. Чи справді султан особисто знищував у такий спосіб полонених невідомо, оскільки Я. Собеський риторично міг згустити темні барви, змальовуючи низький моральний рівень східного правителя (утім, за інших обставин Осман II таки не відмовляв собі в задоволенні прошивати стрілами полонених козаків, перетворених на мішені для стрільби з лука)³⁷.

У джерелах є також інформація про те, що султан наказав порубати полонених на шматки, спостерігаючи за цією кривавою екзекуцією перед своїм наметом³⁸. До слова, Я. Собеський у зашифрованому листі з-під Хотина до князя Криштофа Збараського від 22 вересня 1621 р., в якому адресантові не було особливої потреби зловживати риторикою, писав, що полоненим козакам відрубали голови перед султаном. У цьому документі наведено дані про вельми великі втрати турків, яких вони зазнали під час боїв із запорозьким загоном в районі гирла Радавця — кілька тисяч яничарів³⁹ (напевно ці дані істотно перебільшено).

Осман II залишив живими двох запорожців. Вони йому були потрібні для того, аби спробувати щастя на ниві дипломатичних провокацій. Тож одного козака, якого оминула доля бути вбитим, він залишив при собі як заручника. Його товариша султан відправив до запорожців, аби умовити їх піддатися своїй владі за гарну обіцянку створення Козацької держави зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському⁴⁰ (зауважимо, що ця дипломатична ініціатива Османа II виявилася провальною).

Отже, наприкінці серпня на переправі через Прут біля гирла Радавця відбулися стратегічного значення бойові дії порівняно невеликого козацького загону з відбірними турецькими військами. Купці козаків вдалося на кілька днів затримати переправу армії Османа II через Прут, що, в кінцевому підсумку, дало можливість головним силам запорожців вчасно об'єднатися із польсько-литовським військом під Хотином. Гідний подиву героїчний опір козаків посіяв тривогу і невпевненість у серця вояків султана, яких попереду чекала зустріч з усім запорозьким військом, а також із силами поляків і литовців.

³⁶ *Sobieski J.* Op. cit. — S.121.

³⁷ *Naima M.* Op. cit. — S. 151.

³⁸ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

³⁹ Я. Собеський до К. Збараського, 22.IX.1621 // *Tretiak J.* *Historja wojny chocimskiej (1621).* — Kraków, 1921. — Dodatki. — S. 205.

⁴⁰ *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 74.

Кількаденна відчайдушна оборона над берегами Радавця і Прута 260 козаків від наступу тогочасної світової потуги, армії Османської імперії, нагадує легендарний подвиг 300 спартанців царя Леоніда, які 480 до н. е. під Фермопілами полягли у битві з 200–250-тисячним військом перського царя Ксеркса⁴¹. І справді, в обох випадках ішлося про кількісно майже однакову купку сміливців, які билися приблизно зі зрівняними за чисельністю арміями східних правителів. Причому і давньогрецькі воїни, і українські козаки уміло використовували природні перепони, в тому числі скелі. Вражає дивним історичним збігом і та обставина, що в битві під Фермопілами уціліло два спартанці і стільки само козаків залишилося живими по завершенні Прутсько-Радавецької оборони. Звісно, між цими історичними подіями були і відмінності, адже перші з них відбулися в античні часи, а другі — в ранній Новий час, тобто в епоху поширення пороху. Якщо грецькі сили в перші два дні битви налічували кілька тисяч воїнів і лише третього, останнього, дня битви Фермопільський прохід залишилися захищати 300 спартанців, то події 1621 р. поблизу гирла Радавця розвивалися інакше. Адже 260 запорожцям довелося кілька днів сам на сам протистояти величезній армії турецького султана (до того ж, напередодні вони відбивали татарські атаки). Причому козаки не збиралися приречено померти на своєму оборонному рубежі, а прагнули вистояти і врятуватися, цілодобово — і вдень, і вночі, докладаючи для цього надлюдських зусиль. Примітно, що події 480 до н. е. та 1621 р. різняться також в плані їх сприйняття нашими сучасниками. Йдеться, власне, про специфічне формування історичної свідомості та історичного знання молодих поколінь українців: якщо в шкільних підручниках є матеріал про битву під Фермопілами 480 до н. е., то про безприкладний подвиг козаків — героїв Прутсько-Радавецької оборони 1621 р., або своєрідних Прутсько-Радавецьких Фермопіл, у підручниках з історії ніхто не згадує...

Здавалося, що після того, як на світанку 29 серпня було придушено останнє вогнище опору запорожців, турецька армія за 2-3 дні з'явиться під Хотином, подолавши порівняно невеликий шлях (орієнтовно у 42, щонайбільше — у 45 км). Однак ані 30, ані 31 серпня її там не було. Хотинські оборонці побачили турків десь у полудень 2 вересня. Така затримка вочевидь була пов'язана з труднощами переправи через Прут десятків тисяч жовнірів, величезного обозу з боєприпасами і продовольством, а також важких гармат. До того ж, похідні колони армії султана виявилися дуже розтягнутими на марші, тож потрібно було дочекатися їх підходу. Утім, на це у султана не вистачило терпіння, відтак 2 вересня до Хотина підійшли далеко не всі сили Османа II.

⁴¹ Докладніше див.: *Holland T. Persian Fire: The First World Empire and the Battle for the West.* — New York, 2006.

Хоч як султан не квапив свою армію (принаймні від другої половини дня 1 вересня до першої половини дня 2 вересня вона пройшла 4 милі шляху⁴², тобто 31240 м), однак йому не вдалося дістатися Хотина до об'єднання запорозького війська з польсько-литовською армією. Адже увечері 1 вересня бойові позиції під Хотиним зайняли головні сили запорозького війська, які привів з-під Могилева-Подільського новообраний гетьман Петро Сагайдачний.

⁴² *Lubomirski S.* Op. cit. — S. 75, 77; *Sobieski J.* Op. cit. — S. 125.

Ярослав Затилюк

**«Перепрочитання історії»
хрещення Русі князем Володимиром
в історичній культурі ранньомодерної
України**

У статті простежується модифікація оповіді давньоруського літописання про хрещення Русі князем Володимиром в українській історичній культурі XVII ст. Розглянуто інтерпретації цієї події в різних конкурентних середовищах — католицьких, уніатських та православних публіцистів. Детальний аналіз нових повідомлень, уточнень та інтерпретацій, якими обросла звична літописна оповідь, дає змогу глибше зрозуміти специфіку ранньомодерного українського історіописання та особливості творення історичної традиції «православного народу руського» церковними інтелектуалами могилянської доби.

Ключові слова: Володимирове хрещення, конструювання історії, релігійна полеміка, «історизація», конфесійна ідентичність.

В статье рассматривается трансформация рассказа древнерусского летописания о крещении Руси князем Владимиром в украинской исторической культуре XVII в. Обсуждаются интерпретации этого события в разных конкурентных группах — католических, униатских и православных публицистов. Детальный анализ новых сообщений, уточнений и интерпретаций, которыми дополнено традиционный летописный рассказ, дает возможность лучше понять специфику украинского историописания раннего нового времени и особенности формирования исторической традиции «православного народа руського» церковными деятелями могилянской эпохи.

Ключевые слова: крещение Владимира, конструирование истории, религиозная полемика, «историзация», конфессиональная идентичность.

The article focuses on the modifications of the narration about baptizing Rus' by the Prince Volodymyr reflected in the Old Rus' chronicles in the Ukrainian historical culture of the 17th century. It assesses interpretations of this event in the competitive environment of Catholic, Uniate, and Orthodox publicists. Detailed analysis of new messages, specifications, and interpretations, which were added to the text of the Old Rus' chronicle, allows to

better understand specific features of Early-Modern Ukrainian history writing as well as peculiarities of creating historical tradition of the «Orthodox Ruthenian Nation» by the Church literati of the Petro Mohyla's age.

Keywords: *Christianization of Rus' by Prince Volodymyr, constructing history, religious polemics, historicization, confessional identity.*

Для церковних книжників Давньої Русі «Володимирове хрещення» було ключовою подією, яка змінила її обличчя та подальший розвиток. Саме в такому ключі перебіг цих подій представлено у найдавнішій версії «історії» особистого просвітлення князя і здійсненого ним хрещення своєї держави, яку сконструював редактор Повісті временних літ (далі — ПВЛ). Її ж надалі повторювали укладачі пізніших літописних та агіографічних творів XIII–XVI ст., додаючи на власний розсуд до запозичених з ПВЛ сюжетів окремі деталі та власні інтерпретації¹. Після загибелі Русі в середині XIII ст. на тогочасних українських теренах ця подія отримала навіть ширше тлумачення, адже стала вважатися актом початку «православного народу», а відповідно князь Володимир проголошувався його батьком. Подібні уявлення відображені вже в тексті однієї з редакцій нотолінійного Ірмолою XV ст.: «Прийдити вси Российстии собори, похвалим праотца нашего Василия, леге, породившаго нас святым крещением»². З розгортанням релігійної полеміки, пов'язаної з підготовкою та укладенням Брестської церковної унії 1596 р., для православних авторів найголовнішою стала інша складова у діяннях Володимира Святославича 988 р. Обстоюючи неприйнятність унії з Римом, вони акцентували на тому, що князь прийняв віру з православного Сходу, за «грецьким обрядом», а не просто позбавив свою землю від «ідольського мороку» (останнє було концептуальною засадою давньоруських текстів). Суміщення цих ідей, визначене полемічним контекстом, промовисто відображено у зверненні до православних укладачів Загоровського збірника початку XVII ст.: «Володимир великій вас у вѣру крестил и от идольской темности освѣтил...кгда с Востоку святая вѣра возсіяла...з Константинополя, от святых патріархов просвѣщены есьми»³.

Останнє вважалося незаперечним «історичним фактом» і православними, і до певного часу їх ідейними опонентами. Володимирський і берестейський

¹ Детальніше ці доповнення розглянуто в іншому дослідженні: *Затилюк Я.* Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII–XVI ст. // *Укр. іст. журн.* — № 1. — 2014. — С. 40–59.

² Цит. за: *Історія української культури: У 5-ти томах.* — Т. 2: *Українська культура XIII — 1-ї пол. XVII ст.* — К., 2001. — С. 466. Див. також: *Ричка В. М.* Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. — К., 2012. — С. 116.

³ Із *Загоровського збірника // Українська література XIV–XVI ст.* — К., 1988. — С. 498.

єпископ Іпатій Потій після переходу в унію називав її наймогутнішого противника — київського воєводу князя Костянтина Острозького паростю православного хрестителя Русі Володимира⁴.

Однак виданий у Вільно в 1617 р. трактат Льва Кревзи «*Obrona iedności cerkiewney*» («Оборона церковної єдності») запропонував нову інтерпретацію історії руського хрещення. Відповідно до неї, Русь охрещував не лише Володимир, а двічі до нього попередні правителі — Аскольд з Діром та княгиня Ольга. Досі в давньоруських літописах і польських хроніках XV–XVI ст. звернення до християнства цих володарів розглядалося як їх особисте «прозріння». Версія ж Кревзи мала присмак сенсації: в його тлумаченні всі три хрещення Русі, хоч і здійснювалися з благословення константинопольських патріархів, в підсумку привели Русь не до Константинополя, що досі ніким не ставилось під сумнів, а до Риму: «*że Ruś nasza chrzest święty przyięła w on czas, kiedy Cerkiew Grecka była w iedności z Cerkwią Rzymską, u choć się potym Cerkiew Grecka od tey iedności oderwała, Ruś mało o tym wiedziała u owszem często patryarchom nie podlegała*»⁵. Відтак, взагалі неважливо, коли хрестилася Русь: чи за Володимира, чи двічі до нього — всі три хрещення відбулися до церковного розколу 1054 р., отже, як висновує уніатський публіцист, Руська церква відпочатково була в єдності з Римом.

У такий спосіб трактат Кревзи позбавляв православних мешканців тогочасної Речі Посполитої головного стрижня власної історії — «Володимирове хрещення», що досі вважалося «початком» історії православної Русі та її церкви вперше стало розглядатись на поверненням Русі до Риму. Як покажемо далі, цей текст надавав уніатським публіцистам історичні аргументи, яких досі бракувало для спростування закидів з боку православних про унію як «новину», що порушує «старовинні» устої Руської церкви та «віри предків». Православні натомість опинились перед серйозним викликом, що спонукав їх серйозно взятися за розробку історії хрещення Русі, з'ясування місця в ній князя Володимира і загалом конструювання власної історичної традиції.

Пропонована стаття є спробою розглянути особливості конструювання історії хрещення Русі князем Володимиром Святославичем православними

⁴ Див. один з полемічних текстів Потія: Лист Іпатія Потія к князю Константину Константиновичу Острожському // Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. XIX. — СПб., 1903. — Стб. 983–1040. В іншому тексті — Листі до олександрійського патріарха Мелетія 1601 р. Потій обґрунтовує свій перехід в унію «втратою грецькою вірою своєї чистоти». При цьому не ставиться під сумнів той факт, що найдавніша руська церква належала Константинополю: ЦДІАУЛ. — Ф. 129. Львівський ставропігійний інститут. — Спр. 365. «*Respons na list patriarchy...*». Про це також див.: *Завитневич В.З.* Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. — Варшава, 1883. — С. 240.

⁵ *Krevza L.* Obrona jaedności cerkiewney abo dowody którymi się pokazuje iż Grecka Cerkew z Łacinską ma być ziednoczona (1617 r.) // РИБ. — Т. 4. — Кн. 1. — СПб., 1878. — Стб. 161.

інтелектуалами Київської митрополії протягом XVII ст., зокрема, простежити модифікацію традиційної оповіді ПВЛ про події 988 р. в об'ємних історичних нарративах, що постали у Києві впродовж 1620–1680-х років. Це актуально для розуміння специфіки ранньомодерного українського історіописання та історичної культури загалом. З іншого боку, формування останньої тісно пов'язане з розпочатою митрополитом Петром Могилою (1632–1647) «конфесіоналізацією православ'я», важливою складовою якої було формування конфесійної ідентичності православних Речі Посполитої на основі творення та культивування особливої «історичної пам'яті» про князя-хрестителя, «початки» віри, церкви і традиції на Русі. Врахування цих аспектів надає можливість більш глибоко зрозуміти ідейну складову «направи» церкви та її пастви Петром Могилою та його наступниками.

«Володимирове хрещення» в уніатській публіцистиці: нові інтерпретації та їх витoki

Як не парадоксально, у трактаті «Obrona iedności cerkiewney» (1617 р.) немає окремої оповіді про «Володимирове хрещення». Про цю ключову для православних подію лише згадано в переліку трьох хрещень Русі. Найдокладніше Кревза описує навернення Русі до християнства, здійснене Аскольдом і Діром.

Легенда про Аскольдове хрещення сформувалася ще в текстах православної книжності XIV–XVI ст. у зв'язку зі створенням оповіді про диво з неспалимим Євангеліє, котра, в свою чергу, з'явилась завдяки поширенню перекладів гомілій Фотія⁶. Як відомо, в тексті т. зв. «Окружного послання» міститься коротка згадка, що цей патріарх відправив єпископа охрестити русів. Очевидно, пізніше діяльність цього єпископа прив'язали до часу князювання Аскольда і Діра, які перед цим, як вважалося, нібито очолювали похід русів на Константинополь у 860-х роках⁷. Така прив'язка створила підґрунтя для «конструювання історії» охрещення цих правителів. В підсумковому (і найповнішому) варіанті, що міститься у текстах Никонівського літопису і у т. зв. Західноруському Хронографі другої половини XVI ст., її

⁶ Про побутування слов'яно-руських перекладних збірників з текстами Фотія на теренах колишньої Русі див.: Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян. — М., 1875. — С. 40–45.

⁷ Про ватажків чи князів русів, що здійснили напад на Константинополь у 860 р., візантійські джерела нічого не повідомляють. Тож іменування їх Аскольдом і Діром пов'язане з доміслами давньоруського літописця. Див. докладніше: Ричка В. Парадокси містифікаційної історіографії // Критика. — Рік IX (Ч. VI. Червень), 2005. — С. 15–18; Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. Проблемы источниковедения. 2000. — М., 2003. — С. 3–172.

загальна схема виглядає так: князі здійснили невдалий похід на Константинополь (Влахернське диво), уклали мир з імператором з обіцянкою хреститися, потім патріарх Фотій надіслав їм єпископа, і після «випробування віри» (кинуте у вогонь Євангеліє виявилось неушкодженим) князі з найближчим оточенням охрестилися⁸. Цю «історію» Кревза, імовірно, знав через посередництво текстів польських хроністів чи католицьких публіцистів, які її згадували (що буде уточнено далі). Утім, у його трактаті з'являються нові для «православної версії» деталі та інтерпретації цієї «історії». Публіцист стверджує, що патріарха на Русь висвятив не патріарх Фотій, а Ігнатій. У «Церковних анналах» Баронія він названий жертвою Фотія, активного противника Риму. Посилаючись на це повідомлення авторитетного автора, Кревза пропонує власну інтерпретацію: Ігнатій, як супротивник Фотія, мав би бути прихильником папи, тож Русь, хрестившись від його єпископа, була під зверхністю Риму⁹.

Наступні два хрещення — княгині Ольги і Володимира Святославича — Кревза спеціально не розглядає, але в його тексті вони названі двома черговими наверненнями Русі в лоно єдиної церкви на чолі з Римом. Відповідно до аргументації вправного публіциста, ці хрещення відбулися ще до розпаду церков (йдеться про розкол 1054 р.), і їх здійснили патріархи, які, згідно з «Анналами» Баронія, не конфліктували з Римом (тобто, як міркує далі автор, підкорялись йому). Більше того, після хрещення руські ієрархи періодично «впадали у схизму» (передусім ті, які в каталозі митрополитів позначені неосвіченими), що, проте, нібито не розривало церковної єдності Русі з Римом¹⁰.

З огляду на це, Кревзі важливо навести ім'я константинопольського патріарха, за якого відбулося «Володимирове хрещення» Русі. Ним названо Миколу Хрисоверха, позиціонованого симпатиком папи. Цей же патріарх нібито настановив на Русь у 1000 р. першим митрополитом Михаїла¹¹. Як бачимо, уніатський публіцист повністю ігнорує літописну історію про хрещення Володимира, натомість йому важливо віднайти те, чого не знає ПВЛ, — імена тогочасних церковних ієрархів. Їх почали «пригадувати» вже після розпаду Русі протягом XIV–XVI ст. укладачі літописних та агіографічних

⁸ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. IX. Никоновская летопись. — М., 1862. — С. 13; Т. XXII: Русский Хронограф. — Ч. 2: Хронограф западно-русской редакции. — СПб., 1904. — С. 150, 153–154.

⁹ *Krevza L.* Obrona jaedności cerkiewney... — Стб. 223–226.

¹⁰ Обґрунтування цього твердження у Кревзі засноване на згадуванні наступних випадків, потрактованих як «факти» постійної невіддільності Русі Константинополю: самостійне поставлення київськими митрополитами Іларіона та Климентія Смолятича, вшанування на Русі перенесення мощей св. Миколая Мирликійського (невизнаного греками) і, безперечно, події Флорентійської унії.

¹¹ Обидва імені наведені у каталозі руських митрополитів: *Krevza L.* Obrona jaedności cerkiewney... — Стб. 227.

творів — саме тоді з'явилися дві версії імені першого руського митрополита — Леон та Михаїл. Ім'я ж тогочасного константинопольського патріарха набагато менше цікавило православних книжників, і в більшості випадків поширювалася помилкова ідентифікація патріарха Фотія сучасником князя Володимира¹².

У такий спосіб «Володимирове хрещення» з початків історії православної Русі стало частиною історії Русі уніатської, отримавши цілком інакше тлумачення. Спробуємо наразі з'ясувати коло текстів та ідей, що могли спровокувати його появу.

Сенсаційна на час своєї появи інтерпретація Кревзи заснована передусім на ідеях, що побутували протягом кількох десятиліть у публіцистичних трактатах відомих поборників церковної унії. У найбільш популярному серед полемістів творі «O jedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem» (виданого 1577 і 1590 р.) Петра Скарги спеціально розглянуто історію «Володимирова хрещення». Скарга не ставив під сумнів його масштабність, а найголовніше те, що це було навернення русів до «грецької релігії». Разом з тим, активний «ідеолог» церковної єдності представляє цю подію історичною помилкою, яку належить виправити, привівши Русь до унії з Римом. Розглядаючи добре відомі сюжети хрещення князя і всієї Русі, Скарга акцентує увагу на ролі послів князя, відправлених «дивитися віри» (за ПВЛ князь відправив послів у різні країни «випробовувати віри»). У його тлумаченні руський володар обрав віру не самостійно, але дослухався до порад своїх послів, а потім бояр. Самі ж послы зробили вибір не завдяки серйозним духовним переконанням, а через оманливе враження від зовнішньої краси «грецької церкви»¹³. Як пояснює далі автор, убранство «грецьких церков», яким руські послы були так сильно вражені, — результат недавнього поновлення ікон після ересі іконоборства. Тож вони у своєму виборі сильно помилилися: «na on czas u Rzymian obrazy u malowania były stare u laty zbotfiate», адже у Римі, на відміну від греків, суворо дотримувались апостольських правил і не впадали у ересь іконоборства — не палили ікон і не викидали їх із церков («bo ich nie palili, ani wymiatali nigdy z kościołow»). До цього Скарга додає: якби руські послы потрапили у Рим і в Константинополь раніше, то, безперечно, пристали б до римської церкви, де не було такого відступництва, як іконоборство¹⁴. Подібна інтерпретація Скарги значно

¹² Це пов'язано з впливом тексту Церковного Уставу Володимира, де наявні ці імена: *Затиліюк Я.* Хрещення Русі князем Володимиром... — С. 49–53.

¹³ За текстом, послы просто «u Grekow świetnieysze y ozdobnieysze widzieli, z Greki przestać woleli»: *Skarga Piotr.* O jedności kościoła Bożego pod iednym pasterzem. Y o Greckim od tey iedności odstapieniu. Z przestrogą y upominaniem po narodow Ruskich, przy Grekach stoiących... — Wilno, 1577 // РИБ. — Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси. — Кн. II. — СПб., 1882. — Стб. 386.

¹⁴ За текстом: «byli ci posłowie Włodzimierzowi mało co przedtym do Grecyey przyiachali (gdy w heretyctwie y odszczepieństwie będąc przez czas niemały, obrazy z

суперечить православній версії цієї «історії», де наголошується на ролі самостійного вибору князя (постулат ще «Слова про Закон і Благодать» Ларіона, відображений у подальших текстах).

Певний вплив на формування «історичної схеми» Кревзи міг також справити публіцистичний твір Бенедикта Гербеста «Wiary Kościoła Rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historya: dla jedności» (1586 р.). У ньому чи не вперше серед католицьких публіцистів наведено легенду про «Аскольдове хрещення». Автор повідомляє про навернення «руснаців» у 875 р., за часів константинопольського патріарха Ігнатія¹⁵. Дане повідомлення Гербеста могло стати безпосереднім джерелом оповіді Кревзи про перше хрещення Русі і взагалі ідеї про її християнізацію ще перед Володимиром. Адже в обох авторів розставлені однакові акценти: вперше Русь охрестилася від вірного Риму патріарха Ігнатія, завдяки чому її було долучено в лоно «єдиної церкви». Разом з тим, Гербест віддавав належне звичній інтерпретації «Володимирового хрещення», як остаточного акту християнізації Русі, в результаті якого її було долучено до «грецької релігії». Причому, на відміну від Скарги, він інакше пояснював мотив вибору князем віри з Константинополя. В його представленні все пов'язано із «шлюбною політикою» могутнього київського володаря: «руський князь Володимир разом з сестрою грецьких царів Василя і Константина і віру взяв з Константинополя»¹⁶.

Між тим, сама ідея вважати «Володимирове хрещення» долученням Русі не до Константинополя, а до Риму з'явилася вперше у текстах Йосафата Кунцевича. У його рукописних творах «Про старшинство Петра» та «Про хрещення Володимира», які, за припущенням П. Жуковича, мали безпосередній вплив на трактат Кревзи, версія даної «історії» виглядає так: «Повшехное крещение принято есть отъ Владимира, Олгина сына, за которого поводомъ усѣ Русѣйские краи хрестились, и данно ему есть отъ цесаровъ царгородскихъ Василя и Константога сестру рожоную ихъ, именемъ Анѣна (пишуть о томъ Зонара и Кедринь), за патриархи Николая Хризоверхого (підкреслено нами. — Я.З.), а року от создания мира 6490, а отъ Рожества Господа нашего Иисуса Христа 990, водлугъ кройникъ рускихъ, и Барониуша 1008»¹⁷. Тут же Кунцевич прямо натякав на «римський слід» у хрещенні

kościółow wyrzucali y palili), pewnie by byli ich ceremoniy nie obrali»: *Skarga P. O jedności kościoła Bożego...* — Стб. 386.

¹⁵ Як сказано у творі, «patryarcha Ignacius był pod papieskim posłuszeństwem...y za niego Rusnacy z Constantynopola przyięli wiare»: *Herbest Benedykt. Wiary Kościoła Rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historya: dla jedności. Z kościelney dłuższej historyey, dla Rusi nawrocenia pisaney...* // РИБ. — Т. VII. — Стб. 624.

¹⁶ За текстом: «Ruskie książę Włodzimierz, poiąwszy siostrę cesarzow Greckich Bazylego y Constantego, wiare też wziął z Constantynopola»: *Herbest Benedykt. Wiary Kościoła Rzymskiego...* — Стб. 625.

¹⁷ Цит. за: *Жукович П. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича // Известия отделения русского языка и словесности.* — Т. 14. — Кн. 3. — СПб., 1909. — С. 199–231. Підтримуючи ідею Жуковича, М. Возняк зауважує на близькості тем шести невеликих

Володимира: патріарх Микола Хризоверх (за якого Русь остаточно хрестилась) був у єдності з Римом, про що мав би свідчити лист Петра Антіохійського до Михайла Керуларія. По суті, Кунцевич у своїх творах вперше вдався до «інтерпретаційних прийомів», які застосував у своєму трактаті Кревза: з «Церковних анналів» Баронія обиралися імена константинопольських патріархів, які не ворогували з Римом у той чи інший період хрещення Русі. Тож сучасником Володимира Святославича проголошувався патріарх Микола Хризоверх, який, за Баронієм, обіймав кафедру в останні десятиліття X ст. і мав симпатії до Риму.

Безперечно, в часи Кунцевича і Кревзи систематичний виклад церковної історії Баронія мав неабиякий авторитет і значення. Перші 12 томів «Церковних анналів» («*Annales Ecclesiastici*») вийшли латиною протягом 1588–1605 рр.: церковна історія була доведена автором до кінця XII ст., а її «продовження» стали розроблятися з початку XVII ст. у виданнях Бзовія. Важливо: «Аннали» задумувались як відповідь на «протестантську історію» Матіуша Флачича і стали ґрунтовним опрацюванням історичних відомостей з різних хронік, а головне — спиралися на документи папського архіву. Вже дуже швидко, у 1607 р. у Кракові, опубліковано скорочену польськомовну адаптацію об'ємної синтези Баронія «*Roczne dzieje kościelne*», яку виконав Скарга. Це сприяло її поширенню серед освічених кіл Речі Посполитої. До неї почали звертатися уніатські публіцисти, вперше — Кунцевич і Кревза, а за ними і православні автори — передусім Захарія Копистенський у своїй «Палінодії», що створена як полемічна відповідь на трактат Кревзи.

Разом з тим, необхідно також зважати на можливість безпосереднього впливу польської ренесансної історіографії на розглянутих вище публіцистів. Інтерпретації руського хрещення у хроніках Длугоша, Кромера і Бельського, з їх конфесійними упередженнями, могли стати джерелом історичних аргументів, придатних для ведення полеміки.

В цілому, подаючи в загальних рисах традиційну історію «Володимирового хрещення» (відому за літописами), польські хроністи намагалися пояснити окремі її сюжети, зокрема, чому князь та його бояри обрали «грецьку віру», і як саме це сталося. Домисли та здогадки, що при цьому виникали, призводили до появи «нових повідомлень», які видавались за дійсні «історичні факти». Зокрема, в «Анналах» Яна Длугоша 1480-х років, що стали першою ґрунтовною спробою сформуванню систематичний виклад (хроніку) польської історії¹⁸, після опису «вибору вір» і взяття Корсуня вміщено повідомлення, що візантійські імператори спеціально прибули сюди для перемовин з Володимиром з приводу укладення шлюбу і княжого

творів Кунцевича з «Обороною» Кревзи: *Возняк М.* Історія української літератури. — Львів, 1992. — С. 234–236.

¹⁸ *Barycz H.* Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego: Studia nad historiografią w. XVI–XVIII. — Wrocław [etc.], 1981. — S. 73–83, 123–130.

хрещення. Іншою «новацією» Длугоша стала інформація про примушування князем «люду руського» охреститися (під загрозою конфіскації маєтків), натомість сам «люди руський» нібито вважав, що головною причиною хрещення було не якесь небесне провидіння, а шлюб князя (в цьому виразно проступає упереджене ставлення автора-католика до навернення Русі у православну віру)¹⁹. Загалом, польський хроніст намагався створити з літописних оповідей зв'язний наратив, який би не перелічував, але пояснював основні події навернення князя і всієї Русі у «грецьку віру». В зв'язку з цим події, які в ПВЛ вміщено під одним 988 р., у Длугоша віднесено до різних років, причому, з певним інтервалом²⁰. Дану інтерпретативну «схему» будуть повторювати і доповнювати власними здогадками польські хроністи пізнішого часу. Зокрема, у хроніці Марціна Бельського читається інше «нове повідомлення», що після взяття Корсуня князь Володимир прибув у Константинополь, де охрестився та одружився²¹ (це є явним домислом хроніста). Марцін Кромер значно скоротив оповідь про «епохальний вчинок» Володимира, натомість увів до хроніки сюжет пізніх руських літописців про «Аскольдове хрещення» — хрещення русів у IX ст. після дива з неспалимим Євангеліє²².

Згадані хроніки могли підказати публіцистам, як пояснювати вибір віри князем Володимиром, а також «історичні факти» про хрещення Русі задовго до нього (у цьому, принаймні, очевидним є вплив хроніки Кромера на текст Гербеста).

В цілому, ідеї та аргументи, до яких вдався Кревза, спростовуючи «православність» хрещення Русі безпосередньо походять від розглянутих вище хронік та публіцистичних трактатів. Саме тут містилися «повідомлення» про перше хрещення русів у IX ст. (Кромер, Гербест), і саме до 1617 р. вже було висловлено версію, що «Володимирове хрещення» не є православним, як здавалося досі (текст Кунцевича). Ці ж твори підказували й прийоми полеміки — звернутись до інформації про константинопольських патріархів в «Церковних анналах» Баронія, обрати «підозрюваних» у симпатіях до Риму і їм же приписати участь у руських хрещеннях. Власна

¹⁹ *Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego.* — Warszawa, 2009. — Ks. 1–2: do 1038 roku. — S. 273–277.

²⁰ Очевидно, Длугош вважав, що події, про які розповідає літопис, мали тривати довше, аніж 1–2 роки. Зокрема, в інтерпретації хроніста, князь Володимир взяв Корсунь і охрестився там 990 року, через рік (у 992 р.) він охрестив киян, ще пізніше — почав будувати церкви. Подібного роду «історизацію» повідомлень ПВЛ здійснено і в літописах північно-східної Русі (зокрема, в Никонівському).

²¹ *Kronika Marcina Bielskiego.* — Sanok, 1856. — S. 76–77. Це повідомлення явно суперечить літописній інформації.

²² *Kronika Marcina Kromera, biskupa Warmińskiego // Zbior dzieiowpisow w czterech tomach zawarty.* — T. 3. — Warszawa, 1767. — S. 2, 13. Походження цього сюжету розглянуто вище.

заслуга Кревзи полягає у вдалому комбінуванні ідей та інформації попередників, що посприяло розробці концепції триразового хрещення Русі, де кожен з етапів розглядався її долученням до єдиної церкви під зверхністю Риму.

«Історична схема» Кревзи надалі стала активно використовуватися уніатськими публіцистами. При цьому в ході полеміки з православними вони почали згадувати про окремі події та сучасників «Володимирового хрещення» задля демонстрації доказів єдності з Римом. Зокрема, у творі Скупинського «*Rozmowa albo rellatia rozmowy dwoch Rusinow, shizmatyka z unitem*» 1634 р., виданому для спростування віленського Синопису 1632 р. (цей текст з'явився для обґрунтування вимог відновлення прав і статусу православної митрополії), читача переконують у тому, що князь Володимир хрестився від константинопольського патріарха Миколи Хризоверха, який «був в унії з Римом», відповідно в цей час Русь вкотре долучилась до папського престолу²³. Через десятиліття Теодор Скуминович повторить це твердження: «*Ruś chrzciła się od unita patriarchi, zaszczym, y sama była w uniey...*»²⁴. Натомість у творі Яна Дубовіча найдетальніше з попередників переказано відомі сюжети про остаточне навернення Русі. Дубовіч згадує про корсунський похід князя та його одруження з сестрою візантійських імператорів і намагається пояснити рішення князя охреститися. Воно, як виявилось, є наслідком реалізації політичної волі Константинополя: «*wsztyka Ruś łaską nawyższego ochrzczona. Nie mniey y za powodem cesarzow Konstantynopolskich Bazylego y Konstantyna braciey rodzonych: ktorzy nie insza kondycya dali w stan ś. małżeński siostrę swoię Annę wspaniała a mężno pania daiąc azby pozwolił na wiareę chrześcianska Włodzimierz...*»²⁵. При цьому князь нібито опинився в унії з Римом, оскільки «грецька церква» в той час не противилась римському папі. В інший спосіб виводив «римський слід» у хрещенні Володимира Кулеша. У своєму творі «*Wiara prawosławna*» (1704 р.)

²³ Спеціальну увагу автор приділяє спростуванню повідомлення віленського «Синопису» 1632 р., що руське хрещення пов'язане з іменем патріарха Фотія. Як вказано у творі, Фотій жив століттям до князя Володимира, тому православні помиляються у своїх переконаннях, що Русь хрестилася у «грецькій вірі»: *Rusin Rozmowa albo rellatia rozmowy dwoch Rusinow shizmatyka z unitem, o rozmnożeniu wiary Katolickiey o Patryarchacie Carogrodzkim, o schizmatach, o soborach, o uniey, y chrzcie Rusi, o wolnościach duchowieństwa Ruskiego, y insze miscellanea*» (1634 р.) // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). — Ч. I. — Т. 7: Памятники литературной полемики южно-руссов с латино-униатами. — К., 1887. — С. 702–703.

²⁴ *Tyszkiewicz Skuminowicz Teodor. Przyczyny porzucenia Disuniey przezacnemu narodowi ruskiemu podane.* — Wilno, 1643. — S. 61–62.

²⁵ *Dubowicz I. Hierarchia abo o zwierchności w Cerkwi Bożej.* — Lwów, 1644. — S. 172.

він вмістив повідомлення, що київського володаря охрестив католицький місіонер св. Боніфаций, який прибув на Русь на початку XI ст.²⁶.

У такий спосіб публіцистичні трактати Кревзи та його наступників пропонували те, чого досі бракувало недавно створеній уніатській ієрархії, — власної історичної традиції, на яку можна було б спертися і навколо якої сконсолідувати паству. Уніатська версія історії стала безпосередньо конфронтувати з православною традицією, носії якої пов'язували «витоки» Руської Церкви з Володимиром Святославичем. Це прямо стимулювало православних книжників до переосмислення власної аргументації та історії, в якій тема «Володимирового хрещення» займала ключове місце.

«Одповідь» православних та її текстові контексти: «Володимирове хрещення» у версії «Палінодії»

Найґрунтовнішою відповіддю православних на «історичні схеми» трактату Льва Кревзи стала «Палінодія» Захарії Копистенського. Створена на початку 1620-х років об'ємна праця лаврського архімандрита задумувалася як базовий текст про православну віру в якості самодостатньої конфесії. Це було важливо і з огляду на полемічне призначення цього твору, і враховуючи гостру необхідність православних ієрархів обґрунтувати легітимність висвячення єрусалимським патріархом Феофаном Йова Борецького київським митрополитом у 1620 р., що, по суті, виявилось напівлегальним поновленням православної церкви²⁷. Обстоюючи у зв'язку з цим ідею «чистоти» і, більше того, вищості «грецької віри» над католицькою («римською»), Захарія вдається до розгляду ряду полеміко-догматичних питань, аналізує рішення церковних соборів та представляє власну версію загальної церковної історії, у якій римські папи названі відступниками Христової церкви. За його наполяганням, теперішні греки зберегли первісну церкву апостольських часів (під турками вона така ж стражденна, як і під римлянами-язичниками), проявом чого є особливі знаки Божої ласки та прихильності до неї — постійні чудотворення і знамення у різних куточках православного світу. В рамках цих постулатів Копистенський далі зосереджується на представленні Русі як складової частини Східної Церкви і, звертаючись до минулого, обґрунтовує історичну традицію Руської Церкви, як належної Константинополю. У такий спосіб ерудований автор-полеміст відстоює легітимність Феофанового висвячення православних ієрархів 1620 р.,

²⁶ Kulesza I.A. Wiara prawosławna piśmien świętych, Soborami, Oycami Świętymi mianowicie Greckimi y Historyą Kościelną. — Wilno, 1704. — S. 93; Завитневич В.З. Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв. — Варшава, 1883. — С. 251.

²⁷ Див. детальніше: Плохий С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К., 2005. — С. 160–165.

що їх противники трактували як зраду королю і Речі Посполитій в непростий для неї час війни з турками (Хотинська війна).

Обґрунтування Копистенським давності історичної традиції православної Русі засноване на спростуванні ідей і схем Льва Кревзи про належність Русі до Риму від самого її хрещення. На протиположному полюсі православний полеміст вміщує у своєму тексті оповідь про чотирьохразове хрещення Русі, де кожне з них, а головне — «Володимирове» — представлено остаточним утвердженням русів у «грецькій вірі». Крім відомих з твору Кревзи хрещень, у «Палінодії» розказано про ще одне — зі «старовинних» часів апостола Андрія, засновника константинопольської кафедри. Загальна ж історія хрещень Русі «сконструйована» у стилі Кревзи: автор відносить кожне руське хрещення до часу правління тих константинопольських патріархів, котрі, згідно з «Анналами» Баронія, були вороже налаштовані до Риму. Відповідно у IX ст. Русь хрестив не патріарх Ігнатій, а Фотій, в кінці ж X ст. — Сергій і частково Микола Хрисоверх (проримські симпатії якого заперечуються).

У версії «Палінодії» перші три хрещення Русі — це тільки її попередні увірування. Повноцінне ж хрещення здійснив князь Володимир, який «остаточно утвердив» Русь у «грецькій релігії». На ньому Копистенський і зупиняється детально, представляючи відомі літописні сюжети про вибір князем та його послами вір, здобуття Корсуня і навернення «до грецької віри». Аби довести грецьке походження руського християнства, автор підсилює відомі літописні сюжети введенням «історичних деталей» власного авторства. Зокрема, для княжих послів у Константинополі нібито «таємниці веры перекладано и обряды набоженства показано»²⁸. А в описі обряду охрещення князя Копистенський від себе додає, що грецьким кліром Володимира було спеціально «перестерегано и напомиано, абы ся выстерегал науки латинской, бовѣм превротна есть»²⁹.

Поза тим, автор «Палінодії» чи не вперше серед православної книжності детально встановлює імена константинопольських патріархів, сучасних князю Володимиру. Як уже було сказано, ПВЛ про них нічого не повідомляє, і це не було принциповим для православної книжності. Трактат Кревзи змінив пріоритети, адже уніатський публіцист будував свою аргументацію, спираючись саме на інформацію про константинопольських патріархів, сучасних

²⁸ В іншому місці розмова князя з грецьким філософом витлумачена як навчання правильній вірі, а не як звичне духовне прозріння князя, як це очевидно з тексту ПВЛ. Крім того, підсилено звіт княжих послів, відправлених «вивідати віри» такими словами: «не ведаемо — на небе смо были, чили на земли?...только ведаемы, иж там Бог з людми живет (підкреслено нами. — Я.З.), и есть служба их над все краины»: *Копыстенский 3. Палинодия* // РИБ. — Т. 4. — Кн. 1. — СПб., 1878. — Стб. 973.

²⁹ *Копыстенский 3. Палинодия*. — Стб. 772, 1001. В іншому місці Копистенський теж з посиланням на «Кройнику Рускую» стверджував, що в час прибуття до князя послів з різних вір посланець від греків на ім'я Кирило Філософ «особливе Володимира упоминал, абы от папежа и от латинников в-ры не приимал». — Стб. 975.

хрещенню. Це мотивувало Копистенського вдатися до детальних «історичних розшуків». За його версією, патріарх Микола Хрисоверх, з яким Кревза пов'язував хрещення князя Володимира і всієї Русі, має лише часткове відношення до цієї події, оскільки він перебував на кафедрі лише в період «обрання вір» князем і його охрещення в Корсуні. Участь цього патріарха у хрещенні Володимира полягає у тому, що він відправив до князя Кирила Філософа, котрий «от вѣры Латинского костела Володимера и его родъ остерегль»³⁰. Крім того, автор «Палінодії» наполягає на антилатинських настроях Миколи Хрисоверха (тут він теж опонує Кревзі)³¹. Після короткої довідки про час правління сучасних Володимирі патріархів³² Копистенський підсумовує, що першого митрополита на Русь висвятив Сергій у 1000 р.³³

Загалом історію «Володимирового хрещення» Копистенський представ- ляв, спираючись на оповідь «Хроніки» Мацея Стрийковського (на початку XVII ст. у Києві навіть з'явився її переклад староукраїнською³⁴). У творі жмудського каноніка детально представлено основні літописні легенди про цю подію, очевидно, відомі йому з літописів пізнішого часу (XV–XVI ст.), в яких різною мірою відображено текст ПВЛ³⁵. Крім того, Стрийковський

³⁰ *Копыстенский* З. Палинодия. — Стб. 1004–1005.

³¹ Як повідомлено у творі, «а такъ хотяжь за Николы Хрисоверга крестился Володимер, предся еднак того часу южь грекове з латинниками въ сполечности не были, але роздѣленье было»: *Копыстенский* З. Палинодия. — Стб. 1004–1005. Перед цим Копистенський з посиланням на Баронія стверджує, що Микола Хрисоверх протривився придатку «отъ Сына» на спеціальному соборі; тож «в єдності з папезом не був».

³² Загалом, здійснені Копистенським «історичні розшуки» імені патріарха виглядають так: «лѣтописцы роскїи и зъ ными латинскїи и полскїи историки пишуть, ижь Володимеръ монарха в Херсонѣ отъ столицы апостолской Константинопольской окрещень есть, около року отъ сотвореня свѣта 6497, а отъ Р.Х. 989 (албо ниже — часть 3. Роздел 1. Артикул 1) за царов константинопольских Василя и Константина братии роженой. А за тых царов патриархове в Царгороде были Никола Хрисовергесь, который лѣтъ 12 седѣль, и Сисиний, той седѣль през лѣтъ 3, потемь Сергій зъ роду Фотиева, который седѣль през лѣтъ 12. читай о том в Иоанне Зонарѣ, в томѣ 3, стр. 120 и 121»: *Копыстенский* З. Палинодия. — Стб. 999–1000. В іншому місці час патріаршества кожного конкретизовано так: «Николай Хрисоверх настал року от Р.Х. 981, а седѣль лѣтъ 12, месяцев 8; по нем року 994 настал Сисиний, седѣль лѣтъ три; потом зась Сергій, перед тымь архимандритом будучи, настал року 996, седѣль 20, а живота своего снать около року 1016 докончили»: *Копыстенский* З. Палинодия. — Стб. 976–977.

³³ Хоч на полі вказано інший рік висвячення першого митрополита — 6496 (988): *Копыстенский* З. Палинодия. — Стб. 1007–1008.

³⁴ *Толочко* О. Український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського з колекції О. Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII ст. // Записки НТШ. — Т. 231. — 1996. — С. 158–181.

³⁵ Про користування Стрийковським руськими літописами див.: *Лимонов* Ю. Русские летописи и польская историография XV–XVI вв. // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI веке. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. — М., 1976. — С. 157–166.

кількаразово наголошує на тому, що Русь перейняла саме «грецьку традицію» і її довго притримувалася³⁶ — в свою чергу, це піднімало авторитет цього історичного тексту в очах православних авторів. І, очевидно, стало однією з причин його активного використання протягом XVII ст., починаючи з Копистенського³⁷. Саме на цю польську хроніку він неодноразово посиляється і запозиченими з неї фразами підсумовує свою оповідь про «совершенное и доскональшее увѣрене и крещение россось», відколи «обряды грецкии россове мощно держать»³⁸.

Фактично «Палінодія» стала однією з перших спроб православних авторів з тогочасних українських теренів «переписати» (а по суті — доповнити) історію «Володимирового хрещення». Ранішою, проте, була проба Лаврентія Зизанія, котрий у своєму «Катехізисі», також з подачі трактату Кревзи, взявся «переписати» історію хрещень Русі. Ним же вперше запропоновано версію чотирьохразового хрещення з іншими, ніж у Кревзи іменами константинопольських патріархів. Як вказує Н. Сінкевич, саме Зизаній вперше вдався до переосмислення «початків православної історії», яку вже згодом значно допрацював Захарія Копистенський³⁹. Але найважливіше те, що обидві спроби «оновлення» історії стали першими полемічними «одповідями» православних на історичні схеми конкуруючої конфесійної традиції (уніатської), що почала створюватися після 1596 р.

«Палінодія» з різних причин не була надрукована, однак цей текст мав значне поширення і вагу серед православних книжників Київської митрополії. Надалі він став взірцем для київських авторів щодо того, як будувати полемічні аргументи та саму схему «історії» хрещення. І невдовзі серед них постала і надалі побутувала концепція про п'ятиразове хрещення Русі (було додано факт про ще одне хрещення, заснований на оповіді про місію Кирила і Мефодія)⁴⁰. Але при цьому в історичних та іншого роду творах текстова

³⁶ Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi Macieja Strykowskiego. — Warszawa, 1846. — S. 129–132.

³⁷ З іншого боку, уже в ході написання свого твору Копистенський міг ознайомитися з текстом Хлебніковського списку Іпатіївського літопису. На це вказує зроблене у «Палінодії» посилання на «Літопис Нестора» в розповіді про галицько-волинського князя Данила Романовича. До цього його посилання на руські чи слов'янські «кройніки» є повідомленнями, запозиченими зі Стрийковського.

³⁸ *Копыстенский* З. Палинодия. — Стб. 1006.

³⁹ *Сінкевич* Н. «Повість про поетапне хрещення Русі»: виникнення, еволюція та інтерпретація сюжету в православних творах першої половини XVII ст. // Болховітінський щорічник 2011. — К., 2012. — С. 97–108.

⁴⁰ Див. детальний огляд постановня і побутування цієї концепції у творах київських інтелектуалів XVII ст. у: *Сінкевич* Н. «Повість про поетапне хрещення Русі»...; *Сінкевич* Н. «Повесть о поэтапном крещении Руси»: возникновение, эволюция и интерпретация сюжета в православных сочинениях первой половины XVII в. // Православие Украины и Московской Руси в 15–17 вв.: общее и различное. — М., 2012. — С. 209–227.

версія самої історії про «Володимирове хрещення» значно розширилась, на чому і зупинимось далі.

«Перепрочитання» літописної історії про «Володимирове хрещення» в українському ранньомодерному історіописанні

Починаючи з 1620-х років, в середовищі київських церковних авторів створюються об'ємні історичні наративи. За трохи більше ніж два десятиліття постають Густинський літопис, Український Хронограф та «Патерикон Кисво-Печерський» Йосипа Тризни, кожен з яких є спробою розглянути давньоруське минуле з різних перспектив. Так, автор Густинського літопису осмислює його як частину православної ойкумени, Українського Хронографу — в контексті світової історії чотирьох християнських монархій, а укладач «Патерикону» Тризни концентрується виключно на подіях світської та церковної історії Русі від перших князів до зруйнування Києва Батием. Кожен з цих творів сформований на основі, з одного боку, польських хронік (передусім «Хроніки» Мацея Стрийковського, що сприймалася як взірець «писання історії»), а з іншого — текстів давньоруського літописання. Уже в час створення «Палінодії» київські інтелектуали відкрили для себе автентичне джерело з давньоруської історії — «літопис Нестора»⁴¹. Під це визначення потрапляли наявні на той час у Києві списки Тверського збірника і Хлебніковський список Іпатіївського літопису [далі — Хлебніковський літопис], котрий, як вважається, відображає редакцію т. зв. Південно-руського зводу XIII ст. Літописи передусім стали джерелами, з якими зіставлялися повідомлення польських хронік, і це зіставлення часто супроводжувалося появою різного роду припущень та «реконструкцій». Упродовж 1660–1680-х років у Києві знову беруться за написання історії, в результаті чого постають «Хроніка» Феодосія Софоновича та друковані видання «Синопису». Ці твори виражають спроби київських церковних інтелектуалів з'ясувати своє ставлення до давнього минулого, що спричинили карколомні політичні зміни — Переяслав 1654 р. та події «козацької Руїни». Писання історії в цей період відбувалося завдяки тим же джерелам, що і в першій половині XVII ст.

Однією з центральних тем кожного зі згаданих наративів була історія хрещення Русі. Це пояснюється впливом ідейної полеміки з опонентами і спробами сконструювати історію «православного народу руського», де хрещення мало стати одним із актів його «початку». Князь Володимир

⁴¹ Див. детальніше: *Толочко О.* «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. — К., 1996. — № 4/5. — С. 26–35.

проголошувався «батьком» цього народу⁴², відповідно здійснене ним хрещення мало вагоме символічне значення. Тож, уміщуючи в своїх творах *Повість про п'ятиразове хрещення Русі*, автори тогочасних історичних текстів звертали особливу увагу на опис «Володимирового хрещення» як повномасштабного навернення Русі у православну віру під зверхністю Константинополя.

Основу при створенні оповіді про хрещення Русі Володимиром становили традиційні літописні сюжети ПВЛ. Київські автори знали їх через посередництво як польських хронік, так і різних редакцій давньоруського літописання. Як відомо, найдавніша версія цієї історії, репрезентована у створеній на початку XII ст. ПВЛ, є радше синтезом кількох легенд про вибір князем вір, похід на Корсунь, його особисте увірування та одруження з візантійською принцесою Анною, з подальшим хрещенням киян та будівництвом церков. Літописець початку XII ст. вже не знав точних деталей і обставин всіх цих подій, зокрема, чому після рішення охреститися князь здійснює похід на Корсунь, де саме він хрестив киян і т.п., але, більше того, — хто є першим руським митрополитом. Ці деталі спробували «пригадати» укладачі літописних та агіографічних творів протягом XIV–XVI ст.⁴³, крім того, ряд нових повідомлень та інтерпретацій з'явилося у польських хроніках XV–XVI ст. Всі вони містилися у джерелах, якими користувалися у Києві автори історичних творів XVII ст. Їх усі потрібно було звести до купи та узгодити між собою. Між тим, перед церковними авторами київського кола постало ще одне завдання — «відшукати», хто з константинопольських патріархів міг мати стосунок до хрещення Володимира і всієї Русі. Адже після появи трактату Кревзи виявилось, що на підставі цієї інформації можна піддати сумніву очевидність звичного усім факту, що Русь охрестилась у «грецькій вірі».

Згадані вище обставини вплинули на «перепрочитання» історії «Володимирового хрещення» в українському ранньомодерному історіописанні.

⁴² У текстах могилянського часу неодноразово зустрічаються означення «руського народу» Речі Посполитої як «народу Володимира». Окремі з цих самоототожнень наведено у: *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом: нариси з історії культури до початку XVIII ст. — Львів, 2001. — С. 194. Утім, вже у друкованому «Анфологоні» 1619 р. князя Володимира названо «батьком росів»: «прійдѣте...кѣ чстнѣй памяти отца росскаго, наставника н(а)шего сп(а)с(е)нїя Василїа, сего от варягъ рождѣшася»: *Анфологон.* — К., 1619. — С. 1028 (глас 6). Більше того, у курсі риторики 1635 р. Йосипа Кононовича-Горбацького, що читався у Києво-Могилянському колегіумі, його автор в кінці кожного трактату апелює до «Божої допомоги, сприяння найблаженнішої Діви» і водночас «до патрона роського святого Володимира»: НБУВ. ІР. — Ф. 30. — № 109: *Orator Mohileanus paratissimis «Partitionibus» Ciceronis excultus.* — Арк. 291. Див. також переклад цього латиномовного курсу українською В.П. Маслюка (1972 р.), що зберігається в архіві Інституту філософії НАНУ.

⁴³ Детальніше див.: *Затилюк Я.* Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення... — С. 48–59.

Першою і найбільш ґрунтовною його спробою можна вважати версію Густинського літопису, що постав, як вважає О. Толочко, протягом 1630-х років⁴⁴.

Історія «Володимирового хрещення» створена автором Густинського літопису шляхом ретельного збору відомих сюжетів ПВЛ⁴⁵. Утім, запозичені з давньоруського літописання повідомлення (як і сама літописна форма їх подачі) доповнюються інформацією з польських хронік та власними реконструкціями автора. Передусім його зусилля спрямовані на встановлення імен всіх сучасників цієї події. Найпершим доповненням до опису ПВЛ стало те, що грецький філософ, який розповідав князю про віру, тут названий Кирилом. При цьому автором зроблено ще одне уточнення, що цього «філософа» нібито відправив до князя патріарх Микола Хрисоверх: «в тоє же лѣто ц(а)рствующу въ Грецьхъ Василию и Константину, присла патріарха Нікола Хрисоверхъ Кирила Философа къ Володымеру съ великими дары...»⁴⁶. Цього імені не знала давньоруська історична традиція, натомість воно з'явилося у літописанні пізнішого часу (зокрема, у Тверському збірнику⁴⁷) за очевидною аналогією з «християнським просвітителем» слов'ян Кирилом. Його вже називає Стрийковський і, очевидно, вслід за ним Захарія Копистенський у своїй «Палінодії».

Безперечно, особливу увагу укладач Густинського літопису звертає на встановлення особи константинопольського патріарха, сучасного князю Володиміру. В описі всіх подій історії охрещення князя і Русі тут почергово згадується спершу Микола Хрисоверх, а потім Сергій, який і прислав на Русь першого митрополита⁴⁸. Подібне уточнення вже було здійснено автором «Палінодії», який з посиланням на хроніку Зонари, стверджував, що до хрещення Русі причетні кілька патріархів: Микола Хрисоверх відправляв до князя грецького філософа Кирила наставляти про віру, а патріарх Сергій — благословляв першого київського митрополита. У Густинському літописі при цьому зроблено додаткове уточнення, що Сергій став патріархом ще раніше, принаймні, був ним вже тоді, коли Константинополь відвідали послы князя «випробувати віри». Все це відображено у створеному автором цього

⁴⁴ Tolochko O. An Introduction. The Hustynja Chronicle / Compiled with an Introduction by Oleksiy Tolochko; Editorial Board: Michael S. Flier, George G. Grabowicz, Lubomyr Hajda, Serhii Ploky. — Harvard Ukrainian Research Institute, 2013. — (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. — Volume XI). — P. CXXVII–CXLIII.

⁴⁵ Історія «Володимирового хрещення» тут уміщена в складі «Повісті про п'ятиразове хрещення Русі», що читається після опису діяльності князя як язичника. Див.: The Hustynja Chronicle. — P. 98–111.

⁴⁶ The Hustynja Chronicle. — P. 103–104.

⁴⁷ ПСРЛ. — Т. 15: Тверской сборник. — М., 2000. — Стб. 79.

⁴⁸ The Hustynja Chronicle. — P. 104–109.

тексту повідомленні, що княжі посланці відвідали церковну службу, яку відправляв патріарх Сергій, і нею були сильно вражені⁴⁹.

«Розшуки» імені сучасного князя патріарха стало важливим починанням київських авторів ранньомодерного часу. Задовго до цього серед православних книжників, укладачів та читачів літописів XIV–XVI ст. побутувала помилкова інформація називати патріарха Фотія сучасником князя Володимира. Вперше ця інформація з'явилася в тексті Церковного Уставу князя Володимира, звідки потрапила в літописні твори пізнішого часу і навіть в окремі друковані віленські видання 1620–1630-х років, зокрема, в «ΣΥΝΟΨΙΣ, albo krotkie spisanie praw» 1632 р.⁵⁰ Уніатські публіцисти Кревза, а за ним і Скупинський знали про цю недоречність в православних текстах і в'їдливо засуджували подібну необізнаність православних, вказуючи, що Фотій жив століттям раніше князя Володимира⁵¹. Вперше відповідь на подібний закид сформулював вже Захарія Копистенський⁵²: «а што в роских нѣкоторыхъ писмахъ находится, якобы Володимерь мѣль взяти митрополита отъ Фотія патріархи, теды разумѣль бымъ, ижъ зъ омылки Сергія зовуть Фотієм, для того, ижъ онъ зъ роду Фотія ишоль». Тож через це «наши лѣтописцы Сергія того Фотіємъ зовуть, гды пишутъ, ижъ Володимерь отъ Фотія патріархи, першого митрополита Михаила на Киевъ взяли»⁵³. Надалі редактори київських друків демонстрували поважну «вчену» обізнаність щодо імен сучасників руського хрещення. Зокрема, Сильвестр Косов у друкованому польськомовному «Патериконі» 1635 р. згадує як про помилку інформацію «Хроніки» Мацея Стрийковського, який «назвав патріархом якогось Фація»⁵⁴.

⁴⁹ Ibidem. — P. 104–106.

⁵⁰ Вочевидь, редактори цього тексту наводили ім'я Фотія під впливом тексту Церковного Уставу Володимира, на що вказує згадка про надання князем прав руській церкві: «Tenże Włodzimierz zaraz prawa nadał, w ktorych na początku to sobie pisze, iako w dawnych latopiscach Photiusza Patriarchy Carogroskiego y naupierwszego Metropolitę od niegoż wziąłem, który okrzcił wszystkie ziemie Ruską»: ΣΥΝΟΨΙΣ, albo krotkie spisanie praw, przywileiow, świebod y wolności... // Архив ЮЗР. — К., 1887. — Т. 7. — Ч. 1. — С. 539. Текст Церковного Уставу, де було ім'я Фотія, могли знати з рукописних копій або з друкованих видань Герберштейна та Гваньїні.

⁵¹ Див. закид Скупинського: «Rozmowa albo rellatia rozmowy dwoch Rusinow, shizmatyka z unitem» (1634) // Архив ЮЗР. — Ч. I. — Т. 7. — С. 704.

⁵² Варто зауважити, що вперше версія про Фотія як сучасного патріарха була «правлена» укладачами Степенної книги — одного з центральних текстів московської історичної культури XVI ст.: *Затилюк Я.* Хрещення Русі князем Володимиром... — С. 54–56.

⁵³ *Копыстенский З.* Палинодия. — Стб. 1008, 1001.

⁵⁴ *Patericon albo Żywoty śś. Oyców Pieczarskich... Silwestra Kossowa.* — W Kijowie w drukami Ś. Lawry Pieczarskiej Roku 1635 // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Editor-in-chief Omeļjan Pritsak; Introduction by Paulina Lewin. — Volume IV. — Cambridge, Mass., 1987. —

Прикметною рисою оповіді Густинського літопису стало, проте, встановлення імен перших руських церковних ієрархів. На початку XVII ст. у Києві знали дві версії імені першого руського митрополита: у тексті Тверського збірника митрополитом названо Леона⁵⁵, а в Церковному уставі Володимира — Михаїла. Автор Густинського літопису спробував узгодити обидві версії наступним припущенням: за князя Володимира у Києві було два митрополити, спочатку — Михаїл, а після його недовгого правління (як знов-таки припустив автор) «патріарх Євстафій у 992 р. висвятив Леонтія»⁵⁶. До речі, в подібний спосіб розв'язали суперечність з двома іменами митрополитів впродовж 1530–1560-х років укладачі московських Никонівського літопису і Степенної книги, однак немає вагомих підстав говорити про вплив цих творів на київський Густинський літопис. Натомість на автора останнього міг вплинути трактат Кревзи, де у каталозі митрополитів Михаїл та Леон позначені як ієрархи, що обіймали кафедру один за одним.

Поза тим, на відміну від Кревзи і попередників, автор Густинського літопису «збирає» зі своїх джерел згадки імен перших руських єпископів, висвячених київським митрополитом. Ними названо Іоакима Корсунянина, Феодора та Фому, імена яких, вочевидь, ним знайдені в літописних текстах XV–XVI ст. Зокрема, Анастаса називали новгородським єпископом ще давньоруські тексти; про Феодора в якості володимирського владики розповідали літописи пізніших редакцій (зокрема, Тверський збірник), натомість про Фому як ростовського єпископа не повідомляв жоден із відомих текстових попередників Густинського літопису. Можливо, це якийсь власний домисел автора.

В цілому, історія перебігу «Володимирового хрещення» в Густинському літописі заснована на оповіді ПВЛ, яку доповнено інформацією з найрізноманітніших історичних текстів, що були доступні автору. Комбінування різних повідомлень (зокрема, «Хроніки» Стрийковського про язичницьких ідолів, Тверського збірника про постриження Рогніди у монастир та про християнізацію північно-східної Русі чи уточнення з Баронія про запланований шлюб візантійської принцеси Анни з імператором Оттоном⁵⁷ тощо) дало змогу створити найдокладніший виклад руського хрещення, що порівняно з ПВЛ виглядає значно «історизованим». Останнє також досягається завдяки спробі подати зібрані з різних джерел сюжети про «Володимирове хрещення» по окремим рокам, а також представленні різних варіантів року

Р. 77–78. Спробуємо припустити, у друкованій «Хроніці» Стрийковського ім'я «Фацій» з'явилося через помилкову передачу хроністом імені патріарха Фотія.

⁵⁵ ПСРЛ. — Т. 15: Тверской сборник. — Стб. 113–114.

⁵⁶ Як читаємо у літописі, «в сіє лѣто [992 рік, за текстом] пос(вя)щен єсть Леонтій митрополитъ Кієву от Еустафія патріархи»: The *Hustynja Chronicle*. — Р. 108.

⁵⁷ На основі цього повідомлення Баронія автор Густинського літопису вводить пояснення, чому візантійська принцеса Анна відмовлялася взяти шлюб з князем Володимиром.

хрещення князя і Русі. В цьому зв'язку промовистою стала практика, започаткована ще «Палінодією», наводити версії усіх джерел щодо року хрещення Русі князем Володимиром. Автор Густинського літопису теж приводив усі відомі йому датування різних джерел, при цьому віддавав явну перевагу хронології «літопису Нестора».

В історичних творах, що з'явилися після Густинського літопису, «Володимирове хрещення» надалі лишалось частиною оповіді про п'ятиразове хрещення Русі, а сама текстова версія «історії» про її останнє навернення створювалась на основі повідомлень давньоруського літописання та польських хронік. Якщо, наприклад, «історія» хрещення в Густинському літописі створена на основі комбінування літописних повідомлень та найголовнішої інформації з польських хронік, то в Українському Хронографі все навпаки — оповідь змонтована на базі «Хроніки» Стрийковського з додаванням окремої інформації Хлебніковського літопису. Як результат, у нову версію втрапляли всі основні легенди ПВЛ та всі доповнення до них пізнішого часу. Поза тим, комбінуючи повідомлення з різних джерел, київські інтелектуали XVII ст. намагались пояснити окремі події і тим самим їх конкретизувати. Зокрема, Феодосій Софонович у своїй «Хроніці» (створена на початку 1670-х років) спробував пояснити, чому князь Володимир після того, як вирішив охреститися, здійснив похід на християнське місто Корсунь. За його версією, Володимир до того часу забув про свій намір хреститися, адже не мав при собі «помочника»⁵⁸.

Водночас редактори київських друкованих видань часом подавали доволі несподівані інтерпретації хрещення, в зв'язку з чим з'являлися нові історичні повідомлення, невідомі досі в історичних творах. Показовим прикладом є представлення «Володимирового хрещення» у «Ліфосі». У цьому творі, виданому під наглядом (а, можливо, і з безпосереднього авторства) київського митрополита Петра Могили, наголошено на тому, що Русь охрестилась у «грецькій вірі» завдяки силі усної проповіді. У зв'язку з цим, з'явилися наступні повідомлення. Перше з них стосувалося княжих послів, які після «випробування вір» почали «не на письмі а по пам'яті оповідали Сенату Руському щодо вір». Друге додаткове повідомлення доти взагалі не знав жоден з розглянутих вище історичних текстів. Виявляється, після взяття Корсуня князь Володимир не просто обмінювався посланнями з візантійськими імператорами Константином та Василієм, але безпосередньо «potrzebując, aby personalnie sami cesarze przybyli z siostrą swoją Anną u onego okrścili» — після цієї вимоги вони таки персонально прибули до Корсуня разом з принцесою Анною. І, нарешті, ще одне повідомлення було створено з метою пояснити, як князь Володимир охрестив всю Русь: «gdy zaś wszystkie Ruś Włodzimierz święty do krztu świętego przywodził, musiał do nich ustne mieć o

⁵⁸ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. — К., 1992. — С. 66.

wierze świętey kazanie, bo czytać nie umiał...»⁵⁹. Подібна модифікація «історії» останнього хрещення Русі визначена загальною ідейною програмою твору — спростувати закиди «відступника від православ'я» Касіяна Саковича, що в православній церкві нерозвинені проповіді і казання. Демонстрація впливу усної проповіді в час «Володимирового хрещення» мала стати вагомим аргументом проти закидів ідейних опонентів.

Зовсім по-іншому «історія» хрещення Русі Володимиром модифікована у тексті «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни. Цей історичний твір зосереджений на представленні подій давньоруського минулого, а особливо — Києво-Печерського монастиря та інших київських святинь і святих⁶⁰. Тож не дивно, що у цьому сплаві світської і сакральної історії Русі оповідь про «Володимирове хрещення» займає вагому частину рукопису «Патерикону».

«Історію» про одну з ключових подій давньоруського минулого укладач «Патерикону» створює шляхом комбінування повідомлень Тверського збірника і Хлебніковського літопису. Однак його версія «історії» містить кілька важливих деталей, відсутніх у згаданих літописах.

Передусім Йосип Тризна (імовірний укладач і редактор) спробував «реконструювати» імена перших церковних ієрархів. Як і автор Густинського літопису, першим руським митрополитом він вважає Михаїла, а його наступником — Леона. Так само появу перших руських єпископів він пов'язує з приходом на Русь «із греків» Леона. Однак, за його версією, перші єпископства на Русі постали не лише в Новгороді, Володимирі-на-Клязьмі і Ростові, але також у Турові та Переяславі. Якщо за Густинським літописом, князь Володимир розсадив перших єпископів — Іоакима Корсунянина, Феодора і Фому — у Новгороді, Володимирі та Ростові відповідно, то, за «Патериконом», — хреститель Русі створив також єпископії у Турові та Переяславі, причому, Фому названо єпископом Турова, а Феодора — Ростова. Конструюючи на власний розсуд перебіг похорон князя Володимира та його учасників, Йосип Тризна згадує поіменно всіх перших руських церковних ієрархів: «множество безчисленное народа стекшеся плакаху и рыдаху. Собрав же и множества д(у)ховнаго сословия лики, преосвященный

⁵⁹ LiΘOΣ abo Kamien z procy prawdy cerkwie świętey prawosławney Ruskiey. Na skruszenie fałecznościemney Perspektiwy albo raczej Pászkwilu od Kassiana Sakowiczá... wypuszczony // Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. IX. — К., 1893. — С. 348–349.

⁶⁰ Аналіз змісту «Патерикону» у: Кучкин В. Княжеский помяник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования за 1995 год. — М., 1997. — С. 166–234; Затилук Я. «Патерикон Києво-Печерський» Йосипа Тризни як джерело до вивчення практик історіописання ранньомодерної доби // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — Т. 117: Історичні науки. — К., 2011. — С. 61–64.

митрополить Леонтий съ б(о)голюбивыми еп(и)ск(о)пы Феодоръ Ростову, Фома Турову, Петръ Переяславлю и игумены и презвитеры и диаконы...»⁶¹.

Найоригінальнішими з вставок Тризни до традиційної літописної оповіді стали, проте, тексти документів, які князь Володимир нібито надав руській церкві. Передусім це т. зв. Церковний Устав Володимира, текст якого, як відомо, остаточно сформувався за наступників князя, і який вже після розпаду Русі вважався точним зліпком розпоряджень хрестителя Русі щодо статусу і прав церкви. Аналогічним було ставлення до цього тексту і в Києві на початку XVII ст.: про привілеї церкви від князів Володимира і Ярослава згадує вже Копистенський у своїй «Палінодії»⁶². Більше того, на теренах тогочасної України поширювалися списки уставу різних версій (передусім, його Волинської редакції). Тризна вписав у свій текст Церковний Устав Володимира як найголовніший привілей князя-хрестителя Руської Церкви. При цьому його, однак, було суттєво перероблено: додано коротку оповідь від імені самого князя про зміст його розмов з митрополитом та розкрито мотивацію рішення надати церкві особливі права, крім того, вставлено імена синів, з якими князь міг би робити це, і, більше того, устав було датовано 996 роком⁶³.

Датування Уставу можна вважати результатом роботи самого Йосипа Тризни. Досі Устав поширювався у складі різних кормчих без жодних дат і уточнень, за винятком випадків, коли його текст вносився до котрогось із літописних текстів, як у випадку Софійського I літопису⁶⁴. Тризна умістив його під 996 р., скопіювавши з Тверського збірника повідомлення про завершення будівництва і освячення Десятинної церкви. У літописі, крім того, вказувалося, що князь Володимир дав спеціальну клятву в самій церкві: «даю Пр(е)св(е)тѣй Б(огороди)ць от имени моего и от градовъ моих десятую часть и положи, написавъ клятву во ц(е)ркви, після чого «вдасть десятину Анастасу Корсунянину»⁶⁵. Для Йосипа Тризни ці слова могли

⁶¹ «Патерикон Киевопечерський» // Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. (далі — РДБ. ВР.). — Ф. 304. — Спр. 714. — Арк. 324 зв.

⁶² Про права руської церкви від часів князя Володимира і Ярослава Копистенський висловлюється загально, говорячи про «тривання права ведлуг Номоканону і Свитку (вочевидь, Церковного Уставу князя Ярослава. — Я.З.): *Копыстенский 3. Палинодия*. — Стб. 1034–1035.

⁶³ Докладніше про особливості переробки Тризноу тексту Уставу Володимира див.: *Затилюк Я. Церковний Устав князя Володимира та його редакція у тексті «Патерикону Києво-Печерського» Йосипа Тризни // Записки НТШ*. — Т. 264: Праці Історично-філософської секції. — Львів, 2012. — С. 45–68.

⁶⁴ У цьому літописі Церковний устав вміщено після тексту Руської Правди та Судебника імператора Константина, що завершує повідомлення під 1019 р.: ПСРЛ. — Т. 5. — Вып. 1: Софийская первая летопись. — Л., 1925. — С. 117–121. Устав тут недатований.

⁶⁵ ПСРЛ. — Т. 15: Тверской сборник. — Стб. 115. Ця фраза читається у «Патериконі»: РДБ. ВР. — Ф. 304. — Спр. 714. — Арк. 68.

сигналізувати, що князь, крім цього, міг би надати якийсь окремий письмовий документ церкві — саме тому після цих слів він вмістив текст уставу, озаглавивши його так: «Заповедь святого и равнаго апостолом великого князя Володимера, именем Василия, крестившаго Русскую землю, в лѣто 6504»⁶⁶. У такий спосіб автор «Патерикону» документально засвідчував своєму читачу відзначені в літописі діяння Володимира на користь Руської Церкви, з іншого боку, літописні оповіді у такий спосіб піддалися дедалі більшій «історизації».

Одразу після Уставу Володимира у «Патериконі» читаються тексти ще двох давньоруських документів. Це — грамоти князя Ярослава Мудрого і його синів, якими підтверджувався Устав Володимира. Обидва документи невідомі в давньоруських джерелах і, вочевидь, створені самим укладачем «Патерикону». Так, текст «великого князя Ярослава подтвержения» створений на основі вступної формули Уставу Володимира: «Се аз княз великий Ярослав киевский и всеа Русии...сын Володимеров крестившаго Рускую землю». За нею слідує стисла констатація про підтвердження юрисдикції церковного суду: «како управил отец мой» (тобто, князь Володимир) і санкція явно не канцелярського походження — «сим хотя устрашити безумных и сказнити написах да николи утягнуться от грех тех»⁶⁷. Текст наступної підтвердної грамоти «великих князей, князя киев(ского) Изяслава, Святослава, Всеволода потвержение» створений на основі виписки статті з Руської Правди Докладної редакції щодо скасування смертної кари за вбивство⁶⁸: щоправда, до вказаних там синів було додано ще одне ім'я — Юрій⁶⁹. Що спонукало укладача «Патерикону» створити тексти двох підтвердних грамот? Очевидно, переконаність у тому, що якщо князь Володимир надавав новоствореній руській церкві особливий статус і незалежну юрисдикцію церковного суду, то цей привілей мав би підтверджуватись його наступниками. Подібне уявлення, вочевидь, засновувалось на юридичній практиці Речі Посполитої, де кожен новий король окремим привілеєм підтверджував надання свого попередника. З іншого боку, створюючи на основі різних джерел тексти підтвердних грамот, Тризна намагався засвідчити, що наданий хрестителем Русі церковний устав не порушувався його наступниками, а

⁶⁶ РДБ. ВР. — Ф. 304. — Спр. 714. — Арк. 68–70 зв.

⁶⁷ Там само. — Арк. 70 зв.

⁶⁸ Це зауважив ще Я. Щапов: *Щапов Я.* Туровские уставы XIV века о десятине // Археографический ежегодник за 1964 год. — М., 1965. — С. 256. Тут же публікація цієї «грамоти Ярославичів» (С. 269). Для порівняння цієї грамоти «Патерикону» з текстом Руської Правди Синодально-Троїцької групи див.: *Правда Русская / Под ред. Б. Грекова.* — Т. 1. — М.–Л., 1940. — С. 245.

⁶⁹ РДБ. ВР. — Ф. 304. — Спр. 714. — Арк. 70 зв. Ця вставка може засвідчувати використання Тризною інформації з «Хроніки» Гваньїні, де згадується цей син князя Ярослава. Детальніше див.: *Затилюк Я.* Церковний Устав князя Володимира та його редакція у тексті «Патерикону Києво-Печерського»... — С. 67.

отже потрібно відновити дію цього старовинного привілею. Тим більше, що подібних прав, передбачених Уставом Володимира, церковна ієрархія на теренах колишньої Русі вже давно не мала.

Утім, представляючи на основі давньоруських літописів діяння князя Володимира після надання церкві уставу, Йосип Тризна вміщує під 1005 роком грамоту про уставилення єпископії у Турові і запис про церковну десятину⁷⁰. Якщо останній текст, як вважається, відображає практики XIV–XV ст.⁷¹, то перший — явний результат роботи самого Йосипа Тризни, який завдяки власній ерудиції «відновлював» документи хрестителя Русі, будучи глибоко переконаним в їх існуванні. Те, що уставна грамота є творчістю укладача «Патерикону», видають її формулювання: фраза «уставих перваго єпискупа Фому» видає ретроспективне «пригадування» імені першого єпископа, так само надто обширний перелік підвладних міст Турівської єпископії з містами, що з'явилися не раніше литовської доби⁷². Крім того, у грамоті вказано, що князь разом з дружиною, дітьми (Ізяслав, Мстислав, Ярослав, Всеволод та Борис з Глібом) і боярами «третьє б(о)гомол(и)є єпископию постави в Турове». Ідея про те, що третю єпископію на Русі князь Володимир заснував у Турові, могла з'явитись виключно у Йосипа Тризни після компілювання у свій «Патерикон» наступного повідомлення Тверського збірника: «въ лѣто 6499 посла Володимеръ въ Царьгородъ къ Фотѣю патріарху и взя у него перваго митрополита Киеву Леона, а Новгороду архієпископа Іакыма Корсунянина, а Ростову архієпископа Феодора, и по инымъ градомъ єпископы, и попы, и діаконы»⁷³. Відповідно, як міг припустити Тризна, князь Володимир після Новгороду і Ростова заснував також кафедру у Турові «в лѣто 6513», і створений від імені князя документ мав би засвідчити це. В даному випадку, цілком очевидно, що укладач «Патерикону» намагався «задавити історію» турівської єпископії, пов'язавши її початки з добою хрестителя Русі. Адже давньоруський літопис про турівських єпископів згадує лише, починаючи від 40-х років XII ст.⁷⁴

⁷⁰ РДБ. ВР. — Ф. 304. — Спр. 714. — Арк. 73–74.

⁷¹ Щапов Я. Туровские уставы XIV века о десятине. — С. 259–262.

⁷² Про появу частини міст, вказаних у грамоті, за часів Великого князівства Литовського детально розглянуто у: Грушевский А. Очерк истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв. — Киев, 1901. — С. 72–73. Дослідник вважав документ витвором «місцевої писемної традиції XIV ст.». Цієї ж думки дотримувався і Я. Щапов, вважаючи, що грамоту могли створити для визначення меж турівської єпископії у складі галицької митрополії: Щапов Я. Туровские уставы XIV века о десятине. — С. 255–256.

⁷³ ПСРЛ. — Т. 15: Тверской сборник. — Стб. 114.

⁷⁴ Іоаким є першим зафіксованим у літописі турівським єпископом. В Іпатіївському літописі вперше про нього згадано в статті за 6652 (1144) рік: «в то же лѣто поставиша еп(и)с(ко)па Тоуровоу именемъ Акимъ (у Хлебніковському списку — Яким)»: ПСРЛ. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — М., 1998. — Стб. 314.

Таким чином, спираючись на польські хроніки та редакції давньоруських літописів, київські інтелектуали у своїх історичних творах загалом відтворили всі легенди ПВЛ про «Володимирове хрещення». Разом з тим, давні літописні сюжети було доповнено новою для них інформацією — передусім іменами константинопольських патріархів та перших руських єпископів, а також поясненнями до окремих літописних повідомлень. Крім того, як очевидно з аналізу «Патерикону» Йосипа Тризни, у Києві вдавалися до спроб «реконструювати» зміст і деталі документів, які хреститель Русі мав би надати новоствореній руській церкві. Все це в сумі визначило «історизацію» традиційної літописної оповіді про «Володимирове хрещення».

«Топографізація» місць хрещення Русі Володимиром в історичній культурі ранньомодерної України

Здійснене за могилянської доби конструювання історії про «Володимирове хрещення» водночас супроводжувалось активним встановленням місць хрещення князя, киян і будівництва ним церков. Подібна «топографізація» виражена у різного роду коментарях як в історичних творах, так і в київських друкованих виданнях, де згадувалось хрещення Русі і подавалась інформація про місцезнаходження перших церков, збудованих князем.

Традиційна літописна оповідь ПВЛ, яку, як було показано вище, київські інтелектуали XVII ст. розширили різними деталями та власними реконструкціями-здогадками, не містила детальних топографічних вказівок. Вони з'явилися пізніше — спершу їх ввели укладачі текстів житій князя Володимира (звичайного і проложного), а згодом редактори літописів різних редакцій XIV–XVI ст. (новгород-софійської групи, московських та Тверського збірника). Їх доповнення втрапили і в київські тексти ранньомодерної доби. Передусім — дві версії назви церкви в Корсуні, де охрещено князя Володимира — церква Якова або церква св. Софії. Перша назва за посередництвом Тверського збірника втрапила в Український Хронограф⁷⁵, «Синописис» та інші тексти, а друга — церква св. Софії, що нібито була «посредѣ града», — у Густинський літопис⁷⁶ та редакції княжого житія, в які увійшла т. зв. Повість про п'ятикратне хрещення Русі з цього історичного твору⁷⁷.

⁷⁵ Див.: УХ. — Арк. 466 зв.

⁷⁶ The Hustyňa Chronicle. — Р. 108.

⁷⁷ По суті, Повість про п'ятиразове хрещення Русі разом з історією «Володимирового хрещення», вміщених у Густинському літописі, надалі увійшли до складу ряду друкованих видань (зокрема, «Патерикону» Косова 1635 р, видань Києво-Печерського патерика 1661, 1678 і 1702 р.) та редакцій Житія Володимира. Про поширення Повісті в українських текстах XVII ст.: *Сінкевич Н.* «Повість про поетапне хрещення Русі»... Про особливості редакцій XVII Житія Володимира та вплив на них історичних текстів див.: *Перетц В.* Древнерусские княжеские жития в украинских переводах

Якщо інформацію пізніших текстів про церкву, в якій прийняв хрещення князь Володимир, автори XVII ст. залучили без зайвих доповнень, то вказівки про місце охрещення киян розширювалися різного роду уточненнями. За оповіддю у ПВЛ, як відомо, киян було охрещено у Дніпрі (ця інформація увійшла до Густинського літопису), натомість за версією проложного і звичайного життя князя — у Почайні, поблизу «церкви Турова» або «церкви Петрова»⁷⁸. Літописна версія увійшла до Густинського літопису, вказівка про Почайну була найчастіше вживаною. У друкованому київському «Анфологоні» 1619 р. в описі місця охрещення киян з'явилася додаткова топографічна прив'язка: «и оттоле наречется мѣсто (тобто, на річці Почайній. — Я.З.) то с(вя)тоє, идѣже н(и)нѣ ц(е)рк(е)вь єсть с(вя)тою м(у)ч(е)нику Бориса и Глѣба»⁷⁹. Натомість в Українському Хронографі та «Патериконі» Йосипа Тризни з'явився детальніший опис самого охрещення киян. Його поява у першому випадку пов'язана з впливом «Хроніки» Мацея Стрийковського⁸⁰, в другому — власних здогадок автора⁸¹.

Разом з тим, практично в усіх київських текстах XVII ст. активно побутувала незнана досі в ПВЛ та наступних за нею творах легендарна інформація про охрещення дванадцятьох синів князя Володимира першим київ-

XVII ст. // Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. — М.–Л., 1962. — С. 8–117; Павленко Г.І. Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. — К., 1984. — С. 81–133.

⁷⁸ Детальніше див.: *Затилюк Я.* Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII–XVI ст. — С. 46–49.

⁷⁹ Див.: *Анфологон.* — К., 1619. — С. 1028–1035. Таке ж уточнення зробив і Дмитрій Тупгало у власній редакції Життя Володимира, див. опублікований текст у: *Павленко Г.І.* Становлення історичної белетристики... — С. 296–322.

⁸⁰ За описом Українського Хронографу: «назавтрее зышол Володымер зо всим грецким духовенством на реку Почайну, где уже было и стояло люду которому для мнозства не было личбы; теды убравшия с(вя)щ(е)ники и дияконове в ризы свои стояли на лавках на то уготованых на рецѣ Почаины, а люды громадами лѣзли в реку одни по пояс, и другие по шую, а с(вя)щ(е)ники даючи каждой громаде зособна имена Тимофей, Василей, Петрь або Симеон и поливали их водою, и м(о)л(и)твы над ними звыклые отправовали». Цит. за списком Хронографу, що зберігається в НБУВ. IP. — Ф. I. — № 171. — Арк. 467. Це повідомлене розширює відповідну інформацію польського хроніста: «na Dnieprze rzece, a ludzie gromadami wchodzili w rzekę, jedni po pas, drudzy po szyję, a popowie dawając każdej gromadzie z ossobna imię Timochwiej, Wasil, Piotr, albo Siemion, polewali ich wodą, a modlitwy zwykłe odprawując, chrzcili wszystkich mężczyznę i niewiasty, w imię Ojca i Syna i Ducha świętego»: *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi... — S. 132. Стрийковський, проте, повідомляв, що киян охрещено у Дніпрі, а не в Почайні.

⁸¹ Як вказано у «Патериконі»: «гда же присль время по преданию црковному, погрузитя в воду трижды. Тогда вси погрузиша себе единою вторицею и третицею и бысть вопли зльный от гласа народа. Аки н(е)б(е)си погремьти. И нѣции от достойных тогда видьша небеса отверзающа, и Д(у)ха стаго крещаемых сходяча: Арк. 317 зв.–318.

ським митрополитом Михаїлом. Вперше найбільш повно її представлено у друкованому польськомовному «Патериконі» Сильвестра Косова 1635 р. та в рукописному Пролозі 1640–1650-х років явно українського походження. Тут наявна важлива топографічна прив'язка місця хрещення княжих синів до Хрещатику: «и оттуль тую гору над Днепремъ где се они окрестили, простацы и по сегодняшний днь Хрищакомъ называютъ»⁸². У друкованому Житті Володимира 1670 р. йшлося про криницю над Дніпром, яку «кияни нині Хрещатиком називають»⁸³.

Окремо необхідно розглянути повідомлення про будівництво князем Володимиром церков у Києві, які з'явилися у творах могилянських інтелектуалів. Давньоруське літописання, як відомо, приписує князю Володимиру будівництво у Києві після хрещення церкви св. Василя на місці ідола Перуна («идеже требы творяху князь и людье») та церкви Різдва Богородиці (Десятинної). У друках та історичних творах, що постали за час митрополитства Петра Могили, хрестителю Русі приписували також будівництво церкви Спаса на Берестовім — і теж на місці «болвана Перуна»: вперше ця інформація з'явилась у друкованій польськомовній «Тератургемі» Кальнофойського 1638 р. і поширювалась у всіх інших київських творах⁸⁴. Її походження пов'язане з «Хронікою» Мацея Стрийковського, який помилково передав літописне повідомлення про будівництво князем церкви Спаса (Преображення) Господнього у Василеві після бою з печенігами⁸⁵. Крім того,

⁸² Цит. за: РДБ. ВР. — Ф. 256. — № 325. — Арк. 748 зв. Судячи з почерку і близькості мови Прологу до лексики староукраїнського перекладу «Хроніки» Стрийковського, виконаного у Києві, можна припустити київське походження даного Прологу. Див. також повідомлення у виданні Косова: *Patericon albo Żywoty śś. Oyców Pieczarskich...* Silwestra Kossowa. — P. 16.

⁸³ Відповідне повідомлення виглядає так: «тогож дня (коли охрещено киян) самъ митрополит Михаилъ всѣхъ дванадцати сыновъ Владимѣровыхъ, которыхъ зъ разныхъ женъ мѣлъ, особно в криницы окрестил и от того часу, тую криницу над Днѣпромъ гдѣ ся они крестили, и по сей днь Хрещатикомъ киянѣ зовуть»: Житіє с(вя)т(ого) и равноап(о)с(то)лнаго вел(икого) кн(я)зя кієвского Владимѣра... 1670 р. — Арк. 9. Цит. за примірником, що зберігається у Відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки (шифр: СТ — 3630).

⁸⁴ У «Тератургемі» так описано місцезнаходження цієї церкви: «Między Zapadem y Północą, grogą idziemy przez ką Spaski, to iest mimo Cerkiew Przemienienia Pańskiego, tę ś. Włodzimierz zmurował: lecz iey ściany załedwie teraz stoją, rummy ziemię okryły, y przez posadę do teyże Swiętynicy Pańskiey należącą»: *Teratourgema lubo Cuda...* 1638. — S. 24. Див. репринтне перевидання у: *Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery / Editor-in-chief Omeljan Pritsak. — Volume IV. — Cambridge, Mass., 1987. — P. 119–329.* Будівництво церкви Спаса на Берестовім давньоруські літописи, як відомо, пов'язують з князем Володимиром Мономахом.

⁸⁵ Стрийковський сплутав назву міста Василева з хрестильним іменем князя Володимира, через це виникло повідомлення про будівництво церкви Спаса у Києві на місці ідола Перуна: «kazał (князь Володимир Святославич. — Я.З.) zmurować cerkiew w

у тогочасному Києві спробували «топографізувати» літописне повідомлення про Боричів Ручай, через який з наказу князя Володимира тягли у Дніпро ідол Перуна⁸⁶. У «Хроніці» Феодосія Софоновича зроблено наступне уточнення: «оттол тую дорогу нижше монастыря Михайловского назвали здавна Чортово Беремище»⁸⁷. Аналогічну вказівку подає і автор «Синопису»⁸⁸. Ця інформація була частиною «історії» про заснування Михайлівського Золотоверхого та Видубицького монастирів, котрим намагалися знайти бодай якийсь стосунок до хрестителя Русі.

Загалом різноманітні топографічні прив'язки і уточнення, якими «оброс-тає» оповідь про хрещення Русі князем Володимиром у творах київських церковних авторів XVII ст., пов'язані зі спробами останніх культивувати у друкованих виданнях образ Києва як православного Сіону — місця найпершого хрещення «православного народу руського» і древньої митрополічної столиці. Це, безперечно, спонукало відшукати і «явити світові» шлях, яким скидали язичницькі ідоли, а найголовніше — встановити основні місця руського хрещення і церкви, збудовані хрестителем Русі.

* * *

Довершена на початку XII ст. Повість временних літ містить найдавнішу версію історії подій «Володимирового хрещення». Вона стала основою для усіх подальших історичних та агіографічних творів, в яких висвітлювались діяння хрестителя Русі. Утім, у текстах пізнішого часу сюжети з ПВЛ про Володимира обростали різними деталями. Укладачі агіографічних та літописних творів XIV–XVI ст., переважно з теренів північно-східної Русі та Московії, доповнювали запозичену з ПВЛ оповідь невідомою для неї інформацією — іменами першого руського митрополита та єпископів, окремими топографічними уточненнями, а також повідомленнями про християнізацію земель північно-східної Русі. Принагідно нові інтерпретації цих подій з'явилися у польських хроніках XV–XVI ст. Натомість в історичних творах, що постали у Києві в першій половині XVII ст., відомі літописні сюжети отримали іншого роду акценти та деталі. Церковні автори київського кола,

Kijowie świętego Spassa, z kamienie wielkiego, na tym miejscu, gdzie był bolwan Piorun przedtym chwalon, I cerkiew świętego Wasila na imię swoje»: *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi... — S. 132.

⁸⁶ Як повідомляє літопис, ідол волокли «с горы по Боричеву на Ручаи...къ Днѣпру»: ПСРЛ. — Т. 2: Ипатьевская летопись. — М., 1998. — Стб. 102.

⁸⁷ Далі Софонович повідомляє таке: «и гды того балвана утопили, плынул вниз, а невѣрныи, идучи берегом, плакали здали, молячи: Выдыбай, наш государу боже, выдыбай, то ест выплыви, а той балван выдыбал, albo выплыл был аж там на берег, где тепер монастыр Выдубецкий, и названо тое мѣсце тым урочищем от выдыбаня Выдябичи, albo Выдубичи». *Софонович Ф.* Хроніка... — С. 68.

⁸⁸ Sinopsis, Kiev 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Einleitung von Hans Rothe. — Cologne: Böhlau, 1983. — S. 223.

по суті, працювали як з найдавнішою версією ПВЛ (уміщена у списках Іпатіївського літопису), так і зі згаданими до неї доповненнями у текстах польських хронік та пізніх літописних редакцій. Тож найдавніша і пізніша версії стали базою для формування нового типу оповіді про остаточне хрещення Русі.

На відміну від попередньої традиції, київські тексти XVII ст. вже знали імена всіх сучасників князя Володимира — не лише першого митрополита та кількох єпископів, але і тогочасних константинопольських патріархів та інших церковних владик. З іншого боку, ці твори детально оповідають не лише про хрещення Володимира, але і про увірування Русі його попередників від часів апостола Андрія (т. зв. концепції чотири- та п'ятиразового хрещення Русі). При цьому робився акцент на приведенні різного роду «історичних свідчень», що Русь від самого початку перебувала під зверхністю Константинополя. Крім введення окремих топографічних деталей та інтерпретацій деяких літописних повідомлень, могилянські автори здійснили спробу «реконструювати» тексти документів, якими хреститель Русі мав би уставити Руську Церкву. Найбільшу кількість текстів грамот князя Володимира було вміщено у «Патериконі Києво-Печерському» Йосипа Тризни — спершу доповнений і перероблений Церковний Устав, за яким слідували тексти двох підтвердних грамот нащадків Володимира, а після повідомлень про утавлення єпископій у Новгороді та Ростові було вміщено грамоту на фундацію кафедри у Турові.

Подібного роду «історизація» оповіді ПВЛ в київських історичних творах досягнута завдяки відбору інформації з найрізноманітніших джерел, її зіставленню, що супроводжувалось спробами інтерпретацій джерельних повідомлень та появою різного роду «історичних реконструкцій» (якими, зокрема, стали наявні у «Патериконі» Тризни, але невідомі у джерелах, уставні грамоти князя Володимира та його нащадків). «Історизація» сюжетів з ПВЛ, по суті, характеризує українське ранньомодерне історіописання і дає змогу простежити вплив на нього прийомів пізньоренесансної історіографії, за посередництвом польських хронік та «Церковних анналів» Цезаря Баронія.

Загалом здійснене у Києві «перепрочитання» літописної історії хрещення Володимира спровоковане передусім «словесною війною» православних з уніатами, зокрема, ідеями і схемами «Оборони церковної єдності» Льва Крєвзи. За цим трактатом, Русь хрестилася кілька разів до Володимира і, більше того, всі ці хрещення привели її не до «грецького обряду», а до єдиної церкви на чолі з Римом. Цим самим було започатковано творення історичної традиції уніатської церкви, «початки» якої було віднайдено навіть до Володимира. Подібного роду виклик православним спровокував появу концепцій чотири- і п'ятиразового хрещення та проведення «історичних розшуків» щодо константинопольських патріархів, від яких Русь могла хреститися.

З іншого боку, могилянські діячі намагалися (передусім, завдяки друкованим київським виданням) сформувати конфесійну ідентичність власної

пастви навколо уявлень про особливе князівське минуле «православного народу руського». У багатьох друках (як-от, «Анфологiон» 1619 р. чи «Анфологiя» 1636 р.) батьком «росiв» прямо проголошено князя Володимира. Це, безперечно, мотивувало до детальної розробки iсторiї хрещення Русi Володимиром, осмислюваного одним iз актив початку «народу Володимира». Водночас пропагування у друкованих виданнях образу Києва як «православного Сiону роксоланського краю» (як його названо у «Мнемозинi слави» 1633 р.), iншими словами — «родителя руського хрещення», визначило появу додаткових топографiчних подробиць в тiй же iсторiї про «Володимирове хрещення».

Ярослав Федорук

Нездійснений проект ірландської колонізації України 1655 року

В статті проаналізовано плани ірландської колонізації українських земель у 1655 р.

Ключові слова: ірландська колонізація, Україна, Річ Посполита.

В статье проанализировано планы ирландской колонизации украинских земель в 1655 г.

Ключевые слова: ирландская колонизация, Украина, Речь Посполитая.

The paper deals with an unrealized project of Irish colonization of Ukraine in 1655 year.

Keywords: Irish colonization, Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth.

До теперішнього дослідження про ірландську колонізацію, що могла відбуватися на українських землях у 1655 р., спонукають нас повернутися додаткові матеріали, які доповнюють висновки, вміщені свого часу в статті 1996 р.¹ Пошукову роботу над джерелами до вивчення тем такого жанру можна проводити лише принагідно, відкладаючи матеріали під час праці над іншими дослідницькими проектами. Це пояснює причину того, що ми знову повертаємося до цієї проблеми після тривалої перерви.

Весна 1655 р. була останнім відносним затишком для Речі Посполитої перед шведським наступом. Щойно завершилася Охматівська кампанія, яка привела до фактичної поразки польсько-татарських військ, і український гетьман та московський цар розробляли плани нових походів на Польщу і

¹ Федорук Я. Польські плани ірландської колонізації України у 1655 році // Україна в минулому. — К.–Львів, 1996. — Вип. IX. — С. 31–36. Англomовну версію статті див.: Fedoruk Ya. An Unrealized Project of the Irish Colonization of Ukraine (1655) // Journal of Ukrainian Studies. — Edmonton–Toronto, 2008/2009. — Vol. 33/34. — P. 117–133.

Велике князівство Литовське. На півночі шведський король Карл X Густав (1654–1660) вів інтенсивну підготовку до війни з Річчю Посполитою, яку вирішено було розпочати після рішень грудневого ріксроду у Стокгольмі у грудні 1654 р. Ослаблена у Тридцятилітній війні Габсбурзька імперія відмовлялася підтримати польського короля Яна Казимира (1648–1668) своїми військами, обмежуючись дипломатичними посередницькими заходами для укладення миру між Річчю Посполитою і Москвою або Швецією. Шведські послы у Лондоні настійливо наполягали, щоб протектор уклав угоду зі Швецією проти Об'єднаних Провінцій². Дипломатичні акції польського уряду в Голландії та Англії у 1654 р. скеровувалися на формування ліги на захист Балтики від агресивних планів Швеції. Однак така політика призводила до погіршення взаємин між Річчю Посполитою та урядом Олівера Кромвеля.

Після Охматівської кампанії Річчю Посполита докладала багатьох зусиль для комплектації нової армії на відсіч українсько-московським військам. За таких обставин у польських урядових колах з'явилися якісь розмови про ірландських солдатів, які просилися на службу до коронної армії. Про це відомо, наприклад, з листа воєницького каштеляна Яна Вельопольського до короля Яна Казимира від 4 березня 1655 р. Копія цього документа зберігається у рукописній книзі XVII ст., писаній самим Вельопольським, що типологічно належить до поширених у той час т. зв. *Silva regum* — популярних шляхетських книг з нотатками про різні тогочасні події і з записами офіційних та приватних документів. «Не бачу іншого способу для військової операції, — писав Вельопольський, — окрім того, щоб якнайшвидше залучити кілька тисяч ірландців (*Irlandczykow*), котрі, як я чув, зголосилися на службу в. к. м., м. м-твому панові. У цьому я бачу багато вигод: люди вже готові, через становиська, через нищення держав в. к. м., давши їм якогось зацного і компетентного у проведенні чужинців комісара, прямо, не барячись, під регімент їх м-тей пп. гетьманів прийдуть. І не тільки можна буде їх використати у війні, але, знаючи їх за людей військових — ця суворість загартовує також вроджені властивості осадників, — в. к. м-ть, н. м-тивий пан, може осадити їх на місце козаків у тих краях, через що утвориться для Вітчизни укріплення і заслона з того боку, і ці [землі] були б рівночасно місцем винагороди [для них]. З котрих найкращі могли б допуститися до привілеїв шляхти [...], щоб напотім це створило велику перепону всім повстанням, як і сама відмінність націй [цьому сприятиме]»³.

Насамперед, звертає увагу той факт, що це не якісь недостовірні обзові авізи, непевні чутки або розмови, а лист поважного польського урядовця до

² *Roberts Michael*. Cromwell and the Baltic // *The English Historical Review*. — 1961. — Vol. 76. — P. 415–417.

³ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie*. — *Archiwum Publiczne Potockich*. — Ks. 45. — T. 1. — Fol. 16–16 v. Польський текст див. у додатку № 1.

короля (Вельопольський брав участь також і в дипломатичних місіях, наприклад, у посольстві до Відня восени 1656 р.). Лист подає план щодо вербування ірландських солдат до коронної армії з дальшим їхнім оселенням на козацьких землях і можливою майбутньою шляхетською нобілітацією найкращих їхніх вибранців. Лист датовано 4 березня 1655 р., і війницький каштелян писав його з розрахунком, що ця проблема буде розглядатися на раді сенату, що мала невдовзі зібратися у Варшаві. Однак на цій раді планувалося обговорити набагато важливіші проблеми, ніж ірландські поселення в Україні, і сенатори домагалися від Яна Казимира якнайшвидшого скликання сейму⁴. Головне нерозв'язане питання польської зовнішньої політики того часу — мирний договір зі Швецією, і тому на цій раді найголовнішою справою в обговореннях між сенаторами та королем повинна була стати повноважна інструкція для польського посла до Стокгольма.

Інше джерело не таке достовірне, навіть часом плутане з фактологічного боку, однак, незважаючи на це, також є важливим і вартим уваги. Йдеться про інформацію у відомій рукописній книзі казимирського райці Мартина Голінського, отриману упорядником від свого колеги казимирського райці Андрія Ясовського, який 26 червня писав до Казимира з Варшави. «Англійський парламент, який вбив свого короля [Карла I (1625–1649)], стративши його, виступив проти його сина⁵, — читаємо в документі. — За цим королевичем встала Шотландія або шотландська земля, також Гібернія (Hibernia)⁶ або ісландці (*Islilandowie*), які є католиками. Англійці, переможці у цій війні, виганяють їх з їхніх власних земель, з яких ці небоги мають уступитися з жінками і дітьми, що їх є двісті тисяч. Між ними є 40 000 [готових] до бою, оберштер або капітан яких приїхав звідити до короля і до Речі Посполитої, прохаючи, аби Річ Посполита змогла їх прийняти і аби їм було виділено якусь землю, де б вони могли зійтися і осісти. А ці 40 тисяч висловлюють готовність іти проти неприятеля туди, куди їм король й. м. накаже, не бажаючи жодної платні, а лише про те просячи, аби могли лишитися при тих містах, які дістануться їм від неприятеля у тій землі. Не хотіли пани і шляхта на це дозволити, остерігаючись того, щоб не стали такими, як перед тим хрестоносці в Пруссії, — зміцнившись, стали сильні супроти поляків»⁷.

Незважаючи на деяку хаотичність цих відомостей, новини Ясовського в основному перегукуються з листом Яна Вельопольського і датуються приблизно тим самим часом — першою половиною 1655 р. Однак Ясовський

⁴ Універсал про його скликання король видав 31 березня: Ochmann-Staniszevska Stefania, Staniszevski Zdzisław. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo—doktryna—praktyka. — Wrocław, 2000. — Т. I. — S. 232.

⁵ Пізніший король Карл II Стюарт (1660–1685).

⁶ Латинська назва Ірландії.

⁷ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. — Ф. 5: Оссолінські. — Од. зб. 189/II. — Арк. 759–760. Польський текст див. у додатку № 2.

писав свій лист уже після роботи сейму, що засідав від 19 травня до 20 червня. Через це його новини відображають ті чутки, які побутували у Варшаві після сейму. Ці відомості підтверджують, що ідеї колонізувати ірландцями (у Голінського вони помилково названі «Islilandowie») частину земель Речі Посполитої були досить поширеними у Варшаві у той час. Важливими згадками у відомостях Ясовського є нотатки про гінця від ірландців до короля і Речі Посполитої у справі осадництва — якогось капітана, а також причини (як їх пояснює автор листа), чому король і сенатори не могли погодитися на здійснення такого проекту: сумний досвід з німецькими хрестоносцями дає полякам скептичний погляд на справу нових колоністів. Різниця у цих двох джерелах також і в грандіозності колонізаційних планів: у Вельопольського зустрічаємо згадку лише про «[...] кілька тисяч ірландців [...]», Ясовський натомість пише про велику частину народу — 200 000 людей, з яких 40 000 військових. У дійсності ж, як побачимо далі, у червні під час роботи сейму йшлося про осадництво лише 1000 ірландських солдат.

Ще одну вістку про плани використання ірландських військових регіментів на службі Речі Посполитої і їхнього осадження в Україні знаходимо в одному з польських трактатів 50-х років XVII ст. Згадки ці, як виходить з контексту, могли стосуватися саме того періоду, про який згадується в обох листах — каштеляна Вельопольського і райці Ясовського. У цьому джерелі зазначено: «...І навіть могла б Річ Посполита осадити чужоземцями слободи — зокрема в Україні, — залучаючи щоразу нових регіментарів і надаючи [ці маєтності] їм у власність, як з цим уже зголошувалися ірландці, добрі жовніри й католики. Валлійців також, народ численний, до того ж католики, швидко вдалося б сюди прихилити [на службу], бо їх також, як і ірландців, попирає бідність дому. Отак Річ Посполита мала б тоді й більшу оборону людьми, і кращі прибутки, згідно з прислів'ям: “Де є народ, там і податки” (Ubi populus, ibi obolus)»⁸.

Таким чином, документи засвідчують погляд деяких польських урядовців на шлях часткового розв'язання проблеми козацьких повстань за допомогою поселенців з Ірландії. Зі змісту цих текстів можна виділити наступні найважливіші питання. Поселенці повинні були осадитися на визначеній території «[...] на місці козаків у тих краях [...]», тобто у Київському, Брацлавському або Чернігівському воєводствах. Це означає, що вони не мали б осадити гарнізонами залоги, розкидані по різних містах України, а

⁸ Прислів'я спеціально стосується колонізації нових земель; обол — давня грецька монета, одна шоста драхми. Див. «Rada do poprawy Rzeczypospolitej Polskiej» (1657): Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy (1648–1668). Publicystyka–Eksorbitancje–Projekty–Memoriały / Wyd. S. Ochmann-Staniszevska. — Wrocław etc., 1989. — Т. I: (1648–1660). — Док. 42. — С. 202. Це місце в анонімному трактаті про ірландських колоністів не обійшло увагу рецензента, див.: Sysyn F. [Review] // Harvard Ukrainian Studies. — 1991. — Vol. XV. — P. 451. Польський текст див. у додатку № 3.

зайняли б цілісну частину її території. Ці землі повинні були б вважатися компенсацією за їхню службу. З доброю репутацією військових, ірландці могли бути залучені до коронної армії проти ворогів Речі Посполитої одразу, «не барячись». Врешті, осадництво слобід ірландцями, які різнилися від козаків своєю релігією, мало б витворити захисну стіну «для Вітчизни з того боку», себто між властивими — в opinіi поляків — територіями Корони й козацькими землями трьох воєводств. Відмінність між обома народами також мала бути гарантом безпеки від майбутніх козацьких повстань.

Слід зазначити, що у Речі Посполитій політика колонізації, як правило, проводилася проти турків і кримських татар. Заселення порожніх земель степового кордону повинно було попередити напади кочових орд і руйнування країни. Однак початок війни з козаками у 1648 р., що призвело до їхньої дальшої присяги на вірність московському цареві у 1654 р., спричинив велику кризу Польсько-Литовської держави. У жовтні 1654 р. було укладено договір між Яном Казимиром і кримським ханом Мегмедом Гіреєм IV. Тому ці свідчення 1655 р. мали б розглядатися більше з погляду конкретного політичного моменту того часу, ніж із загальної оцінки польської політики колонізації степового пограниччя. При цьому важливо зрозуміти ширший історичний контекст політичної та дипломатичної історії Північної Європи, зокрема, Англії. Це дозволить краще пояснити витoki, звідки бралися пропозиції ірландців до короля і Речі Посполитої оселити порожні землі.

* * *

Після завоювання Ірландії кромвелівською армією у 1651 р. ця країна була на особливому становищі у вербуванні ірландських військ на службу до багатьох європейських держав. Репресивна політика Англії щодо Ірландії призводила до реквізиції земель і власності католиків. Майже за двадцять років від ірландського повстання 1641 р. до реставрації монархії у 1661 р. частка католицьких наділів в Ірландії зменшилася з 59 до 20 відсотків⁹. Переселення ірландців на захід від ріки Шаннон, вивезення ірландців-католиків у заслання або в рабство на Барбадос та інші британські колонії Нового Світу, фізичне переслідування, ув'язнення й страти повстанців, заохочення протестантських колоністів до заселення ірландських земель — такими були основні риси колоніальної політики Кромвелля у цій країні. Особливі репресії були скеровані проти католицьких священників, які не тільки заважали поширювати протестантизм, але й підбурювали народ до непокори англійській владі й до повстань¹⁰. Урядовцем, який ревню

⁹ *Simms J.G.* The Williamite Confiscation in Ireland, 1690–1703. — London, 1956. — P. 195–196; *Barnard Toby Christopher.* Cromwellian Ireland. Government and Reform in Ireland, 1649–1660. — Oxford, 1975. — P. 11.

¹⁰ *Moran Patrick Francis.* Historical Sketch of the Persecutions suffered by the Catholics of Ireland under the rule of Cromwell and the Puritans. — Dublin, 1884. — P. 258–261.

заохочував такі жорстокі методи управління в Ірландії, був Чарльз Флітвуд, зять Кромвеля і його намісник у 1652–1655 рр. У липні 1655 р. Генрі Кромвеля було призначено командувачем ірландською армією в Дубліні, й у вересні він змінив Флітвуда, перебравши від нього обов'язки намісника Ірландії. Упродовж наступних двох років англійська колоніальна політика була поміркованішою у цій країні у порівнянні з попередником Генрі Кромвеля.

Таке становище, звичайно, було обтяжливим для ірландців. Почалася масова еміграція ірландських католиків в Іспанію, Францію та Іспанські Нідерланди¹¹. До того ж ця еміграція заохочувалася англійським урядом. «Священники й військові [...] у першу чергу депортуються повністю з країни [...]», — писалося у тогочасному трактаті Вінцента Гукіна, друкованому у 1655 р.¹² Деякі обмеження для ірландських католиків були вироблені, зокрема, у червні 1654 р. Згідно з п. 7 відповіді на пропозиції управителя міста Голвея Пітера Стюберса, ірландцям, яких було переселено до провінції Каннахт (Connaught), заборонялося переміщатися в Англію або Шотландію, вести там торгівлю, але дозволялося йти «[...] до тих іноземних країв, до яких вони захочуть [...]»¹³. Однак становище нових англійських та шотландських поселенців було дуже непевним. У серпні 1652 р. парламент видав «Акт про осадництво», але колонізація цієї країни, що проводилася такими суворими методами, була дуже штучною і підтримувалася переважно військовою силою¹⁴.

У завойованій країні, якою була Ірландія, війська ірландців спричиняли немало клопотів для уряду Кромвеля у Дубліні. З одного боку, Англія не могла використовувати їх для розвитку протестантської справи, навіть поза межами Ірландії. З іншого, — озброєні ірландці були тою опорою, на яку могли розраховувати роялісти, щоб використати Ірландію, як територію для наступу на Англію, піднімаючи одночасно повстання всередині країни. Такі плани роялістів могли бути здійснені й за підтримки іноземних держав. У різні періоди протекторату Кромвеля така загроза існувала постійно

Багато документів на цю тему опубліковано у збірнику: *Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents Relating to the Government of Ireland from 1651 to 1659* / Ed. Robert Dunlop. — Manchester, 1913. — Vol. 2 (1652–1659). — P. 549, 553, 555–556, 559–560, 625, *passim*.

¹¹ *Parker G.* The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. — Cambridge, 1972. — P. 52.

¹² *Gookin Vincent.* The Great Case of Transplantation in Ireland Discussed; Or, Certain Considerations, wherein the many great inconveniences in the transplanting the Natives of Ireland generally out of the three Provinces of Leinster, Ulster, and Munster, into the Province of Connaught, are shewn. — London, 1655. — P. 13.

¹³ *Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents...* — Vol. 2. — Doc. 510. — P. 432.

¹⁴ *Barnard Toby Christopher.* Cromwellian Ireland. — P. 91; *Curtis Edmund.* A History of Ireland. — 10th ed. — Norwich, 1964. — P. 252–253.

спершу з боку Франції, а пізніше, після укладення англійсько-французького договору у листопаді 1655 р., з Іспанії. Тому для протектора було важливо заохочувати іноземних правителів, союзників Англії, набирати ірландців до себе на службу.

Одним із тих правителів, хто винаймав велику кількість ірландських військ у період після завоювання Кромвелем Ірландії, був іспанський король Філіп IV (1621–1665). В одному з донесень до державної ради за січень 1653 р. прямо говориться, що хоч на службу в Іспанію, починаючи з квітня попереднього року, було відправлено 13 000 ірландців, однак тепер готуються нові війська з числа тих, хто раніше виступав зі зброєю проти парламенту¹⁵. У березні того самого року комісари в Ірландії писали, що відправка в Іспанію якнайбільшої кількості ірландських солдатів, які воювали проти Англії, зміцнить безпеку у цій країні й буде сприятливим фактором для розвитку протестантизму¹⁶. «Агент іспанського уряду відправляв їх кожного місяця тисячами й тисячами, частково до Іспанії, частково до Бельгії», — писав тогочасний анонімний автор у 1654 р.¹⁷ Загалом за період з 1651 р. до 1654 р. на іноземну службу було відправлено 34 000 ірландців¹⁸.

Крім Іспанії, ірландські війська пропонувалися Кромвелем на службу до інших країн, зокрема, Швеції. На початку 1655 р. державний секретар Джон Турло відмовив шведському послові у Лондоні Пітеру Юліусу Койету у вербуванні шотландських регіментів для армії Карла X Густава, який у той час готувався до війни з Річчю Посполитою. Послу запропонували набрати ірландців замість шотландців, але Койет дав відповідь, що «шотландці були протестантами, а ірландці папістами, до яких... [Карл X Густав] не мав би такого самого довір'я, якщо вони будуть залучені до війни з папою римським»¹⁹. Отже, шотландські війська, на противагу, ірландцям мали більше значення для Кромвеля, який використовував їх для зміцнення протестантської справи.

¹⁵ Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents... — Vol. 2. — Doc. 329. — P. 310.

¹⁶ Ibidem. — Doc. 351. — P. 323–324.

¹⁷ Цит. за рукописом «Status rei Cath[olicae] in Hibernia hoc anno 1654», згаданим у Патріка Франціса Морана, див.: *Moran Patrick Francis*. Historical Sketch of the Persecutions suffered by the Catholics of Ireland under the rule of Cromwell and the Puritans. — P. 253.

¹⁸ *Prendergast John Patrick*. The Cromwellian Settlement of Ireland. — New York, 1868. — P. 78 (розділ «Departure of the Swordmen for Spain»).

¹⁹ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. Michael Roberts. — London, 1988. — Doc. 19 (Койет до Карла X Густава, Лондон, 1 (11) червня 1655); *Roberts Michael*. Charles X and the Great Parenthesis: A Reconsideration // Idem. From Oxenstierna to Charles XII: Four Studies. — Cambridge, New York etc., 1991. — P. 133.

Ірландські найманці, згадані у наведених польських джерелах, також могли належати до тої самої категорії військ, що були ворожою силою для англійської держави в Ірландії. Кромвель був свідомий того, що за першої зручної нагоди вони могли підняти повстання проти нього. Цих «кілька тисяч ірландців», як про них пишуть Ян Вельопольський і Мартин Голінський, можна шукати, з одного боку, у зв'язках Англії з Іспанією і, з іншого — у взаєминах Яна Казимира з іспанськими та австрійськими Габсбургами. До того ж у коронній армії траплялися іспанці²⁰, а з австрійцями такі зв'язки були постійними через використання у Польщі як цілих австрійських найманих регіментів, так і окремих офіцерів або інструкторів інженерної чи фортифікаційної справи²¹.

До осені 1654 р. протестантську Англію і католицьку Іспанію єднав спільний антифранцузький напрям у зовнішній політиці. З одного боку, війна Франції та Іспанії, з іншого, — підтримка урядом Мазаріні королівської родини Стюартів, яка знайшла притулок у Парижі²², спричинили до тісної співпраці Кромвеля з Філіпом IV. Не було таємницею, що Мазаріні підтримує роялістів та повстанців в Англії, Шотландії та Ірландії. В останніх місяцях 1653 р. колишній командувач військами Карла I, його племінник принц Руперт, син чеського короля Фрідеріка I (1619–1620) і Єлизавети Стюарт, прибув до Франції після років піратського скитання у Новому Світі. У січні 1654 р. він з'явився в Парижі й кардинал Мазаріні виношував плани про те, щоб висадити його в Ірландії разом з роялістами та ірландськими військами, розпочавши війну в Англії²³. Такі відносини між Францією та Англією балансували на межі війни і миру. У 1654 р. чутки про англійсько-французьку війну, що могла початися в будь-який час, були дуже поширеними в Європі. У березні того року агенти Мазаріні доносили про 120 бойових кораблів англійського флоту, що мав виступити до морського узбережжя Франції²⁴. У цій статті ми не ставимо за мету проаналізувати всі аспекти тогочасних англійсько-французьких відносин, проте навіть побіжний погляд на цю проблематику дозволяє побачити, що суперечності між

²⁰ Степанів Я. [Дашкевич Я.] Португалія, Іспанія та Україна: (Стежками небуденних зв'язків XVI–XVII ст.) // Україна. Наука і культура. — К., 1991. — С. 157.

²¹ Про такі випадки див., напр.: Федорук Я. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII ст. — К., 2011. — С. 308.

²² Вдова Карла I Генрієтта Марія, яка була старшою донькою французького короля Генріха IV (1589–1610), та її сини Карл, король Шотландії й пізніше Англії, та Джеймс. Після укладення мирного договору між Францією та Англією у листопаді 1655 р., вони були депортовані з Парижа.

²³ Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents... — Vol. 2. — Doc. 426. — P. 373; *Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe. — London, 1742. — Vol. II. — P. 6.

²⁴ *Gardiner Samuel Rawson*. History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. — New York; Bombay, 1903. — Vol. III (1653–1655). — P. 123.

обома країнами штовхали Кромвеля до зближення з Іспанією. Крім цього, англійсько-іспанський союз опосередковано скеровувався також і на захист переслідуваних гугенотів Франції, які поряд з принцом Конде відправили послів до протектора²⁵.

У своїй війні з Францією іспанці часто порушували перед Кромвелем питання військової допомоги, й у цій ситуації для нього була добра нагода використати ірландців-католиків. Перебуваючи на службі Філіпа IV, як вважав Кромвель, вони водночас відстоювали б інтереси протекторської Англії. Відправка багатьох тисяч військ з Ірландії у Фландрію або до інших країн стала однією з прикметних рис політики Кромвеля в Ірландії у 1651–1655 рр.²⁶ Однак ірландці, для яких військова служба видавалася добрим виходом з англійської колоніальної залежності, і які заохочувалися до цього платнею та привілеями, дуже часто розчаровувалися й переходили з іспанського боку на французький або до роялістів²⁷. Крім того, наприкінці 1655 — на початку 1656 рр. багато з них таємно поверталосся додому, створюючи загрозу для нових повстань проти Кромвеля та ймовірного іноземного вторгнення до Ірландії за участю Карла Стюарта²⁸.

Період, що передував весні 1655 р. (тобто часові, відколи ірландські колоністи для України згадуються у польських джерелах), не був виключенням у таких складних взаєминах між Англією, Іспанією та найманими військами з Ірландії. У ці роки між Філіпом IV та Кромвелем велися часті переговори про відправку ірландців. На кінець 1653 р., наприклад, була досягнута одна з угод про транспортування десяти тисяч ірландського війська до Європи²⁹. У звітах до Мазаріні та до інших французьких урядовців від березня 1654 р. французькі послы у Лондоні Поль де Баас і Антуан де Бордо повідомляли про два англійські регіменти і також про три тисячі ірландців, що готувалися до висадки з Англії³⁰. Олівер Кромвель писав до комісарів в Ірландію, щоб цих три тисячі солдатів («native Irish») перекинути

²⁵ *Bowman Jacob*. The Protestant Interest in Cromwell's Foreign Relations. — Heidelberg, 1900. — P. 20–21.

²⁶ Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents... — Vol. 2. — Doc. 324, 329, 351, 360, 375, 417, 424, 427, 428, passim.

²⁷ Ibidem. — P. 328 (note).

²⁸ Ibidem. — Doc. 779. — P. 562–563; Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English Affairs, existing in the Archives and Collections of Venice, and in other Libraries of Northern Italy. — Nendeln; Lichtenstein, 1970 (repr. ed. 1930). — Vol. XXX. — Doc. 171. — P. 125. Про політичні плани майбутнього англійського короля, пов'язані з війною Кромвеля з Іспанією, див.: *Geyl Pieter*. Orange and Stuart 1641–1672 / Transl. [from Dutch] by Arnold Pomerans. — New York, 1969. — P. 126.

²⁹ *Abbott Wilbur Cortez*. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Cambridge, 1945. — Vol. III (1653–1655). — P. 394.

³⁰ Ibidem. — P. 219; *Gardiner Samuel Rawson*. History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. — Vol. III. — P. 122.

до Фландрії³¹. З іспанського боку на цих переговорах з Англією інтереси представляв принц Конде, один з колишніх лідерів Фронди (1648–1653), який після вигнання з Франції мусив шукати притулку при дворі Філіпа IV³². Улітку 1654 р. маємо ще кілька повідомлень про відправку кількох ірландських регіментів до порту Св. Себастьяна поблизу Дюнкерка: Філіп IV затримував виплату грошей англійським підприємцям, які транспортували військо³³. За саму допомогу Іспанія, ймовірно, брала на себе якісь зобов'язання перед протектором щодо англійських привілеїв у Дюнкерку. Оскільки у 1654 р. Мазаріні пропонував Кромвелю Дюнкерк взамін за укладення французько-англійського союзу, то це питання було життєво важливим для Філіпа IV³⁴.

Таким чином, наприкінці 1654 р., себто перед тим, як датовано листа Яна Вельпольського, велика кількість ірландських військ дійсно була присутня на материку у розпорядженні союзників Речі Посполитої. Проте з того самого часу, наприкінці 1654 — на початку 1655 рр., Кромвель поступово змінював свою політику щодо Франції та Іспанії. У грудні 1654 р. він спорядив сильну військову ескадру на чолі з адміралом Вільямом Пенном, що мала захопити іспанські колонії у Вест-Індії — Еспаньйола та Ямаїку³⁵. Весною 1655 р. іспанський резидент у Лондоні Дон Алонцо де Карденас не міг укласти угоди між Іспанією та Англією і врешті, в останніх числах жовтня, змушений був покинути країну³⁶. У таких обставинах Філіп IV

³¹ *Abbott Wilbur Cortez. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Vol. III. — P. 219.*

³² *Ibidem. — P. 219; Gardiner Samuel Rawson. History of the Commonwealth and Protectorate 1649–1656. — Vol. III. — P. 122–123.*

³³ *Abbott Wilbur Cortez. Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Vol. III. — P. 280 (Кромвель до Філіпа IV, 24 липня 1654 р.); — P. 391 (Кромвель до архикнязя Леопольда Вільгельма, 4 серпня 1654 р.); — P. 393 (Кромвель до Філіпа IV, 9 серпня 1654 р.).*

³⁴ Про зацікавлення Кромвеля Дюнкерком та його захоплення у 1658 р. див.: *Grose Clyde. England and Dunkirk // The American Historical Review. — 1933. — Vol. XXXIX. — No 1. — P. 9; Howat Gerald Malcolm David. Stuart and Cromwellian Foreign Policy. — London, 1974. — P. 84, 91.*

³⁵ Інструкція Кромвеля для Пенна датована 4 грудня ст. ст. 1654 р.: *Abbott Wilbur Cortez. The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Vol. III. — P. 530–532.* Див. також: *Strong Frank. The Causes of Cromwell's West Indian Expedition // The American Historical Review. — 1899. — Vol. 4. — № 2 (January). — P. 229–230; Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 році // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К. — Нью-Йорк, 2002. — Вип. 7. — С. 232–242.*

³⁶ *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. — Doc. XVII. — P. 176 (депеша Бунде Карлові X Густаву, 19 жовтня ст. ст. 1655); Calendar of State Papers and Manuscripts... (Venetians). — Vol. XXX. — Doc. 176, 177. — P. 128–130 (депеша Сагредо до Сіньюорії, 29 жовтня н. ст. 1655).* Див. також: *Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe. — London, 1742. — Vol. IV. — P. 100.*

надіявся знайти нового союзника у війні у Фландрії, і його погляд, звичайно, було звернено до Карла Стюарта. 12 квітня 1656 р. іспанський король уклав з ним угоду, давши йому командування у Дюнкерку та Остенді³⁷. Згідно з цією угодою, іспанці дали у його розпорядження 4000 піхоти і 2000 кінноти для нападу на Кромвеля³⁸.

Водночас Англія і Франція робили поступ до укладення оборонно-наступального союзу проти Іспанії, що був підписаний у Лондоні 24 жовтня і ратифікований Мазаріні наприкінці наступного місяця³⁹. Тоді ж Кромвель прийняв декларацію війни з Іспанією.

Загалом же, обставини, в яких протектор розпочинав війну з Іспанією, як і самі причини цієї війни, залишаються об'єктом великих дискусій не лише в новітній історіографії, а й були такими вже у працях істориків епохи Просвітництва⁴⁰. Однак зміна зовнішньополітичного курсу Олівера Кромвеля з підтримки Іспанії на Францію у середині 1650-х рр., звичайно, не могла не відбитися на ірландських військах, що служили Філіпові IV. Англійський уряд не знав, що робити з такою великою кількістю ірландців, які тепер готові були зі зброєю в руках виступити проти нього⁴¹.

Загроза іноземного вторгнення в Англію у співпраці з роялістами або з ірландськими повстанцями не зникала впродовж років війни між Англією та Іспанією. У вересні 1656 р. така інформація, наприклад, була в розпорядженні державної ради, й ірландські конспіратори вели листування з роялістами щодо їхньої підтримки у таких планах⁴². Олівер Кромвель у

³⁷ *Firth Charles Harding*. Royalist and Cromwellian Armies in Flanders, 1657–1662 // Transactions of the Royal Historical Society, New Ser. — 1903. — Vol. 17. — P. 68; *Idem*. The Years of the Protectorate 1656–1658. — London; New York; Bombay; Calcutta, 1909. — Vol. I: 1656–1657. — P. 24.

³⁸ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656. — Doc. XLVII, note 1 (депеша Бунде до Карла X Густава, Лондон, 2 травня ст. ст. 1656); *Jones James Rees*. Britain and Europe in the Seventeenth Century. — London, 1966. — P. 35.

³⁹ *Whitelock Bulstrode*. Memorials of the English Affairs: Or, an Historical Account of What Passed from the beginning of the Reign of King Charles the First, to King Charles the Second His Happy Restauration. — London, 1682. — P. 631, 632. Див. також: *Архангельский С.* Внешняя политика Оливера Кромвеля // Исторический журнал. — 1943. — № 5–6. — С. 50; *Его же*. Англо-французская война с Испанией 1655–1659 годы // Вопросы истории. — 1947. — № 2. — С. 46–66; *Howat Gerald Malcolm David*. Stuart and Cromwellian Foreign Policy. — P. 82–94.

⁴⁰ *Stradling Robert A.* Europe and the Decline of Spain. — London; Boston; Sidney, 1981. — P. 136; *Hume David*. The History of Great Britain, containing the Commonwealth, and the Reigns of Charles II. and James II. — London, 1757. — Vol. II. — P. 65.

⁴¹ *Moran Patrick Francis*. Historical Sketch of the Persecutions suffered by the Catholics of Ireland under the rule of Cromwell and the Puritans. — P. 255.

⁴² Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents... — Vol. 2. — Doc. 872. — P. 620–621.

листах до свого сина Генрі часто попереджав його про ці небезпеки у таємних взаєминах між Іспанією, Карлом Стюартом та ірландцями.

Уже згадувалося про таємне повернення ірландців на батьківщину наприкінці 1655 р. Багато з них разом з шотландцями відправлялися Кромвелем до Вест-Індії⁴³. Однак велика кількість ірландських військ поверталася додому після Піренейського миру (7 листопада 1659 р.), і з цієї нагоди державна рада попереджувала уряд у Дубліні про зміцнення оборони на суші й на морі⁴⁴. Інша їхня частина продовжувала службу на континенті в Іспанії, Фландрії, Франції, Португалії, Італії й інших країнах⁴⁵.

* * *

Таким чином, на середину XVII ст. у Європі витворився особливий феномен — існування великої армії без держави і без притулку у своїй батьківщині, якою була Ірландія. Ця армія вела постійні війни за чужі для неї інтереси різних європейських країн. У цьому контексті аналіз міжнародної ситуації в Європі середини 50-х рр. XVII ст. дає добре тло, щоб пояснити згадки у джерелах про плани колонізувати Україну ірландськими військовими поселенцями, а також про ірландське посольство до польського двору навесні 1655 р.

Вивчаючи ірландські й англійські джерела, можна встановити, що фігурою, яка отримала ліцензію від протектора винайняти ірландські війська на службу до польського короля на початку 1655 р. був лорд Маскері (Donagh MacCarthy, Viscount Muskerry). Ірландський дворянин, у часи кромвелівського завоювання він був одним з лідерів партії ірландських роялістів. У червні 1651 р. під час англійського наступу й облоги Лімеріка він очолював війська Конфедерації в одній з останніх битв ірландських конфедеративних воєн⁴⁶. Після перемоги англійській армії у цій битві й після падіння Лімеріка у листопаді 1651 р. лорд Маскері чинив опір англійським військам як командувач королівської армії у Мюнстері. Проте після захоплення англійцями Голвея 12 травня 1652 р., що був останнім незавойованим великим містом Ірландії, 22 червня Маскері прийняв у Мюнстері умови капітуляції. У таких випадках після свого підданства більшість ірландських воєначальників отримувала дозвіл на набір ірландських солдатів для служби

⁴³ *Abbott Wilbur Cortez. The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Cambridge, 1947. — Vol. IV (1655–1658). — P. 156* (Кромвель до генерала Монка, травень 1656 р.).

⁴⁴ *Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents... — Vol. 2. — Doc. 1020. — P. 704; Doc. 1045. — P. 709.*

⁴⁵ *Stradling Robert A. Europe and the Decline of Spain. — P. 125; Parker Geoffrey. The Army of Flanders and the Spanish Road... — P. 226; Lockyer Roger. Habsburg and Bourbon. Europe 1470–1720. — 8th ed. — New York, 1987. — P. 419–420; Moran Patrick Francis. Historical Sketch of the Persecutions suffered by the Catholics of Ireland under the rule of Cromwell and the Puritans. — P. 55.*

⁴⁶ *Wheeler James Scott. Cromwell in Ireland. — New York, 1999. — P. 207–211.*

в інших країнах⁴⁷. Тому у 4-му пункті статей, що були прийняті Маскері, зазначалося, що він «матиме дозвіл на транспортування 5000 чоловік на службу будь-якої іноземної держави, що перебуває у дружніх відносинах з Англійською республікою (і матиме дозвіл вести переговори з будь-яким агентом або агентами, щоб це довершити)...»⁴⁸.

Після укладання Акту капітуляції Маскері, як він сам говорив у липні, мав відправитися до Іспанії з 1000 ірландців⁴⁹. У лютому 1653 р. він повернувся до Ірландії, щоб згідно з умовами свого підданства на вербувати війська, однак його було звинувачено у вбивстві. Незважаючи на це, суд виправдав його, і він знову звернувся до Кромвеля щодо вербування ірландських солдатів⁵⁰. У той самий час у Лондоні лорд Маскері намагався знайти агентів «для транспортування таких ірландців у Фландрію або в іншу частину [Європи], згідно з договором». 25 жовтня 1654 р. Чарльз Флітвуд та ірландська рада писали до Кромвеля, щоб він дозволив такий набір, оскільки транспортування такої кількості солдатів з Ірландії мало б зробити багато корисного для укладення миру в цій країні⁵¹. В останніх числах грудня 1654 р. або на початку 1655 р. Кромвель видав таку ліцензію для лорда Маскері⁵². Тепер питання стояло про те, куди він мав би відправитися на службу з цими ірландськими регіментами. Тогочасні розмови про переговори між Англією та польським королем Яном Казимиром звернули його погляд на Варшаву.

У листопаді 1654 р. на сеймі у Гродно було вироблено інструкцію польському послові до Англії Миколаєві де Бие. Лист польського короля до Олівера Кромвеля було датовано 30 листопада 1654 р.⁵³ Головним завданням його місії було переконати протектора напасти на Московську державу, відправивши сильну ескадру до Архангельська, й утворити лігу на захист Балтики⁵⁴.

У Парижі лорд Маскері уклав договір з послом Яна Казимира стосовно служби 5000 ірландців у коронній армії. Цей польський посол «відправив кур'єра, даючи королеві й двору відомість про це, на чие повернення днями

⁴⁷ Ibidem. — P. 223.

⁴⁸ Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents... — Manchester, 1913. — Vol. 1. — P. 225 (note).

⁴⁹ Ibidem. — Doc. 219. — P. 235.

⁵⁰ Ibidem. — Vol. 2. — Doc. 520. — P. 436.

⁵¹ Ibidem. — Doc. 544. — P. 452–453.

⁵² «[...] some weekes since [...]», — писав Джон Роше до Джона Турло 4 лютого 1655 р.: *Thurloe John. A Collection of State Papers of John Thurloe.* — Vol. IV. — P. 500–501.

⁵³ Ibidem. — Vol. II. — P. 731. Нотатки англійських агентів про титули Кромвеля у цьому листі див.: Ibidem. — London, 1742. — Vol. III. — P. 50, 51.

⁵⁴ Детальніше про це посольство див.: *Федорук Я.О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. — Львів, 1996. — Ч. 1. — С. 177–183.

очікується...», — писав 4 лютого 1655 р. Джон Роше, дворянин на службі у лорда Маскері, до державного секретаря Джона Турло⁵⁵. Інший запис, датований 12 лютого (ст. ст.) 1655 р., було друковано у примітках праці Джона Патріка Пендергаста «The Cromwellian Settlement of Ireland» із книг намісника й ради в Ірландії, що віднайшлися у вежі дублінського замку, де зберігалися архіви (the Record Tower). Згідно з цим документом, Джон Гулд (John Gould) виступав «за дорученням лорда Маскері, який має ліцензію на транспортування 5000 чоловік поза межі Ірландії на службу будь-якого князя, що перебуває у дружбі з республікою... його пан зараз має договір з польським послом про цих людей...»⁵⁶.

Ці свідчення, звичайно, знайшли точне відображення у листі Яна Вельпольського від 4 березня 1655 р. з Варшави. Однак прийом польського посла у Лондоні був далекий від того, щоб трактувати Яна Казимира, як «князя, що перебуває у дружбі з республікою». Венеційський і шведський резиденти у Лондоні писали про численні скарги англійських торговців до польського короля за арешти у Гданську, втручання в торгівлю і т. д. У червні 1655 р. польський посол, урешті, змушений був покинути Лондон, не дочекавшись відповіді протектора на його місію⁵⁷.

Однак ці зусилля ірландський регіментарів мали продовження у їхньому посольстві до Варшави, про що ми бачили з листа Андрія Ясовського. У паперах Едварда Ніколаса, державного секретаря при дворі Карла Стюарта, один з листів від 16 квітня 1655 р. з Парижа згадує про таких послів до Польщі, якими були «the Lord Musgray (себто Маскері. — Я.Ф.) and old Mr. Bealing»⁵⁸. 19 червня 1655 р., за день до того, як у Варшаві закінчив свою

⁵⁵ *Thurloe John*. A Collection of State Papers of John Thurloe. — Vol. IV. — P. 500–501.

⁵⁶ *Prendergast John Patrick*. The Cromwellian Settlement of Ireland. — P. 78 (note 2: «On reading the within petition of John Gould, in behalf of the Lord Muskerry, who has license to transport 5000 men out of Ireland to the service of any prince in amity with the Commonwealth, praying that while his lord is now in treaty with the Polish ambassador for those men... they may not be transplanted: It is ordered, etc. ... Dublin, 12 February, 1655»). Автор відкрив ці книги в Дубліні (так звані книги «The Commissioners of the Parliament of the Commonwealth of England for the Affairs of Ireland»). Пізніше Роберт Данлоп опублікував витяги з більшості з них у своєму збірнику документів з історії Ірландії часів Кромвеля. Згаданий документ не було включено до його витягів, див.: *Ireland under the Commonwealth, being a Selection of the Documents...* — Vol. 2. — P. 480–483, indexes. Див. також рецензії на цей збірник зі згадками про попередню працю Пендергаста з цими джерелами: *Wilbur Cortez Abbott* («The American Historical Review»). — 1914. — Vol. 19. — № 3. — P. 611), *W.E. Lunt* («The Annals of the American Academy of Political and Social Science»). — 1914. — Vol. 54. — P. 333), and *Goddard H. Orpen* («The English Historical Review»). — 1914. — Vol. 29. — № 13. — P. 165).

⁵⁷ *Calendar of State Papers and Manuscripts... (Venetians)*. — Vol. XXX. — Doc. 60. — P. 46; *Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656*. — P. 57–60, 75, passim.

⁵⁸ *The Nicholas Papers*. Correspondence of Sir Edward Nicholas, Secretary of State / Ed. Georg F. Warner. — New York, 1965 (repr. ed.). — P. 256. Див. коментар упорядника з

роботу сейм, питання ірландських осадників обговорювалося в сенаті. Сеймові документи згадують про тисячу ірландців, які просилися на службу до польського короля (їхні родини, звичайно, мали б додатися до цього числа), однак сенатори відмовили їм у заселенні земель Речі Посполитої⁵⁹. Це офіційне джерело можна вважати досить достовірним. І хоча кількість ірландських військ, що тут згадуються, набагато менша, ніж у нотатках Голінського, проте ці новини співпадають з інформацією Ясовського про сеймові обговорення. Таким чином, у червні 1655 р. польські урядовці на сеймі вичерпали питання стосовно ірландських осадників на українських землях. Згідно з листом Ясовського, причина такої відмови у проханні ірландських колоністів виглядала досить логічною: було важко передбачити, чи така велика кількість війська не поведе своїх власних, ворожих для Речі Посполитої, відносин з козаками.

У листопаді 1655 р. лорд Маскері разом з англійським королівським двором був депортований з Франції⁶⁰. Наступного року в листопаді він уже згадується у Фландрії з ірландськими регіментами зібраними переважно у Франції на службі в Карла Стюарта⁶¹.

Отже, виявлені документи, що публікуються в додатку, порушують нові проблеми у взаєминах між польським двором, Англією та Ірландією у роки протекторату Кромвелля⁶². Вони засвідчують про одну зі спроб польської влади частково розв'язати проблему козацьких повстань за допомогою колонізаційної політики й заселення територій між землями Корони Польської та козацької України.

приводу цих двох осіб: «An unrecognizable title, unless Muskerry is meant. “Old Mr. Bealing” is probably Richard Bellings, historian of the war in Ireland in 1641–1643». Нотатку про різні посольства Белінга до європейських держав див.: Webba Alfred. *A Compendium of Irish Biography: Comprising Sketches of Distinguished Irishmen, and of Eminent Persons connected with Ireland by Office or by their Writings.* — New York, 1970 (repr. ed.: Dublin, 1878). — P. 15–16.

⁵⁹ *Ochmann-Staniszevska Stefania, Staniszewski Zdzislaw.* Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. — T. I. — S. 237, 247.

⁶⁰ *Abbott Wilbur Cortez.* The Writings and Speeches of Oliver Cromwell. — Vol. III. — P. 938.

⁶¹ *Thurloe John.* A Collection of State Papers of John Thurloe. — London, 1742. — Vol. V. — P. 588; *Firth Charles Harding.* Royalist and Cromwellian Armies in Flanders, 1657–1662. — P. 70.

⁶² Наприклад, деякі спеціальні дослідження про взаємини між Англією та Річчю Посполитою у період протекторату Кромвелля не згадують про ірландські регіменти або про їхнє посольство до короля Яна Казимира: *Jasnowski J.* England and Poland in the XVth and XVIIth Centuries (Political Relations) // Polish Science and Learning. — London; New York; Toronto, 1948. — № 7. — P. 50–54 (chapter ‘England and Poland during the Cromwellian Revolution’); *Przedziecki Rajnold.* Diplomatic Ventures and Adventures: Some Experiences of British Envoys at the Court of Poland. — London, 1953. — P. 95–103.

ДОДАТОК

№ 1

4 березня 1655 р. — Витяг з листа войницького каштеляна Яна Вельпольського до польського короля Яна Казимира з пропозиціями стосовно осадництва ірландських колоністів на козацьких землях

Copia listu i. m. p. woynickiego do krola j. m-ci na Conuokatyą.

[...] Nie widze expeditionem modum, iako kilka tysięcy Irlandczykow, ktorzy, iakom słyszał, że powiadano, ofiarowali się na służbę w. k. m-ci, panu m. mciwemu, iako nayprędzy zaciągnąć. Upatruię ia w tym siła commoda: ludzie iusz gotowi, przes stanowisk, przes nizczenia panstw w. k. m-ci, dawszy im zacnego iakiego y biegłego in tractandis externorum animis commissarza, prosto nie bawiąc się pod regiment ich mciow p. p. hetmanow przyidą. A nie tylko in bello usu illorum bydz mozna, ale znaiąc ich za ludzi woiennych, hoc locorum asperitas hominum quoque ingenia durat, na mieysce Kozakow w tamtych kraiach osadzić moze w. k. m., p. n. młciwy, przes co munimentum i zasłona od tamtey strony Oyczyznie się uczyni, y onym to oraz loco mercedis erit, z ktorych przednieysi mogliby się y ad praerogatiuis nobilitates przypuscic..., co by wielki, iako y sama nationum diuersitas, obicem wszelakim napotym rebelliom uczyniło. [...]

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Archiwum Publiczne Potockich. — Ks. 45. — T. 1: Jan Wielopolski, biecki, bohenski starosta m. p. W Wielicz[c]e d[ie] 5 augusti 1655. — Fol. 16–16 v. Копія.

№ 2

26 червня 1655 р. — Витяг з рукопису Мартина Голінського із записом листа казимирського райці Андрія Ясовського про посольство ірландського капітана до Яна Казимира з проханням прийняти 40000 ірландців на службу

1655. Z Warszawy od p. Iasowskiego, raice kazimierzskiego, data 26 iuny do nas do Kazimierza. [...]

Parlament angielsky, ktorzi zabieli swego krolia, dawszi go sziąc, y na sina iego nastapieli. Przi ktorim kroliewiczu oponowała sie Scotia albo Socka ziemya, takže Hibernia albo Isliandowie, ktorzi są katolicy. Angielcikowie, ze są wictoramy woyni, wipędziaią ych z ich własnich ziem, ktorzy niebożęta ustąpicz muszą y zonami, y z dzyecmi, ktorych iest na dwakroc sto tysięczy. Między ktoremi iest 40000 do boiu, ktorich oberster albo kapitan stamtąd przyiehał do krolia i. m. y do Rzeczy Pospolitey, prosąc y suplikuiąc, aby ych Rzecz Posp[olita] raczyła yh przyiącz y aby im dano stukę ziemie, kędibi sie mogli kolokowacz y osadzacz. A te 40 tisięczy ofiaruią sie zarazem yszcz przeciwko nieprzyiacieliowy, kędy im krol i. m. roskaze, nie hczacz zadni zapłaty, telko o to proszą, aby sie mogli ostacz przi tich miastach, ktorych dostaną od nieprzyiacielia

y tey ziemie. Nie hciely na to panowie y sliachta pozwolic, obawiając sie tego, zebi nie bely tak, iako przed tym y krzyzaczy w Prusiech, zmocniwszy sie, nie bely sylny Polakom.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. — Ф. 5: Оссолінські. — Од. зб. 189/II. — Арк. 759–760.

№ 3

1657 (?). — Витяг з польського анонімного трактату з дискурсом про вигоди для Корони від колонізації ірландцями та валійцями слобід на Україні

[...] A nawet mogłaby Rzeczpospolita cudzoziemcami słobody — mianowicie na Ukrainie — osadzić, zaciągając coraz nowych regimentarzów, a te im poseszje dawając, jako się już z tym ofiarowali Irlandczycy, dobrzy żołnierze i katolicy. Walonów także natio populosissima, a przy tym catholica prędko by się tu dała zwabić, bo ich także jako i Irlandów paupertas domi premit. Tak by tedy miała Rzeczpospolita i większą z ludzi obronę, i dostateczniejszą intratę według owego: “ubi populus, ibi obolus”. [...]

Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy (1648–1668). Publicystyka–Eksorbitancje–Projekty–Memoriały / Wyd. S. Ochmann-Staniszevska. — Wrocław etc., 1989. — T. I: (1648–1660). — Dok. 42: Rada do poprawy Rzeczypospolitej Polskiej [1657]. — S. 202.

В'ячеслав Станіславський

**Купці, зайняті у торгівлі між Військом
Запорозьким та Османською імперією
на початку XVIII ст.: імена, етнічна та
державна приналежність**

У дослідженні автор представляє систематизовані факти про 50 купців, які здійснювали торгові поїздки між Лівобережною Україною та Туреччиною. Вони виявлені в документах російського посольства в Стамбулі і містять інформацію про імена купців, їх етнічну та державну приналежність, перебування у певних місцях.

Ключові слова: Лівобережна Україна, Туреччина, російське посольство, Стамбул, Ніжин, торгівля, українські купці, грецькі купці, Петро Толстой.

В исследовании автор приводит систематизированные факты о 50 купцах, которые осуществляли торговые поездки между Левобережной Украиной и Турцией. Они обнаружены среди документов российского посольства в Стамбуле и содержат информацию об именах купцов, их этнической и государственной принадлежности, пребывании в определенных местах.

Ключевые слова: Левобережная Украина, Турция, российское посольство, Стамбул, Нежин, торговля, украинские купцы, греческие купцы, Петр Толстой.

In the study author presents systematized facts about the 50 merchants who carried out trips between the Left-Bank Ukraine and Turkey. They are found in the documents of the Russian Embassy in Istanbul and contain information about the names of the merchants, their ethnicity and state affiliation, staying in certain places.

Keywords: Left-bank Ukraine, Turkey, Russian Embassy, Istanbul, Nizhyn, trade, Ukrainian merchants, Greek merchants, Peter Tolstoy.

Серед спектру українсько-турецьких зв'язків часів І. Мазепи мало розробленими є питання торгівлі, хоча сам факт існування й доволі високої її інтенсивності давно не викликає сумнівів у

дослідників. Можливість долучитися до розробки цієї теми з'явилася у нас при опрацюванні матеріалів Російського державного архіву давніх актів, а саме матеріалів російського посольства у Стамбулі, які відносяться до 1702–1709 рр. При розгляді та групуванні даних документів виникла ідея окремо представити купців, імена яких збереглися. Як з'ясувалося, таких імен є досить багато.

Ідентифікація конкретних людей, на наше переконання, дозволяє історії «оживати». Адже знання про осіб, які не були на першому плані, як, приміром, політичні діячі, дозволяють робити різноманітні висновки про життя тодішнього соціуму, врешті, глибше відчуті і зрозуміти епоху. Отже, тепер маємо можливість реалізувати ідею.

Зауважимо, що ця тема ще не була предметом роботи дослідників. Це й не дивно, бо для її масштабної розробки потрібно опрацювати надто велику кількість документального матеріалу. Навіть для створення пропонованої таблиці довелося вивчати цілий комплекс доволі об'ємної документації російського посольства.

У таблиці зведені дані про купців, які здійснювали торгові зв'язки між Лівобережною Україною — Гетьманщиною та Османською імперією. Вона фіксує імена цих людей, їх етнічну приналежність, місце проживання, наявність помічників-робітників, дату перебування у певному місці. Дати перебування — це конкретні дні, відмічені в документах, приміром, коли купці бачилися з російським послом. А своїми справами вони займалися, зрозуміло, протягом значно довшого часу. У примітках наведено додаткові дані про цих людей.

Найчастіші згадки про місцеперебування купців у Стамбулі пояснюються специфікою джерела — саме там П. Толстой особисто контактував з купцями. Також природно припустити, що саме це місто найбільше їх приваблювало.

Дані про значну окрему групу — вісім купців з Османської імперії, пов'язані зі численними документами, які стосуються їх пограбування та відшкодування вартості втрачених ними товарів. Однак, імена цих купців у кількох згадках суттєво різняться. Тому у таблицю поміщені імена, які на нашу думку, мають бути найбільш наближеними до реальних, оскільки були записані самими купцями на документах, котрі містили інформацію про втрачені ними товари (йдеться про перших вісім купців у таблиці). Ці документи з'явилися на вимогу російського дипломата: 31 грудня 1703 р. він зажадав, щоб від кожного з пограбованих купців був наданий список усього втраченого і того ж дня такі списки були складені і передані П. Толстому¹. На жаль, лише одне ім'я — **Христ Георгієв** — зустрічається у різних документах. Натомість, в іншому авторитетному джерелі — ходжеті, складеному кадієм Хасаном ефенді, завіреному великим візиром і наданому

¹ РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 502–505 зв.

П. Толстому від Порти 12 березня 1704 р., коли він повністю розрахувався з пограбованими грецькими купцями, говорилося, що в будинку російського посла були піддані султана греки **Георгій Рига Іванов, Ірал Іванов, Стоман Дмитреєв Пан Катергаров, Дмитро Мануїлов, Фома Антоньєв, Ритас Дементьєв і Христ Георгієв**². Як бачимо, в цьому переліку більшість імен відрізняється від тих, які зазначені у списках товарів.

Христофор Юр'єв, Рат Янєв та Юр'я Янєв — такі імена постраждалих від нападу запорозьких та городових купців, зафіксовані у виписці з донесень І. Мазепи у Москву. Ці купці приїжджали до Батурина одразу після пограбування — 4 червня 1701 р. з чолобиттям³. Ще одне відмінне від попередніх ім'я знаходиться у документах під датою 29 березня 1703 р., коли відбувся частковий розрахунок з пограбованими. Того дня П. Толстой здійснив виплату, котра, разом з раніше наданими купцям коштами, складала половину планованої компенсації. Тоді її отримали **Христ Георгієв та Мануїл Іванов** «з товаришами»⁴. **Христ Георгієв** згадується ще раз у грудні 1703 р., у зв'язку зі зберіганням у нього коштів, надісланих від валашського господаря Костянтина Бринковяну до Петра Толстого⁵.

Міркуючи над питанням неузгодженості імен, висловимо припущення, які можуть її пояснити. Визначаючи кількість постраждалих, ми виходили з особисто складених списків втрачених товарів, згідно з якими і відбувся розрахунок. Але можна припустити, що частина людей з купецького гурту була партнерами купців, помічниками, слугами. Надалі партнери могли об'єднати свої вимоги і вимагати компенсації від імені однієї особи, бути помічниками купців, які приїжджали за дорученнями, а тому їх імена залишилися в документах. Вважаємо, що це одна з вірогідних причин неузгодженості імен купців. Доводиться також припускати можливість помилок, зроблених перекладачами оригінальних документів на російську мову.

Для визначення інших обставин пограбування придалася ще низка документів. 30 грудня 1703 р. пристав російського посла Асан-ага передав П. Толстому загальний список пограбованих у грецьких купців товарів, складений постраждалими. На початку документа зазначалося, що пограбування сталося 17 травня 1701 р. Ця ж дата вказана і в індивідуальних списках, поданих наступного дня російському дипломату⁶. Оскільки ці документи були складені самими купцями, приймаємо цю дату, як достовірну. Місце пограбування купців-греків визначено у виписці з листа І. Мазепи, адресованого царю, яка була переслана до П. Толстого⁷.

² Там само. — 1704. — Спр. 3. — Арк. 108–109 зв.

³ Там само. — 1702. — Спр. 1. — Арк. 252–252 зв.

⁴ Там само. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 186 зв.

⁵ Там само. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 490–490 зв.

⁶ Там само. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 499 зв.–500 зв., 502–505 зв.

⁷ Там само. — 1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252.

Документи російського посольства залишили також свідчення про людей з України, котрі займалися торгівлею з Кримом. Одного з них звали **Антон Шарпеленко**. Це був український купець з Полтави. 14 вересня 1702 р. у цьому місті А. Шарпеленко свідчив, що вже шостий день, як він повернувся з Криму, де був з іншими полтавськими та харківськими купцями⁸. Ще одним полтавським купцем був **Пархорм**. На свято Свято Воздвиження Хреста Господнього (1702 р.) Пархорм повернувся з Криму до Полтави⁹.

31 жовтня 1707 р. на двір російського посла прийшов українець, купець, мешканець Немирова **Василь Рученков**. Він розповів, що три роки тому, перед Пилиповим постом, потрапив у полон до татар, коли зі своїм сином та робітником їхав до Криму. У купецькому гурті, який прямував туди, разом з робітниками налічувалося 16 осіб. У всіх купців було по одному робітнику. В. Рученков пригадав частину людей, які їхали з ним: з Ладижина їхали **Юрій** з сином та робітником, а також **Степан і Профей**, з Умані їхав **Андрій Стукалов**, з Бреславля їхав **Максим Скоробагатой**, з Берветі їхав **Григорій**. Напад на купців стався після того, як вони виїхали з Каушан. Всі ці люди також стали полоненими¹⁰.

Трапився й факт про поїздку грецького купця з українських теренів, які були підвладні Речі Посполитій, до Стамбула. Так, 7 березня 1707 р. російський посол відправив свого листа до Г. Головкина в Польщу з греком **Павлом Єрдановим**. В проїжджому листі, який видав посол цьому греку вказано, що, займаючись купецьким промислом, П. Єрданов їде у сторону Польського королівства, а саме до Львова, звідки приїхав. В посланні до Г. Головкина П. Толстой зазначив, що скористався послугами цього купця, бо той сказав, що знає адресата¹¹.

Отже, матеріали російського посольства у Стамбулі дозволили нам ідентифікувати 50 купців. Також таблиця дає змогу зробити кілька висновків щодо етнічної та державної приналежності, місця проживання цих людей:

- з етнічного погляду у торгівлі домінували греки (23 особи) та українці (18 осіб);
- з грецьких купців більша частина (14 осіб) була з Османської імперії;
- з погляду державної приналежності трохи більше половини купців (26 осіб) належали до Війська Запорозького, причому більшість з них (18 осіб) була українцями;
- серед усіх українських міст Ніжин беззаперечно домінує як основний центр зосередження купців (18 осіб);
- серед ніжинських купців переважали українці (10 осіб).

⁸ Там само. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 83 зв.

⁹ Там само. — 1703. — Спр. 3. — Арк. 85.

¹⁰ Там само. — 1707. — Спр. 3. — Арк. 309.

¹¹ Там само. — 1707. — Спр. 3. — Арк. 66 зв.–67 зв.

Крім Ніжина, як місця проживання купців, згадано ще два міста на теренах Війська Запорозького — Київ (1 особа) та Прилуки (1 особа). Певно, до купців Української держави можна долучити й мешканця Фастова (1 особа), бо це місто через близькість до Києва мало бути більше пов'язане з Українською державою у торгівельних справах, ніж з Річчю Посполитою. Загалом, найбільш значимим є висновок про велику активність у торгівлі Війська Запорозького на південному напрямку українських купців.

Попереджуючи питання про способи визначення нами приналежності купців до українців, у кожному такому випадку робимо посилання з зазначенням того, на підставі яких формулювань у документах це зроблено.

Зрозуміло, що для точніших узагальнюючих висновків про торгівлю Війська Запорозького з Османською імперією потрібен матеріал і з інших джерельних комплексів, оскільки документи посольства свідчать переважно лише про тих купців, які виходили з ним на контакт. Так, можливо, набагато більше було задіяно у торгівлі купців з Османської імперії, бо лєвова частка зафіксованих у статейних списках (11 осіб) стали відомими тільки через те, що були пограбовані на українських теренах у 1701 та 1706 рр.; частина українських та грецьких купців не ідентифікована за місцем проживання (по 6 осіб); частина купців з Ніжина не ідентифікована за етнічною приналежністю (6 осіб). Можна припустити, що частина записів документів була свідомо чи несвідомо помилковою. Але незважаючи на ці та можливі інші критичні зауваження, пропоновані дані матеріалів російського посольства є цінним джерелом для вивчення торгівельної справи в Україні початку XVIII ст.

Насамкінець — пояснення до таблиці. У колонці, яка позначає джерела публікуємо лише змінні дані про місцезнаходження записів у архівних справах. Спільними даними для кожного запису є — РДАДА. — Ф. 89. — Оп. 1.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
1	Христ Георгієв	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 502–503. 1703. — Спр. 3. — Арк. 186 зв.
			29 березня 1703 р.	Адріанополь	Отримав часткову компенсацію за пограбовані товари		
			15 грудня 1703 р.	Стамбул	Оберігав у себе гроші, прислані П. Толстому від К. Бринковяну ¹²		1703. — Спр. 3. — Арк. 490–490 зв.
2	Родіон	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 503–503 зв.
3	Георгій Рига	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 503 зв.–504.
4	Дмитро Солоник	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 504–504 зв.
5	Курпан Катерган	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 504 зв.–505.

¹² Костянтин Бринковяну — валашський господар.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
6	Григорій	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 505.
7	Євстафій	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 505–505 зв.
8	Іван Япа	Грецький купець з Османської імперії	17 травня 1701 р.	Дике поле поблизу річок Бог та Інгул	Пограбований запорозькими та городовими козаками		1702. — Спр. 1. — Арк. 251–252; 1703. — Спр. 3. — Арк. 505 зв.
9	Юрій	Український купець ¹³ з Ніжина	1702 р.	Туреччина, Єгипет (м. Олександрія)	Займався торговими справами		1703. — Спр. 3. — Арк. 446–446 зв., 494–494 зв.
10	Спиридон Ніколаєв	Грецький купець	28 червня 1702 р. 12 липня 1703 р.	Київ Адріанополь	Доніс П. Толстому про антимосковські наміри Капуна ¹⁴ Виїхав до Москви з листами П. Толстого до І. Мазепи та Ф. Головіна ¹⁵		1702. — Спр. 1. — Арк. 8–12 зв. 1703. — Спр. 3. — Арк. 401

¹³ У записі статейного списку син Юрія Федір — мешканець «малоросійських міст», «черкашенин» (1703. — Спр. 3. — Арк. 494); у фермані султана Агмеда III Юрій — «один з купецьких людей московських» (1703. — Спр. 3. — Арк. 494).

¹⁴ Француз, котрий повертався з Москви до свого місця проживання у Стамбулі. Говорив грецьким купцям про свій намір розповісти керівництву Османської імперії про підступні цілі московського посольства. Розмова відбулася під час поїздки від Каугу до Кисва.

¹⁵ Боярин, керував російською дипломатією.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
			19 лютого 1707 р.	Стамбул	Приїхав з Москви і передав П. Толстому грамоту Петра I		1707. — Спр. 3. — Арк. 57 зв.
11	Захарій (Захар) Чегодерсв	Грецький купець	28 червня 1702 р.	Київ	Доніс П. Толстому про антимосковські наміри Капуна		1702. — Спр. 1. — Арк. 8–12 зв.
12	Іван Христофоров	Грецький купець	До 28 червня 1702 р.	Шлях від Калуги до Києва	Був присутній при розмові Капуна з іншими грецькими купцями		1702. — Спр. 1. — Арк. 8–12 зв.
13	Параскева	Грецький купець з Синопу. За інформацією, яку мав П. Толстой у березні 1707 р., купець проживав у Ніжині	1702 чи 1703 р.	Адріанополь	Зустрічався з П. Толстим і за дозволом російського уряду виїжджав до Москви		1707. — Спр. 3. — Арк. 98
14	Андрій Леонтів (Леонтієв)	Грецький купець з Москви	До березня 1707 р.	Адріанополь	Викрадав шведських полонених у Москві та пересилав до Стамбула на продаж		1707. — Спр. 3. — Арк. 98–99
			10 травня 1703 р. ¹⁶	Адріанополь	Виїхав до Москви з листом П. Толстого до Ф. Головіна		1703. — Спр. 3. — Арк. 352–352 зв.
			20 вересня 1703 р.	Стамбул	Приїшов на двір до П. Толстого і передав послу листи від Ф. Головіна та І. Мазепи		1703. — Спр. 3. — Арк. 434
			20 жовтня 1703 р.	Стамбул	Виїхав до Москви з листами П. Толстого до		1703. — Спр. 3. — Арк. 458

¹⁶ Незадовго до 10 травня 1703 р. А. Леонтівський прибув до Туреччини з іншими купцями.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
					І. Мазепи та Ф. Головіна		
			19 березня 1709 р.	Стамбул	Виїхав до Москви з листами П. Толстого до Д. Голіцина ¹⁷ та Г. Головіна ¹⁸		1709. — Спр. 1. — Арк. 97 зв.
15	Павло Іванов	Грецький купець з Османської імперії	25 березня 1703 р.	Адріанополь	Позичив П. Толстому гроші на «справи великого государя»		1703. — Спр. 3. — Арк. 184–184 зв.
			12 травня 1703 р.	Адріанополь	Виїхав до Москви з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до І. Мазепи та Ф. Головіна	2 робітника	1703. — Спр. 3. — Арк. 353–354 зв.
16	Іван Мануїлов	Грецький купець	16 січня 1704 р.	Стамбул	Виїхав до Москви з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до І. Мазепи, Ф. Головіна, М. Раковіче ¹⁹ та С. Палія		1704. — Спр. 3. — Арк. 5 зв.
17	Ісайя Іванов	Купець з Ніжина	15 лютого 1704 р.	Стамбул	Отримав від П. Толстого гроші, які повернула турецька влада за неправомірно взятий з купця харадж		1703. — Спр. 3. — Арк. 499–499 зв.; 1704. — Спр. 3. — Арк. 2–2 зв., 49–50

¹⁷ Дмитро Голіцин — російський князь. Лист мав бути переданий йому у Києві.

¹⁸ Гаврило Головін — керівник Посольського приказу.

¹⁹ Михайл Раковіче — молдовський господар.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
18	Анастас Іванов	Купець з Ніжина	15 лютого 1704 р.	Стамбул	Отримав від П. Толстого гроші, які повернула турецька влада за неправомірно взятий з купця харадж	Федір ²⁰	1703. — Спр. 3. — Арк. 499–499 зв.; 1704. — Спр. 3. — Арк. 2–2 зв., 49–50
19	Олексій Васильєв ²¹	Купець з Ніжина	15 лютого 1704 р.	Стамбул	Отримав від П. Толстого гроші, які повернула турецька влада за неправомірно взятий з купця харадж	Марко	1703. — Спр. 3. — Арк. 499–499 зв.; 1704. — Спр. 3. — Арк. 2–2 зв., 49–50
20	Федір Чюлак	Український купець, ²² можливо, з Ніжина	15 лютого 1704 р.	Стамбул	Отримав від П. Толстого гроші, які повернула турецька влада за неправомірно взятий з купця харадж		1703. — Спр. 3. — Арк. 499–499 зв.; 1704. — Спр. 3. — Арк. 2–2 зв., 49–50
21	Федір Мануїлов	Купець з Ніжина	10 березня 1704 р.	Стамбул	Виїхав з листом П. Толстого до І. Мазепи		1704. — Спр. 3. — Арк. 105 зв.
			15 лютого 1704 р.	Стамбул	Отримав від П. Толстого гроші, які повернула турецька влада за неправомірно взятий з купця харадж		1703. — Спр. 3. — Арк. 499–499 зв.; 1704. — Спр. 3. — Арк. 2–2 зв., 49–50

²⁰ Робітник А. Іванова Федір також отримав компенсацію за харадж, взятий у нього, що свідчить про його самостійну участь у торгівлі.

²¹ Запис у статейному списку прямо засвідчує перебування в Стамбулі лише Марка, а не самого О. Васильєва. Гроші від П. Толстого, як компенсацію за харадж, отримав саме Марко. Можливо, що Марко виконував доручення О. Васильєва щодо отримання цих грошей, або приїхав до Стамбула у торгових справах без купця.

²² У записі статейного списку — «черкашенин» (1704. — Спр. 3. — Арк. 50).

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
22	Олександр Греченин	Купець з Ніжина	7 березня 1704 р.	Стамбул	Виїхав з листом П. Толстого до І. Мазепи		1704. — Спр. 3. — Арк. 103
23	Костянтин Хаджи Углу	Походження невідоме ²³	19–20 червня 1704 р.	Стамбул	П. Толстой отримав прохання Я. Кольєра ²⁴ і згідно з ним передав голландському послу листа до І. Мазепи з проханням про опікування купцем		1704. — Спр. 3. — Арк. 281 зв.–283.
24	Ніколай Ананій	Грецький купець з Ніжина	21 липня 1704 р.	Стамбул	Виїхав до Москви з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до Посольського приказу	1 челядник	1704. — Спр. 3. — Арк. 305–305 зв.
25	Олександр Остаф'єв	Купець з Фастова	21 серпня 1704 р.	Стамбул	Виїхав до Фастова з проїжджим листом П. Толстого	1 робітник, ²⁵ українець	1704. — Спр. 3. — Арк. 366–366 зв.

²³ Купець їхав до Війська Запорозького як людина, когорта перебувала під протекцією голландського посла, для купівлі певних товарів.

²⁴ Якоб Кольєр — голландський посол у Османській імперії в 1684–1725 рр.

²⁵ В проїжджому листі — робітник «російського народу» (1704. — Спр. 3. — Арк. 366).

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
26	Василь Матвєєв	Український купець ²⁶ з Прилук ²⁷	11 вересня 1704 р.	Стамбул	Вийхав до Війська Запорозького з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до М. Раковіце та І. Мазепи	Гнат Васильєв ²⁸	1704. — Спр. 3. — Арк. 404–406
			22 жовтня 1706 р.	Стамбул	Прийшов на двір до П. Толстого, повідомив послу про приїзд з Криму і передав листа від І. Мазепи ²⁹		1706. — Спр. 3. — Арк. 372
			26 березня 1707 р.	Стамбул	Вийхав до Речі Посполитої з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до Г. Головкина та П. Шафірова ³⁰		1707. — Спр. 3. — Арк. 94–95, 99 зв.

²⁶ В записі статейного списку — В. Матвєєв з товаришами (М. Дмитрієв, В. Мілєєв) купці «малоросійського народу» (1704. — Спр. 3. — Арк. 404); в листі П. Толстого до І. Мазепи від 8 вересня 1704 р. — гетьманського регіменту «малоросійських сторін мешканці» (1704. — Спр. 3. — Арк. 404); в проїжджому листі — купці «російського народу», які їхали до «Російської держави» (1704. — Спр. 3. — Арк. 405 зв.); в записі статейного списку — купець «малоросійського народу» (1706. — Спр. 3. — Арк. 372); в листі І. Мазепи до П. Толстого від 15 серпня 1706 р. — «купец і обиватель тутешній, малоросійський» (1706. — Спр. 3. — Арк. 372); в записі статейного списку і в листі П. Толстого до П. Шафірова від 26 березня 1707 р. — «козак» (1707. — Спр. 3. — Арк. 94, 99 зв.); в проїжджому листі — людина «малоросійського народу» (1707. — Спр. 3. — Арк. 94 зв.).

²⁷ Прилуки, як місце проживання В. Матвєєва, вказано у листі І. Мазепи до П. Толстого від 17 червня 1708 р. (1708. — Спр. 2. — Арк. 298–299).

²⁸ За інформацією проїжджого листа Г. Васильєв був робітником трьох купців — В. Матвєєва, М. Дмитрієва, В. Мілєєва.

²⁹ Того дня до П. Толстого разом з В. Матвєєвим приходили й інші купці «малоросійського народу».

³⁰ Петро Шафіров — таємний секретар при Г. Головкіні.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
27	Михайло Дмитрів	Український купець ³¹	11 вересня 1704 р.	Стамбул	Виїхав до Війська Запорозького з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до М. Раковіце та І. Мазепи	Гнат Васильєв	1704. — Спр. 3. — Арк. 404–406
			28 березня 1707 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави» ³²		1707. — Спр. 3. — Арк. 105 зв.–106
			19 серпня 1708 р.	Стамбул	Виїхав до І. Мазепи з листом П. Толстого до українського гетьмана		1708. — Спр. 2. — Арк. 332 зв.–333
28	Варлам Мілєєв	Український купець	11 вересня 1704 р.	Стамбул	Виїхав до Війська Запорозького з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до М. Раковіце та І. Мазепи	Гнат Васильєв	1704. — Спр. 3. — Арк. 404–406
29	Степан Остапович (Степан)	Український купець ³³ з Ніжина	23 листопада 1704 р.	Стамбул	Виїхав до І. Мазепи з проїжджим листом П. Толстого та з		1704. — Спр. 3. — Арк. 574 зв., 576 зв.–577

³¹ В записі статејного списку — торгова людина «малоросійського народу» (1707. — Спр. 3. — Арк. 105 зв.); в проїжджому листі — козак «російського народу» (1707. — Спр. 3. — Арк. 105 зв.); в записі статејного списку — «торгова людина, козак» (1708. — Спр. 2. — Арк. 332 зв.).

³² Термін «Російська держава» означає терени підвладні царю, а отже купець міг їхати і до України.

³³ У записі статејного списку — «черкашенин» (1705. — Спр. 4. — Арк. 35 зв.); у листі Ф. Головіна до П. Толстого від 11 січня 1705 р. — «ніжинський мешканець регіменту гетьманського» (1705. — Спр. 4. — Арк. 38); у записі статејного списку —

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
	Астаф'єв, Степан Остаф'єв)				листами посла до українського гетьмана та Ф. Головіна		
			19 лютого 1705 р.	Стамбул	Приїхав з Москви з Д. Петровим ³⁴ , листами від Ф. Головіна, І. Мазепи та іншими документами		1705. — Спр. 4. — Арк. 35 зв.–36, 38.
			10 березня 1705 р.	Стамбул	Виїхав до Москви з проїжджим листом П. Толстого та з листами посла до І. Мазепи та Ф. Головіна		1705. — Спр. 4. — Арк. 77 зв.–78
			29 листопада 1706 р.	Стамбул	Отримав від П. Толстого гроші, які повернула турецька влада за неправомірно взятий з купця харадж	1 робітник ³⁵	1706. — Спр. 3. — Арк. 397 зв.
			20 січня 1707 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду по теренах «Російської держави»		1707. — Спр. 3. — Арк. 25 зв.–26.

«малоросійських міст мешканець» (1706. — Спр. 3. — Арк. 397 зв.); у проїжджому листі — купець «російського народу» (1709. — Спр. 1. — Арк. 485).

³⁴ Дмитро Петров — товмач Посольського приказу.

³⁵ З робітника С. Остаповича також був взятий харадж, що свідчить про його самостійну участь у торгівлі. На користь цього припущення говорить факт, що при передачі грошей П. Толстому представник османської влади сказав, що вони призначені двом купцям, називаючи так і С. Остаповича і його робітника.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
			7 серпня 1709 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави», зокрема, через Валахію, Молдову та Річ Посполиту	2 челядника	1709. — Спр. 1. — Арк. 484 зв.—485 зв.
30	Тимофій Якимов	Український купець ³⁶ з Ніжина	24 листопада 1704 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави» ³⁷		1704. — Спр. 3. — Арк. 577 зв.—578
31	Йосип Кондратьєв	Український купець з Ніжина	24 листопада 1704 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави»		1704. — Спр. 3. — Арк. 577 зв.—578
32	Іван Іванов	Український купець з Ніжина	24 листопада 1704 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави»		1704. — Спр. 3. — Арк. 577 зв.—578
33	Андрій Васильєв	Український купець з Ніжина	24 листопада 1704 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави»		1704. — Спр. 3. — Арк. 577 зв.—578
34	Іван Остаф'єв	Український купець з Ніжина	24 листопада 1704 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави»		1704. — Спр. 3. — Арк. 577 зв.—578

³⁶ В проїжджому листі — людина «російського народу». Аналогічно названо шістьох наступних купців у таблиці — Й. Кондратьєва, І. Іванова, А. Васильєва, І. Остаф'єва, Д. Мануйлова, Д. Радіонова.

³⁷ Термін «Російська держава» означав терени підвладні царю, а отже купець міг їхати і до України. Це стосується й інших аналогічних випадків.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
35	Денис Мануйлов	Український купець з Ніжина	3 грудня 1704 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави»		1704. — Спр. 3. — Арк. 578 зв.-579
36	Дмитро Радюнов	Український купець з Ніжина	3 грудня 1704 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави»		1704. — Спр. 3. — Арк. 578 зв.-579
37	Костянтин Дімітрієв (Дмітрєєв)	Грецький купець зі Стамбула	31 березня 1705 р.	Стамбул	Приїхав з Москви з листами Ф. Головіна та І. Мазепи ³⁸		1705. — Спр. 4. — Арк. 83, 87
			19 квітня 1705 р.	Стамбул	Виїхав до Москви з листами П. Толстого до І. Мазепи та Ф. Головіна		1705. — Спр. 4. — Арк. 105 зв.-106
			28 червня 1706 р.	Стамбул	Виїхав до Москви з відпискою П. Толстого до царя та листом до Ф. Головіна		1706. — Спр. 3. — Арк. 256 зв.
38	Панатіот Місрлі	Грецький купець з Османської імперії	До вересня 1706 р.	Поблизу Немирова	Пограбований розбійниками при поверненні з поїздки до Москви ³⁹		1706. — Спр. 3. — Арк. 316 зв.-318; 1709. — Спр. 1. — Арк. 48 зв.-49
			11 березня 1709 р.	Москва	Загриманий у Москві, куди приїхав з чолобиттям щодо свого пограбування		1709. — Спр. 1. — Арк. 149

³⁸ Як зазначено у листі І. Мазепи до П. Толстого від 1 березня 1705 р., під час поїздки грецький купець К. Дімітрієв перебував у Ніжині «за своїми потребами», після чого повергався до Константинополя (1705. — Спр. 4. — Арк. 87).

³⁹ Загалом, у тому випадку було пограбовано 11 купців (1709. — Спр. 1. — Арк. 48 зв.-49).

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
39	Мануїл (Мануїло) Іванов	Грецький купець з Османської імперії	До вересня 1706 р.	Поблизу Немирова	Пограбований розбійниками при поверненні з поїздки до Москви		1706. — Спр. 3. — Арк. 316 зв.-318; 1709. — Спр. 1. — Арк. 48 зв.-49
			Після 3 жовтня 1706 р.	Стамбул	Готувався до поїздки до І. Мазепи у справі пограбування		1706. — Спр. 3. — Арк. 355–358 зв.
			17–18 травня 1709 р. ⁴⁰	Стамбул	Звертався до П. Толстого з проханням про компенсацію за пограбовані товари		1709. — Спр. 1. — Арк. 216–218 зв.
40	Іван	Грецький купець з Османської імперії	До вересня 1706 р.	Поблизу Немирова	Пограбований розбійниками при поверненні з поїздки до Москви		1706. — Спр. 3. — Арк. 316 зв.-318; 1709. — Спр. 1. — Арк. 48 зв.-49
			17–18 травня 1709 р.	Стамбул	Звертався до П. Толстого з проханням про компенсацію за пограбовані товари		1709. — Спр. 1. — Арк. 216–218 зв.
41	Григорій Миронов	Купець з Ніжина	7 жовтня 1706 р.	Стамбул	Виїхав до Азова і Москви з листами П. Толстого до І. Толстого ⁴¹ та Ф. Головіна		1706. — Спр. 3. — Арк. 358 зв., 360

⁴⁰ Дані про звернення купця Мануїла у ці дні поміщено до інших даних до інших даних про купця Мануїла Іванова на підставі збігу імен. Однак, це могла бути інша людина з таким же іменем. Повного списку 11 пограбованих купців не виявлено.

⁴¹ Азовський губернатор, рідний брат П. Толстого.

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
42	Семен Володимиров	Український купець ⁴²	2 січня 1707 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави», зокрема, через Валахію та Молдову ⁴³	1 челядник ⁴⁴	1707. — Спр. 3. — Арк. 2 зв.-3 зв.
43	Василь Степанов	Український купець	2 січня 1707 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави», зокрема, через Валахію та Молдову	1 челядник	1707. — Спр. 3. — Арк. 2 зв.-3 зв.
44	Мануїл (Мануйло) Матвєєв ⁴⁵	Український купець ⁴⁶	2 січня 1707 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави», зокрема, через Валахію та Молдову	1 челядник	1707. — Спр. 3. — Арк. 2 зв.-3 зв.

⁴² У проїжджому листі С. Володимиров, В. Степанов та М. Матвєєв — торгові люди «російського народу». Зарховуємо їх до українських купців, керуючись тим, що так називали українців в інших аналогічних випадках, а також тому, що рідний брат М. Матвєєва В. Матвєєв був українцем.

⁴³ Для трьох купців — С. Володимиров, В. Степанова та М. Матвєєва 2 січня 1707 р. було надано один, спільний проїжджий лист.

⁴⁴ У проїжджому листі, наданому С. Володимирову, В. Степанову та М. Матвєєву 2 січня 1707 р. сказано, що при цих купцях було три челядника. Тому, припускаємо, що кожен з них мав одного такого помічника.

⁴⁵ Рідний брат купця Василя Матвєєва (1707. — Спр. 3. — Арк. 1 зв.-2; 1708. — Спр. 2. — Арк. 298-299).

⁴⁶ В листі П. Толстого до І. Мазепи від 1 січня 1707 р. — купець «малоросійського народу»; у записі статейного списку за 29 липня 1708 р. — «купець», «український козак» (1708. — Спр. 2. — Арк. 298); в листі П. Толстого до І. Скоропадського від 15 липня 1709 р. — купець «малоросійського народу».

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
			29 липня 1708 р.	Стамбул	Приїхав до Стамбула із заступницьким листом І. Мазепи до П. Толстого ⁴⁷		1708. — Спр. 2. — Арк. 298–299
			15 липня 1709 р.	Стамбул	Отримав заступницький лист від П. Толстого до І. Скоропадського, готувався до повернення до Війська Запорозького		1709. — Спр. 1. — Арк. 326–326 зв.
45	Максим Самойлов	Український купець ⁴⁸ з Києва	31 жовтня 1706 р.	Київ	Вийхав до Стамбула з проїжджим листом київського губернатора А. Гуліца, який передбачав поїздку купця через володіння польського короля і турецького султана		1707. — Спр. 3. — Арк. 11–12
			7 січня 1707 р.	Стамбул	Приїхав до Стамбула		1707. — Спр. 3. — Арк. 10–12
			26 березня 1707 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «російських кордонів», зокрема, через Валахію та Молдову		1707. — Спр. 3. — Арк. 102 зв.–103

⁴⁷ Того дня разом з М. Матвеевим до Стамбула приїхали й інші українські купці.

⁴⁸ У записі статежного списку — до турецької столиці приїхав з іншими купцями «великоросійського і малоросійського народів» (1707. — Спр. 3. — Арк. 10). Зараховуємо М. Самойлова до українських купців, оскільки одна частина купців прибула з території Російської і мала проїжджий лист від царя, а інша приїхала з Києва з проїжджим листом київського губернатора (1707. — Спр. 3. — Арк. 10–12).

№	Ім'я	Ідентифікація купців	Дата	Місце перебування	Дії та наміри	Помічники купців	Джерело
46	Василь Іванов	Грецький купець	6 квітня 1707 р.	Стамбул	Вийхав до Москви з проїжджим листом П. Толстого і з листами посла до І. Мазепи та П. Шафірова		1707. — Спр. 3. — Арк. 111
47	Стеця	Грецький купець з Ніжина	28 березня 1708 р.	Стамбул	Передав П. Толстому листа від Г. Головкина		1708. — Спр. 2. — Арк. 163
48	Ніколай Павлов	Купець з Рагузи	14 липня 1708 р.	Стамбул	Приїхав з Москви і передав П. Толстому листа від Петра I		1708. — Спр. 2. — Арк. 274 зв.
49	Ламбурк Бакал	Грецький купець	1708 р. — початок лютого 1709 р.	Стамбул	За наказом великого візира привів до П. Толстого невільника-шведа, викраденого в Україні		1709. — Спр. 1. — Арк. 53–53 зв.
50	Мануїл Канювец	Український купець ⁴⁹	3 липня 1709 р.	Стамбул	Отримав проїжджий лист від П. Толстого для проїзду до «Російської держави», зокрема, через Валахію, Молдову та Річ Посполиту	3 купцем їхали його «люди», можливо, помічники	1709. — Спр. 1. — Арк. 311 зв. — 312 зв.

⁴⁹ В записі статејного списку — торгова людина «малоросійського народу» (1709. — Спр. 1. — Арк. 311 зв.).

Віктор Горобець

**Сила та безсилля гетьманської влади
в після-полтавську добу:
гетьман Скоропадський vs сотник
Лісовський, 1715–1722**

У статті досліджується перебіг конфлікту гетьманського уряду Івана Скоропадського з новгород-сіверським сотником у 1715–1721 рр. Федором Лісовським, викликаною численними службовими зловживаннями останнього та його впертим небажанням реагувати на законні закиди гетьманської влади з цього приводу. Реконструкція конфліктної справи дозволяє відтворити характер взаємин козацького регіментаря із старшинами нижчого, сотенного, рівня, котрі отримали свою владу не в результаті обрання товариством чи призначення гетьманським урядом, а номінувалися на уряд царським указом. У ширшому контексті справа виразно ілюструє характер владних відносин у гетьманській державі в часи інтенсивного наступу Російської держави на автономію Гетьманату, що мав місце після поразки антиросійського виступу гетьмана І. Мазепи 1708–1709 рр.

Ключові слова: Гетьманат, гетьманська влада, сотник, обмеження автономії Гетьманщини царською владою, козацька адміністрація, судочинство Гетьманату, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія, Іван Скоропадський, Федір Лісовський, Петро І.

В статье исследуется конфликт гетмана Ивана Скоропадского с новгород-северским сотником в 1715–1721 гг. Федором Лисовским. Реконструкция конфликтного дела позволяет воспроизвести характер взаимоотношений казацкого правителя со старшинами низшего, сотенного, уровня, которые получили свою власть не в результате избрания обществом или гетманского назначения, а ставились на должность царским указом. В более широком контексте дело отчетливо иллюстрирует характер властных отношений в гетманской державе во времена интенсивного наступления Российского государства на автономию Гетманщины, имевший место после поражения антиросийского выступления гетмана Мазепы 1708–1709 гг.

Ключевые слова: *Гетманат, гетманская власть, сотник, ограничение автономии Гетманщины царской властью, казацкая администрация, судопроизводство Гетманата, Генеральная военный суд, Генеральная войсковая канцелярия.*

The paper deals with the conflict with hetman Ivan Skoropadsky and Novgorod-Sivers'ky officer Fedor Lisowski. The conflict illustrates the nature Hetman's power during intense Russian attack on the Ukrainian autonomy after the defeat of Mazepa's uprising of 1708–1709 years.

Keywords: *Hetmanate, hetman power, captain, liquidation of Hetmanate's autonomy by royal power, Cossack administration, Court of Hetmanate, General Military Court, General Military Office.*

Новгород-сіверського сотника в 1715–1721 рр. Федора Лісовського, на відміну від переважної більшості козацьких старшин низового рівня, імена яких є знайомими лише для дуже вузького кола фахівців з історії Гетьманату, представляти не надто й потрібно. Адже завдяки перу О. Лазаревського, С. Моравського, О. Левицького та інших істориків і популяризаторів вітчизняної історії¹ його ім'я не лише широко увійшло в історіографічне представлення української минувшини. Лісовський, вочевидь, є найбільш відомим персонажем козацької історії саме такого рангу і такої «слави» — несучи службу у Війську Запорозькому лише як сотник Новгород-Сіверської сотні Ніжинського полку та не взявши участі в жодній з резонансних битв чи походів, тим не менше за своєю пізнаваністю старшина може конкурувати з багатьма козацькими урядниками значно вищого статусу. Ба навіть більше, його ім'я стало прозивним в контексті характеризування методів урядування козацькими адміністраторами з неприхованим нехтуванням при цьому буквою закону й ігноруванням наказів гетьманської влади.

Але навіть зважаючи на розтиражованість образу новгород-сіверського сотника Федора Лісовського та масштаби його зловживань службовим становищем і нехтувань розпорядженнями гетьманської влади, вважаємо за потрібне приділити цьому персонажу належну увагу, адже без нього, вочевидь, картина конфліктності козацьких урядників нижчого рівня буде відверто неповною.

Хоча історіографія й накопичила неабиякі надбання у царині реконструкції життєвого шляху та службового піднесення і службових зловживань

¹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 197–206; *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 427–454; Т. 35. — № 10. — С. 22–57; *Левицький О.* З розстриги сотник // Літературно-науковий вістник. — 1918. — Кн. 1.

Федора Лісовського, проте сотні позовів і свідчень, що їх містять численні томи судових справ, що порушувались в різні часи проти цього, безперечно, вельми колоритного персонажа козацької історії², надають можливості не лише для того, аби прослідкувати історію конкретного козацького урядника сотенного рівня, а й глянути на проблему ширше, зокрема, з точки зору структури та механіки організації владних відносин в Українській козацькій державі, ефективності гетьманської влади в часи, коли уряд Петра I після подій, пов'язаних із переходом гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII, провадив цілеспрямовану політику дискредитації цієї влади³.

² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Т. 1. — Спр. 153: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1715 года произвождение начатое. — 138 арк.; Спр. 153 а: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1716 года произвождение начатое (1716–1734). — 129 арк.; Спр. 153 б: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1721 года произвождение начатое. — 126 арк.; Спр. 153 в: Дела бывшего сотника новгородского Федора Лисовского и двух жен его первобрачной Пелагии Улесковни, второбрачной Ксении Ивановни Федоровых Лисовских с многими полку Стародубовского разными персонами в разных исках и других претензиях, також вище показанних Лисовского жен от позосталих по смерти его Лисовского добрах и о розделки оних между ими женами и с оними многими персонами заводние. С 1724 года произвождение начатое — 101 арк.; Спр. 153 г: Справа про захоплення Федором Лісовським, сотником Новгород-Сіверської сотні Стародубського полку приватного і громадянського майна жителів сотні, про побиття їх, про двоєженство... (1725–1727). — 100 арк.; Спр. 350: Супліка козака м. Новгород-Сіверського Василя Яковича про взяття його під протекцію від переслідувань сотника Лісовського. 1719 р. — 3 арк.; Спр. 336: Відкритий лист новомлинському сотнику Григорію Шишкевичу про повернення ним захоплених ґрунтів жителям сотні, про заборону використання праці козаків і міщан у приватному господарстві, про заборону міняти міську і сільську старшину без відома вищих органів влади (чернетка). 15 травня 1719 р. — 3 арк. (хоч у назві згадано про новомлинського сотника, але насправді мова йде в документі про Ф. Лісовського) тощо.

³ Ширше про цей аспект див.: *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998.

На сотницький уряд до Новгород-Сіверського Федір Лісовський потрапив навесні 1715 р. за прямим призначенням Петра І. До цього часу впродовж 1709–1714 рр. він служив протопопом у Гадячі. Але там у нього стався гострий конфлікт із місцевою громадою та передовсім гадяцьким полковником Іваном Чарнишом, котрому вдалося витягнути на світ чимало темних сторінок ранньої біографії Лісовського, в тому числі й прихований ним при посвяченні на священика факт перебування у двох шлюбах⁴. Намагаючись дискредитувати свого опонента перед світською та церковною владою, Чарниш зібрав проти нього чимало й інших обвинувачень. Так, 1712 р. у листі до гетьмана Скоропадського він зауважував: «не раз перед сим доносил я вашей вельможности, и письменно, и словесно, по требованию всей гадяцкой громады, что богомолец наш не токмо по смертных, певних убійствах, самовольных окалеченіях людських и безсовестных окри- вавленіях, при всечастних погибельных перехвалках, неправильного своего не поправует поступку, леч ясно, явно, без стида и страха божія, злодейством бавячися, во горшое преуспеваает: некого незащо поменяючи, один бич над людьми невинними, аки во Израили Фараона себе поставляет»⁵. Завершував полковник свій лист проханням звільнити його та громаду від такого «бодрого до коней и волов чужих, богомолца», оскільки сил уже немає більше зносити його безчинства, що тривають ось уже три роки поспіль⁶.

Завдячуючи активності Чарниша, Лісовський протопопську кафедру в Гадячі, як власне і саме священицтво, утратив. Але покарання за свої очевидні провини не поніс. Більше того, цар Петро І призначив його на уряд сотника в Новгород-Сіверську сотню Стародубського полку, причому, гетьман Іван Скоропадський про це несподіване призначення (до слова, на уряд, що на той час і не був вакантним) довідався вже пост-фактум з листа канцлера графа Гаврила Головкина: «его царское величество бывшему гадецкому протопопу Федору Лисовскому указал быть в Новгороде северском сотником, о чем изволите пространнее усмотреть из посланной с ним его царского величества грамоты»⁷.

Відверто кажучи, призначення Лісовського на сотництво за спиною гетьмана, якраз після підписання царем у січні 1715 р. указу про новий порядок заміщення старшинських вакансій в Гетьманаті, виглядало певною мірою скандально. Адже згідно з цим указом, «когда в котором полку будет порожное место полковой старшины или сотника», місцеві полковники повинні були «учинить раду и советы с полковою старшиною и с сотниками, и на том совете и приговору общему назначить к этому уряду людей

⁴ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722)... — № 9. — С. 427–454.

⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1: Полк Стародубский. — К., 1888. — С. 200.

⁶ Там же.

⁷ Там же. — С. 201.

заслуженных и неподозрительных в верности, человека двух, или трех», з числа яких гетьман, з відома царського міністра стольника Федора Протасєва, і мав здійснити призначення на уряд⁸.

Ще більш скандального присмаку справа набувала з огляду на той факт, що гетьман Скоропадський уже неодноразово демонстрував своє негативне ставлення до особи конфліктного і скандального гадяцького протопопа. Отож і довелось графу Головкіну докласти певних зусиль до того, аби дезавулювати негативне враження українського зверхника від такого кроку царської влади. Зокрема, канцлер зазначав: «И хотя ваша велможность, наперед сего ко мне писать изволили, что оной Лисовской чинил вам некоторые досадительства, однако ж не изволите то презреть и уничтожит и явится к нему ласковым и о бытии его в сотниках, учинить по его царского величества грамоте...»⁹.

До Новгород-Сіверського Федір Лісовський прибув 10 березня 1715 р., а вже в перший день свого перебування на уряді щойно призначений сотник встиг відмітитися фінансовими зловживаннями: взяв у ратуші «меских грошей талярей двадцять битих з лишком, будто его милости пану асаулу енералному за вручение корогви дати»¹⁰. Вельми показово, що Лісовський, відібравши кошти в міській громаді в перший же день свого урядування, так і не передав їх гетьманському представнику Василю Жураківському, а привласнив собі¹¹. Як на ще один окремих клопіт міські обивателі скаржились згодом гетьманові на те, що битих талярів, яких від них вимагав новопризначений сотник, в міській скарбниці не виявилось в наявності, а відтак довелось терміново міняти наявні в ратуші таляри і золоті червоні на таляри биті як у Новгород-Сіверському, так і навіть у Глухові¹².

Наступного прояву сотницького свавілля довго чекати не довелось, і вже за день, 12 березня, коли Лісовський почав вибиратися за дружиною і пожитками до Гадяча, новгородці знову відчували на собі пристрасть новопризначеного сотника до переступу закону й традицій урядування. Справа в тому, що візит до місця своєї попередньої духовної служби, що з вини гадяцького полковника Івана Чарниша увінчалась неабиякою ганьбою, Лісовський намагався обставити якомога більшою показною пишністю. Отож, як зауважувалось у пізнішій скарзі жителів Новгород-Сіверського, сотник — «для гордости своей» — забрав у дорогу до Гадяча декілька пар людських коней, а також «войскових арматних» коней, «які тилко для потреби служби государревой держат и тих коней не толко сотники, но и полковники,

⁸ Див.: Источники малороссийской истории, собр. и изд. Д.Н. Бантышем-Каменским. — Ч. 2. — М., 1859. — С. 276.

⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 201.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153. — Арк. 38; Спр. 153 а. — Арк. 46.

¹¹ Там само.

¹² Там само. — Спр. 153. — Арк. 38 зв.

некогда на свой вжиток не употребляют». Аби надати ще більшої пишності процесії, сотник для «ассистенції козаков немало знатних понабирал», причому, вже в дорозі останніх немало тиранив і всіляко принижував¹³.

Зауважимо, що стремління сотника до надання своїм виїздам, особливо до Гадяча, неабиякої пишності та гонору, загалом не характерних для козацького старшини саме такого рангу, спостерігатиметься і в наступні роки. Скажімо, трохи згодом сіверські козаки скаржилися на таке: «сего лета 1718 ездил он до Гадяча в тую дорогу не толко необикновенно множество козаков набрал, але найбарзей и коней козацких з Нефедовки, из Лесконогов, Климовке побрал... а инши мздою откупилися..., чого прежніе сотники не делали»¹⁴.

Перший же виїзд новгород-сіверського сотника з міста увінчався ще одним доволі показовим епізодом, що згодом також неодноразово матиме продовження. Перед самим виїздом Лісовський добряче випив і в такому стані заїхав на квартиру до капітана російської армії Нарвицького, з котрим з невідомих причин влаштував спочатку бійку, а по тому, «вибегши з двору казал бить в звони, чим мало не вчинил смятенія между народом и жовнерами великороссийскими»¹⁵.

Повернення сотника з Гадяча до Новгород-Сіверського, що сталося якраз напередодні Великодня 1715 р., ознаменувалося новими ексцесами його доволі своєрідного врядування. Зокрема, очільник сотні наказав доставити йому з ратуші «вола и яловицю, якого вола приказал резнікам убити и спродати знатною ценою мясо, а яловицю на свой двор взял, и баранов пять или сем». А по тому почав вимагати від міської громади «осятрини и иншой риби, мяса, вин и всяких речей». Особливо вибагливими смаки сотника ставали тоді, коли він видавав заміж або одружував когось із своєї прислуги, а учту влаштовував за рахунок громади¹⁶.

Трохи облаштувавшись на новому місці служби, Лісовський, переслідуючи передовсім власний інтерес, почав активно впроваджувати в Новгород-Сіверській сотні нові порядки, чого, як скаржились сотничани, «не токмо в Новгородку за бувших сотников не деялося, но ниже во всей Малой России не деется»¹⁷. Зокрема, він, наситивши декілька кухв неякісного меду («неперепусканного и з дріжджами»), «на цехи понакидал усиловне, в чом немалое бедним людем учинил стеснение». Крім того, сотник залучив всіх ремісників міста — «ремесленники все: кравце, шевце, ковали и протчие всегда» — виконувати панщину на його користь, а до того ж, «гончари и

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. — Арк. 50 зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 38 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 39.

¹⁷ Там само. — Арк. 39 зв.

горшков без числа мусят своим коштом робячи давати, чого в прежних сотников не бивало»¹⁸.

А ще новопризначений урядник без жодних докорів сумління почав демонструвати власну задирикуватість, зневагу як до простих мешканців сотні, так і старшини. Більше того, Лісовський відчував у собі достатньо сил, аби йти на гострі побутові конфлікти з представниками російської військової адміністрації в Гетьманаті. Про конфлікт, що стався в Новгород-Сіверську поміж сотником і російським офіцером, вже згадувалось раніше. А за деякий час, на початку літа 1716 р., Лісовський так посварився з майорами гренадерського полку Кохом і Грековим, що ті, зі слів самого сотника, заходили в його дім «хотячи самого взявши забити»¹⁹. У поданому гетьману чолобитті Лісовський твердив, що сталося це за якусь «давню некую завзятость» царських офіцерів щодо нього. Натомість російські штаб-офіцери «прикладали апеляцію гетьману», переконуючи в тому, що призвідцею конфлікту був саме Лісовський, котрий їх, майорів, «непристойними укорал словами»²⁰.

Ще більш конфліктно розвивались стосунки нового сотника зі своїм попередником на сотництві Данилом Кутневським та новгород-сіверським протопопом Афанасієм Заруцьким. За версією самого Лісовського, представленою кількома роками згодом, тільки-но він у березні 1715 р. прибув на місце нової своєї служби, як йому довелось тримати оборону від нападок свого попередника — сотника Кутневського та місцевих міщан, очолюваних новгород-сіверським протопопом Афанасієм Заруцьким²¹.

Про Данилу Кутневського в історичних джерелах збереглося не так уже й багато свідчень. А ось Афанасій Заруцький в українській історії початку XVIII ст. — це постать не менш знакова, аніж сам Федір Лісовський. Адже саме він, будучи восени 1708 р. звичайним приходським священником, лише за один вірш, в якому гнівно засуджував перехід гетьмана Мазепи на бік шведського короля, отримав від Петра I ціле село, а також зробив вагому заявку на зайняття посади протопопа новгород-сіверського²².

Конфлікт же поміж сотником Лісовським і протопопом Афанасієм, як можна зробити висновок із матеріалів розслідування, що велось трохи згодом, виник на цілком очевидному матеріальному підґрунті. Справа в тому, що до Новгород-Сіверського колишній протопіп Гадяча прибув у статусі чоловіка «весьма голого» (принаймні, саме так його характеризував гадяцький полковник Іван Чарниш). Незважаючи на відсутність особливого рес-

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — Спр. 153 а. — Арк. 55.

²⁰ Там само.

²¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 201.

²² Левицкий О. Афанасий Заруцкий, малорусский панегирист конца XVII и начала XVIII ст. // Киевская старина. — 1896. — Т. 52. — № 3. — Отд. 1. — С. 378–398; Маркевич А. К биографии Афанасия Заруцкого // Киевская старина. — 1896. — Т. 53. — № 4. — Отд. 2. — С. 22.

пекту по відношенню до нього в особі гетьмана, 1716 р. Скоропадський таки затвердив за ним рангові села новгород-сіверських сотників — Бугринівку і Голубівку та надав йому в Новгород-Сіверському «в спокойное и зуполное владение» деякі маєтності, зокрема, двір Бистоцького, що знаходився на території місцевого ринку, і на якому розміщувались дві комори²³. Але розбагатіти на цьому придбанні легальним способом Лісовський не міг, оскільки прибутки з двору і комор належали новгород-сіверській Свято-Успенській соборній церкві. Однак проблему легальності новопризначений сотник розумів доволі специфічно. Отож він не лише присвоїв собі цю частину церковних прибутків, але й заволодів суміжними з наданим йому гетьманом двором 24 ринковими коморами та, згідно з твердженням С. Моравського, наклав руку й на інші церковні прибутки²⁴.

Крім колишнього сотника Кутневського та отця Афанасія Заруцького, в опозицію до присланого за наказом царя сотника стали також сотенний писар Парфен Пікулицький, наказний сотник Семен Юркевич, сотенний хорунжий Яценко та ряд інших «значних» сотенних козаків і представників міської громади Новгород-Сіверського. Їхніми спільними стараннями наприкінці 1715 — початку 1716 р. Лісовського на певний час вдалося відсторонити від сотенного правління та ініціювати розслідування гетьманським урядом учинених ним зловживань. Справу розслідування цих зловживань гетьман Скоропадський доручив генеральному бунчужному Якову Лизогубу і канцеляристу Максимовичу.

Навесні 1716 р. представники гетьманського уряду на місці провели необхідні слідчі дії, опитали свідків, зібрали покази зацікавлених осіб. 28 квітня 1716 р. протопів новгородський подав чергове чолобиття на сотника «О починению ему Лисовским многих обид»²⁵.

Тим часом сам Федір Лісовський у контексті цього розслідування провів у Глухові більше місяця. Але час потрачено було марно: за результатами розгляду справи сотництво в Новгород-Сіверській сотні йому було повернуто²⁶. І цю перемогу дослідники класифікують не інакше, як промовистий доказ безсилля гетьманської влади у конфлікті із сотником, призначеним на уряд владою царською²⁷.

²³ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 198; *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722)... — Т. 34. — № 9. — С. 442, 445; Т. 35. — № 10. — С. 22.

²⁴ Там же. — Т. 34. — № 9. — С. 442.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153. — Арк. 69–71.

²⁶ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 208; *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722)... — Т. 34. — № 9. — С. 436.

²⁷ *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722). Очерк из внутренней истории Малороссии в первой половине XVIII ст. // Киевская старина. — 1891. — Т. 34. — № 9. — С. 436.

Тим часом Лісовський, втримавши навесні 1716 р. у своїх руках сотенну корогву та волюючи розвинути успіх, щойно повернувшись до Новгород-Сіверського, вдається до рішучого удару по своєму тепер головному в місті опоненту — колишньому сотнику Кутневському. Він організовує подачу на ім'я Петра I колективної чолобитної козацьких отаманів Новгород-Сіверської сотні. У ній отамани «всі одностайне» висловлювали вдячність цареві за присланого сотника Федора Лісовського та водночас «вносили прозбу», аби царська влада оборонила його від «безвинних» нападок колишнього сотника «супостата» Кутневського, котрий, мстячись за втрату уряду, спільно з протопопом Заруцьким, «турбує». Принагідно чолобитники пригадали й ті утиски, які вони терпіли від «супостата» в минулому. Під документом містився підпис якогось Івана Миколайовича Стігайла (судячи з форми ідентифікації особи, представника міського самоврядування Новгород-Сіверського), а також хрестиків навпроти імен двадцяти восьми курінних отаманів сотні²⁸.

Однак насправді ситуація виявилась надивовижу простою: сотник просто-на-просто сфальсифікував волю громади. Закликавши курінних отаманів поставити свої підписи під порожнім бланком, де мала міститися петиція про звільнення з посади новгород-сіверського отамана Івана Судієнка, Лісовський насправді вписав туди такий зміст прохання, який був йому вигідний, і про який уже йшлося вище²⁹.

Використавши такий нечесний прийом одного разу, Лісовський невдовзі аналогічним чином поступив і з оформленням «колективної волі» новгород-сіверських міщан, спрямованої на позбавлення чину протопопа Новгород-Сіверського отця Афанасія Заруцького.

З останнім у сотника, як уже згадувалося раніше, виник серйозний майновий конфлікт через те, що Лісовський незаконно заволодів прибутками соборної церкви Успія. У серпні 1716 р. Скоропадський видав спеціальний універсал, яким закріпив за соборною церквою «всю грошову прибыль с мельницы пироговской, с перевозу путивльського и меского, с комор, с двора брацкого скотного, торгового, вагового и померного» та натомість заборонив, аби «сотник и никто из урядников и граждан тех церковных приходов не запродавати и не закупать отнюдь не дерзал»³⁰. Але новгород-сіверський сотник, підбадьорений заступництвом російської влади, проігнорував гетьманський наказ і продовжував забирати належні церкві збори на свою користь. Отож двома роками пізніше Івану Скоропадському довелося звертатися до свавільного урядника сотенного рівня з відкритим листом, закликаючи «чрез сей наш открытый лист знову тые коморы до церкви святой приворочаем, поневаж он, Лисовский, противоборствуя всегда указам

²⁸ Там же. — С. 437–438.

²⁹ Там же. — С. 439.

³⁰ Там же. — С. 442–443.

нашим, насильно оныя похитил». Усі ті кошти, якими Лісовський заволодів незаконно, він мав неодмінно повернути до «шкатулки церковной»³¹.

У відповідь на погрози гетьмана свавілець тоді ж, в 1718 р., організує подачу на ім'я Петра I звернення новгород-сіверських міщан, котрі дякували «державнійшому царю, государю всемилостивійшому» за призначення їм за сотника Федора Лісовського, котрому вони тепер «достойно воздавали послушенство», натомість креатура царя їм «взаимную воздавал любов». Єдине, що заважало оцій ідилії, так це «гонитви» в часи відсторонення Лісовського на час слідства від влади колишнього сотника Данила Кутневського (що відбувалися за підтримки протопопа Заруцького), котрий «не знаєм по чіеи власти, інших туремным вязеніем, інших страхом и битием до того притягал, же хто ничего и не знает, на том руки подписовали, и так ... нами бунтуючи, в великое ратуш и граждан привел изнищание»³².

Данило Кутневський, коментуючи дане чолобиття, стверджував, що Федір Лісовський, фальшуючи волю громади, не лише намагався обманом спонукати простодушних міщан поставити свої підписи під незаповненим текстом звернення («голом папері»), а й вдавався до певних силових методів впливу на непокірних або відвертого залякування їх — «многими оного побоями и необыкновенным страхом и уставичным драпижством перестрашены». Останні ж, «видячи его самовластіе, же во многих людских жалобах и ясневельможного добродія не слушают», а також «страха ради» були змушені «волю его исполнити»³³.

Повернувшись до влади в Новгород-Сіверській сотні, Лісовський все-рйоз взявся за переслідування своїх недругів й опонентів. Одним із опосередкованих підтверджень цьому є оборонний універсал гетьмана Скоропадського отцю Афанасію, яким регіментар підтверджував право володіння останнім наданими йому ґрунтами і суворо забороняв грабувати й чинити їм спустошення, особливо наголошуючи на тому, що до того «ґрунту пан сотник новгородській и никто из урядников тамошніх никакого не повинен иміти вступленія под виною тысячи талярей»³⁴. Ще більш напористо став діяти Лісовський і по відношенню свого попередника на сотництві Данила Кутневського. Він силою витісняв того з промислів, ним же заснованим у сотні ще в часи його урядування, організував побиття челяді опонента та навіть інспірував насильницькі дії щодо нього самого.

Провадячи неоголошену війну проти Данила Кутневського та отця Афанасія, Федір Лісовський, вочевидь, не взяв до уваги той факт, що його опоненти, а особливо новгород-сіверський протопіп, зважаючи на його службу в часи «шведської руїни», були для російської влади не останніми

³¹ Там же.

³² Там же. — С. 441.

³³ Там же. — С. 440.

³⁴ Там же. — С. 444.

людьми в Гетьманаті. Отож подолати їх чи скомпрометувати перед Москвою одними лише згадками про прислугу Лісовського царським інтересам восени 1708 р. було завданням не таким уже й легким для реалізації, адже й слова опонентів дещо таки важили. Так воно власне і сталося: подане отцем Афанасієм, а також «знатним товаришем Данилою Кутневським с товарищи» до Петербурга клопотання отримало належну реакцію з боку верховної влади, й 16 серпня 1718 р. цар Петро I видав стольнику Ф.І. Протасьєву указ щодо організації та проведення розслідування діяльності новгород-сіверського сотника.

Обґрунтовуючи необхідність таких дій, царська грамота не лише покликала на ту обставину, що «нам великому государю били чолом войска малороссийского знатние войсковие товарищи Данило Кутневской да Парфен Пекалицкой, что по нашему указу, а по челобитю Новгородка Северского протопопа Афанасия Заруцкого в учинившийся ему обидах и разорениях того ж Новгородка Северского», а також «и многим той новгородской сотне козакам и посполитим людем чинит великие и неудобезносные обиди, разорения, грабительства, побои и мучительства». У ній також зверталась увагу на ту важливу обставину, що Лісовський вперто ігнорує приписи полковницької і гетьманської влади. Зокрема, наголошувалось на такому: «хотя по многим людским челобитьям были ему сотнику от подданого нашего гетмана Скоропадского и полковника стародубовского многие запретительные в тех его више именованных действиях письма, однако ж он не токмо стародубовского полковника, но и самого гетмана заочно (чиня себе самовластным в уничтоженій его гетманских писем) честь испаржнял и не пражняет»³⁵.

І що цікаво, по завершенню цього судового «розиску» стольнику Протасьєву наказувалось чинити присуд «по Уложенню и по новоуказным статьям»³⁶, тобто згідно до норм російського законодавства. А ще на час слідства царський уряд рекомендував своєму представнику «его, сотника Федора Лисовского, выслать в иной город»³⁷. Про позбавлення Лісовського сотницького уряду мова не велась, отож йшлося лише про тимчасове відсторонення урядовця від влади на час проведення слідства. До завершення слідства наказним сотником Новгород-Сіверської сотні було призначено новгород-сіверського сотенного писаря Парфена Пікулинського³⁸. Зважаючи на той факт, що останній у тексті царської грамоти фігурував в якості одного з опонентів Лісовського, а в одній зі скарг — як жертва сотницького свавільства: «Писара сотенного Пекалицкого бив напрасно за

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153. — Арк. 84.

³⁶ Там само. — Арк. 84 зв.

³⁷ Там само. — Арк. 84 зв.

³⁸ Там само. — Спр. 153 а. — Арк. 92.

вимовлені в обидях людських»³⁹, таке призначення, нехай і тимчасове, також мало стати для Федора Лісовського поганим знаком.

А ще до Новгород-Сіверського командировався офіцер Глухівського гарнізону капітан російської армії Іван Пилипович Хрипунов, котрому й було доручено керувати проведенням на місці розслідування вчинених Лісовським злочинів і службових зловживань. Гетьманський уряд Скоропадського зі свого боку, разом з капітаном Хрипуновим, відрядив до міста осавула Генеральної військової артилерії Семена Карпеку, котрий, до слова, влітку 1716 р. вже виїжджав за наказом гетьманського уряду до Новгород-Сіверського для проведення слідчих дій по справі Лісовського⁴⁰, отож до певної міри вже був посвячений у суть справи і, вочевидь, аж ніяк не міг претендувати на роль незааганжованого третейського судді, радше — представника інтересів гетьмана Скоропадського.

Щойно в Новгород-Сіверському розпочалось слідство, як на Лісовського почали масово подавати скарги, звинувачуючи його в чиненнях «побои, забойство, мучительство, грабительство, поруганіе и невинне безчестье», а ще в «велики свои утиски», «неудобоносимые тяжести и озлобления», «нестерпную кривду», «прохирство», «ненасытном драпижестве» тощо⁴¹. Представлені в скаргах обвинувачення на адресу Федора Лісовського малювали доволі барвисту і багаторівневу картину службових зловживань і навіть злочинів новгород-сіверського сотника. З них, зокрема, впливало, що царинами прикладання деструктивної енергії сотника стали найрізноманітніші сфери адміністрування, судочинства, поземельних відносин. Також фігурували зловживання у царині махінації у фінансово-податковій діяльності, широкомасштабні здирства і прояви фізичного насильства щодо козаків і посполитих Новгород-Сіверської сотні тощо.

Чи не найбільше нарікань у товариства і поспільства викликала судова практика сотника. Представлені на розсуд капітана Хрипунова докази вини Лісовського не можуть не вражати масштабами того беззаконня, що він чинив у сотні, причому, прикриваючись саме потребою в забезпеченні справедливості та законності. Так само власне як і тією неймовірною винахідливістю, за допомоги якої він матеріалізував на свою користь як реальні прояви беззаконня в сотні, так і, навпаки, маніпулювання з корисливою метою буквою закону, що вже само по собі ставало злочином⁴².

Як видно з матеріалів розслідування, порушення сотника Лісовського у сфері судочинства фіксувались скрізь: у дотриманні процедури слідства і суду, використанні службової інформації в корисних цілях тощо⁴³. Так,

³⁹ Там само. — Спр. 153. — Арк. 47 зв.

⁴⁰ Там само. — Спр. 153 а. — Арк. 56, 57.

⁴¹ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722)... — Т. 34. — № 9. — С. 452.

⁴² Там же. — Т. 35. — № 10. — С. 23.

⁴³ Там же. — С. 33–39.

наприклад, в якогось «жителя новгородського» Адама «за малую и неправедную справу взявши инквизицию, по своему ненасытному слез людських нраву, трапил туремним вгорячіе летніе дни земляним вязенієм чрез сем недель, и викладу килка десят талерей взял и немилостиво его бил, власи з голови борода повиривал». Причому, як впливає із матеріалів справи, Лісовський чинив такі насильства («такіе безчеловечные уздирства и мученія») не для чого іншого, як для того, «даби в бедного человека огород з садом... насильне отняти»⁴⁴.

Крім очевидної несправедливості присудів сотницького суду, позивачі звертали увагу капітана Хрипунова і гарматного осавула Карпеки на також очевидну неадекватність судових рішень у сенсі співвідношення вини та кари за неї. Зокрема, як приклад наводився випадок із «старинним козаком», черняхцьким отаманом Сирипченком, котрий «за малий посвар з старостою гути Кочубеевой позиваний бил, котрую справу так праведно сотник укончил, же бедного Сирипченка винним учинил болшей на двадцять рублей в его видравши»⁴⁵.

Чимало нарікань у сотнян було на Лісовського і щодо насилля та махінацій у царині поземельних відносин. Остання, варто зауважити, у часи гетьманування Скоропадського була одним з найбільш актуалізованих теренів старшинських зловживань. У випадку ж з Федором Лісовським ситуація ускладнювалась одним доволі важливим аспектом. Лісовський, не будучи перед своїм раптовим адміністративним злетом не те що старшиною, а й козаком у першому поколінні та намагаючись якнайшвидше зрівнятись у розмірах земельної власності з іншими представниками сотенної адміністрації Гетьманату, що збирали ґрунти не одне десятиліття, не соромився вдаватися до відвертих насильницьких захоплень ґрунтів чи то під прикриттям своєї судової діяльності чи без будь-якого формального прикриття.

Примножуючи «кгвалтом, а не куплею» своє майно в Новгород-Сіверській сотні, Лісовський не обмежувався відбиранням лише полів орних, городів чи угідь. Не меншою мірою сотник переймався і справою розвитку власних промислів⁴⁶. Новгород-сіверські мешканці також скаржились, що Лісовський неправомірно збільшив розмір покуховних зборів у сотні, й у той час, як у Стародубському полку було заведено збирати по п'ять золотих от кухви, то він наказав збирати вдвічі більше — по десять⁴⁷. Ще однією вагомою цариною для сотницьких зловживань стали для Федора Лісовського примусові роботи на свою користь. Як зазначали у своїх чолобиттях мешканці сотні, Лісовський, «меючи собі сел две в подданстве определенных Голубовку и Бугриновку, котрих излише би довольно било на обиход его

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153. — Арк. 40.

⁴⁵ Там само. — Арк. 40 зв.

⁴⁶ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722)... — Т. 35. — № 10. — С. 24.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153. — Арк. 46 зв.

двора... понудил козаков и мужиков, а наиболее леновских и лесковносских, возити себе дрова, не уважаячи на многие тепер деючіеся бедним людям трудности и не слушаючи монаршой милостиво присланой грамоти, чого прежніе сотники не чинили»⁴⁸.

Лісовський, чинячи насильства та зловживаючи владою, демонстрував повну зневагу до розпоряджень гетьмана чи судових приговорів Генерального військового суду, покликаних відновити справедливість. І такі випадки були не поодинокі, навпаки — саме вони характеризували ставлення Лісовського до вищої влади Гетьманату.

Вельми показовим у цьому сенсі є приклад конфлікту сотника зі знатним міщанином новгородським Никифором Ситником. Лісовський, «хотячи видрати килка тисячей грошей» у згаданого міщанина, «явне безстыдно» почав вимагати, «жеби дал решето грошей». Аби швидше досягти задуманого, сотник «мордовал» нещасного «злодейскою и разбойницькою турмою», але більше двох червоних золотих стягнути з нього так і не зміг. Утім, не примирившись з невдачею, Лісовський «наслал гвалтовне асаулу Лукьяна Пашинского з челядью своею дворовою и взял з дому Ситнякового куф две горілки, а потом таким же гвалтовным способом и килка коней ночью наслал взяти, яко ж и взяли». Коли пограбований міщанин звернувся з позовом до Генерального військового суду, то той став на його бік і присудом, апробованим у самого гетьмана Скоропадського, присудив Лісовському «приверненим вграбленой худоби его, Ситника, уконтентувати»⁴⁹. Проте сотник, «по дерзновенном своим налогу, як рейментарский указ, так и Суду Енерального, уничтоживши наказаніе еще и на большое отмщеніе розширился». Внаслідок чого Ситник, страхаючись похвалок свавільця-сотника, так і не наважився повертатись у місто та вимагати від Лісовського повернення своєї худоби. А тим часом сам сотник, нібито насміхаючись над гетьманською владою та верховним судом Гетьманату, насильно відібрав у Ситника ще й шинковий двір у Новгород-Сіверську та передав його у володіння якимось Івану Доморченку й Ярмолі⁵⁰.

Усі задокументовані й подані на розгляд комісії капітана Хрипунова свідчення службових зловживань і злочинів Федора Лісовського закінчувалися вказівкою на те, що несправедні діяння сотника суперечать попереднім практикам адміністрування в Новгород-Сіверському: «чого прежніе сотники не чинили».

Більш ніж півроку Федір Лісовський зносив приниження судового розслідування і втрати через відсторонення від сотенного уряду. А вже із середини весни 1719 р. знову бачимо його в Новгород-Сіверському і знову... на уряді тамтешнього сотника. Варто зауважити, що клопотатися про повер-

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. — Арк. 40 зв.

⁵⁰ Там само. — Арк. 41.

нення влади Лісовський почав відразу по завершенню слідства (яке, на його думку, було інспіроване злою волею «новгородского протопопа Афанасия Заруцкого, который тепер волею Божою умре, також и Данила Кутневского и Парфена Пекалицкого»). У листі до гетьмана Скоропадського Лісовський зауважував таке: «Хрипунов тот розиск нине уже окончив, а як тот розиск почався корогов от мене отнята и поставлена в церковь, а сотня Новгородская приказана во всяком управлении наказному сотнику. I вже тому семь месяцев як я пребиваю безурядне, а в грамоте Царского Величества, которую я до Висоце Поважней Велможности Вашей рук подал, написано, что б без его Царского Величества указу мене из той сотни неперемениать, а в теперешних грамотах Царского Величества присланих не написано, чтоб мене от сотництва отдалить». Отож, акцентуючи увагу регіментаря на його неправомочності без дозволу царя забирати в нього владу, Лісовський «рабськи» прохав «оное сотничество мне повелите возвратить за мои верне показание Великому Государю верности»⁵¹.

Порушуючи питання своєї реституції на сотницькому уряді, Лісовський (вочевидь, підказуючи Скоропадському можливість для збереження власного обличчя) запевнював гетьмана у своїй шляхетності й обіцяв «хочай из жителей новгородских хто и неправедно на мене посягал, в том совестно христианско ассекурую: над ними мститися не буду»⁵².

Як видно з листа, що його гетьман відправив трохи згодом, але також навесні 1719 р., царському канцлеру графу Гаврилі Головкину, Скоропадський, звичайно ж, не мав ілюзій як щодо винуватості Лісовського, так і щодо його службової невідповідності посаді, що обіймав. Тим не менше, гетьман (вочевидь, саме через острах перед царською грамотою Лісовському) був змушений реалізувати дії, що в архівах Гетьманату відклялися під промовистою назвою «Дело о вручении сотнику новгородскому Федору Лисовскому обратно корогви».

Виявити оригінал цього документа не пощастило, а ось чернетка гетьманського універсалу декларувала наступне: «Вам атаману новгородскому з товариством и войтові з посполитыми людьми объявляем сым нашим уневерсалом: поневаж по монаршым Царского Пресветлого Величества до нас и до его милости господина столника Федора Ивановича Протасева присланих грамотах розиск о многих обідах, побоях и напрасных заборах от Лисовского сотника вашего починенных зовсем уже окончился... як велилисмо были подлуг здешнего обыкновенія, жебы всяк безопасно на него Лисовского приносил свои к розиску обіди, корогов на время взявши в церкві поставивши, вовся его от того уряду неотдаляючи, як о том и в первой Царского Пресветлого Величества до нас чрез его ж самом принесеной грамоте виражено, чтобы оного без ведома и воли монаршой его ж вели-

⁵¹ Там само. — Спр. 153 а. — Арк. 84.

⁵² Там само. — Арк. 84 зв.

чества од уряду сотництва тамошнего неоставляти. З тых мер, а барзей же он п. Лисовский и сам дал на себе такую ассекурацію, что не меет впредь жадных людям чинити кривд й разореній, лечь в смирности зо всеми и в добром обхожденіи под утраченеем: если не так будет поступати: того своего уряду, заховатися повинен, величисмо ему знову корогов вручити до далшого Царского Пресветлого Величества указу... А награжденіе обидливым, якие кому он Лисовский позатевал кривди всяк о том обширне в розыску выписано: разве в той час будет учинено»⁵³.

Тобто, гетьман Скоропадський і в тексті універсалу не заперечував факти службових зловживань і «кривд», завданих Лісовським сотням, більше того, обіцяв стягнути на їхню користь винагороди від обвинуваченого, але при цьому розписувався в повній власній неспроможності в справі відсторонення свавільного козацького урядника сотенного рівня від влади без особливого на те дозволу царя.

29 квітня 1719 р. сотенну корогу Федору Лісовському було повернуто⁵⁴. Чи вірив Скоропадський даним Лісовським «асекураціям» стосовно того, «что не меет впредь жадных людям чинити кривд й разореній, лечь в смирности зо всеми и в добром обхожденіи под утраченеем: если не так будет поступати: того своего уряду, заховатися повинен»? Навряд чи. Адже відразу після визнання універсалом факту своєї поразки у боротьбі з норовливим новгород-сіверським сотником, що відверто хизувався протекцією царя, гетьман через свого гінця Парфена Пікулицького подав царському канцлеру графу Гаврилі Головкіну статті про «загальнонародні нужди», в яких прохав останнього про «окончательный указ на Федора Лисовского, бывшего протопопа гадяцкого, теперь сотника новгородскаго, по челобитью многаго народа от его озлобленнаго и разореннаго, которых озлоблений и разорений розыск чрез превосходительнаго столника господина Ф.И. Протасьева выведенный и сюда присланный явныя документа свидетельствует»⁵⁵.

Тим часом Федір Лісовський, відновивши свою владу в сотні та таким чином вкотре «увійшовши в одну й ту ж ріку», здається, не лише не відмовився від звичних для нього методів адміністрування, а й почав активно відшкодовувати моральні втрати від свого вимушеного відсторонення від влади. Принаймні, один з скаржників, котрий не побоявся свідчити проти сотника перед капітаном Хрипуновим, В. Красовський тепер бідкався гетьману, що відновлений в правах сотник «опосле розыску, метячися на мене еще за тое, что я на ево бил челом, приказал мене ухватить на рынку в Новгородку и велел приволокти у свой двор и бил мене там чуть не до

⁵³ Там само. — Арк. 86.

⁵⁴ Там само. — Спр. 153. — Арк. 100.

⁵⁵ Цит. за: Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722)... — Т. 35. — № 10. — С. 51–52.

смерти». А коли дружина Красовського поскаржилась на дії Лісовського гетьману й отримала від нього оборонний лист, то він, сотник, «той суд гетманский осмеял и уничтожил» і став ще більше переслідувати Красовського. Й останній, як він сам писав, «боячися, чтоб крайне бо своего здоровья не лишиться..., с нуждою и неохотою ему, Лисовскому, напаснику и грабителю» віддав два червонці грошей⁵⁶.

Витерпівши ще кілька місяців урядування свого недруга в Новгород-Сіверському, гетьман знову відібрав у нього сотенну корогву та призначив нове розслідування його службових зловживань і злочинів. Власне, чергове розслідування діянь Лісовського гетьман організував уже в травні 1719 р., вкотре відрядивши до Новгород-Сіверського генерального бунчужного Якова Лизогуба. Чи не основними звинуваченнями в цей час були закиди новгород-сіверського протопопа щодо незаконного заволодіння сотником ринковими коморами, якими «владел три года, а брал за всякой год з девятнадцати комор по шестдесят рублей з лишком»⁵⁷.

А ще перед цим, на початку травня 1719 р., гетьман вирядив до Новгород-Сіверського канцеляриста Генеральної військової канцелярії Стефана Максимовича, аби той розслідував справу щодо підготовки сотником Лісовським замаху на життя регіментаря. Сам Федір Лісовський трохи згодом свідчив, що справа була сфабрикована його давнім недругом Данилом Кутневським, котрий брехливо на нього наговорював, що він гетьмана «старается отруити»⁵⁸. Сам же Скоропадський у надісланих до Петербургу показах стверджував, що розслідування було розпочато зі слів новгород-сіверського протопопа Федора Кроткевича і, що саме головне, правдивість його свідчень начеб-то підтвердилась під час «розписку», матеріали якого за підписом протопопа було відправлено до північної столиці⁵⁹.

З різних опосередкованих свідчень джерел випливає, що на Максимовича було покладено й завдання збору інформації щодо фактів чарівництва сотника Лісовського, які стали предметом детального розслідування вже трішки згодом.

Так само в травні 1719 р. гетьманською канцелярією було підготовлено відкритий лист Івана Скоропадського сотнику новгород-сіверському, де засвідчувався факт зламання Лісовським даної ним при поверненні на уряд «асекурації». Зокрема, в листі йшлося про таке: «Федору Лисовскому, сотнику новгородському, чрез сей наш одкритый лист нехай будет ведомо, иж прибывши тут пп. Данило Кутневский и Парфен Пекалицкий, товарищи войсковые, и иншое той сотни товариство, а именно: Василь Янович, Исаия Веприк, житель войсковий, а особливе войт тамошний новгородский Ля

⁵⁶ Там же. — С. 52.

⁵⁷ ЦДІАК України. — Спр. 153. — Арк. 59.

⁵⁸ Там само. — Спр. 153 а. — Арк. 93.

⁵⁹ Там само.

Афанасович от мещан и посполитих, плаксивую свою до нас чинили апелляцію, что вы скоро одержали знову уряд сотництва тамошнего (на который под утраченем оною ж: же меетя уже с людми смирно и не мятежно обыходится и не кому жадной не чинити трудности, тиску, долегливости и отмщения: дали же нам тут и ассекурацию) зараз начали людей сотни своей по прежнему гонити и озлоблячи и втиснячи, кгрунти власние однимаючи, боем бити и грозити и окривавити, уряд городской, цеховой своему хотению меняючи, мескими людми работизну всегда одбуваючи»⁶⁰.

Перерахувавши всі ці прояви відступу сотника від взятих на себе зобов'язань «с людми смирно и не мятежно обыходится», гетьман наказував Лісовському надалі так не чинити, неправильно відібрані ґрунти повернути за вироком Генерального військового суду їхнім законним власникам і «з сотни тамошней обивателями обыходится статечне, без всякой себе нагани и без людского утиснения»⁶¹. Гетьманський лист було «пильно» наказано «вчитавши зараз помянутому войту новгородскому с мещанами» передати до ратуші⁶².

Наступним кроком гетьманського уряду в боротьбі зі свавільним сотником стало доручення бунчуковому товаришу Василю Полоницькому провести нове розслідування. Наказ про початок слідства Скоропадським «за согласіем его превосходительства гспдна Федора Ивановича Протасієва царського прсветлого величества столника и министра» був виданий у червні 1719 р. Тоді ж у Федора Лісовського з наказу гетьмана було знову відібрано корогву і він виїхав в одне зі своїх сіл⁶³. А вже 20 липня за результатами проведеного розслідування гетьманський уповноважений відправив до Глухова «Розиск о обидах по ассекурации от Федора Лисовского сотника новгородского на себе данной и по одержаню повторне корогви разослал вновь гражданам так ее и селским сотни тамошній людям от него замечанних»⁶⁴.

Черговий «розиск» виявив низку нових службових порушень і кримінальних злочинів, вчинених Лісовським за тих кілька місяців, що він перебував на чолі сотні після свого поновлення у владних правах. Як видно з його матеріалів, переступи сотником даної ним гетьманові у квітні 1719 р. «ассеркурації» розпочалися вже на другий день після його відновлення при владі. Так, представники міського самоврядування Новгород-Сіверського скаржилися, що Лісовський «по принятии корогви повторним разом на другой день априля 30 за собраніем мещан в ратушу для совету общаго... всех нас безчестно ганил». І коли представник гетьманського уряду викликав

⁶⁰ Там само. — Спр. 336. — Арк. 2.

⁶¹ Там само. — Арк. 2 зв.

⁶² Там само.

⁶³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 204.

⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153. — Арк. 99.

на допит свідків, то «все урадовіе: так атаман з товариством, яко и войт з посполитими на ратуши в кляр ответствовали, что для совету общих дел возбраняет Лисовский мещанам збиратися до ратуши и самих безчестит»⁶⁵. Покази міських урядників підтвердили і міські сторожі, котрі «до сего ответу призвани были публично в ратуш». Останні «публично сознали, что был им такой указ от Лисовского, же би людей не пропускати весма до ратуши и до суду лечь бы они до его сотника взавше приходили судитися в двор»⁶⁶.

Війт «з мещанами доносили в пунктах», що сотник Лісовський «урядови и мещанам неласкою грозить, и слугам меским обещае явне сто кюв дати, если хто з них з паном Кутневским албо паном Пекалицким конверсучи мел постережен быти»⁶⁷. Про вже звичні практики побиття Лісовським сотнян «тиринськи» свідчили й мешканці с. Рикова⁶⁸. Наказний сотник Парфен Пекалицький скаржився, що Лісовський, «за получение корогви мстячися на мене за наказное сотництво», почав збирати з «нищих людей», котрі перебували під його покровительством і, зважаючи на їхні статки, раніше були від цього звільнені, провіант для «великоросійских людей»⁶⁹. Представники міського самоврядування Новгород-Сіверського жалілися, що коли вони, «войт и мещане, пришли в двор до Лисовского для вислухання панского позовного универсалу, тогда похвалился всех бити, войтови борода надорвати... мещан злодеями називал и универсал рейментарский в оборону данний хвалился усиловне одобрати»⁷⁰. А вже під час допиту в ратуші вони додали, що Лісовський при цьому заявив: «универсал, в оборону вам данний, есть неправедный, я не судим ясневелможним гетманом»⁷¹.

Зіткнувшись із таким неприхованим виявом свавілля і непокори козацького старшини нижчого сотенного рівня, гетьман Скоропадський, здається, навіть і не знав, як йому чинити в цій ситуації. Саме тому регіментар і хапався за будь-яку можливість вплинути на свавільця й неслуха. 31 січня 1720 р. Скоропадський видав сотнику новгород-сіверському «Ордер» з таким «суровим упоминанием»: «Так міе поступати влстини которих знать по природной некротости своей, оставить целком не хочеш. Сурово гаянчи прелагаем, же разве кров твоя в тебе грает, и аж поколя не убешь когось поволя не исправлен шататися будеш. Як же можеш (:сам разсуди, если маеш здорови смисл:) старшини новгородской и других обивателей тамошних неукротимою злостію своею и неразумными погрозкамми притлекти к себе аффект, силовне и повинование. И якіе там уже вместе строитимутся порядки, где между старшиною незгоди и злобство уростают. А потому люб

⁶⁵ Там само. — Арк. 100.

⁶⁶ Там само. — Арк. 100 зв.

⁶⁷ Там само. — Арк. 99.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. — Арк. 106.

⁷⁰ Там само. — Арк. 101 зв.

⁷¹ Там само. — Арк. 102.

уряду сотництва от влсти не одбералисмо, однак знать мусимо на розиск по многочисленних людзких на его жалобах чинених и до монаршой царской пресветлой влчства двору посланний. Дожидатися повелителного его величества резолюції предлагаем»⁷².

А поки гетьман чекав на монарший указ, саме тоді активізувалось розслідування справи Лісовського щодо його обвинувачення в чародійстві. Лист генерального бунчужного Якова Лизогуба до гетьмана Скоропадського навіює на думку, що обвинувачення сотнику було висунуте «по чолобитной пречестного милостивого отца Афанасия»⁷³. Суть висунутого отцем Афанасієм нового обвинувачення сотнику Лісовському полягала в тому, що він нібито «дерзнув» разом зі своїми спільниками, насильно «одобравши ключ от священника», увійти в церков, там вони залізли на вівтар, «щоб зло mezi собою повершати», ймовірно, здійснюючи якийсь сатанинський обряд⁷⁴.

Зважаючи на делікатний предмет цього обвинувачення, головним свідком і експертом виступав новий протопіп Новгород-Сіверського отець Федір Іванович Кроткевич, що обійняв кафедру після смерті отця Афанасія Заруцького. Протопіп о. Федір фактично підтвердити висунуті його попередником звинувачення на адресу Лісовського не зміг, бо «о чародействе его не ведом». Але, зважаючи на покази риковського священника щодо незаконного вторгнення сотника та його спільників до храму, протопіп спочатку висловлював обережний здогад стосовно того, що обставини справи вказують недвозначно: «знать не на що доброе ходил, хиба на злое». А по тому ще й додав своїм словам переконаності, пригадавши, як сотник «хвалился: я вже никого не боюсь». Отож він узагальнив свої свідчення так: «все в ним злое: конец и початок, всякой неправды и беззаконья»⁷⁵.

У відповідь на розслідування його справи та чергове відсторонення від уряду Федір Лісовський спочатку 10 червня 1720 р. звернувся з листом до гетьмана, в якому пробував переконати його, що «через неправедное доношение ненавистных яких житія моему інстигаторов даремне на себе ношу гнев пнский ваш... поневаж невинно моя»⁷⁶.

Проте представлені Лісовським докази не переконали гетьмана. А коли спроба вплинути на ситуацію через Скоропадського успіху не принесла, сотник, як він сам трактував, «видячи я такое над собою смертельное гонение и нестерпимую беду», разом з двома іншими сотниками, новомлинським і воронезьким, «поставленными за верность нашу», почав вимагати в гетьмана видачі йому дозволу на проїзд до Петербургу, вкотре повторюючи при

⁷² Там само. — Спр. 153 а. — Арк. 102.

⁷³ Там само. — Спр. 153 а. — Арк. 63.

⁷⁴ Там само. — Спр. 153. — Арк. 126.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. — Арк. 123.

цьому, що позбавити його влади в сотні може лише той, хто його тією владою наділив, — цар Петро I⁷⁷.

Проте, що трапилось далі, версії учасників і думки дослідників різняться. Сам Федір Лісовський у поданому російській владі чолобитті стверджував, що коли він «приехал в Глухов и подал ясновелможному чолобитную, чтоб дал мне подорожную поехать до царского величества в Санк Петербурх», той «приказал взять мене в свой покой и велел мене бить смертельно»⁷⁸. На заклик гетьмана жваво відгукнулися гетьманські слуги, очолювані господарем гетьманських маєтностей Іваном Даровським і гетьманським швагром Кендзеровським. Усіх нападників разом Лісовський нарахував чоловік з вісім, і всі вони, нібито, сотника новгород-сіверського «мордовали не по християнску». А б'ючи сотника обухами по голові, Даровський і Кендзеровський ще й промовляли: «От тобі московская верность и подорожная до Санкт Пітербурху»⁷⁹. І так «немилоливо» побивши, всього закривавленого і дивом вцілілого Лісовського гетьманські слуги віднесли та закрили під караулом. Постраждалий стверджував, що «в том бою претерпел великія рани, за которія его ясновелможного лекару, что лечил мене месяц чуть не два, дал рублей 20»⁸⁰. А ще Лісовський, описуючи цей надзвичайно прикрий для себе інцидент, що трапився з ним у гетьманській господі, крім згадок про ті політично неблагонадійні слова гетьманських слуг про його нібито «московську вірність», не забував додати ще один доволі цікавий нюанс з навколо політичного тла цієї розправи — один з його мучителів, а саме «швагер его гетманский Кендзеровский» був «в Мазепи за хлопца». А згадуючи про гетьманського господаря Івана Даровського, Лісовський навіть його ім'я не називав, а лише акцентував увагу на тому, що той «перекрист жид»⁸¹, також натякаючи тим самим на меншовартості цього гетьманського помічника.

Коментуючи цю скаргу Федора Лісовського, О. Лазаревський був переконаний, що як наведені колишнім сотником слова своїх мучителів, так і сама згадка про це побиття були нічим іншим, як свідомою інсинуацією досвідченого авантюриста. Адже процитована ним фраза щодо «московської вірності» мала розставити правильні акценти у цій справі, засвідчивши не лише факт побиття підсудного, а й мотиви таких жорстоких дій. У той час, як сам гетьман Скоропадський, зауважує Лазаревський, так боявся свого свавільного підлеглого, що навіть не наважувався посадити його «на армату», не те, що вдатися до таких рішучих дій⁸².

⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153 а. — Арк. 93; *Моравский С.* Федор Лисовский (1709–1722)... — Т. 35. — № 10. — С. 52.

⁷⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153 а. — Арк. 93–93 зв.

⁷⁹ Там само. — Арк. 93 зв.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — Т. 1. — С. 205, прим. 342.

Натомість С. Моравський, погоджуючись зі своїм попередником стосовно можливої інсинуації Лісовським змісту словесного супроводу побиття, водночас був схильний вважати, що сам факт побиття гетьманом сотника сумнівів немає викликати. Адже серед іншого його підтверджують і покази російських караульних офіцерів, і матеріали медичного огляду потерпілого, на якому викликаний для цього «цилюрник» зафіксував чимало розбитих, обдертих, «синіх і багрових» ділянок тіла⁸³.

Але, крім версії Лісовського та коментарів з її приводу, зроблених Лазаревським і Моравським, мала бути й версія гетьмана. І справді, в матеріалах судової справи вдалося виявити версію гетьмана Скоропадського, представлену ним у відповідь на запит російської влади. У відповідності з нею, сотник Лісовський дійсно влітку 1720 р. просився їхати до Петербургу, а гетьманський уряд цьому аж ніяк не перечив, хоч і не був поставлений до відома, «з яким намеренієм» Лісовський збирався в таку далеку путь. Сам виклик останнього до Глухова, за версією гетьмана, аж ніяк не був пов'язаний з цією подорожжю. Згідно з твердженням Скоропадського, причиною виклику сотника до гетьманської резиденції стала справа його першого одруження та позов його першої дружини. Як переконував гетьман, «девка, звенчанная жона его Лисовского первая (которая тепер в Санк Петербурхе обритається), прибувши не знаю откуда в Глухов, подавала чолобитную на имя царского величества господину столнику Протасіеву о растленіи девства и инних от его Лисовского починенних ей обидах»⁸⁴. Коли вона поверталась від царського резидента на свою квартиру, Лісовський, «мстячись за чолобитную, послав вслед слуг своих и велел на дорозе ей бить и з всего, що принадлежало ей, отобрать». Сотницькі слуги з готовністю виконали цей наказ. Щоправда, за деякий час на місце нападу прибули слуги царського стольника, котрі не лише відігнали нападників, а й декого з них упіймали. Довідавшись про цю пригоду, Федір Протасєєв «за тот розбой велел при нем же, Лисовскому в себе, учинити наказаніе». Як видно з контексту розповіді, інцидент мав місце десь навесні 1720 р., а вже в середині травня «тая жона его суплековала» до гетьмана, «просячи з него Лисовского суда, чтоб вещи слугами одобрани в ней на дорозе ей при побои побраніе возвратил». І саме реагуючи на цю супліку, Скоропадський і викликав сотника до Глухова⁸⁵.

По прибуттю останнього до Глухова, гетьман розпорядився доправити сотника не до Генерального суду, а до власного обійстя, аби «в дому моем допросить и розискать про битие» першої законної дружини. Проте, як стверджував далі гетьман, свавільний старшина «не толко к тому, чтоб обидимой учинить сатисфакцію не склонился», а й самого гетьмана почав привселюдно ганити і демонструвати повну зневагу до влади гетьманської.

⁸³ Моравский С. Федор Лисовский (1709–1722)... — Т. 35. — № 10. — С. 53.

⁸⁴ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 153 а. — Арк. 93 зв.

⁸⁵ Там само. — Арк. 94.

Так, сотник, «вишедши перед простим народом на крайное мое безчестие як хотел многими вголос словами ругал, примовляючи, будто оную чолобитицу нарочно в Глухов привезти казал»⁸⁶.

Коли бунчуковий товариш Василь Полунецький доніс гетьману про такі образливі заяви сотника, той наказав Лісовського «до себе в избу призват и начал виговаривать, упоминаючи, же он не тилко в Новгородку заочне при своїм самоволстве імя мое частокротне поносит, писменные указы в обидях людских упоминательніе уничтожаючи, на землю опровергает и приносящих оне побивает нещадно, що в розиску капитана Хрипунова довелося, але й тут, в Глухове, подобние ко укоренію моему чинит продерзости»⁸⁷.

Проте перераховані Скоропадським усі характерні для новгород-сіверського сотника прояви свавілля та зневаги гетьманської влади аж ніяк не присоромили Лісовського. Навпаки, як твердив гетьман, «теды он и в очи мне досадительно отказал». І саме ці «досадительные отказы», згідно з версією Скоропадського, і стали останніми краплями, що переповнили чашу гетьманського терпіння. Скоропадський, «чого не могучи витерпіти, ударилем его тростью». Але таку гетьманову «науку» сотник не був готовий з вдячністю сприймати. Навпаки, у відповідь він спробував відібрати в престарілого регіментаря трость — «яку сунувшия ко мне ухватил за трость хотя оную одняти». І невідомо, як би плачевно закінчилася для Скоропадського ця зімпровізована ним спроба наведення ладу у власній адміністрації, якби вчасно не поспів господар гетьманського двору Іван Даровський, перед тим «в избе один там же стоячий». «Вида такое его против мене дерзновенне», Даровський зхопив Лісовського за волосся і відтягнув від свого регіментаря. А вже по тому на поміч гетьману підоспів і «гайдук з сеней», котрий «уже на тот голос прибегши в избу, ударил его по моем веленію невеликим обухом, которий он держал... разов з килка»⁸⁸.

Описуючи такий доволі унікальний епізод з історії придворного життя гетьманської особи, Скоропадський при цьому заперечував як виголошення своїми слугами політично некоректних примовок з приводу «московської служби» потерпілого⁸⁹, так і великої кількості його слуг, що взяли участь у цій сутичці: «А же бы его осм человек били.... не правда, бо при том некого не было болше кроме выше писаних господара и гайдука и Конзеровского»⁹⁰. Лісовський же натомість стверджував, що «в том бою» з гетьманськими слугами «претерпел» такі «великія рани», що довелось «месяц чуть не два ходити в пацієнтах «его ясневелможного лекару»⁹¹.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само. — Арк. 94 зв.

⁸⁸ Там само. — Арк. 94.

⁸⁹ Там само. — Арк. 95.

⁹⁰ Там само. — Арк. 94 зв.

⁹¹ Там само.

А вже за кілька місяців по тому, десь наприкінці 1720 р., сотник відбув до Москви. У царських столицях, у Москві та Петербурзі, він планував знайти захист від утисків гетьмана та зміцнити своєї становище в Україні. Утім, провівши на чужині наступних півтора роки свого життя, відміченого поневірваннями на допитах у Колегії іноземних справ і Священному Синоді та відсидках у казематах Преображенського приказу, врешті, саме там Федір Лісовський і закінчив своє буремне життя. Щоправда, покарання царських властей впало на нього не через конфлікти з гетьманом і відверте нехтування розпорядженнями гетьманської влади, а через історію з його «двоєженством», що мала місце ще на початку 1700-х рр., а тепер була вельми вдало використана опонентами з України для дискредитації новгород-сіверського сотника, а перед тим гадяцького протопопа перед церковними властями Російської держави.

Олег Гордуновський, Олександр Гуржій

**Чумацький промисел в Україні:
причини занепаду**

В статті проаналізовано причини занепаду та зникнення чумацтва на українських землях.

Ключові слова: чумацтво, Україна.

В статье проанализированы причины упадка и исчезновения чумачества на украинских землях.

Ключевые слова: чумачество, Украина.

The article covers causes of the decline and disappearance of chumatstvo in the Ukrainian lands.

Keywords: Chumatstvo, Ukraine.

Чумацтво, як форма промислу, в кінці XVIII, а особливо в першій половині XIX ст. набуло загальноімперського характеру та великої інтенсивності. Чоловіки, звиклі до довготривалих мандрів, колесили, крім України, по Воронежській, Курській, Самарській, Саратовській, Астраханській губерніях, в Облстях Війська Донського, а також Бессарабії. Їхні шляхи пролягали: на сході — до Південного Уралу, на заході — до Польщі, на півночі — до Москви і Нижнього Новгорода, а на півдні — до передгір'їв Кавказу й Азово-Чорноморського узбережжя.

Характерною особливістю саме цього періоду стало те, що чумацьке візництво за своїм значенням в економіці та обсягами істотно перевищувало власне їх торгівлю. Адже на противагу селянам, які також займалися перевезенням всілякої продукції на волах, чумаки, як правило, доставляли її до більш віддалених населених пунктів. Водночас селяни, на відміну від чумаків, при транспортуванні товарів використовували звичайні кінні або волові вози, при цьому не утворюючи на час подорожі професійні спілки. Іншою особливістю стало перетворення великої маси чумаків з реалізаторів товару у вузькоспеціалізованих фурщиків, що зумовлювало їх подальше зубожіння. На ґрунті останнього виникало гостре протиріччя: адже у зв'язку із зростанням цін на сіль, рибу, хліб та інші товари, а також із підвищенням

вартості волів і маж (возів специфічної конструкції¹), чумаки потребували все більшої кількості грошей. Основним джерелом поповнення чумаків-фурщиків були незаможні селяни, котрі до того не займалися цим промислом.

Нерідко найзаможніші серед них не вдовольнялися статусом «рядового» у валці й відокремлювалися, створюючи власні, так звані «хазяйські», групи. Менш багаті часто організовували родинні спілки.

Особливо помітні зміни відбулися в середовищі фурщиків, чий промисел чітко регламентувався контрактами. В цьому випадку наймачі, залежно від обсягів товару, могли об'єднати чумаків одного якогось поселення в окрему валку з чумаками іншого села чи містечка, або ж, навпаки, роз'єднати їх у разі потреби. При цьому кожного разу призначався «старший», на якого покладалася вся відповідальність за доставку вантажу за місцем призначення, збереження товару, виконання всіх умов контракту тощо.

Певні зрушення сталися і в соціальній структурі чумаків. Так, якщо у XVIII ст. до їх складу могли входили представники духовенства, то джерела XIX ст. таких фактів не зафіксували. Після секуляризації* монастирських земель з їх рядів зникли й відповідної категорії селяни, яких влада законодавчо перерозподілила до інших груп податного населення. Зокрема, в Катеринославській губернії більшу частину чумаків становили державні та поміщицькі посполиті, а також колишні козаки. Торгово-візницьким промислом займалися й міщани. Наприклад, міщани з Олександрії (Херсонська губернія) встановили майже монополію на цей вид діяльності в Олександрівському повіті, організувавши щорічний вихід у 15 валок. Схоже явище спостерігалось й у Херсонській губернії². В процесі чумацького промислу чимало доходів отримували також дворяни. Деякі з них одноразово могли долучати до валок понад двадцять підвід, завантажених крамом. Спочатку товари «довольно сходно» скуповувалися ними в багатьох районах

¹ Див.: *Linde M. Slovník jazyka polského*. — Lwow, 1857. — Т. 3. — С. 62.

* Секуляризація (від лат. *secularis* — мирський, світський) — повне або часткове відібрання верховною владою церковної й монастирської власності (переважно земельної) та перетворення її на світську, державну. В Росії вона була проведена 1764 р., коли церковні та монастирські землі разом із селянами передавали у відомство Колегії економії. В Лівобережній і Південній Україні, а також на Слобожанщині царський уряд здійснив її в 80-х роках XVIII ст., у межах Правобережжя — після II поділу Речі Посполитої (1793).

² *Шмидт А.* Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — СПб., 1863. — Т. 23. — Ч. 1. — С. 282; *Никифоров В.* Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии // Херсонские епархиальные ведомости. — 1873. — № 19. — С. 571 (примітка в додатку); *Смесь* // Журнал министерства внутренних дел (далі — ЖМВД). — 1858. — № 31. — С. 35.

«Малоросії», а вже потім доставлялися в різні регіони чумаками, котрі «довольно рано» (по весні) вирушали в Крим³.

І. Слабеев безпосередньо пов'язував зростання чисельності чумаків у кінці XVIII — першій половині XIX ст. з активізацією перевезення вантажів. Це спостерігалось насамперед у південних районах Київської, Подільської й Харківської губерній, північних повітах Херсонщини та деяких місцевостях Катеринославщини. Конкретно в 1853 р. на території Таращанського повіту чумацтвом (торгівлею) займався один двір з 50, а візництвом — один двір з 10⁴.

Хоча точних даних про розміри перевезень товарів немає, але зрозуміло: коли збільшувався їх експорт, то основну роль при транспортуванні відігравали чумаки, принаймні, до будівництва розгалуженої системи залізниць. У «звичайні» роки — роки середнього врожаю — участь чумаків зменшувалася у два-три рази (наприклад, порівняно з 1847 і 1853 рр. — піком вивозу хліба за кордон у передреформений період)⁵. З південноукраїнських районів вони поверталися (якщо не були місцевими жителями), як правило, порожняком чи з напівпорожніми підводами.

Для доставки товарів на ярмарки особливо часто долучалися чумаки-фурщики, які після відвідин Харкова, Полтави, Ромен і деяких інших міст «мандрували» в степову частину України. Так, з Харкова на Південь і в зворотному напрямі кінними візниками доставлялась лише 1/6 частина товарів, а основна маса вантажів — воловими мажами⁶. Харківські ярмарки «забезпечували роботою» багатьох візників і чумаків, які транспортували всіляку продукцію «своїми степовими і найближчими» шляхами на Дон, у Таганрог і Крим⁷.

У зв'язку з тим, що чумацький транспорт вважався найдешевшим, цей фактор відповідним чином впливав на зменшення цін товарів на ринках України. Ним можна було користуватися з квітня по жовтень, а тому саме тоді торговий люд продавав свій найдешевший крам.

³ Епістолярна спадщина родини Нечасвих (кінець XVIII — перша половина XX століття) / Упор. С. Абросова, І. Андишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. — Запоріжжя, 2003. — Т. 3. — С. 235.

⁴ Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). — К., 1964. — С. 52.

⁵ Підгаєць С. Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку // Праці семінару для вивчення народного господарства України. — К., 1929. — Вип. 3. — С. 167, 177–179.

⁶ Рославский А. Мысли об устройстве железной дороги из Харькова к Черному морю. — С. 21–55.

⁷ Рославский А. Мысли об устройстве железной дороги... — С. 44, 45; Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 495.

Функціонування Успенського ярмарку розпочиналося 15 серпня й збіглося в часі з «осіннім» масовим виходом чумаків на промисел і активною реалізацією зібраних урожаїв. Починаючи свій маршрут у Крим, на Дон і узбережжя Азовського моря здебільшого порожняком, чумаки з великим бажанням і вигодою для себе наймалися, щоб попутно доставити товари в південні райони, аж у Бессарабію. Завдяки майже постійній наявності недорогого транспорту й відповідно можливості перевезення, такі ярмарки, як Успенський, відігравали важливу роль саме тоді, коли доставка товарів на значну відстань, через її порівняно високу вартість, іншими засобами була утруднена або навіть неможлива. Зимове транспортування мало свої особливості (ускладнені перевезення, харчування, постій, годівля робочої худоби тощо). Продукція, що реалізовувалася взимку, як правило, зберігалися на складах до весни — «нового сезону» чумацького візництва⁸.

Як зазначила О. Дружиніна, «українські й молдавські чумаки та російські ямщики пересувалися путівцями з своїми підводами, навантажуючи кожну з них по 120 пудів кладі. В міру розорювання полів скорочувалася можливість підніжного корму вздовж доріг, а тому доставка товарів на волах ставала все дорожчою. А головне, торговець, який перевозив товари, повністю залежав від погоди. Взимку від несподіваного танення снігу чи від дощів на шляхах утворювалися глибокі ями, в котрі занурювався весь тулуб коня: тільки голова стирчала з води. Низькі сани — гринджоли, на яких возили товар ямщики внутрішніх губерній, також загрузали в ямах врівень з товаром, котрий прибував до місця призначення підмоченим»⁹.

Про деяку специфіку номенклатури товарів і напрями перевозів йдеться, зокрема, в розповіді одного з чумаків — Івана Коломійця кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. З Києва до Скулян (Бессарабія) він возив котли, механічні пристрої та канати, звідти до Одеси перевозив кукурудзу; туди ж з Ніжина — тютюн, з Одеси до Полтави — ріжки та інжир, з Полтави до Харкова — юхтові чоботи, з Одеси до Харкова — чавун, з Харкова до Кролевця — папір, картон і оливкову олію, з Києва до Ростова і Бобріка — цукор і, нарешті, з Бобріка до Одеси — овес¹⁰.

У центральні райони Росії чумаки також транспортували цукор, грушове дерево для виготовлення вишуканих меблів, сухофрукти, вовну, сіль, рибу тощо. Причому, такі поїздки мали постійний характер і досягали значних розмірів¹¹. Доставляючи в Єлець з Півдня рибу, сіль і пшеницю, чумаки

⁸ Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — СПб., 1858. — С. 18, 42; Рославский А. Мысли об устройстве железной дороги... — С. 71.

⁹ Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860. — М., 1981. — С. 181–182.

¹⁰ Якимович С. Чумаки Иван Коломиец // Україна. — 1929. — № 5–6. — С. 107–109.

¹¹ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения. — 1857. — Т. 142. — С. 128; Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества. — С. 495.

потім їхали в Ростов зі завантаженими залізом і чавуном підводами¹². При цьому щорічно чисельність учасників таких перевезень досягала кількох тисяч¹³. Значними були і обсяги доставленого збіжжя. Наприкінці 40-х років чумаками до Одеси довозилося близько $\frac{3}{4}$ всього хліба¹⁴. А щорічно постачання його лише в південні порти протягом 40–50-х років становило 2,5–4 млн четвертей, або 25–40 млн пудів. Така кількість сільськогосподарської продукції потребувала щонайменше 500–800 тис. пароволових маж (з розрахунку 50 пудів на один віз). Цілком імовірно, що в найбільш «активний» 1853 р. чумаки сюди транспортували приблизно на 1100 тис. маж до 5600 тис. четвертей хліба. Лише в Одесу щороку прибувало до 700 тис. возів¹⁵. Сумарно ж перевезення всіх різноманітних вантажів щороку в 40–50-х роках досягало до 60 млн пудів. А коли врахувати той факт, що вони за сезон у середньому здійснювали по дві поїздки, то їм знадобилося б не менше 600 тис. маж.

При порівнянні деяких даних кінця XVIII — перших десятиріч XIX ст. з 40–50-ми роками слід констатувати: роль чумацького транспортування в загальноукраїнському вантажообороті спочатку була вищою, але фактична кількість перевезень меншою, що пояснюється спадом їх участі в торгівлі. На думку І. Слабеева, головним чинником цього став розвиток річкового судноплавства¹⁶.

Конкретні факти свідчать: цей фактор особливо яскраво проявився при транспортуванні товарів з північноукраїнських регіонів у південні. Так, 1820 р. з Подільської губернії все збіжжя було відправлене до Одеси гужовим транспортом (тобто 100%), а вже наприкінці 50-х — початку 60-х років лише близько 68%, бо решта сплавлялася Дністром¹⁷.

Скорочення чумацтва зумовило і переміщення в 40–50-х роках бази основної частини експортного хліба далі на Південь, ближче до портів. Наприклад, в Одесу в 1817 р. він постачався з місцевостей у радіусі не більше 600 км (головним чином з Поділля та Київщини)¹⁸. З розвитком же в Новоросії власного землеробства ситуація почала різко змінюватися. Вже в

¹² Аксаков И. Указ. соч. — С. 229.

¹³ Комерческая газета. — 1854. — № 34.

¹⁴ Скальковский А. Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю в Новороссийском крае и Бессарабии // ЖМВД. — 1848. — № 23. — С. 57.

¹⁵ Підгаєць С. Хлібний вивіз з чорноморсько-азовських портів до 60-х років XIX віку... — С. 167, 177–179; Шмидт А. Херсонская губерния... — С. 289.

¹⁶ Слабеев И. С. Назв. праця. — С. 64.

¹⁷ Скальковский А. Днестр, его значение в торговле и промышленности Южной России // Экономический указатель. — 1858. — № 15. — С. 323; Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб., 1870. — Таблица 44/2 (додаток).

¹⁸ ЖМВД. — 1835. — № 28. — С. 350; Одесса 1794–1894. — Одесса, 1895. — С. 177.

40-х — першій половині 50-х років Подільська і Київська губернії поставляли близько 50% експортного хліба, а в середині століття навіть до 40%¹⁹. У 50-х роках більша частина зерна збиралася і надходила до Одеси з 200–300-кілометрової зони навколо міста. Виключення становили тільки окремі роки великого експорту збіжжя. В такому разі «північна межа» постачання відсувалася до 450 км²⁰. З розвитком хліборобства в припортових районах чумаків поступово витіснили місцеві жителі з власними транспортними засобами.

Отже, зручний і простий у застосуванні, а також порівняно дешевий чумацький транспорт міг задовольнити потреби в перевезеннях лише за відсутності більш досконалих видів транспортування, дець до 70-х років XIX ст.

Особливо значних обсягів торгівля за участю чумаків набула напередодні скасування кріпосного права. Її помітна активізація припадала на роки неврожаїв на території Новоросії й Дону. Тоді вони повертаючись з південних регіонів, скуповували збіжжя у найближчих повітах Київської губернії — Уманському, Звенигородському, Таращанському, Сквирському та деяких інших, куди перед тим привозили сіль і рибу. Закуплений хліб реалізувався ними цілеспрямовано в Одесі, Миколаєві, Криму, окремих значних осередках торгівлі. Цікаво, що для придбання хліба вони застосовували нерідко і натуральний обмін²¹, а це, зрозуміло, зменшувало обіг грошей.

Серед найпомітніших чинників (особливо від середини XIX ст.), які перешкождали чумацькому промислу, стала культивуація степів, де перед тим безкоштовно випасалася робоча худоба. Прагнучи якомога більше виробити сільськогосподарської продукції на ринок, поміщики, а за ними селяни та іноземні колоністи посилено заорювали цілину з її великими природними пасовиськами. Поступове зростання платні за їх використання, встановленої можновладцями та сільськими громадами, призвело до здорожчання транспортування і втрати головної переваги візництва — порівняної дешевизни. Вже на межі 30–40-х років ця проблема, а також оплата водопоїв для худоби, особливо загострилася. Лише так зв. «смугами відчуження» — вузькими придорожніми ділянками трави — можна було, як колись, користуватися більш-менш вільно. Проте й вони досить швидко зникали під колесами валок, копитами волів і коней, а трава з'їдалася худобою. Категорична заява офіційних друкованих органів «Русский дневник» і «Киевские губернские ведомости» за 1859 р. про те, що час, коли дозволялося чумакам випасати

¹⁹ Скальковский А. Взгляд на хлебопашество и хлебную торговлю... — С. 56; Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле... — Таблица 44/2 (додаток).

²⁰ Струков Д. О состоянии сельского хозяйства в Южной России // Журнал министерства государственных имуществ (далі — ЖМГИ). — 1852. — № 44. — С. 48.

²¹ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков. — С. 259; Кедрин И. Материалы для хозяйственной статистики Киевской губернии // ЖМГИ. — 1852. — № 46. — С. 61; Золотницкий И. О сухопутных перевозных средствах Юго-Западного края // Военный сборник. — 1869. — Т. 46. — С. 221.

худобу безплатно, вже давно пройшов і відтепер про таке не можна навіть мріяти, яскравий показник тому²². Опинившись у безвихідному становищі, візники змушено виплачували значні кошти за утримання худоби протягом довгого шляху. Причому, визначені їх тваринам для годівлі пасовиська не були набагато кращими від оголеної придорожньої смуги. Надзвичайно складно ця проблема вирішувалася в місцях великого скупчення чумаків.

Якщо в багатьох районах України у 40-х роках платня за годівлю пари волів у середньому становила 6 коп. сріблом за добу, то вже в середині 50-х років вона зросла до 10 коп. сріблом. Такі витрати в дорозі зменшували загальні заробітки на 20%. Нерідко сплачувалися гроші за водопій у річках, які, зрозуміло, не мали певного власника. В одному з тогочасних документів так описана ця ситуація: «Бачачи перед собою чудові пасовиська, вони завжди змушені задовольнитись землею в 2–4 десятини, на якій вчора пройшли сотні (!) втомлених, змарнілих волів, даремно шукаючи корму, на якій і завтра і після вони знайдуть лише місце відпочинку, але не їжу²³».

Найдорожче чумакам обходилося перебування в Одесі, на дніпровських пристанях і переправах (Каховка, Нікополь, Кременчук), на соляних озерах і т.п. Їм доводилося платити за випаси в «голому степу» і водопої 15–25 коп. за добу, проїзд через приватні землі та чийсь пасовиська, стоянку біля складів тощо. Можновладці брали гроші навіть за дозвіл розпрягти худобу на їх територіях. Тварини неабияк виснажувалися, передчасно «старіли», бо валка часом долала шлях у 50 верст без води й їжі. В Одесі в 50-ті роки водопій обходився у 8 коп. на добу. До того ж зростали ціни і за постій людей. А тому заробітки перевізників часто зводилися до мінімуму, або ж виходили тільки збитки²⁴.

У посушливі періоди всі означені фактори ще більше ускладнювали становище, бо нерідко гинула худоба, а з нею втрачалася можливість заробітку. Траплялись випадки, коли заради спасіння виснажених тварин люди на дорозі залишали весь товар або його значну частину. В результаті це призводило до виплати неустойки згідно контракту.

Неабияк погіршували справу орендарі чужих маєтків, степів і водопоїв, бо, використовуючи складну ситуацію, вони прагнули за стислі терміни «вичавити» з чумаків якомога більше грошей. Багато хто з них, найнявши шинок з невеликою ділянкою пасовиська, чатував господарів підвід, незаконно зупиняв їх і вимагав сплати за корм і водопій, хоча ті цим не користувалися. Траплялись випадки, коли корчмарі наполягали, щоб прибулі

²² Чумаки // Русский дневник. — 1859. — № 65; Чумаки // Киевские губернские ведомости. — 1859. — № 16.

²³ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков... — С. 21; Слабеев И.С. Назв. праця. — С. 78.

²⁴ Данилевский Г. Указ. соч. — С. 33; Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы в 1859 году // Записки ИРГО. — 1864. — Кн. 1. — С. 78, 220.

на постій чумаки купували горілку тільки у них, причому, за підвищеними цінами. Нерідко дурили стомлених візників. Усі ці та подібні явища набрали масового характеру, стали ледь неписаним законом. До численних судових позовів з боку орендарів призводили випадкові потрапи посівів і луків чумацькими волами. Причому, вартість збитків нерідко встановлював на свій розсуд, «як заманеться», постраждалий здирник²⁵. Інколи «компенсації» за потрапи, наприклад, у Криму, досягали 20–30 руб. — дуже значна сума для незаможних осіб.

У більшості випадків чиновники на місцях затримували «порушників спокою», і якщо ті відмовлялися відшкодувати збитки «потерпілим» господам, примушували їх це зробити. До «неслухняних» чумаків застосовували не тільки адміністративні, а й фізичні покарання: їх били і тримали під арештом.

Деякі губернатори змушено визнавали: поміщики «безсовісно оббирають» чумаків, але при цьому нічого не робили, щоб полегшити їх становище²⁶. Бувало, скарги останніх по кілька років знаходилися в судах без належного розгляду, і позивачі, не дочекавшись справедливого рішення, помирали.

Не полегшував працю та життя візників у дорозі поганий стан шляхів, мостів, перевозів. Якщо раніше у дощ чи сніг вони могли звернути з розмоклої або розбитої дороги і вільно їхати степом, то з кінця XVIII ст., в міру розорювання цілини, це здійснювати ставало все важче. У разі, коли шляхи проходили через землі можновладців, ті, як правило, відмовлялися їх лагодити, приводити до належного стану. Схоже недбале ставлення спостерігалося й стосовно мостів і переправ²⁷. Траплялося, що старі шляхи спеціально заорювалися власниками, а нові маршрути прокладалися через незручні місця, або їх навмисно звужували. Особливо великі труднощі виникали під час переправ через широкий і повноводний Дніпро, зокрема, поблизу Береслава та Нікополя²⁸.

Означені вище негаразди, природно, негативно позначалися на промислі чумаків, а це, в свою чергу, помітно обмежувало їх потенційні можливості в торгівлі. Вони мусили періодично підвищувати ціни на свої послуги, але їх витрати при транспортуванні, починаючи з 50-х років XIX ст., вже мало

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 736. — Арк. 1; Оп. 71. — Спр. 342. — Арк. 172, 323–324; Оп. 80. — Спр. 343. — Арк. 1–1 зв.

²⁶ Там само. — Оп. 71. — Спр. 342. — Арк. 394.

²⁷ Военно-статистическое обозрение Российской империи. — СПб., 1850. — Т. XI. — Ч. 4: Екатеринославская губерния. — С. 82–83; Материалы, собранные земскими учреждениями Таврической губернии по вопросу о соединении Крыма с центральными губерниями паровой железной дорогой. — СПб., — С. 47; Земледельческая газета. — 1848. — № 39.

²⁸ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. — СПб., 1861. — Ч. 1. — С. 279, 280.

«перекривали» доходи. Тому напередодні реформ початку 60-х років візництво стає практично збитковим, і лише непомірні труднощі заробити гроші іншим засобом змушували візників продовжувати їх нелегку справу. Заможні ж чоловіки могли дещо полегшити своє становище за рахунок активізації торгівлі, яка давала солідніші прибутки, ніж власне транспортування.

Зрозуміло, що великим лихом для чумаків ставали різні пошесті серед робочої худоби. Зокрема, втрата пари волів і неможливість придбати нових нерідко були причиною вибуття котрогось з них з процесу перевезення товарів. Так, «страшна епідемія» 1848–1849 рр. забрала в них тільки у Катеринославській губернії тисячі голів рогатої худоби, а через відсутність належних кормів було продано й зарізано ще кілька тисяч. Якщо у XVIII — на початку XIX ст. багато чумаків утримувало по кілька десятків волів, то в 1849 р. — лише по 2–4 пари. В Херсонській губернії втрати досягли 99,5 тис. голів рогатої худоби. Загалом у Новоросійському краї поголів'я скоротилося з 2,5 млн у 1844 р. до 1,95 млн голів у 1848 р. (і це ще до початку наймасштабнішої епізоотії 1848–1849 рр.)²⁹. Найбільше постраждали від цього візники, адже втрата волів означала для них крах усієї справи.

До масової загибелі призводило і спільне користування пасовиськами та водопоями хворих і здорових тварин. А чумацька худоба виявилася особливо вразливою через постійне виснаження важкою роботою і складність довгих маршрутів.

Майнова нерівність серед чумаків свідчила про їх значне розшарування. Вже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. джерела зафіксували наявність двох основних груп: дрібних представників (більша частина) і підприємців. Останні мали великі кошти, а тому більш вільно та незалежно могли займатися своїм промислом. Напередодні реформи 1861 р. з'явилося чимало заможних «промисловців», які розпоряджалися десятками і навіть сотнями тисяч рублів. І хоча частка багатіїв серед них у кінці XVIII — середині XIX ст. була порівняно незначною, її роль у торгівлі постійно зростала. Наприклад, у їх руках дедалі більше зосереджувалася купівля-продаж риби, солі, збіжжя та інших товарів, а візництво поступово відходило на другий план. Вони могли відмовлятися від “дешевих” поїздок, вибирати особливо прибуткові й в попутному їм напрямі³⁰.

Деякі з них, наприклад, на території Катеринославщини могли дозволити собі утримувати по 100 волів³¹. У с. Святодухівка на Азовському узбережжі

²⁹ Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса, 1850. — Ч. 2. — С. 347.

³⁰ Шмидт А. Херсонская губерния... — С. 283.

³¹ Сергеев А. Географические очерки России. — СПб., 1866. — Вып. 2. — С. 36; Павлович В. Екатеринославская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — СПб., 1862. — Т. 11. — С. 240;

таким, зокрема, був Іван Солонина. Чумак-міщанин Лаврентій Скалозуб з м. Олександрії, що на Херсонщині, також мав 50 пар волів: коли одна половина, як правило, знаходилася на відпочинку, то інша «мандрувала». За великі статки місцеві громадяни прозвали його «Багатирем», а вулицю, де він мешкав, «Багатирською»³².

У XVIII ст. і до 60-х років XIX ст. багаті чумаки досить вправно поєднували свій промисел з торговим землеробством на власних і орендованих ділянках, відгодівлею волів на м'ясо, відкупамися тощо. Таких Г. Данилевський назвав «тузами» і «капіталістами», котрі ведуть промисел гуртом, («оптом»), мають по тридцять, сорок чи п'ятдесят пар волів, а у декого у наймі ще й по сто або двісті десятин землі, взяті на відкуп винокурня, ліс, ділянка винного відкупу, чоловік тридцять працівників, а «в горщику, де-небудь, замазано під піччю або закопано в садку тисяч сто асигнацій чистогану» (тобто — готових грошей). Крім того, і «за чоботом» знаходилася «для оборотів повна киста»³³.

Власне, поєднання чумацтва з торгово-промисловою справою стає типовим явищем для XIX ст. Це можна пояснити, зокрема, тим, що землеробство чумаки здебільшого вважали малоприбутковим заняттям, так само як і скотарство. Проте з посиленням товаризації сільського господарства заможні «братчики» почали інтенсивно збільшувати площі своїх земельних ділянок. Робилося це, як правило, за рахунок оренди наділів у селян, де потім виробництво продукції спрямовувалося на ринок. Тобто, накопичені гроші в процесі чумакування починали діяти в сфері товаризації зернового господарства, скотарства тощо, а звідси — розвивали буржуазні відносини, поширюючи їх з промисловості на землеробство і навпаки.

Зрушення такого характеру поступово змінювали обличчя заможних «братчиків»-чумаків, дистанціювали їх від бідних візників, надавали схожості з представниками пануючих верств. Водночас змінювалося житло, побут, думки. Тепер вони найчастіше прагнули оселитися ближче до центру містечка або великого села, щоб «хоч боком» їх будинки мали вихід на площу. Такий чумак, вважав Г. Данилевський, вже не одягне дьогтем мазаних сорочок, не піде з волами, а буде тримати для цього щорічно по 20–40 — найманих працівників, щоб, посилаючи їх у дорогу, потім лише підраховувати бариші. Від цього втрачалася традиція, «старовинна самотність» давнього промислу, а винні в усьому були нові «виродки», банкіри та спекулянти³⁴.

Букатевич Н. Чумацтво на Україні. Історико-етнографічні нариси. — Одеса, 1928. — С. 48.

³² Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии. — С. 571 (примітка).

³³ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков... — С. 134.

³⁴ Там же. — С. 255, 260, 261.

Багатії, змінившись зовнішньо і внутрішньо, вже не купували сумнівної якості товар, мажі чи волів. Худобу вибирали рослу і сильну, підбрану в масть, з великими «чумацькими» рогами, які для куражу, траплялося, покривали позолотою. Мажі ж нерідко прикрашали різьбленням. У компанії намагалися брати подібних собі, створюючи «хазяйські» валки³⁵. А розвинути власне сільське господарство ставало все складніше й під силу хіба що заможним, бо, зокрема, в Катеринославській губернії вартість землі з кінця XVIII до початку 40-х років XIX ст. зросла в кілька разів і досягла 25–35 руб. за десятину, а в Херсонській губернії на початку 50-х років — до 8–12 руб. сріблом.

«Середнього рівня» чумака на той час слід вважати як такого, що мав не менше 3–5 пар волів і достатню суму грошей, щоб більш-менш вільно займатися не тільки візництвом, а ще й торгівлею. Бідні ж «братчики» могли дозволити собі в кращому випадку найняти на допомогу робітників.

Найчисленнішу групу чумаків у першій половині XIX ст. становили власники 1–2 пар волів і з незначними сумами капіталу (а то й без них). Такими були, зокрема, селяни, котрі успадкували промисел від батька й тільки-но почали ним займатися, рятуючись від безвиході свого становища та остаточного розорення. Їх, на відміну від «справжніх» чумаків, у народі називали «фурщиками». Не маючи належної й постійної матеріальної бази, вони являли собою потенційний контингент для повного зубожіння. Коли ж вони остаточно втрачали можливість займатися промислом, їх замінювали інші селяни, які ще могли дозволити собі придбати щонайменше пару волів і спорядження для них*. Крім того, треба було мати близько 15–25 руб. на різні дорожні витрати (постій, харчування, годівля і водопій худоби тощо)³⁶.

Фурщики відчували постійну потребу в грошах, а тому знаходилися в залежності у тих, хто їх давав, наприклад, скупників, які наймали їх для доставки продукції в різні торгові осередки чи порти. Використовували ситуацію з вигодою для себе й багаті чумаки: вони протягом року чекали моменту, щоб скористатися найбільшою «вразливістю» фурщика й запропонувати тому «допомогу»-кабалу: відвезти товари до місця призначення якомога дешевше³⁷. Особливо не вигідною для останніх була платня за виконання контрактів узимку, бо становила приблизно 30–50% від весняної³⁸.

Нерідко наймачі бідних чумаків вдавалися й до певних «провокацій», щоб «збити» ціну на їхні послуги. А саме: в необхідний для них момент

³⁵ В[еле]цкиий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском побережья // Киевская старина. — 1896. — № 7-8. — С. 115.

* У 40–50-х роках для цього знадобилося б не менше 75 руб. сріблом.

³⁶ Линовский В. Железные дороги и чумацкий промысел // Экономический указатель. — 1857. — № 16. — С. 362.

³⁷ Шмидт А. Херсонская губерния... — С. 282.

³⁸ Чумаки // Русский дневник. — 1859. — № 65; Шмидт А. Об улучшении перевозочных средств в Южной России // Русский вестник. — 1860. — Т. 27. — С. 458.

підкупували представників місцевої влади, які починали вимагати від фурщиків термінового погашення казенних податків, унаслідок чого в тих виникала гостра потреба в наявних грошах. У хід йшли також і інші «хитрощі»: споювання, надмірні обіцянки без їх виконання, необґрунтовані «гарантії» завантаження товаром на зворотньому шляху тощо.

В 1859 р. про такі випадки йшлося на шпальтах газети «Русский дневник». При цьому наголошувалося, що насправді нічого з обіцяного не виконується, і кожного разу гірко обдурені в своїх сподіваннях чумаки не перестають, проте, при новому контракті знову простодушно вірити красномовному брехуну-прикажчику³⁹.

Після укладання відповідного контракту й отримання обумовленого задатку чумаки потрапляли у певну залежність від наймача, бо обов'язковий обсяг його зобов'язань чітко прописувався в документі, однак при цьому не можна було передбачити всіх додаткових витрат у дорозі, наприклад, на хворобу людини чи тварини (не кажучи вже про їх смерть), а також втрат через стихійні лиха, напади грабіжників, навіть природне «псування» товару, коли йшов дощ або падав сніг. Невиконання ж договору передбачало велику «неустойку», а це, в свою чергу, означало змарновані дні й ночі, даремно витрачену працю, шкоду здоров'ю, а то й повне розорення. Крім того, чумаків дурили при зважуванні товару та його завантаженні. При цьому називали одні суми розрахунку, а в контракті записували інші (зрозуміло, менші). Також штрафували за затримку в дорозі, коли під час тривалих дощів вони довго простоювали на одному місці або рухалися дуже повільно. А тому, прибувши за призначенням, як про це, зокрема, свідчили жителі Одеси в кінці 50-х років, багато з них змушені були просити милостиню на вулицях, щоб хоч якось повернутись у рідні місця⁴⁰. Видавець газети «Посредник» С. Усов описав схожий епізод, який мав місце в 1842 р. Тоді біля Кам'янця він зустрів валку, котра везла з Акермена на Поділля купецьку сіль, а звідти в Одесу збиралася транспортувати пшеницю. Почав розпитувати візників про їх побут, у наслідок чого з'ясувалося, що чумаків найняли ще взимку з розрахунку по 15 руб. за віз, але вже на той момент у них майже не залишилося одержаних грошей. Адже багато витрат пішло на використання пасовиськ для худоби. Один з візників щиро зізнався: «Наше життя тяжке, дуже тяжке. Стільки років я вже чумакую, але не можу до нього звикнути. Спаси мене, Боже, від нього»⁴¹.

Про нестерпне становище найбідніших фурщиків йдеться в історичних піснях. Зокрема, в одній з них є такі рядки:

³⁹ Чумаки // Русский дневник. — 1859. — № 65.

⁴⁰ Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края // Южный сборник. — 1859. — № 2. — С. 101.

⁴¹ Чумаки // Посредник. Газета промышленности, хозяйства и реальных наук. — 1842. — № 39.

А вже чумак та й дочумакувався,
Нема свити, кожух обідрався.
В іншій з гіркотою зазначено:
Не ходили б ми по дорогах,
Якби було чим оплатиться.

Проте ще гіршим був статус наймита в чумацькому промислі — людини, котру здебільшого використовували «у підхват», для багатьох допоміжних робіт. Зрозуміло: багатший господар міг найняти таких працівників більше. У господарстві окремих чумаків їх часом налічувалося до 40 чол.⁴² Однак, вже протягом кінця XVIII — першої половини XIX ст. загальна потреба в наймитах поступово зменшувалася. Адже на шляху виникало все більше поселень, де в разі необхідності можна було недорого найняти робітника під конкретний вид діяльності (ремонт возів, догляд за худобою тощо). Із зміцненням влади на місцях рідшими стали пограбування та вбивства, отже відпала потреба у великих гуртах для самозахисту. Та і сама необхідність економії коштів примушувала до того. Факти свідчать: у другій чверті XIX ст. наймиту доводилося обслуговувати 4–6 паровиць, тоді як до того — вполовину менше⁴³.

Коли валка знаходилася вдома, особливо в «гарячу пору року», наймити безпосередньо долучалися до господарства хазяїна: орали, сіяли тощо. Після промислового сезону частину їх розраховували, а деякі залишалися займатися ремеслами, молотити зерно і возити його до млинів та в місто на продаж, чим також сприяли товаризації виробництва. З кінця XVIII до 60-х років XIX ст., наприклад, на Катеринославщині наймит заробляв у середньому від 8 до 10 руб.⁴⁴

У випадку, коли він хотів стати «повним» чумаком і брав у борг паровицю, то знову ж таки опинявся в майновій і економічній залежності від багатія.

Ой, хто лиха не знає,
То нехай мене спитає;
Та виріс я в наймах, неволі,
Та не знав я долі ніколи;
Та по дорогах ходячи,
Чужі вози мажучи,
Та чужі воли пасучи.

— Так співається про лиху долю наймита в народній українській пісні.

Втім, й зубожілі люди відігравали помітну роль у розвитку купівлі-продажу, особливо в кінці XVIII — першій половині XIX ст., коли транспорт

⁴² Данилевский Г. Указ. соч. — С. 260.

⁴³ Данилевский Г. Указ. соч. — С. 260; Киевлянин, 1871. — № 69; Линовский В. Железные дороги и чумацкий промысел. — С. 360.

⁴⁴ Слабеев І.С. Назв. праця. — С. 102.

в Російській імперії, на відміну від Англії, США та Франції, знаходився на низькому технічному рівні. Навіть у 1860 р. довжина імперських залізниць становила всього 1588 км — менше, ніж у Іспанії, Італії й навіть невеликої Бельгії⁴⁵. Траплялися навіть парадоксальні випадки доставки в Одесу виробленої пшениці в районі Нижньої Волги через Петербург і Лондон (1833 р.).

Деякі товари, через свою відносну малоприбутковість, належали до так званих «важких» для перевезення, а тому транспортувались здебільшого не на конях, а на волах. В 30–50-х роках така доставка обходилася в середньому в 2–3 рази дешевше, ніж кіньми⁴⁶. А в XVIII — першій чверті XIX ст. вона обходилася ще менше, бо вздовж чумацьких шляхів існували «дарові» пасовиська⁴⁷.

Загалом, говорячи про можливості дешевого транспортування, слід констатувати:

- по-перше, створювалися умови для більш дальньої доставки будь-якої продукції, завдяки чому розширювалася мережа ринків;
- по-друге, за відсутності належної кількості залізниць і наявності слабозвинутого річкового судноплавства саме чумакування стало головною ланкою в перевезенні товарів до портів, тобто забезпечувало його експорт;
- по-третє, в результаті візництво відіграло значну роль у процесі товаризації всіх видів господарств;
- по-четверте, завдяки йому зміцнювалися економічні зв'язки не тільки між окремими українськими регіонами, Центральною Росією, а й зарубіжними країнами;
- по-п'яте, власне функціонування дешевого транспорту зумовлювало в кінці XVIII — першій половині XIX ст. найвищий рівень чумацької торгівлі за всю історію існування цього промислу;
- по-шосте, потреби візництва забезпечували роботою, хай і дешевою, багатьох звільнених від землеробства селян, що надавало бідним людям можливість вижити, сприяли розвиткові різних ремісничих спеціальностей, промислового виробництва в цілому.

Водночас, з дорожчанням чумацького перевезення та поліпшенням інших видів транспортування, цей давній промисел вже на середину XIX ст. помітно занепає. У другій половині 40-х років перевезення волами на території України настільки зросло в ціні, що втричі перевищило доставку таких же обсягів товарів західноєвропейськими залізницями. А транспортування чумаками предметів споживання від Балти до Одеси (182 версти) обходилося в грошовому вимірі стільки ж, як з Гавра до Тура (480 верст). Отже,

⁴⁵ *Оппенгейм К.* Россия в дорожном отношении. — М., 1920. — С. 102.

⁴⁶ Комерческая газета. — 1838. — № 51.

⁴⁷ *Аксаков И.* Исследование о торговле на украинских ярмарках. — С. 44; *Рославский А.* Мысли об устройстве железной дороги... — С. 47, 53.

більшості постійних учасників купівлі-продажу ставала цілком очевидною безперспективність не лише візництва, але й чумацької торгівлі, і разом з тим — велике майбутнє залізниць⁴⁸.

Втім, особистий фактор у цій справі інколи брав гору й «перемагав» економічну доцільність і здоровий глузд. Так, Е. Канкрін вважав несвоєчасним розбудову мережі залізниць, а тому «переконав» уряд замість цього вкласти 1 млн руб. у поліпшення стану найважливіших шляхів з Київської й Подільської губерній до Одеси (1841–1843 рр.). Проте цей захід не здешевив чумацькі перевезення, а тому не мав особливо помітних позитивних наслідків. Проти таких дій уряду, згуртувавшись, виступили поміщики, не зацікавлені в наданні візникам спеціальних пасовиськ вздовж шляхів для відгодівлі робочої худоби. Сумніви щодо можливого здешевлення сухопутного перевезення вантажів степовими просторами Південної України висловлювали французькі фахівці⁴⁹. Навіть головний управляючий шляхами граф П. Клейнміхель обстоював думку про те, що ніяка залізниця не зможе перевозити вантажі дешевше за чумаків⁵⁰.

І дійсно, хоча в 50 — на початку 60-х років, зі збільшенням можливостей і потужностей річкового судноплавства, обсяги перевезення чумаками вантажів з північних губерній у південні помітно зменшилися, втім, завдяки розвитку самої торгівлі, масштабність візництва загалом мало змінилася. Навіть від берегів Дніпра та Дністра товари подекуди продовжували доставляти гужовим, а не водним транспортом. Тільки в 70–80-х роках активне будівництво залізниць і розвиток судноплавства спочатку призвели до різкого обмеження чумакування, а потім завдали йому вирішального удару й спонукали до цілковитого занепаду.

Особливо швидко зникало чумацтво в тих районах, де його шляхи співпадали з напрямками руху залізничного транспорту. Неабияк скоротилася довжина маршрутів візництва. Зокрема, поява Курсько-Харківсько-Азовської залізниці й лінії від Харкова до Дніпра за доволі короткий термін усунули необхідність перевезення вантажів гужовим транспортом на дуже великій території⁵¹. В інших місцевостях, далеких від залізничних колій, цей процес затягся приблизно на чверть століття. Та і залізниці в перші декілька років не могли відразу забезпечити великі обсяги вантажоперевезень. На них позначились і ті недоробки, які існували на коліях і станціях. Через це не

⁴⁸ Киевские губернские ведомости. — 1847. — № 13; 1848. — № 18; Записки о причинах, препятствующих распространению улучшенного сельского хозяйства и о мерах по отвращению сего неудобства // ЖМГИ. — 1847. — № 25. — С. 10.

⁴⁹ *Ле-Плэ Ф.* Исследование каменноугольного Донецкого бассейна... — М., 1854. — С. 362–365, 397–408.

⁵⁰ *Слабеев І.С.* Назв. праця. — С. 116.

⁵¹ *Сумцов Н.* Очерки народного быта (из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии). — Харьков, 1902. — С. 27; Сборник статистических сведений о Екатеринославской губернии. — СПб., 1858. — Т. 2. — С. 202.

досягалися проектні пропускну спроможність і швидкість руху. Відсутність належної кількості станцій і під'їзних колій, а також складських приміщень — все це певним чином продовжувало функціонування чумацтва. Немаловажну роль при обранні людьми виду транспорту відігравала вартість доставки. І візники часом опинялися в більш вигідному становищі. Так, у кінці 60-х — на початку 80-х років майже незмінною залишалася середня ціна на транспортування хліба з Поділля до Одеси: волами — 2 руб. 75 коп., водним шляхом — 2 руб. 85 коп., залізницею — 3 руб. за чверть⁵². Крім того, на залізницях траплялися різні негаразди: втрати вантажів, затримки в дорозі. Тому ще в кінці 70-х років чумаки продовжували залишатися значними конкурентами деяким залізницям в Україні, а саме в швидкості й акуратності доставки товарів⁵³.

Чи не останньою великою спробою організувати «конкуренцію» Одеській залізниці стало утворення «Вільної візницької артілі чумаків» з 1200 возів в Умані 1875 р. Спочатку її справи йшли досить вдало, бо, наприклад, за доставку хліба з Умані до Одеси чумаки брали 2 руб. за чверть (відстань у 60 верст), а залізниця близько 2 руб. 50 коп. і навіть більше. Мало того, на залізниці зерно майже не доглядалося, псувалося, а то й пропадало (часом до 4 четвертей із 100). Для його збереження господарю доводилося при прибутті в Одесу наймати сторожа. За зайві години перебування на станції вантажів до їх хазяїв керівництво залізниці застосовувало штрафні санкції. Чумаки ж, згідно з контрактами, особисто відповідали за доставку збіжжя до порта чи в інше місце його розвантаження та збереження⁵⁴.

Успішне функціонування візництва викликало серйозне занепокоєння в начальників і власників залізниць, спонукало їх застосовувати відповідні заходи, щоб привернути якомога більше клієнтів. Для цього зменшувалися залізничні тарифи, поліпшувалася робота працівників, гарантувалося збереження вантажів тощо. Саме такі підходи дозволили компанії Курсько-Харківсько-Азовської залізниці усунути небажаних конкурентів-чумаків. Як тільки таке сталося, на залізниці знову підвищили тарифи за перевезення⁵⁵.

Проте вже на кінець 80-х років чумацтво повсюдно втратило свої колишні потужні можливості й більше не могло належним чином протистояти ні залізницям, ні паровому судноплавству. Лише однією залізницею до

⁵² Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — СПб., 1870. — С. 177.

⁵³ Попов Р. О Малороссии и малороссах. — М., 1877. — С. 20; Демчинский. Заметки по поводу проекта центрального вагонного парка дорог I группы // Журнал министерства путей сообщения (далі — ЖМПС). — 1879. — Т. IV. — Кн. 2. — С. 122–123; Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — Одесса, 1881. — С. 129, 166.

⁵⁴ Киевлянин. — 1875. — № 100.

⁵⁵ Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина. — 1899. — № 4. — С. 140.

Одеси на початку 90-х років було доставлено понад 70 млн пудів вантажів, у тому числі 44,5 млн пудів збіжжя, а вивезено з міста — 17,2 млн пудів⁵⁶. Зрозуміло, що такі обсяги вантажів чумакам перевезти було тоді не під силу.

На початку 90-х років вже тільки поодинокі валки з невеликою кількістю возів приїздили в південноукраїнські торгові осередки, коли ще років 10–15 тому їх тут налічувалося десятки в 30–50 возів кожна⁵⁷. Отже, роль їх у реалізації товарів стала майже непомітною на загальноукраїнському тлі, не кажучи вже про всеімперський рівень.

Важливо зазначити і той факт, що «інтерес» до візництва почав падати насамперед серед найзаможнішої частини чумаків, які, забезпечені майном і маючи великі кошти, могли порівняно вільно змінити вид заняття, щоб отримувати більші прибутки. Наприклад, на той час стало вигідніше займатися торговельним землеробством чи скотарством. А тому багаті чумаки перетворювались у поміщиків, скуповуючи землю в збіднілих селян і можновладців, які розорялись. Щодо цього процесу на Полтавщині відомий у минулому земський статистик В. Василенко зазначив: «Майже весь контингент багатирів серед козацтва Полтавщини складається головним чином з колишніх чумаків, які мали можливість перетворитись у землевласників з настанням важких часів для чумацтва»⁵⁸ (1885 р.). Безперечно, таке явище мало місце в усіх українських губерніях, де орних земель існувало багато, а торговельне землеробство давало великі прибутки.

Для того, щоб краще уявити процес еволюції чумацтва, звернемося до характеристики найбільш відомих його представників. Серед найтипівіших або цікавих візників можна виділити, принаймні, кількох, про яких збереглися окремі біографічні дані. Так, кріпак Онисько Тупчій, котрий разом із сім'єю мешкав у Таращанському повіті Київської губернії, від своїх предків «успадкував» чумацький промисел і обладнання до нього. Причому, вже його батько вважався багатієм, ходив у Крим і Дон з крамом на 25 і більше возів. Утримував понад 50 волів. З 1829 р. почав чумакувати і Онисько. Вже на початку 30-х років Тупчій-син реалізовував власний хліб у 8 разів дорожче, ніж він коштував на Київщині. До кінця 40-х років він став таким заможним, що зміг себе і всю сім'ю за велику суму грошей викупити з кріпацтва, придбати хутір Багав'янський біля с. Багви (того ж повіту, де і мешкав), завести велике господарство на 300 дес. землі. На промисел Онисько ходив з 70–100 паровицями, тобто у цьому перевершив батька. Коли ж було особливо вигідно транспортувати вантаж, до своїх волів додавав ще 30–50 паровиць, найнятих у колег по промислу. В ході Кримської війни О. Тупчій купував овес на пристані Тонка (Азовське побережжя), а потім возив його в Крим, де продавав у 4 і більше разів дорожче для діючої армії. Всього за

⁵⁶ Одесса. 1794–1894. — С. 214.

⁵⁷ Ярошко А. Рабочий вопрос на Юге, его прошлое, настоящее и будущее. — М., 1894. — С. 13, 14.

⁵⁸ Харьковские губернские ведомости. — 1885. — № 286.

один 1855 р. сім'я на чумацькому промислі заробила 50 тис. крб. Чумацтвом він займався до кінця 60-х років, поки мав добрячий зиск. Тоді ж чумаковів про те, що якби не витратився на викуп з кріпацтва, то мав би близько мільйона, а не 560 тис. крб. Це яскравий приклад поєднання ведення власного сільського господарства з торгівлею⁵⁹.

З другої половини 60-х років О. Тупчій значився вже «купецьким братом», котрий орендував у поміщика Піонтковського Ахматівський масток. Крім того, він займався всякими, підчас сумнівними, валютними оборудками, вмів використовувати різницю в курсах срібних грошей і асигнацій не лише в межах Київщини, а навіть у Росії. Він завжди купував товар на «дзвінку монету», а продавав за асигнації, вимінюючи їх згодом на срібні та золоті гроші. Тільки на обмінних операціях він «перекривав» усі дорожні витрати валки з десятками паровиць.

Типовим представником заможної верхівки слід вважати й Романа Балабуху, який мешкав на власному хуторі біля Дніпра. В цю місцину переселився ще дід майбутнього чумака з с. Кононівки на Полтавщині, де йому «стало тісно» й він вирішив зайнятися промислом. Дід Романа з «милості» дозволив членам своєї родини, котрих потім використовував як наймитів у своєму господарстві, оселитися поряд з ним. Батько Р. Балабухи, як і він сам, також широко користувався недорогою робочою силою своїх рідних і близьких. З часом хутір, де було кілька хат, великі сади й пасіка, а при ньому три ставки, почали називати «Роман при дорозі». Просторе подвір'я садиби вмещало амбри, клуні, льох, окремих загін для волів, саж для відгодівлі свиней, повітку для возів тощо. Тут же знаходилися підготовлені до «мандрів» 30 маж, на яких у різні райони доставлялися товари⁶⁰.

В 40-х роках промислом займалися й два брати Сизьони — Микола та Андрій. Перший якийсь примудрився в одному з походів на Південь пропити 50 пар волів, проте, вочевидь, не останніх, бо не розорився. Другий туди ж посилав валку з наперед «сторгованим вантажем» у 40 паровиць і своєю довіреною особою. Назад валка поверталася завантажена сіллю. Андрій Сизьон, орендуючи в селян близько 100 дес. землі, торгував збіжжям, лісом, вином, на чому заробляв великі «бариші». Він вже був мало схожим на своїх предків-чумаків, бо став спритним, метким і кмітливим куркулем, «собі на умі»⁶¹.

Безпосередньо на Херсонщині, в с. Новодмитрівці, «процвітали» від торгівлі два чумаки з державних селян, бо близькість до портів дозволяла їм досить часто реалізовувати сільськогосподарську продукцію за високими цінами. Один з них орендував 70, інший — 40 дес. землі⁶².

⁵⁹ Києвлянин. — 1871. — № 69; № 117.

⁶⁰ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков... — Т. 142. — С. 247–250.

⁶¹ Там же. — С. 260, 261.

⁶² Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 296.

Цікавий опис побуту та становища родини чумаків Коломійців подав С. Якимович. Мешкала вона в с. Верхня Дубечня на березі р. Десни, в 50-ти верстах від м. Києва. Невелике за розміром село ніколи не належало панам, а лише казні. Його доросле населення «жило з річки та хліборобства», а промислом займалася «споконвіку» тільки одна родина Коломійців, ще «з діда та прадіда». Зокрема, добре був знаний далеко за межами села Дмитро Коломієць, бо вважався не простим чумаком. Він знав про багато пригод у далекій «кримській дорозі» й не раз бився з розбійниками та гайдамаками, «немало набив їх власними руками», завжди тримаючи у возі під соломою саморобного келепа*. Д. Коломієць цікавий тим, що вмів «відводити вогонь від села», а прожив 120 років. Чумакували і його два сини Микола та Антін, а потім онук Іван. Останній у першу свою подорож вирушив весною 1859 р., коли йому виповнилося 15 років. Як правило, візники з свого села їхали до Києва, укладали там угоду на Подолі з купцем Мальцевим, яськими торговцями чи військовими «рядчиками», а потім прямували на Білу Церкву або Ямпіль, звідти на Скуляни. На таку «мандрівку» чумаки витрачали 5–7 тижнів, залежно від погоди. Коли погода дозволяла, вони «робили великі волові гони», тобто до 30 верст за день, а коли йшов дощ, то тоді «робили малі волові гони» (15–20 верст за день). Коли Коломійці разом з іншими чумаками доїжджали до Скулян, то їх усіх «заганяли» на широкий чотирьохкутний «пляц», де скрізь біля воріт стояли «москалі» й нікого звідти не випускали. Здавши в Скулянах вантаж, візники одночасно домовлялися з місцевими євреями-купцями про перевезення збіжжя до Одеси. На свої мажі вони брали «норму» — 60–70 пудів на кожну, а платню визначали в 2–3 руб. за четверть. З Скулян до Одеси йшла «рівна» дорога, на яку витрачалося до трьох тижнів. До Кишинева не заїздили, «залишали його праворуч», бо там діяло чимало злодіїв. Через Дністер переправлялися поблизу м. Бендер. Після вивантаження збіжжя в Одесі вони «стояли» 3–4 дні й увесь час пильнували своїх возів, бо у місті було «жулля, як собак і від них не відженешся, — завжди щось украдуть». Отримавши повний розрахунок, чумаки з Одеси «порожніми» їхали в Крим, на Миколаїв, по сіль. Дніпро перетинали казенним пароплавом у м. Береславі, за що з них не брали грошей. З Береслава вони прямували на Перекоп, на що йшло до двох тижнів. Дорогою чумаки заїздили до м. Вірменська, де отримували у місцевого начальства офіційний дозвіл на те, де і в якому «кварталі» можна брати сіль, яка знаходилася в оренді купців. Крім того, промисловці тут реєстрували свої мажі й, щоб їх не затримували, завжди давали поліції невеликі хабарі за кожний віз. Загрузившись сіллю в Перекопі, чумаки їхали до Кременчука, Яготина, Басані, а звідти на Козелець, куди прагнули встигнути на тамтешній ярмарок, який відбувався на Покрова. Цей шлях «відбирав» п'ять тижнів. Потім поверталися додому через Київ. У «мандрівку» вони брали «харчів від

* Старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак.

воза» — три пуда сухарів і стільки ж пшона, 10 фунтів сала. Кожний з чоловіків, що їхав волами, брав у дорогу «про запас» 2 сорочки, 2 штанів, кожух, кирею, кучму, свитку та чемерку. Крім того, припасали куховарське приладдя та необхідний інструмент і запасні частини для воза. Все це ховалося під шкурою, якою обтягувалися вози. Возили головним чином з Скулян до Одеси кукурудзу, з Бобрика туди ж — овес (по 50 коп. за пуд). Припинили займатися своїм промыслом через будівництво залізниці Київ — Одеса (1870 р.)⁶³.

Таким чином, накопичення коштів у чумаків-багатіїв від торгівлі поступово перемістилося в сферу народного господарства. А колишні заможні візники долучилися до процесу формування сільської буржуазії, бідні ж — поповнили ряди пролетаріату. Перші не «тужили» за чумацтвом й казали про себе: «Землі більше візьмемо, хліб дорожчає, сіяти його стає прибутково»⁶⁴. В результаті їхнього «відходу» від візництва зникла й потреба в такій окремій групі, як наймити. Зрозуміло, не маючи землі й худоби, вони не полишили свою працю, але перейшли в інші сфери діяльності, до нових господарів, наприклад, поміщиків і куркулів. Або ж подалися в промислове виробництво чи на транспорт, де постійно зростала потреба у вільних робочих руках.

Найдовше трималися за свою професію фурщики, бо практично завжди існувала необхідність у перевезеннях вантажів на невеликі відстані. Проте й вони вже не відповідали тому «традиційному» образу, який мали колись чумаки. Найзаможніші з них могли дозволити собі утримувати не більше 3–4 паровиць. Поступово зникала сама назва «чумак», найчастіше вживалося слово «фурщик»⁶⁵. Останні мали невеликі наділи землі, а тому не могли забезпечити собі життя тільки сільським господарством. Вони змушено продовжували займатися візництвом — як єдиним джерелом додаткового заробітку.

В період поступового зникнення чумацтва змінилася номенклатура товарів, які вони перевозили. Типові вантажі — хліб, сіль, риба, горілка, борошно, вугілля, будівельні матеріали та деякі інші — перебрали на себе залізниці та судноплавство. В Катеринославську, Таврійську та Херсонську губернії все частіше возились на волах головним чином ремісничі вироби. Частина візників з Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини у пошуках роботи переселялась у нові місця, зокрема, Приазов'я, де утримання худоби коштувало дешевше.

⁶³ Якимович С. Чумак Іван Коломієць. — С. 106–109.

⁶⁴ Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. — С. 39.

⁶⁵ Суццов Н. Культурные переживания. — С. 138, 140; Харьковские губернские ведомости. — 1885. — № 286.

Отже, занепад чумацького промислу стався через його невідповідність тогочасному рівню продуктивних сил і прискорив остаточний розклад селянства України.

Розділ II
Історіографія

Андрій Блануца

Політика земельних надань Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського: історіографія проблеми*

У статті проаналізовано наукові праці, в яких порушуються аспекти політики земельних надань Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського у контексті взаємовідносин влади і населення середини XV — 60-х років XVI ст. Відзначено залежність активізації досліджень указаної проблематики та литuanістичних студій загалом від звернення до проблем археографії та публікації джерел — Литовської метрики.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, шляхта, земельні надання, соціально-економічний розвиток, Литовська метрика.

В статье проанализированы научные работы, в которых рассматривается политика земельных пожалований Ягеллонов на территории украинских земель Великого княжества Литовского в контексте взаимоотношений власти и населения середины XV — 60-х годов XVI в. Отмечена зависимость исследований указанной проблематики в целом от активизации публикации источников — Литовской метрики.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, шляхта, земельные предоставления, социально-экономическое развитие, Литовская метрика.

The investigation analyzes the scientific works, devoted the policy of Jagiellonian land granting on the Ukrainian lands of the Grand duchy of Lithuania in the context of relations between the government and the society from mid 15th to 60-s of the 16th century. It is stated that research problems and Lithuanian studies generally depends from activity of publication the Lithuanian Metrica.

* Стаття підготовлена у рамках виконання українсько-білоруського наукового проєкту № Ф54.5/009 за темою «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в XVI–XVIII ст.» за сприяння й фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

Keywords: *Grand duchy of Lithuania, nobles, land granting, socio-economic development, Lithuanian Metrica.*

У XV ст. більшість українських (Волинь, Київщина, Сіверщина, Східне Поділля) земель остаточно увійшли до складу Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). З приходом у 1440 р. до влади короля польського і великого князя литовського Казимира у ВКЛ майже на півтора століття утвердилася влада династії Ягеллонів — «*Rex Jagiellonica*». За кілька століть історіографічного процесу історія ВКЛ доби Ягеллонів вивчалася під кутом зору різних наукових шкіл, а тематичне і проблемне розмаїття набуває дедалі більших обертів. На сьогодні більш-менш активно приділяється увага висвітленню політичної складової проблеми. Наприклад, 2006 р. український історіограф В. Василенко узагальнив досвід вивчення політичної історії ВКЛ до Люблінської унії у східно-слов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст.¹ У сучасних литуаністичних студіях хоча і намічається тенденція до розширення та поглиблення окремих дослідницьких тем, політична і тісно пов'язана з нею правова історія продовжують залишатися домінантними. Натомість розробка економічних питань розвитку будь-якої держави складає одну із ключових домінант у комплексному вивченні її історії. На початку XX ст. відомий фахівець з соціально-економічної історії ВКЛ М. Довнар-Запольський у своїй фундаментальній роботі про державне господарство ВКЛ доби Ягеллонів зазначав, що «руська історична наука до останнього часу мало приділяла уваги саме цим питанням...», і «цей недолік з особливою силою відчувається наразі, коли загальний погляд на історичну науку висунув на перший план питання економіки...»². Слова ученого залишаються актуальними і нині. Тому звернення до питання аналізу політики земельних надань Ягеллонів, а також взаємовідносин влади і населення у площині поземельних відносин, загалом не викликають сумнівів у важливості та актуальності для сучасної історичної науки і литуаністики зокрема. Перший крок у розв'язанні означеної наукової проблеми автор намагатиметься зробити на прикладі українських земель ВКЛ.

Питання політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ, як предмет спеціального дослідження, не піднімалося жодним істориком як у минулому, так і на сучасному етапі литуаністичних студій.

¹ Василенко В. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX — першої третини XX ст. — Дніпропетровськ, 2006. — 659 с.

² Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / М.В. Доўнар-Запольскі; падрых. да друку А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч; увод. арт.: Д.У. Караў, А.У. Унучак, А.І. Груша; камент.: А.І. Груша, Ш.І. Бекцінееў, Л. Караўс. — Мінск, 2009. — 759 с. (Помнікі гістарычнай думкі Беларусі). — С. 67.

Загалом, попри зростаючий інтерес у сучасних дослідників до історії ВКЛ, ще низка тем залишається поза увагою істориків, а колись підняті важливі проблеми вимагають доопрацювання та суттєвого перегляду з позицій сучасних методик та дослідницького інструментарію. З іншого боку, вченим бракувало повних даних чи доступу до джерел, без чого неможливо об'єктивно і виважено проводити дослідження у сфері економічної історії.

З огляду на це звернемося до досвіду вивчення питань економічної складової історії ВКЛ. Для цього проаналізуємо доробок учених у галузі економічної та тісно пов'язаних із нею соціальної та правової історії ВКЛ доби Ягеллонів. Звернення до означених складових історичної науки зумовлене, перш за все, включенням кола питань дослідження політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ у комплексі указаних галузей, і, по-друге, самі джерела (у нашому випадку основне — Литовська метрика) дослідження містять відомості міждисциплінарного характеру. Наприклад, досліджуючи генезу становлення шляхетського стану у ВКЛ, учені звертаються і до правових, і до економічних, і до соціальних аспектів проблеми. Відзначимо, що шляхетська проблематика органічно виходила із питань політичної історії ВКЛ, вона ж невід'ємно червоною ниткою проходить у решті напрямів литуаністичних студій.

Наявні у розпорядженні дослідників хроніки та літописи про події XV–XVI ст., на жаль, не містять відомостей про систему земельних відносин у ВКЛ та відповідної політики литовських правителів у цій сфері економіки країни. В окремих із таких хронік лише побіжно згадуються сюжети про щедрість роздач великими князями литовськими маєтків шляхті ВКЛ. Про це, зокрема, згадував у своїй праці М. Довнар-Запольський, посилаючись на М. Стрийковського³.

Наукового формату вивчення різних аспектів історії ВКЛ, у тому числі її економічного блоку, набуло вже у XIX ст. Передусім це пов'язано із створенням у 60-х роках XIX ст. та наступною діяльністю Київської історико-юридичної школи, яка сформувалася із групи вчених на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира. Засновниками школи були професор кафедри законів державного благоустрою, декан юридичного факультету (1848–1861 рр.), згодом ректор університету (1862–1865 рр.) М.Д. Іванишев та його учні М.Ф. Владимирський-Буданов і Ф.І. Леонтович. До представників школи також належали Г.В. Демченко, О.О. Малиновський, М.О. Максимейко, М.М. Ясинський, О.Я. Шпаков (учні М.Ф. Владимирського-Буданова) та Ф.В. Тарановський (учень Ф.І. Леонтовича). Об'єднавчою основою школи стали вироблені спільні методологічні підходи та наукові інтереси щодо вивчення державних установ та права ВКЛ. У працях частини представників школи містяться важливі для нашого

³ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. — Т. I. — К., 1901. — С. 342.

дослідження ідеї, гіпотези та сюжети, в яких частково звернено увагу до питань шляхетського землеволодіння у ВКЛ, у більшості випадків його правової складової.

Щодо порівняно нечисленних робіт, у яких досліджено землеволодіння, і котрі прислужилися автору з огляду на опредметнені в них загальні дослідницькі підходи, концептуальні ідеї та важливу для порівняльно-історичного аналізу фактологічну канву, потрібно назвати, зокрема, працю М. Владимирського-Буданова «Заставное владение»⁴, що була опублікована у 1911 р. як передмова до одного із томів Архіву ЮЗР. Автор цієї фундаментальної розвідки на широкій джерельній базі розкрив основні історико-правові аспекти функціонування та еволюції заставного володіння на українських землях XV–XVIII ст. Він, зокрема, відзначив, що закон, згідно з яким шляхті дозволялося продавати лише третю частину родових маєтностей, а дві третини віддавати в заставу, був першочерговою умовою розвитку заставного права. В інших своїх працях учений торкався проблеми способів і напрямів формування різних форм землеволодіння у ВКЛ та місця у цьому процесі різних рівнів державної влади⁵. Окремо слід виділити авторську концепцію М. Владимирського-Буданова про механізми колонізації південних рубежів ВКЛ, оприлюднену також в одному із томів Архіву ЮЗР⁶.

Так, посилення ролі та збільшення обсягів приватного (шляхетського) землеволодіння М. Владимирський-Буданов пояснював браком засобів захисту країни ослабленою державною владою, перекладанням відповідальності за життя прикордонних замків у невмілі та корисливі руки місцевих старост, у результаті чого концентровані сили центральної влади здрібніли, поступово переходячи до приватних землевласників⁷. Логічним у цьому контексті для ученого було твердження про стан вторинного запустіння півдня Русі (південне порубіжжя ВКЛ) у першій половині XVI ст. Приватне ж землеволодіння набувало поширення шляхом надання великими князями литовськими землі й маєтностей своїм підлеглим на умовних правах воєнної та інших служб⁸. На місцях процес перетікання общинних прав на землю у руки приватних землевласників проходив під прямим контролем старост/

⁴ Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 3–113.

⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерк по истории литовско-русского права. — Ч. 1: Поместья Литовского государства. — К., 1889; Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права. — Ч. 3: Крестьянское землевладение в России до половины XVI в. — К., 1893; Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Западной России XVI века. — К., 1911. — 24 с.

⁶ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив ЮЗР. — Ч. 7. — Т. II. — К., 1890. — С. 1–210.

⁷ Там же. — С. 3.

⁸ Там же. — С. 21–22.

державців, які двоєким чином скорочували общинні права: 1) шляхом часткового вичленення земель із общинного користування для приватної експлуатації; 2) шляхом стягнення доходу не у вигляді державного податку, а у формі приватної ренти із земель, що залишалися в общинному користуванні. До того ж нечітке розмежування общинної та приватної земельної власності від державної, на думку М. Владимирського-Буданова, давало підстави старостам/державцям привласнювати собі права на неї у широкому смислі (рухоме і нерухоме майно)⁹.

М. Владимирський-Буданов був солідарний із висновками інших дослідників у тому, що основним джерелом зростання приватного землеволодіння були пожалування державних земель приватним особам — князям, панам і шляхті. Як підтвердження, він у своєму нарисі наводив окремі приклади таких земельних пожалувань, що виходили з-під пера великих князів литовських, починаючи від Казимира Ягеллончика і закінчуючи Сигізмундом II Августом¹⁰. Загальний висновок учений зводив до твердження, що державна общинна земля переходила у приватні руки без очевидної користі для колонізації порубіжних південних земель ВКЛ¹¹. На нашу думку, дане твердження є дискусійним, що буде доведено на сторінках запропонованого дослідження.

Низку правових аспектів історії ВКЛ розробляв ще один із засновників київської історико-юридичної школи Ф. Леонтович (він також систематизував і видав кілька томів актів Литовської метрики з варшавських архівів). Так, учений, звертаючись до проблеми правового становища шляхти ВКЛ, виокремлював групи шляхти, які різнилися за своїми правовими та економічними можливостями. Економічний (майновий) достаток шляхти дослідник визначав насамперед фактом володіння землею, її площею та якістю. Вчений також виділяв такі форми шляхетського землеволодіння, як вотчина та вислуга¹². Він, варто зазначити, показуючи майнову диференціацію (основану на земельному факторі) усередині князівської групи, розрізняв князів удільних (головних і менших) та князів служилих (князів-повітників)¹³.

Чималий внесок у дослідження уставних земських грамот вніс М. Ясинський. Вперше провівши ґрунтовне вивчення правових аспектів функціонування обласних привілеїв, М. Ясинський, зокрема, підтверджував дію у ВКЛ «практики віддання міст та цілих волостей в управління з правом

⁹ Там же. — С. 113–115.

¹⁰ Там же. — С. 123–124, 128–136.

¹¹ Там же. — С. 136.

¹² *Леонтович Ф.И.* Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі — ЖМНП). — СПб. — 1908. — № 5. — С. 136–167.

¹³ Там же. — С. 159–160. Напрацювання Ф. Леонтовича пізніше широко використала Н. Яковенко, розробляючи структуру шляхетського стану.

володіння по приватному праві»¹⁴. У цей час паралельно з роботами М. Владимирського-Буданова та Ф. Леонтовича виходить праця О. Рембовського про чиншове землеволодіння у східноєвропейському регіоні¹⁵. Автор, досліджуючи умови володіння землею підлеглих шляхті груп населення у Польщі та ВКЛ, класифікував чиншове володіння як володіння, що віддавалося «на милість». До того ж воно, а також «изменчивость повинностей и сборов, как то мы видели и на Западе, не могли обеспечить за земледельческими классами, составлявшими тогда самую большую рабочую силу, результатов их труда и вследствие того лишали землю самосильнейших стимулов из тех, которые содействуют культуре и увеличивают ее плодородность», внаслідок чого «оказалось полное истощение земли, постоянное увеличение залежей и грозящее владельцам земли полным разорением уменьшение ее доходности»¹⁶. Описана вище ситуація вимагала від влади ВКЛ прийняття низки заходів по негайному реформуванню аграрних відносин.

Поштовх до створення майбутніх ґрунтовних монографій авторства М. Любавського та М. Довнар-Запольського надали фундаментальні розробки з історії ВКЛ В. Антоновича¹⁷. Він означив коло проблем, які у подальшому розробляли його учні чи послідовники. У нашому аспекті є важливі спостереження В. Антоновича стосовно загальновійськового зобов'язання литовської шляхти, яке давало їм перспективу отримання земельних володінь: «... исполнение военной повинности составляло первое и важнейшее условие землевладения»¹⁸. Воєнна служба зем'ян та бояр винагороджувалася землею, яка йменувалася вислугою або вотчиною. Вислуга, за твердженням В. Антоновича, могла бути передана лише прямим спадкоємцям зем'янина або ж стороннім особам за заповітом, утім, самовільне здійснення з нею інших трансакційних процедур заборонялося й було можливим тільки з персонального дозволу великого князя¹⁹.

В. Антонович також відводив вагому роль природно-географічному фактору на формування землевласницького статусу у певному регіоні. Так, на території відносно небезпечних північних частин повітів Київського воєводства формувався клас крупних і знатних зем'янських родів — Балакир, Єськовичів, Лозків, Костюшковичів, Леньковичів, Кмітичів, Проскур, Горностаїв, Заморенків, Суринів, Полозовичів, Дашковичів, Тиш, Волковичів,

¹⁴ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. — [Б. м.], [Б. г.]. — С. 117. Посилання № 68.

¹⁵ Рембовский А. История и значение чиншевого владения в Западном крае. — СПб., — 156 с.

¹⁶ Там же. — С. 34.

¹⁷ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — Т. I. — К., 1885. — 351 с.

¹⁸ Там же. — С. 248.

¹⁹ Там же. — С. 248–250.

Лемешів, Немировичів, Дідовичів, Єльців та ін. Південні ж рубежі Київського воєводства мало приваблювали шляхту для освоєння та ведення своїх господарств, тому тут зустрічається лише кілька осілих зем'янських родів — Дашковичі, Балакири-Служки, Єльці та ін.²⁰ Відзначимо, що земський характер служби й землеволодіння ліг в основу праць інших дослідників.

Вагомий доробок з політичної і правової історії ВКЛ (не оминаючи і цікаві для нас сюжети шляхетського землеволодіння) залишив М. Любавський, а опублікована у 1892 р. його праця була однією із перших академічних робіт. Так, учений у своїй фундаментальній праці про територіально-адміністративний поділ та місцеве управління у ВКЛ, широко залучаючи документи Литовської метрики, приводив деякі приклади пожалувань землею та маєтностями шляхти ВКЛ представниками династії Ягеллонів. Утім, такі матеріали дослідник використовував у ракурсі дослідження та встановлення територіальної приналежності населених пунктів до певних адміністративних одиниць²¹.

Коло питань, що є центром нашої уваги, не стало дослідницьким пріоритетом в указаній монографії М. Любавського, а також інших його працях. Утім, незважаючи на це, у серії своїх публікацій учений піднімав питання, які тим чи іншим чином торкалися системи служилого землеволодіння. Так, в узагальнюючій праці «Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно» (М., 1910. — 376 с.) історик писав про те, що «земельні володіння середнього та рядового боярства залишилися під домініумом великого князя, котрий регулював володіння ними (боярськими маєтностями — А.Б.) у своїх воєнно-політичних і частково фінансових цілях»²². Також вчений виділяв різні умови, на яких володіли землею литовські шляхтичі. Він, зокрема, вважав, що найбільш давнім типом шляхетського землеволодіння були фактичні володіння з дозволу чи пожалування великого князя. Такий тип володіння був спадковим і потомственным, а вже від кінця XIV ст. фактичне землеволодіння стало розділятися на різні види: «“вечистое”, т. е. неотъемлемое, при условиях службы, владение “отчинами, материзнами, выслугами и куплями”, “дочасные” земельные владения, на ленном праве»²³.

Праці М. Довнар-Запольського «Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1» (другий том так і не вийшов друком, більш за все його окремі матеріали були опубліковані в інших

²⁰ Там же. — С. 248–249.

²¹ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. — М., 1892. — 884+С+VI с.; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — Изд. 2-е. — М., 1915. — С. 95–102, 122–132.

²² Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1910. — С. 113–114.

²³ Там же. — С. 119–120.

працях ученого²⁴) заклала низку теоретичних і практичних напрямів у дослідженні цілого комплексу питань організації та розвитку механізму державного господарства у ВКЛ періоду XV–XVI ст. Це і генеза прибутків, що надходили від судово-адміністративної діяльності самого великого князя, і державні маєтності, від експлуатації яких до скарбу йшла частина грошових та натуральних надходжень, і податкова система, і монетна регалія, і земські податки та повинності. Розв’язуючи загалом проблему джерел надходження коштів до державної скарбниці, учений тією чи іншою мірою торкався низки питань економіки ВКЛ як більш широкого спектру, так і специфічних форм та явищ, пов’язаних з нею.

У контексті дослідження політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ особливо цінними є напрацювання М. Довнар-Запольського про земські податки та повинності, викладені в окремому розділі вказаної книги. Учений розглядав систему земельних відносин між владою і населенням крізь призму прямого підпорядкування останнього службовим характером тримання, користування чи володіння землею. Згідно з його концепцією, населення ВКЛ, отримуючи від влади на різних умовах (умовного чи безумовного володіння) землю, зобов’язувалося відбувати земську (військову) службу: «будь-якого роду господарська данина є перш за все “жалованье” за минулу, поточну чи майбутню службу»²⁵. У різних випадках додатковими умовами володіння землею могла бути різна комбінація сплати податків чи виконання інших, крім земської, видів служб. Відзначимо, що проблему земської служби у ВКЛ у контексті різних дослідницьких тем піднімало не одне покоління істориків. Так, у всіх без винятку працях з литуаністики, написаних наприкінці XIX — початку XX ст.²⁶, земська служба розглядалася в тих чи інших аспектах об’єкту дослідження. Дана проблематика не залишалася без уваги й у подальших студіях, а також посідає чільне місце на сучасному етапі розвитку литуаністики²⁷.

²⁴ Див., наприклад, його окремі праці: *Довнар-Запольский М.* Западно-Русская сельская община в XVI веке // ЖМНП. — СПб., 1897. — Ч. СССХІІ. — С. 73–128; *Его же.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке. — К., 1905. — 168 с; *Его же.* Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века // ЖМНП. — СПб., 1905. — Ч. ССCLVIII. — С. 135–187; *Его же.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 5: Акты об украинской администрации. — К., 1907. — С. 1–118.

²⁵ *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах... — С. 479.

²⁶ Історіографію проблеми можна почерпнути з праці: *Дворниченко А.Ю.* Историография Великого княжества литовского и «Очерк истории Литовско-Русского государства» М.К. Любавского // Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — СПб., 2004. — С. 14–30.

²⁷ *Блануца А.* Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 456–467; *Його ж.* Студії з новітньої української

М. Довнар-Запольський також проаналізував різні форми служилого землеволодіння. Так, узагальнивши напрацювання своїх попередників — В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова та М. Любавського, учений відзначав, що тримання земель на умовах земської (військової) служби відноситься до двох умовних груп: 1) термінові та безтермінові тримання (до одного, двох і більше животів (пожиттево), до волі і ласки господарської, на ленному праві, до очищення вотчини, на хлібокормління, «на поживенье», «до лучшего опатранья»); 2) вічні тримання, вотчини, купівлі та володіння за правом успадкування²⁸. Протягом правління Ягеллонів усі вище зазначені форми шляхетського землеволодіння мали місце на практиці, і кожна із них була пріоритетною у політиці земельних надань литовських правителів на певному проміжку часу, багато в чому залежачи як від внутрішніх, так і зовнішніх політичних факторів.

В інших своїх публікаціях (що не увійшли до першого тому аналізованої вище праці, і які, вочевидь, планувалися увійти до другого тому) М. Довнар-Запольський продовжував розвивати окремі сюжети загальної проблеми державного господарства Ягеллонів. Зокрема, учений вивчав сільську общину у ВКЛ XVI ст., і, звісно, не міг оминати питання взаємовідносин селян з їхніми власниками на ґрунті земельних прав²⁹. Не менш важливе значення має дослідження М. Довнар-Запольського про українські староства у часи правління Ягеллонів. Важливі висновки історика стосуються частини питань, пов'язаних із розподілом повноважень представників великокнязівської влади на місцевому (воєводському чи повітовому) рівні та власне самого великого князя. Так, учений стверджував, що у компетенції воєвод чи старост перебувало вирішення всіх спорів, що стосувалися шляхетського землеволодіння, рівно й те, що місцеві урядники на практиці виділяли вільну на їх території землю і вводили шляхту у володіння маєтком чи землею. Такі повноваження урядники отримували від самого великого князя, оформлені окремими великокнязівськими розпорядними листами³⁰.

литуаністики на сторінках «Українського історичного журналу» // Слов'янський світ і Україна: Збірник наукових праць на пошану ректора Рівненського державного гуманітарного університету, професора Руслана Постоловського. — Рівне, 2011. — С. 439–445; Ващук Д. Дотримання та використання інституту «старини» у Великому князівстві Литовському в достатутівий період (на прикладі земської служби) // *Ukraina Lithuanica: Студії з історії Великого князівства Литовського*. — Т. I. — К., 2009. У друці.

²⁸ *Доўнар-Запольскі М.В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах... — С. 479–480.

²⁹ *Довнар-Запольский М.* Западно-Русская сельская община в XVI веке... — С. 73–128; *Его же.* Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке... — 168 с.; *Его же.* Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века... — С. 135–187.

³⁰ *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в.... — С. 17–18, 49, 72.

Українні староства у XVI ст. являли собою округ державної влади, що поступово відтісняв значення воєводств. Старости у своїх руках концентрували адміністративну і судову владу на відповідній території. Такі важливі староства були нечисельними. Наприклад, на українських землях ВКЛ було 6 на південному порубіжжі (Білоцерківське, Вінницьке, Житомирське, Канівське, Черкаське, а також Київське воєводство, що мало характер староства) та 3 на Волині (Володимирське, Кременецьке, Луцьке). Литовська влада, постійно потребуючи готівкових грошей, практикувала віддання у заставу указаних та інших більш дрібних староств, передаючи таким чином всю повноту державної влади старостам на час дії застави³¹.

Досліджуючи повітово-сеймиковий устрій, медієвісти Іван Лаппо³² та Микола Максимейко³³ також не оминали питань, пов'язаних із шляхетським землеволодінням. Зокрема, М. Максимейко дійшов висновку, що сейм ВКЛ був формою участі шляхетської верстви у функціонуванні верховної влади, і саме на сеймах визначалися обсяги земельних володінь, від кількості яких (служб) фіксувалося число озброєних вершників, що мали виставлятися до війська ВКЛ³⁴. Тим самим він, як й І. Лаппо, також підтримував твердження своїх попередників про земський характер шляхетського землеволодіння. Крім того, І. Лаппо відзначив, що утворення повітового сеймику стало частиною реформ 1565–1566 рр., які призвели до досить органічного з'єднання у 1569 р. ВКЛ із Польщею³⁵.

До інституту намісників/старост/державців Черкаського та Канівського замків у своїх розвідках звертався історик права А. Яковлів. Він, зокрема, у контексті розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами управління указує на часті зловживання місцевих урядників — старост, у тому числі і під час уведення шляхти та міщан у володіння землею, що викликало невдоволення замкового населення, яке, вичерпавши легітимні способи вирішення конфлікту, вдавалося до повстань³⁶. Цим самим бачимо неспроможність центральної влади тримати під повним контролем урядування старост південних рубежів ВКЛ.

³¹ *Владимирский-Буданов М.* Заставное владение // Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. VI. — К., 1911. — С. 52–53.

³² *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI века. Литовско-Русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911. — VII+624+191 с.

³³ *Максимейко Н.А.* Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. — Харьков, 1902. — IV+205 с.

³⁴ Там же. — С. 23.

³⁵ *Лаппо И.И.* Великое княжество Литовское во второй половине XVI века... — С. 524–126.

³⁶ *Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907. — С. 1–15; *Яковлев А.* Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. — Рік 1-й. — Т. 1. — К., 1907. — С. 81–96.

Наприкінці XIX ст. з'являються праці статистичного характеру й регіонального спрямування. Наприклад, у роботі такого напрямку польського вченого О. Яблоновського розглянуто питання соціально-економічного розвитку Волині та Поділля XVI ст., а також опубліковано перші реєстри подимного податку Волинського воеводства відразу після його приєднання до Польщі³⁷.

Оціночні сюжети статусу української шляхти ранньомодерної доби представлені у фундаментальній роботі учня В. Антоновича М. Грушевського «Історія України-Руси», в якій ним підсумовано та синтезовано здобутки попередників. Даючи оцінку українській шляхті, М. Грушевський звернув увагу на те, що в другій половині XVI — першій половині XVII ст. на території Правобережної і Лівобережної України, на відміну від західних українських земель, крім волинських князівств, було сформовано комплекс латифундій, в яких необмежену владу в своїх руках зосередили «ті “королевята” — дідичні потентати й віце-королі, удільні князі нової генерації ... проти котрих правительственна власть, сойм, король — були тільки порожніми словами без всякого майже реального значіння...»³⁸.

У радянській історичній науці шляхетська соціально-економічна проблематика тривалий час не становила предмет спеціальних досліджень. Якщо ще в 20-ті роки XX ст. ті або інші аспекти даної тематики знайшли своє відображення у низці узагальнюючих праць з історії ВКЛ та історичній періодиці (тут варто згадати статтю того ж М. Довнар-Запольського та маловідомого сучасним історикам білоруського дослідника А. Бурдзейка³⁹), то упродовж 30–50-х років вона фактично була викреслена з проблемного поля історичних досліджень. Лише з початком 1960-х років можна говорити про повернення історії ВКЛ⁴⁰ і дотичних до нашої роботи питань у сферу наукових інтересів істориків⁴¹. Хоча загалом можна стверджувати, що проблематика, пов'язана з вивченням питань шляхетського землеволодіння, в історіографії розроблена недостатньо. Про це красномовно свідчить як

³⁷ *Jablonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Т. VIII: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole // *Źródła dziejowe*. — Т. XIX. — Warszawa, 1889. — 307+XLVI s.

³⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVIII віків. — К., 1995. — С. 288.

³⁹ *Доўнар-Запольскі М.* Сацыяльна-эканімічная структура Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI–XVIII стст. // *Гістарычна-археалагічны зборні*. — 1927. — № 1. — С. 3–66. *Бурдзейко А.* Змлеўласнік і землероб па Літоўскаму Статуту // *Працы Беларускага дзявржаўнага ўніверсітэту*. — Мінск, 1927. — № 14–15. — С. 126–138.

⁴⁰ *Козловская Н.* Политическая элита Великого княжества Литовского в историографической традиции XIX — начале XXI в. // *Беларусь, Расія, Украіна: дыялог народаў і культур / склад. Д.У. Караў, В.В. Масненка.* (серыя «Гістарыяграфічныя даследаванні»). — Гродна, 2013. — С. 63.

⁴¹ Див., наприклад, узагальнюючу працю: *Пичета В.И.* Белоруссия и Литва в XV–XVI вв. — М., 1961. — 810 с.

брак публікацій на цю тему, так і відсутність систематичної дослідницької роботи в зазначеній царині.

Із опублікованих праць вчених періоду дії НЕПу в СРСР варто виділити напрацювання А. Ясинського. Так, більш наближеним до нашої теми залишається комплексне джерелознавче вивчення А. Ясинським Книги данин Казимира Ягеллончика. Він так характеризував політику земельних надань великого князя: «...великий князь Казимир стояв на чолі феодалної монархії такого самого типу, як англонорманська монархія Вільгельма Завойовника і його найближчих наступників. Надання ґрунтів та інших джерел прибутків “до волі”, у вислугу і вотчину, на умовах служби; дозвіл на продаж та купівлю земель чи вислуг; примусова заміна одних ґрунтів на інші; жалуване право на заселення земель, а часом і вигнання людей з насиджених місць; підтвердження духовних записів; право господаря визначати долю вдів та сиріт; надзвичайно швидка мобілізація нерухомої маєтності та населення; звільнення від повинностей і заміна їх на грошові виплати — ось про що в коротких рисах ті акти, які можна відзначити у Книзі данин і які наближують її до відомого ступеня до англонорманської “Книги Страшного суду”»⁴².

Заслугове на увагу й окремих нарис вченого про формування земельних володінь представником урядовця середньої ланки. Історик, зокрема, проаналізував шляхи формування маєткового комплексу представника крупного землеволодіння у ВКЛ великокнязівського писаря Василя Павловича Любіча, котрий зробив кар’єру при дворі Казимира Ягеллончика⁴³. Писар набував свої володіння як у винагороду за свою службу (вислуги), так і шляхом успадкування маєтностей по батькові. Тут показано традиційні шляхи нарощування приватних землеволодінь у способи, визначені правовими нормами того часу й гарантовані уставними земськими грамотами. Утім, варто зазначити, що напрацювання А. Ясинського мають для наших студій насамперед джерелознавчу цінність.

Відзначимо, що лише окремі аспекти (нерідко на рівні ескізних згадок) шляхетського землеволодіння розглядалися у працях вчених-істориків радянського періоду В. Пічети, О. Барановича, І. Бойка, Д. Мишка, монографії яких виходили друком упродовж 50–60-х років ХХ ст. Роботи цих авторів торкалися питань соціально-політичних та соціально-економічних процесів,

⁴² Ясинські А. Спроба крытычнага вывучэння Книгі данин вялікага князя Казіміра (з дадаткам паведамлення А. Сядзельнікава аб пісару Якубе) // Arche. — 2009. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — Менск. — С. 1022–1023.

⁴³ Ясинські А. Пісар вялікага князя Казіміра Васіль Паўлавіч Любіч як прадстаўнік буйнага земляўласніцтва XV стагоддзя (Нарыс да гісторыі буйнае земляўласнасці на Беларусі) // Запіскі Адзелу гуманітарных навук. Інстытут Беларускае Культуры. — Кн. 8: Працы классы гісторыі. — Т. III. — Менск, 1929. — С. 65–80. Перевидання: Arche. — 2009. — № 7: Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час. — Менск. — С. 1068–1084.

що мали місце на українських землях у XVI — першій половині XVII ст. Зокрема, В. Пічета простежив вплив аграрної реформи на шляхетське землеволодіння. Згідно з висновками вченого, аграрна реформа Сигізмунда II Августа не знайшла підтримки серед широкого кола литовсько-руської шляхти, оскільки аграрні перетворення досить болюче зачіпали її матеріальні інтереси⁴⁴. Окремо В. Пічета торкнувся проблеми реалізації норм волочної устави королеви Бони у теорії та практичній дії⁴⁵. Д. Мишко⁴⁶, О. Баранович⁴⁷ та І. Бойко⁴⁸, попри ідеологічні рамки, за межі яких не міг вийти радянський історик-медієвіст, у своїх монографіях на основі великого фактичного матеріалу намагалися докладно висвітлити розвиток сільського господарства, ремесел, промислів, торгівлі, а також проаналізувати поземельні відносини різних груп населення.

Крім монографічних праць указанного періоду, соціально-економічна тематика репрезентована у статтях В. Пічети, Д. Похилевича, Ю. Юргіниса, А. Грицкевича⁴⁹.

Певне поживлення у вивченні соціально-економічних сюжетів історії ВКЛ відбулося наприкінці 80-х років XX ст. і продовжує набувати перманентних обертів дотепер.

Джерелознавчий напрям у вивченні комплексу соціально-економічних проблем історії України раннього нового часу започаткував дніпропетровський вчений М. Ковальський, котрий сформував навколо себе групу молодих істориків-джерелознавців. Праці М. Ковальського дають уявлення про

⁴⁴ *Пічета В.И.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. — М., 1958. — 545 с.

⁴⁵ *Пічета В.* Волочная устава королевы Боны и Устава о волоках // *Працы Беларускага Дзяржаўнага Універсітэту ў Менску.* — № 1. — 1922. — С. 147–164. *Перевидання: Белоруссия и Литва в XV–XVI в.* — М., 1961. — С. 21–42, а також: *Arche.* — 2009. — № 7: *Гістарыяграфія 1920-х: Сярэднявечча і раньнемадэрны час.* — Менск. — С. 1085–1106.

⁴⁶ *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності. — К., 1963. — 291 с.

⁴⁷ *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны) — М., 1959. — 207 с.

⁴⁸ *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963. — 330 с.

⁴⁹ *Пічета В.И.* Феодальное поместье в XV–XVI вв. в Великом княжестве литовском // *Ученые записки Института славяноведения.* — М., 1951. — Т. 4. — С. 237–262; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. — Л., 1957. — 157 с.; *Похилевич Д.Л.* Крестьяне-слуги в ВКЛ XVII–XVIII вв. // *Средние века.* — М., 1962. — Вып. 21. — С. 141–169; *Юргинис Ю.М.* Бояре и шляхта в Литовском государстве // *Восточная Европа в древности и средневековье.* — М., 1978. — С. 124–130; *Грицкевич А.П.* Хозяйственное и правовое положение военно-служилого населения в Слуцком княжестве XV–XVII вв. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы.* 1962. — Минск, 1964. — С. 242–253.

комплекс джерел архіву ВКЛ — Литовську метрику і цінні саме з джерелознавчої точки зору⁵⁰.

Слушні висновки щодо формування крупного землеволодіння у ВКЛ зробив польський історик Г. Ловмянський. Так, за його даними, до кінця XIV ст. вислужених «навечность» володінь ще не існувало⁵¹. Дана форма землеволодіння з'являється у наступному столітті⁵², коли зростає потреба держави у масовому залученні шляхти до війська. У такому ж ключі зроблені висновки про крупне шляхетське землеволодіння у праці А. Вичанського⁵³. Чимало цінних теоретичних та концептуальних напрямів соціально-економічної історії раннього нового часу піднято та вельми доказово аргументовано у студіях інших польських авторів⁵⁴.

Відзначимо, що польська історіографія указанного напрямку відзначається солідними напрацюваннями, перш за все географічно пов'язаними з територією Польщі. Утім, методологічні та концептуальні засади проведених польськими істориками досліджень мають неабияке значення для розуміння сутності проблем шляхетського землеволодіння періоду раннього нового часу на суміжних з Україною територіях, на яких відбувалися багато в чому подібні соціально-економічні процеси. У цьому контексті згадаємо кілька принагідних для нашої теми студій польських авторів.

⁵⁰ Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины XVI — первой половины XVII в. — Ч. 4. — Днепропетровск, 1979. — 109 с.; Ковальський Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века. Структура источниковой базы. Учебное пособие. — Днепропетровск, 1982. — 91 с.; Ковальський М.П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Т. 4. — Вип. 2. — С. 261–273; Ковальський М.П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. — 1993. — № 3. — С. 60–63.

⁵¹ Lowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. — Poznań, 1983. — S. 147–148.

⁵² Lowmiański H. Popisy Wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia // Medievalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. — Warszawa, 1960. — S. 426–434.

⁵³ Wyczański A. Przemiany organizacji wielkiej własności ziemskiej w Polsce XV i XVI stulecia (uwagi dyskusyjne) // Społeczeństwo, gospodarka, kultura. Studia ofiarowane Marianowi Małowistowi w czterdziestolecie pracy naukowej. — Warszawa, 1974. — 440 s.

⁵⁴ Ungeheuer M. Stosunki kredytowe z ziemi przemyskiej w połowie XV wieku. — Lwów, 1929. — 178 s.; Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. — Warszawa, 1973. — 439 s.; Mączak A. Pieniądz i społeczeństwo w Rzeczypospolitej XVI–XVII w. // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. — T. XXXVII. — Rok. 1976. — S. 63–85; Rutkowski J. Wokół teorii ustroju feudalnego / Wyboru dokonał, opracował i wstępem poprzedził Jerzy Topolski. — Warszawa, 1982. — 598 s.; Maciejewski M. Wybrane zagadnienia z powszechnej historii gospodarczej czasów nowożytnych. — Wrocław, 1986. — 158 s.; Maciejewski M. Powszechna historia gospodarcza czasów nowożytnych. — Wrocław, 1996. — 224 s.

Привертають увагу праці, в яких висвітлювалися проблеми реконструкції земельних володінь різних груп населення. Зокрема, Л. Поляшевський зробив реконструкцію шляхетського землеволодіння в межах Каліського воєводства у XVI ст.⁵⁵, М. Біскуп — Хелмінського та Мальборського воєводств у другій половині XVI ст.⁵⁶, А. Мицьо — міста Торуня у першій половині XVII ст.⁵⁷ Окремі сюжети даної проблематики стосовно Київського воєводства другої половини XVI — початку XVII ст. зібрані у праці В. Бобінського⁵⁸.

Особливо потрібно вирізнити роботи польських істориків Х. Лашкевича та А. Пошпеха, що є тематично близькими до даного монографічного дослідження і становлять неабиякий науковий інтерес як з огляду на можливість здійснення на їх основі порівняння моделей шляхетського землеволодіння в різних регіонах Речі Посполитої, так і аналізу застосованого істориками дослідницького інструментарію. Так, у монографії Х. Лашкевича⁵⁹ досліджено торговельні операції із земельними володіннями хелмінської шляхти в другій половині XVII ст. Проаналізувавши операції обігу шляхетських земельних володінь в кількісних, цінових та антропологічних вимірах, автор дійшов висновку, що земля у той період ще не набула повною мірою товарного статусу, а обіг маєностей здебільшого відбувався серед вузького кола родичів. А. Пошпех об'єктом свого дослідження⁶⁰ обрав обіг шляхетських земельних володінь у Каліському повіті кінця XVI — середини XVII ст. Аналізуючи зміни, що сталися в структурі землеволодіння каліської шляхти, вчений звернув увагу на дуже виразний регрес дрібношляхетської власності, поступове зростання значення власності шляхти середньої величини та динамічне зміцнення позицій крупної шляхетської власності.

Значний внесок польські вчені зробили в дослідження правових аспектів шляхетського землеволодіння. Приміром, питанням заставного володіння на польському праві присвятив свою монографію Я. Матушевський⁶¹. Можна стверджувати, що вчені-правники Польщі приділяють значну увагу студіям з

⁵⁵ *Polaszewski L.* Własność feudalna w województwie Kaliskim w XVI wieku. — Poznań, 1976. — 57 s.

⁵⁶ *Biskup M.* Rozmieszczenie własności ziemskiej województwa Chełmińskiego i Malborskiego w drugiej połowie XVI w. (mapa i materiały). — Toruń, 1957. — 110 s.

⁵⁷ *Mycio A.* Zadłużenie hipoteczne i obrót nieruchomościami w starym mieście Toruniu w pierwszej połowie XVII wieku. — Toruń, 2003. — 222 s.

⁵⁸ *Bobiński W.* Województwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000. — 559 s.

⁵⁹ *Łaskiewicz H.M.* Dziedzictwo czy towar? Szlachecki handel ziemią w powiecie chełmskim w II połowie XVII wieku. — Lublin, 1998. — 283 s.

⁶⁰ *Pośpiech A.* Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią w przemiany struktury majątkowej w powiecie Kaliskim w latach 1580–1655. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. — 277 s.

⁶¹ *Matuszewski J.S.* Zastaw nieruchomości w polskim prawie ziemskim do końca XV stulecia. Uniwersytet Łódzki, 1979. — 181 s.

історії та еволюції польського права⁶². Окремі праці присвячені дослідженню питань шляхетського землеволодіння на литовсько-руському праві (Я. Адамус, П. Домбровський)⁶³, а також на польському праві періоду середньовіччя і ранньомодерного часу (Б. Лесіньський)⁶⁴. Серед спеціальних праць потрібно виділити монографію Ю. Бардаха⁶⁵, присвячену дослідженню Литовських статутів, а також його дослідження норми про «третизну» у литовському праві⁶⁶. Глибиною висновків відзначається спеціальна розвідка про функціонування правової норми як «зарука» авторства В. Кулісевича⁶⁷.

Важливі висновки щодо теоретичного осмислення процесу формування капіталістичних форм економічних відносин ранньомодерної Європи, а також господарчого перелому у період століття реформ (XVI ст.) на польських землях, які багато в чому стали взірцем для проведення соціально-економічних реформ у ВКЛ, задекларовано у дослідженнях відомого польського історика-економіста Є. Топольського⁶⁸.

Вагомі результати як у більш широкому діапазоні вивчення соціально-економічних процесів у ВКЛ, так і тематично близькі аспекти до питання земельних володінь та великокнязівських пожалувань представлені у серії публікацій білоруських, російських та литовських істориків у науковій періодиці — збірниках, журналах, альманахах⁶⁹. Насамперед слід відзначити

⁶² *Bardach J., Leśniadorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. — Wyd. 5. — Warszawa, 2001. — 667 s.

⁶³ *Adamus J.* Zastaw w prawie Litewskim XV i XVI wieku. — Lwów, 1925. — 141 s.; *Dąbkowski P.* Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. — Lwów, 1916. — 117 s.

⁶⁴ *Lesiński B.* Prawne problemy własności ziemskiej w średniowiecznej Polsce // *Czasopismo prawno-historyczne.* — Т. XXIII. — З. 2. — 1971. — S. 183–205; *Lesiński B.* Wyderek czyli sprzedaż nieruchomości z prawem odkupu w prawie polskim od XV do XVII wieku // *Czasopismo prawno-historyczne.* — Т. XXVIII. — З. 1. — 1976. — S. 19–67; *Lesiński B.* O prawnych formach kredytu w Polsce średniowiecznej // *Czasopismo prawno-historyczne.* — Т. XXXII. — З. 2. — 1980. — S. 187–196.

⁶⁵ *Bardach J.* Statuty litewskie a prawo rzymskie. — Warszawa, 1999. — 158 s.

⁶⁶ *Bardach J.* Trzecizna — część swobodna w litewskim prawie majątkowym XV–XVI wieku // *O dawnej i niedawnej Litwie.* — Poznań, 1988. — S. 120–139.

⁶⁷ *Kulisiewicz W.* Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // *Czasopismo prawno-historyczne.* — 1985. — Т. XXXVII. — З. 2. — S. 123–137; *Kulisiewicz W.* Zaruka (vadum) w prawie litewskim XV–XVII wieku. — Warszawa, 1993.

⁶⁸ *Topolski J.* Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVII w. — Warszawa, — 1987. — 206 s.; *Tegoż.* Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. — Poznań, 2000. — 172 s.

⁶⁹ Див., наприклад: *Хорошкевич А.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // *Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики.* — Рига, 1970. — С. 52–53; *Грицкевич А.П.* Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.) // *Вопросы истории.* — Минск, 1978. — Вып. 5. — С. 94–105; *Грицке-*

напрацювання білоруського метриканта В. Менжинського, які присвячені вивченню документального складу окремих книг Литовської метрики у контексті соціально-економічних процесів у ВКЛ⁷⁰.

У 90-х роках ХХ ст. відбулися певні зрушення у вивченні соціально-економічної історії України доби ВКЛ та Речі Посполитої. Значний вклад у дослідження проблеми формування панівного соціального стану в

вич А.П. Формирование феодального сословия в ВКЛ и его правовые основы (XV–XVI вв.) // Первый Литовский Статут 1529 г. / Материалы Республиканской научной конференции, посвященной 450-летию Первого Статута. — Вильнюс, 1982. — С. 65–73; *Думин С.В.* К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII в. // Советское славяноведение. — 1986. — № 2. — С. 43–57; *Дворниченко А.Ю.* Верховная собственность на землю на территории Украины в историографии // Актуальные проблемы историографии дореволюционной России. — Ижевск, 1992. — С. 27–40; *Дворниченко А.Ю.* Древнерусское наследие и формирование повинностной системы Великого княжества Литовского // Славяно-русские древности. — Вып. 2: Древняя Русь: Новые исследования. — СПб., 1995. — С. 196–204; *Steponavičėnė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. — 2002. — Т. 10. — Р. 9–21; *Степонавичене Л.* Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском Статуте // Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балтистики / Тезисы докладов Международной научной конференции (памяти Анатолия Павловича Непокупного). — М., 2006. — С. 26–27; *Палтаржыцкая Н.М.* Земельныя ўладанні князеў у Мінску (паводле дакументаў XVI–XVIII стст.) // Известия Национальной академии наук Беларуси: Серия гуманитарных наук. — 2012. — № 2. — С. 69–75.

⁷⁰ *Менжинский В.С.* Копийная книга записей метрики Великого княжества Литовского № 25 и история белорусского землевладения первой половины XVI века // Исследования по истории Литовской метрики: Сборник научных трудов Академии наук СССР / Под ред. Пашуто В.Т., Хорошкевич А.Л., Щавелева Н.И. — М., 1989. — Т. II. — 385 с.; *Его же.* Книга записей Литовской Метрики № 13 как исторический источник истории землевладения в Белоруссии в п. п. XVI в. // Исследование по источниковедению истории СССР XIII–XVIII вв.: Сб. ст. — М., 1986. — С. 94–117; *Его же.* Оформление прав на землю в Белоруссии в п. п. XVI в. по материалам книг записей Литовской Метрики // Аграрный строй в феодальной России XV — начала XVIII в.: Сб. ст. — М., 1986. — С. 65–83; *Его же.* Из истории оформления прав на землю в ВКЛ (по материалам книг записей Литовской Метрики // Советское государство и право. — 1987. — № 10. — С. 138–140; *Его же.* Метрыка Вялікага княства Літоўскага як крыніца па гісторыі землеўладання Беларусі (п. п. XVI ст.) // Весці АН БССР: Сер. грам. навук. — 1987. — № 2. — С. 68–75; *Его же.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. — 1987. — № 3. — С. 164–178; *Мянжынскі В., Дзярновіч А.* Шляхта і яе земельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце ў першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў № 12–31 Метрыкі ВКЛ) // *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. I. — Мінськ, 2001. — С. 46–108; *Іх же.* Шляхта, іншыя землеўласнікі і землеўладальнікі ды іхныя земельныя ўладанія ў Берасцейскім, Камянецкім і Кобрынскім паведах у другой палове XV — першай палове XVI ст. (паводле Кнігаў № 12–33 Метрыкі ВКЛ) // *Metričiana: Даследаванні і матэрыялы метрыкі Вялікага княства Літоўскага.* — Т. III. — Мінськ, 2004. — С. 57–196.

українському суспільстві XIV–XVII ст. внесла монографія Н. Яковенко⁷¹ (її популярність вплинула на перевидання праці у 2008 р.), в якій на основі широкого комплексу джерел предметно розкрито генезис тогочасної соціальної еліти, яка монополює володіла політичними, майновими та особистими правами.

Серед праць сучасних дослідників, тематично близько пов'язаних із нашою тематикою, варто виділити доробок А. Гурбика. Так, сучасний український історик детально проаналізував особливості реформування аграрного сектору на українських землях в середині XVI ст. Даючи оцінку суспільній значущості аграрної реформи, автор зазначив, що та частина малоземельних шляхтичів, які не змогли підтвердити свої права на землю та шляхетство, змушені були долучатися до лав українського козацтва⁷². В іншій своїй праці⁷³ А. Гурбик дослідив еволюцію соціально-територіальних спільнот середньовічної України XIV–XVI ст. Серед іншого, він розкрив особливості формування селянських господарств, а також охарактеризував взаємовідносини між шляхтичами та їхніми підданими. Більш пізньому періоду (XVIII ст.) присвячена монографія відомого дослідника О. Гуржій⁷⁴, в якій, однак, вельми цінними є теоретико-методологічні напрацювання, що стосуються питань землеволодіння та землекористування. В іншій роботі О. Гуржій сконцентрував свою увагу на проблемах зародження та генези хутірського господарства на українських землях упродовж XV–XVIII ст. Вчений, зокрема, дійшов висновку про те, що «система хутірського господарства складалася в основному “вільним колонізаційним елементом”, здебільшого позбавленого “панської опіки” і зловживань з боку влади»⁷⁵. Так, опираючись на вкрай бідний фактологічний матеріал (в основному на опубліковані акти з Архіву ЮЗР), О. Гуржій намагається пояснити розвиток індивідуальних малих форм господарювання на землі.

Певні зрушення у справі дослідження економічної тематики доби Ягеллонів сталися з виходом монографії О. Русиної. В одному з розділів книги автор, досліджуючи тенденції економічного розвитку Чернігово-Сіверщини в XIV — початку XVI ст., указала на окремі надання Олександра Ягеллончика на територію означеного регіону⁷⁶. В узагальнюючій праці, що

⁷¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — 416 с.

⁷² Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К., 1997. — 62 с.

⁷³ Гурбик А.О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). — К., 1998. — 318 с.

⁷⁴ Гуржій А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — 135 с.

⁷⁵ Гуржій О. Український хутір XV–XVIII ст. Історичний нарис. — К., 2007. — С. 18.

⁷⁶ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. — К., 1998. — С. 150–152.

вийшла в серії «Україна крізь віки», дослідниця у розділі про економічний розвиток оминула питання земельних пожалувань⁷⁷. У наступній книзі (зібрані разом раніше опубліковані статті) О. Русина також частково зверталася до питання економічного розвитку окремих українських територій литовської доби, зокрема, путивльських волостей⁷⁸.

Сучасний український історик В. Собчук значну увагу приділив дослідженню соціально-економічних та генеалогічних сюжетів шляхетського землеволодіння на території Кременецького повіту Волинського воєводства у XVI ст.⁷⁹ Зокрема, автор у своїй роботі дійшов висновку, що за розмірами маєтків структура приватного шляхетського землеволодіння регіону в цей період характеризувалася надзвичайно високим ступенем концентрації землі в руках окремих шляхетських родин: 8% осіб належало 69,1% поселень повіту. Окремі питання, дотичні до даного монографічного дослідження, були підняті у фахових статтях окремих істориків. Так, процес набуття та захисту земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI — першій половині XVII ст. частково висвітлено у статті С. Ліпініна⁸⁰.

На сьогодні соціально-економічними питаннями активно займається В. Атаманенко, котрий в низці своїх праць, присвячених вивченню та введенню в науковий обіг раніше неопублікованих документів описово-статистичного характеру, проливає світло на соціально-економічну історію Волині XVI–XVII ст.⁸¹

Окремо слід згадати статтю білоруського історика О. Груші, яка тематично близька до піднятих нами проблем⁸². Учений на широкій джерельній базі зробив теоретичне й практичне обґрунтування таких видів земле-

⁷⁷ Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998. — 320 с.

⁷⁸ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., — С. 123.

⁷⁹ Собчук В.Д. Знать Південної Волині на схилі середніх віків. Історико-генеалогічне та історико-географічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2002. — 18 с.

⁸⁰ Ліпінін С.І. Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI — першій половині XVII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 2001. — Вип. 5/6. — Т. 8/9. — С. 224–240.

⁸¹ Див., наприклад: Атаманенко В.П. Описово-статистичні джерела XVI–XVII ст. з історії Ковельщини // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. — Луцьк, 2003. — С. 44–46; Його ж. Описово-статистичні матеріали XVI — першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів Волинського Полісся // Минуле та сучасне Волині та Полісся: історія міст і сіл Західного Полісся. Маневиччина / Матеріали XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції (снт. Маневичини — с. Кукли, 14 квітня 2004 р.). — Луцьк, 2004. — С. 7–11; Його ж. Описи Острозьких історичних пам'яток другої половини XVI — першої половини XVII століття. — К. та ін., 2004. — 384 с. та ін.

⁸² Груша А.І. «И привилъем своим потвердил»: у вытакоу пїсьмовай культуры Вялікага княства Літоўскага // Памяць стагодзьяў на карце Айчыны: Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Федоравіча Спірыдонава. — Мінск, 2007. — С. 198–240.

володіння у ВКЛ, як вотчина та вислуга у їх порівняльному аналізі. О. Груша, спираючись на доробок А. Гуревича⁸³, навів цінні зауваження щодо типологічної близькості литовських вотчини та вислуги до аналогічних форм землеволодіння у середньовічній Англії та Норвегії. Так, англосаксонський фолькланд та норвезький одаль були аналогами литовської вотчини, тоді як бокленд та вейцла були відповідниками литовської вислуги⁸⁴.

Серед литовських дослідників на сьогодні вивченням близьких до нашої теми питань займається Л. Степонавічене. Предметом її зацікавлення є питання функціонування заставного володіння і права у період дії Литовських статутів⁸⁵. Зокрема, автор відзначає, що, порівняно з I ЛС, II ЛС не вніс суттєвих змін у «сутність статутного заставного права», утім прецеденти повсякденного життя були набагато багатші передбачених в кодексах норм⁸⁶.

В останні роки з'явилося кілька монографічних праць, проблемні питання яких частково пов'язані із шляхетським землеволодінням.

Так, об'єктом дослідження у монографії Ю. Михайлюка стало державне управління та місцеве самоврядування на території Черкаського та Канівського староств (Південна Київщина) у період пізнього середньовіччя — раннього нового часу. Детально вивчаючи військову, дипломатичну, судово-адміністративну та господарсько-фіскальну сфери урядування черкаських та канівських намісників/старост/державців, учений указує на посилення процесу формування феодального землеволодіння, починаючи з 30-х років XVI ст. Показовим у твердженнях Ю. Михайлюка є те, що, детально не розглядаючи проблему земельних надань Ягеллонів, він робить надто

⁸³ Гуревич А.Я. Роль королевских пожалований в процессе феодального подчинения английского крестьянства // Средние века. — 1953. — № 4. — С. 59–75; Гуревич А.Я. Англосаксонский фолькланд и древноревежский одаль (опыт сравнительной характеристики феодальных форм землевладения) // Средние века. — 1967. — № 30. — С. 62–82; Гуревич А.Я. Норвежское общество в раннее средневековье: Проблемы социального строя и культуры. — М., 1977. — 337 с.

⁸⁴ Груша А.И. «И привилеєм своим потвердил»: у вытакоу пісьмовай культуры... — С. 204–210.

⁸⁵ Steponavičienė L. Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) // Lietuvos istorijos studijos. 2002. — T. 10. — P. 9–21; Степонавичене Л. Кодифицирование норм залогового права во Втором Литовском Статуте // Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балтистики / Тезисы докладов Международной научной конференции (памяти Анатолия Павловича Непокупного). — М., 2006. — С. 26–27; Степонавичене Л. Некоторые особенности реализации норм залогового права (в эпоху действия Второго Литовского Статута) // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі / Тези доповідей. — К., 2007. — С. 37–40.

⁸⁶ Степонавичене Л. Некоторые особенности реализации норм залогового права (в первые годы действия Второго Литовского Статута) // Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського. — К., 2009. — Т. I. — С. 54–66.

загальні висновки про згубний вплив на розвиток самоврядування у регіоні «поширення пожалувань в мовне чи спадкове володіння шляхті та монастирям окремих дворогосподарств, сіл і цілих волостей»⁸⁷.

Предметом досліджень В. Михайловського стала шляхта Західного Поділля, регіону, що був в орбіті впливів та політичного підпорядкування Корони Польської. Історик, зокрема, беззаперечно констатував те, що подільська шляхта, як і весь тогочасний європейський лицарський стан, служила володарям, у тому числі і Ягеллонам, за землю, бо «головною метою їхньої служби було отримання земельних володінь»⁸⁸. Прикметно, що у монографії В. Михайловського проходить наскрізна ідея про те, що базовою умовою відносин влади і привілейованого стану було служиле землеволодіння останнього⁸⁹ — явище, притаманне більшості держав Європейського континенту у ранньомодерний час. Для нашого дослідження праця принагідна тим, що дає змогу подивитися на різного роду показники, пов'язані із системою земельних надань Ягеллонів шляхті Західного Поділля, і, відповідно, вдаватися до порівняльного аналізу.

Книга І. Ворончук — перше в українській історіографії історико-демографічне дослідження, у якому представлена авторська концепція обрахунку людності на Волині у XVI — першій половині XVII ст. Власне, у монографії на широкій джерельній базі застосовано найсучасніші методики історичної демографії, завдяки чому з'ясовується складний вузол проблем соціальної історії ранньомодерної Волині⁹⁰.

І. Ворончук встановила, що на основі заяв (внесених до актових книг земських та гродських судів Волинського воєводства) про втрату документів на родинні маєтки, у яких також подається перелік втрачених офіційних надань, зокрема, великокнязівські і королівські грамоти, листи і привілеї, пожалувані попереднім поколінням, можна встановити генеалогічну наступність певного роду⁹¹. Для нас важливим у цьому контексті є сам факт переліку великокнязівських привілеїв на земельні пожалування волинської шляхти. Зроблений нами фронтальний перегляд актових книг Волинського воєводства 60-х — початку 70-х років XVI ст. (період правління останнього з Ягеллонів — Сигізмунда II Августа) підтверджує твердження І. Ворончук. Утім, нам так і не вдалося відшукати вписані самі акти великокнязівських пожалувань до таких заяв. Дослідниця також відмітила значимість для

⁸⁷ Михайлюк Ю. Південна Київщина в 60-х рр. XIV — 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування. — Черкаси, 2011. — С. 109.

⁸⁸ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV — 70-х роках XVI ст. — К., 2012. — С. 276, 289.

⁸⁹ Ця теза відображена і у висновках до монографії В. Михайловського (Див.: Михайловський В. Еластична спільнота... — С. 320–323).

⁹⁰ Ворончук І. Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. — К., 2012. — 712 с.

⁹¹ Там само. — С. 49.

шляхти «документів майнового характеру, адже вони становили юридичну підставу її земельної власності і приналежності до шляхетського стану». Такі великокнязівські грамоти й листи на земельні пожалування зберігалися у родинних архівах і передавалися у спадок, адже підтверджували право роду на певну нерухомість⁹². Монографія цінна й тим, що дає змогу простежити наступність землевласницьких позицій певних шляхетських родів, адже хронологічно книга доведена до середини XVII ст.

Підбиваючи підсумок, можна визначити основні тенденції у дослідженні політики земельних надань Ягеллонів на українських землях ВКЛ.

Традиції вивчення економічних аспектів історії ВКЛ заклали вчені литуаністи, праці яких вийшли наприкінці XIX — на початку XX ст. і до сих пір вважаються взірцевими. У подальшому вказана тема не ставала предметом спеціального дослідження, а висвітлювалася спорадично і в контексті політичної, правової та соціальної історії ВКЛ. Більшість тем економічного спрямування та у широкому контексті литуаністичних студій загалом піднімалися окремими авторами паралельно з циклом активізації питань археографії та публікації джерел — Литовської метрики.

Загалом литуаністичні студії та конкретно взяті проблеми у межах цього напряму не мають чітко вираженого національного характеру. Найбільш активно литуаністика розвивається у країнах-спадкоємницях ВКЛ — Білорусі, Литві, Україні, частково Польщі та Росії. Позитивні тенденції спостерігаються у сучасній українській історіографії.

⁹² Там само. — С. 204.

Вадим Арістов

**«Переворот» О.О. Шахматова
в історіографії давньоруського
літописання**

У статті розглядається комплекс обставин, завдяки яким праці О. Шахматова з історії раннього літописання стали класичними і витіснили попередню історіографію. Проаналізовано структуру т. зв. «Шахматовського повороту», тобто, як відбувався процес створення стійкої наукової традиції, заснованої на роботах дослідника. Також розглянуті концептуальні рамки осмислення феномена Шахматова в історіографії, зокрема можливість застосування в даному випадку таких понять, як «наукова школа» і «наукова парадигма».

Ключові слова: *О. Шахматов, летописознание, историографическая традиция.*

В статье рассматривается комплекс обстоятельств, благодаря которым труды А.А. Шахматова по истории раннего летописания стали классическими и вытеснили предшествующую историографию. Проанализирована структура т.н. «шахматовского поворота», т.е. то, как происходил процесс создания устойчивой научной традиции, основанной на работах Шахматова. Также рассмотрены концептуальные рамки осмысления феномена Шахматова в историографии, в частности возможность применения в данном случае таких понятий, как «научная школа» и «научная парадигма».

Ключевые слова: *А.А. Шахматов, летописеведение, историографическая традиция.*

In this article, the author examines the complex of conditions which made possible that the works of Olexiy Shakhmatov became classical and replaced the previous historiography of early Rus' chronicling. The structure of so-called «Shakhmatov's turn», i.e. of how the process of creation of the stable scholarly tradition based on Shakhmatov, is analyzed. The possible conceptual framework for the Shakhmatov's phenomenon is also considered. In particular, it concerns applicability of such notions as «scientific school» and «scientific paradigm».

Keywords: *Olexiy Shakhmatov, Chronicle Studies, scholarly tradition.*

Протягом більш ніж двох століть наукового вивчення киеворуської історії виокремилася галузь, яку часто називають «літописознавство». Вона охоплює різнопланові джерелознавчі дослідження літописних текстів. На сьогодні літописознавство має свій специфічний набір методів, понять та концепцій, більшість з яких сформувалися близько століття тому завдяки російському філологу О.О. Шахматову (1864–1920). Саме його праці у подальшому служили точкою відліку, а студії попередніх учених уявлялися не цілком науковими, недостатньо серйозними, поверховими тощо. Їх використовували доволі обмежено або ж узагалі ігнорували. Така ситуація зберігається донині. Варто твердити про існування шахматівської наукової традиції, що постала в результаті історіографічного «перевороту» і відкрила шлях до фактичного перезавантаження історіографії раннього руського літописання.

У цій статті спробуємо простежити, як і чому стався цей «переворот», як починала складатися шахматівська традиція та в яких концептуальних рамках слід розглядати цей історіографічний феномен.

* * *

Зазвичай дослідники обговорюють зміст шахматівських ідей, але в даному разі ліпше від нього відсторонитися. Одну і ту ж ідею можна подати і як логічний розвиток попередніх студій, і як цілковито незалежний винахід. Фактично Шахматов пішов другим шляхом. Цьому посприяли, по-перше, історіографічна ситуація, в якій він працював, по-друге, його манера роботи й риторика.

Як розвивається історіографія і взагалі наука? Т. Кун у своїй праці «Структура наукових революцій» висував концепцію «нормальної науки» як періоду, коли вчені перебувають у консенсусі щодо базових положень і займаються розробкою окремих питань. Сукупність базових положень («парадигма») задають рамку, в яку повинні вкладатися результати прикладних досліджень. Проте, якщо з'являється низка фактів, що суперечать парадигмі («аномалії»), «нормальна наука» може зазнати кризи. Тоді є імовірність «наукової революції» чи зміни парадигм¹.

Інший опис інтелектуального життя подав Р. Колінз². На думку соціолога, його динаміка зумовлена змінами у просторі уваги, обмеженому в силу закону малих чисел. Посилення конкуренції ідей зумовлює перехід на вищий рівень абстракції та рефлексії, послаблення конкуренції — стагнацію, спад продуктивності і навіть зниження рівня абстракції. Разом з тим, ситуація всередині інтелектуального середовища перебуває під непрямим впливом зовнішніх — соціальних — умов. Радикальні інституційні, політичні та інші

¹ Кун Т. Структура научных революций. — М., 2003. — С. 34–187.

² Collins R. The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change. — Cambridge, Massachusetts–London, 2002. — P. 791–793.

зміни призводять до руйнування простору уваги, а відповідно — розриву в інтелектуальному континуумі. Але як тільки відбувається нове перегрупування простору уваги, інтелектуальне життя стає більш рутинним.

Спостереження над історіографією літописання XIX ст. добре ілюструють думку про циклічність розвитку науки і дозволяють окреслити деякі аспекти циклів саме на історіографічному матеріалі. Проте, якщо Кун аналізував зрушення у науці як наслідок якісних змін і «аномалій» (відкриття нових фактів, поява нового підходу тощо), нам хотілося б, за Колінзом, наголосити на кількісних, соціологічних, параметрах розвитку науки. Збіг якісних змін і сприятливих соціологічних обставин призводить до особливої успішності нових теорій. Вони виникають або в ході першого вдалого пояснення предмета, або після «забуття» попередньої історіографії.

Початок циклу становить період недослідженості або слабкої дослідженості певної теми. Тоді тільки починає формуватися історіографічний фонд цієї теми. Другий — зрілий — період характеризується жвавою дискусією, зіткненням основних поглядів на проблему, що виробилися на початковому етапі. Далі слідує кінець циклу — період передослідженості. Тоді історіографічний фонд настільки великий, що критичний огляд усіх поглядів попередників починає домінувати над власне роботою з джерелами. Ресурси старих концепцій і систем аргументацій вичерпані, але є перспективи для нових.

Саме у такій ситуації стара історіографія починає «заважати». Її треба «забути» чи зробити жорстку селекцію кількох авторитетів. Після такого «перезавантаження» можна знову досліджувати предмет ніби заново. Не біда, що багато ідей і концепцій будуть перевинайдені. Це вже буде новий історіографічний цикл. Його початковий і кінцевий періоди — найсприятливіший час для появи нової теорії.

Можна підозрювати, що ідеї Шахматова не мали б такого успіху, якби він висловив їх у середині XIX ст. Тоді студії над давньоруським літописанням переживали зрілий період свого першого історіографічного циклу. Іншою була ситуація наприкінці століття. Ще з його другої половини вчені один за одним скаржилися на надто великий обсяг літератури, якою обросло ледь не кожне питання літописознавства. Стандартними були фрази на кшталт: «про літописання написано уже дуже багато» або «немає настільки добре вивченого питання нашої давньої історії, ніж це». Відчувалася певна «втома» безліч разів переказувати довгі давні суперечки. «Забуття» історіографії стояло на часі. Це й сталося після публікації основних праць Шахматова і приходу до науки нового покоління дослідників.

Як зазначав А.Г. Кузьмін, літописознавство в останній чверті XIX ст. переживало кризу, зумовлену відсутністю перспектив³. Частина вчених

³ Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. — М., 1977. — С. 33–34.

(наприклад, М.О. Коялович), за спостереженням Кузьміна, вбачала вихід у поверненні до старих авторитетів, як-то М.С. Соловйов чи навіть А.Л. Шльоцер⁴. Йшлося про те, щоб крайньому розкладанню літопису на різні складові протиставити «восстановление хотя некоторой ее цельности»⁵. Пишучи про спільну основу літопису⁶, Коялович мав «явно иной взгляд на характер летописания: оно представлялось ему не рекой, вобравшей в себя множество ручьев, а деревом, идущим от одного корня»⁷.

Взагалі, європейська філософія і наука від часів кризи позитивізму періодично переживала різні «повернення» або «повороти» («до Канта», «до Маркса» тощо). Ще за життя Шахматова і до сьогодні його проекти іноді намагаються не зовсім коректно представити «поверненням до Шльоцера». В усякому разі, це було відмежування від чинної (тобто вже «старої») історіографії. Це суголосно думці Куна, що наука розвивається не «до» (істини, найкращого рішення), а «від»: від актуальної концепції, від панівної теорії⁸. Нові ідеї виникають як заперечення, антитеза до вже існуючих, актуальних на даний момент. Погляди «попередників наших попередників» — лише один з ресурсів заперечення. Справжнє «повернення» відбувається рідко. Ця метафора радше легітимує нове, а точніше «інше».

Шахматов «затьмарив» попередню історіографію давньоруського літописання. Причини цього звичайно вбачають у якісно новому/«вищому» рівні праць Шахматова у порівнянні зі його попередниками. Не дискутуючи тут виправданість цього (не настільки очевидного, як здавалося б) твердження, спробуємо навести й інші пояснення вказаного феномена.

Майже одразу після виходу у 1908 р. книга «Разыскания о древнейших русских летописных сводах» стала класикою жанру і почала активно використовуватися, як основна праця з літописання. Вона зайняла перше місце серед рекомендованої літератури з давньоруських джерел, потіснивши попередніх «класиків»⁹. Шахматівське дослідження, як зразок реконструкції

⁴ Там же.

⁵ Коялович М.О. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. — Изд. 3-е. — СПб., 1901. — С. 15.

⁶ Там же. — С. 18-19.

⁷ Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания. — С. 33.

⁸ Кун Т. Структура научных революций. — С. 219–222.

⁹ Напр., див.: Перетц В.Н. Из лекций по истории древнерусской литературы. — Ч. 1: Древнейший период (11–13 вв.). — К., 1914. — С. 272–273. Тут заувага: «центральный вопросом при изучении летописи, является вопрос об ее древнейших сводах, над восстановлением которых трудился академик Шахматов» (С. 278). Далі (С. 278–282) наведено короткий переказ історії раннього літописання цілком за Шахматовим.

Пор.: Лейбович Л.И. Сводная летопись, составленная по всем изданным спискам летописи. — Вып. 1: Повесть временных лет. — СПб., 1876. — С. XXXIV–XXXIX. Тут наведено вичерпний список літератури питання без надання явної переваги одним працям над іншими.

джерел і встановлення залежності між ними наводив у своїй «Методології історії» О.С. Лаппо-Данилевський¹⁰.

Як відзначав В.М. Істрін, «высказанные им (Шахматовим. — В.А.) взгляды обыкновенно принимаются как исходный пункт для дальнейшего развития и построения, а в общих «Историях литературы» страницы, посвященные Летописи, представляют обычно простое изложение общего построения А.А. истории древнерусского летописания»¹¹. Характерно, що й одна з перших зарубіжних праць з руського літописання, написаних після виходу публікацій Шахматова, являла собою короткий переказ положень «Разысканий»¹².

Яке ж уявлення про літописознавство міг отримати читач «Разысканий» або тематичних посібників? Він би побачив суттєву перевагу Шахматова, працями якого базова література з теми ледь не вичерпувалася.

Головною вимогою до вченого, поряд з ознайомленням зі всією попередньою літературою питання, є відображення її у власному тексті через систему посилань. В ідеалі вчений не тільки вміщує відомості про роботи колег, а й викладає всю генеалогію своїх ідей. В іншому разі читач ризикує не дізнатися про більш ранні дослідження (принаймні, без труднощів і спеціальних розшуків) або не звернути увагу на їхнє існування і важливість. Саме цим «іншим разом» і є випадок Шахматова. Найважливіші його праці не перевантажені посиланнями, хоча з історіографією вчений, безсумнівно, був знайомий. Показові слова з його першої великої мовознавчої праці: «Я не счел удобным включить в этот труд указаний на историю предмета и вообще избегал всякой полемики, как с отжившими, так и с существующими воззрениями на исследуемые явления»¹³. Те саме спостерігається і в його літописознавчих працях. Наприклад, говорячи про необхідність відповісти на Питання про співвідношення початкових частин двох редакцій Новгородського Першого літопису, Шахматов пише: «Исследователи отвечали на вопрос, что именно заключалось в начальной части Синод. сп., различно. Здесь не место излагать все эти мнения: отсылаю интересующихся литературою предмета к исследованию И.П. Сенигова [...]»¹⁴. Помітне певне нехтування «літературою предмету», яка, очевидно, має значення тільки для «интересующихся».

¹⁰ *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории. — Вып. 1. — Петроград, 1923. — С. 203, 214, 216, 219–220.

¹¹ *Истрин В.М.* А.А. Шахматов как ученый // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — С. 28.

¹² Forbes N. The composition of the earlier Russian chronicles // *The Slavonic review*. — Vol. 1. — № 1. — 1922. — P. 74–85.

¹³ *Шахматов А.А.* Исследования в области русской фонетики. — Варшава, 1893. — С. 1–2.

¹⁴ *Шахматов А.А.* О Начальном Киевском летописном своде // ЧОИДР. — 1897. — 1897 г. — Кн. 3. — С. 3.

Самого Шахматова, здається, переймало не стільки з'ясування «історіографічної ситуації», скільки власне дослідження, начебто незалежне від неї. Вибачення вченого виглядають дещо наївно: «Поразительно мало сделано еще для изучения великорусских говоров, но, должен признаться, что я в этом исследовании не успел воспользоваться даже всем тем, что напечатано»¹⁵. Нарешті, у передмові до «Разысканий» читаємо чергове вибачення: «я не снабдил своего труда достаточным количеством ссылок на предшествующих исследователей. Перечитывая их труды во время печатания моей работы, я заметил, что в некоторых местах я высказываю положения, уже обнаруженные раньше, а в других — я не обратил внимания на противоречащие моим утверждениям мнения»¹⁶. Отже, уважно перечитати праці попередників Шахматов вирішив тільки після завершення свого твору. Ця позиція навряд чи була «злим умислом». У листі 1909 р. до Б.М. Ляпунова вчений визнавав, що не вміє «излагать с достаточной обстоятельностью те или другие научные положения; это зависит от лени; мне скучно справляться относительно того, что я раньше говорил и что говорили другие, я излагаю обыкновенно только свои последние мнения»¹⁷.

У літописознавчих текстах Шахматова нечасто і, як правило, мимохиті згадані його старші колеги. Не варто надавати зайвої уваги етикетним вказівкам на попередників у передмові до «Разысканий»¹⁸. Лише в окремих випадках або у спеціальних працях вчений безпосередньо «розбирав» своїх опонентів¹⁹ або відносно детально характеризував історіографію вузьких питань²⁰. Та й у цих випадках він сам робив акцент на науковості своїх робіт у порівнянні з менш науковими працями його попередників²¹.

Загалом, Шахматов не старався демонструвати генеалогію своїх ідей і відкрито відмежовувався від попередньої історіографічної традиції. Результатом цього міг бути специфічний вплив його праць навіть на підготовленого читача. Могло складатися враження, що спадок попередників академіка

¹⁵ Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики. — С. 1.

¹⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. VIII–IX.

¹⁷ Робинсон М.А. Эпистолярное наследие академика А.А. Шахматова // Археографический ежегодник за 1973 г. — М., 1974. — С. 231.

¹⁸ Шахматов А.А. Разыскания... — С. III–IV.

¹⁹ Шахматов А.А. Разбор сочинения И.А. Тихомирова «Обозрение летописных сводов Руси северо-восточной» // Отчет о сороковом присуждении наград графа Уварова. — СПб., 1899. — С. 103–236; Шахматов А.А. Отзыв о сочинении: Eugen Scerkin «Zur Nestorfrage» // Шахматов А.А. История русского летописания. — СПб., 2003. — С. 137–145.

²⁰ Шахматов А.А. Корсунская легенда о крещении Владимира. Оттиск из Сборника статей в честь В.И. Ламанского. — СПб., 1906. — С. 10–15; Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // ИОРЯС. — Т. XIII. — Кн. 1. — СПб., 1908. — С. 16–18.

²¹ Шахматов А.А. Разыскания... — С. V. Тут — про М.И. Костомарова.

немає уже особливої цінності, оскільки не вплинув на нього. Незалежно від того, була перервність у дисципліні, чи ні, сам по собі візуальний ефект створював її. І чи випадково, що усі праці, які закладають нові теорії, зазвичай не дуже багаті посиланнями і нечасто розкривають читачеві «кухню» появи висловлених там ідей?

Позірна неувага і водночас добра орієнтація в історіографії оберталися тим, що Шахматов часто використовував висловлені раніше ідеї як свої. Проте, нерідко він це визнавав, як-от у дослідженні російської фонетики 1893 р.: «...считаю необходимым просить Ф.Ф. Фортунатова извинить меня за то, что, повторяя высказанные впервые им положения, я иной раз не ссылаюсь на него; но мысли Фортунатова становятся понемногу общим достоянием, благодаря ученикам его, которые не могут хранить под спудом всего того, что знают из устных бесед и из лекций своего учителя»²².

Те саме спостерігається у працях з літописання. Шахматов не прагнув продемонструвати, фактично приховував генеалогію своїх ідей. Іноді посилання на першість попередників у тому чи іншому питанні суттєво «спізнювалися». Так, уже близько десяти років експлуатуючи ідею про початковий літопис, не розбитий по роках, Шахматов тільки у 1908 р. залишив у примітці куцу згадку про її походження: «Мысль о том, что первоначальная летопись была расположена раньше не по годам, не новая. Ср. ее у Н.П. Ламбина и С.М. Соловьева»²³.

Майстерність «освоювати» чужі ідеї була одним з факторів неуваги до попередньої історіографії. Використовуючи чужі в основі ідеї, моделі, спостереження, Шахматов рідко копіював їх, радше творчо обробляв, розвивав у контексті власних гіпотез. Внаслідок цього вони вже здавалися цілком «своїми», висновки — самостійними, а сам вчений — новатором.

Із цим пов'язана ще одна риса Шахматова — уміння швидко підхоплювати зародки ідей і розвивати та адаптувати до своїх синтетичних побудов. За спостереженням С.В. Чіркова, у шахматівському розборі творів І.О. Тихомирова трапляються кілька зауваг щодо методів роботи останнього, майже дослівно запозичені з розбору Тихомирова Пресняковим. Крім того, порівнюючи текст Преснякова з пізнішими текстами Шахматова, не можна не помітити навряд чи випадкові збіги у формулюваннях, метафорах і змісті методологічних ремарок. Між тим, визнаючи справедливими думки Преснякова «загалом», Шахматов заявляв про помилковість конкретних побудов²⁴. Дуже швидко підхопивши ідеї Преснякова, Шахматов розвивав їх і уже критикував колегу за недосконалість деяких висновків.

²² Шахматов А.А. Исследования в области русской фонетики. — С. 1–2.

²³ Шахматов А.А. Разыскания... — С. 97.

²⁴ Чирков С.В. А.А. Шахматов и А.Е. Пресняков (по материалам архива А.Е. Преснякова) // Исторические записки. — Т. 88. — М., 1971. — С. 386.

Таким чином, специфічна манера роботи і риторика Шахматова вплинули на формування образу вченого — засновника «справді наукового» вивчення літописання. Уявлення про розрив з попередньою традицією, яке могло впливати з текстів Шахматова, перетворилося на реальний розрив в історіографії.

* * *

Чому шахматівські ідеї з історії раннього літописання і дослідницька практика виявилися настільки конкурентоздатними? Ранні прихильники Шахматова, як-от М.Д. Присьолков та В. Пархоменко, у листах до академіка писали, що повністю залежать від нього, покладаються на його праці як на фундамент, «настільну книгу», та навіть полемізуючи, все одно виходять з його ж «изысканий»²⁵. Необхідний панегіричний тон не усуває факту: ще не знаючи близько автора, вони вже перебували під величезним враженням від його праць, причому, не тільки від самого змісту, а й форми. Дослідження Шахматова, отже, містили принаду, яка штовхала, особливо молодих учених, слідувати його поглядам.

Коротко викладаючи шахматівську схему походження індоєвропейців, слов'ян і російського народу, Ф.П. Філін дає таку характеристику її академічній долі: «Смелая и всеобъемлющая концепция А.А. Шахматова уже при его жизни вызвала много возражений, но научный авторитет ее создателя был настолько высок, что в вузовском преподавании она безраздельно господствовала в течении многих лет. Такой успех был обусловлен и тем, что критики А.А. Шахматова не могли противопоставить этой гипотезе свои концепции, которые бы сумели равноценно заменить ее»²⁶.

Майже те саме можна сказати і про історію літописання. Побудови опонентів і попередників Шахматова були або занадто уривчастими, або занадто завершеними. Перше не давало досліднику-користувачу достатнього ґрунту, а друге не давало простору для власних знахідок. Натомість побудови академіка були одночасно і всеохопними, і не цілком вичерпними.

Шахматов прагнув давати загальну картину того чи іншого явища, чи-то давньоруської мови, чи-то літописання. «Суцільний аналіз і суцільне узагальнення»²⁷, що забезпечувалися широким знанням матеріалу, створювали ефект «енциклопедичності». Величезна кількість прикладів і деталей, наведених у його працях створювала враження «точності» і «науковості» порівняно з працями авторів, котрі обмежувалися більш загальними твердженнями.

²⁵ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — СПб., 2011. — С. 307–314.

²⁶ *Филин Ф.П.* Проблемы славянского этногенеза в трудах А.А. Шахматова // Известия Академии наук СССР: Серия литературы и языка. — 1964. — Т. XXIII. — Вып. 3. — С. 200.

²⁷ *Лихачев Д.С.* Шахматов как исследователь русского летописания // А.А. Шахматов 1864–1920. — М.–Л., 1947. — С. 267–268.

нями (хоч і заснованими на аналізі тих самих деталей). До речі, детальність дослідження К.М. Бестужева-Рюміна дала привід сучаснику Шахматова теж вважати його серйознішим, ніж усі попередні: «благодаря этому (работе Бестужева-Рюмина. — В.А.) наши взгляды на древнее летописание основываются не на предположениях, а на точных данных»²⁸.

Свого часу Істрін тонко підмітив взаємозалежність положень у шахматівських схемах літописання: «А.А. Шахматов дал своеобразную картину сложения и истории русского летописания, в которой один вывод неминусом следует за другим. Кто признает существование «Древнейшего свода» в таком именно виде, в каком его рисует автор, и кто согласится с ним во взгляде на происхождение и характер Новгородской I летописи, тот должен будет признавать и существование «Начального свода», хотя бы и не соглашался с ним в некоторых частностях как относительно времени его составления (1095 г.), так и относительно способа»²⁹.

Разом з тим, Шахматов не давав єдиної чіткої концепції, а скоріше набір взаємопов'язаних концепцій, які перетікали одна у іншу і використовували ряд спільних положень та ідей, розвинутих на єдиній методологічній основі. Ця недоконаність спонукала читача до «домислювання», отже, в рамках поглядів Шахматова давала простір для власних суджень. Саме так інший дослідник включався у процес формування нових значень «по-шахматівському». Оскільки Шахматов наочно, до деталей, демонстрував, як слід поводитись з матеріалом, іншому досліднику тільки й залишалося, як у спорті, вправно скопіювати рухи тренера.

З іншого боку, Шахматов подавав у своїх працях настільки багато складно переплетених припущень, фактів і спостережень, що легше було прийняти основні положення його на віру, ніж розбиратися у всіх тонкощах його аргументів. Простіше було створити для себе «полегшену версію», ніж відтворити в усій повноті його уявлення.

Дослідження Шахматова виглядали ефектно і привертали увагу незалежно від ставлення до них. Істрін згадував: «всех поражала новизна постановки самого способа исследования русского летописания, все удивлялись остроумным комбинациям и заключениям автора по ряду интереснейших вопросов в области летописания, но все взгляды автора или принимались на веру, или, в крайнем случае, сопровождалось замечаниям в роде того, какое сделал А.Е. Пресняков...» («всегда будет значительным элементом выводов гипотетических...»)³⁰. Ключові слова — «принимались на веру». Основне, на нашу думку, не те, який статус присвоювали колеги побудовам

²⁸ Филевич И. История Древней Руси. — Т. 1: Территория и население. — Варшава, 1896. — С. 356.

²⁹ Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания (начало) // ИОРЯС. — 1921. — Т. XXVI. — Петроград, 1923. — С. 80.

³⁰ Там же. — С. 47.

Шахматова (твердих висновків чи довільних припущень), а те, чи використовували вони їх у власних дослідженнях.

Вже за життя Шахматова намітилася два варіанти ставлення до його праць: або загалом прийняти, або цілком відкинути. Обрати третій шлях — конструктивної критики — було важко. «Захист» від критики забезпечувало те, що студії Шахматова, здавалося, не завершуються ніколи. В одному з листів до Шахматова кінця 1890-х років Істрін дорікав йому за те, що в нього є «странная манера в апреле отказываться от того, что сказано в марте». А це «представляет большую трудность как для усвоения, так, в особенности, для критических замечаний»³¹. Пізніше, по смерті Шахматова, Істрін писав: «появившиеся одна за другой статьи автора по вопросам летописания приучили исследователей к мысли, что взгляды автора еще не установились окончательно, что процесс его творчества еще продолжается, и что каждая следующая статья будет вносить новые данные в прежние положения»³². До того ж, «обнаруживаемое Шахматовым изумительное знание летописного материала и необыкновенное его умение владеть им невольно удерживали многих от попыток подвергнуть подробному разбору его исследования»³³.

Ці слова добре ілюструють огляди шахматівських статей М.С. Грушевським. В одному з них (з приводу першої спеціальності статті про Пзв) вчений писав: «поки автор не розвинув перед нами цілої своєї теорії що до генези нашого літописання, було-б завчасу запускатись в її оцінку чи критику»³⁴. Та сама думка простежується й в інших його оглядах³⁵. Істрін висловлював Шахматову застереження, що через фрагментарність і нестій-

³¹ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей. — С. 280.

³² *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания. — С. 47.

³³ Там же. — С. 48.

³⁴ *Грушевський М.С.* [Рец]: *А.А. Шахматов.* О Начальном Киевском летописном своде I-III, Москва, 1897, ст. 58; *А.А. Шахматов.* Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись (ИОРЯС, 1897, Кн. 3); *А.А. Шахматов.* Житие Антония и Печерская летопись (ЖМНП, 1898, III); *Ščepkin E.* Zur Nestorfrage (Archiv fuer Slavische Philologie, 1897, T. XIX, с. 498–554); *А.А. Шахматов* — Отзыв о сочинении: *E. Ščepkin* Zur Nestorfrage (ИОРЯС, 1898, I, с. 116–130); *Н.И. Петров* — Подлинность поучений преп. Феодосия Печерского о питии и чашах тропарных и о казнях божих (ib. 1897, III, с. 783–5); *Д.И. Абрамович* — К вопросу об источниках Несторова Жития преподобного Феодосия Печерского (ib. 1898, I, с. 243–6); *Д.И. Абрамович* — Несколько слов в дополнение к исследованию *А.А. Шахматова* «Киево-Печерский Патерик и Печерская летопись» (ib. 1898, II, с. 536–40) // ЗНТШ. — Т. 25. — Львів, 1898. — С. 9.

³⁵ *Грушевський М.С.* [Рец]: *Шахматов А.А.* Исходная точка летосчисления «Повести временных лет» (ЖМНП, 1897, III, с. 217–222); Хронология древнейших русских летописных сводов (ibid. 1897, IV, 463–482) // ЗНТШ. Т. 21. — Львів, 1898. — С. 6–7; *Грушевський М.С.* [Рец]: *А.А. Шахматов* — Начальный летописный свод и его источники (Юбилейный сборник *В.Ф. Миллера*, 1900, ст. 1–9, 4) // ЗНТШ. — Т. 11. — Кн. 2. — Львів, 1901. — С. 3.

кість висновків «можно опасаться, что долгое время Ваши выводы не войдут в достояние науки»³⁶. Як виявилось, це була одна з причин успіху.

Багатство на гіпотези й здогади, незавершеність та навіть внутрішня суперечливість текстів Шахматова забезпечували можливість віднайти в них достатньо матеріалу для різних, часто конкурентних, побудов дослідників. Незважаючи на взаємозв'язок шахматівських тверджень, вони були досить самостійні, щоб розробляти їх окремо. Зберігаючи основу шахматівської схеми (схем), можна було редукувати одні її ланки і розвинути інші.

Навіть найближчий послідовник академіка Присьолков, вибудовуючи своє бачення історії літописання на основі шахматівського, модифікував певні його положення та додав свої ідеї³⁷. Це дало можливість в подальшому критикувати Присьолкова, порівнюючи з тим же Шахматовим. Тобто, не виходячи за межі Шахматова, можна було творити нові ідеї і провадити наукову дискусію.

У цьому плані Шахматов нагадає «засновників дискурсивності» М. Фуко. Такі люди «є авторами не тільки своїх творів, своїх книг. Вони створили дещо більше: можливість і правило формування інших текстів»³⁸; «вони зробили можливим не тільки якість число аналогій, вони зробили однаково можливим і деяке число відмінностей»³⁹.

* * *

Оскільки образ Шахматова в історіографії склався ретроспективно, важливо розібратися, як колеги сприймали літописознавчі здобутки вченого у «свій час», ще не знаючи про його майбутній успіх. Для початку слід нагадати, що Шахматова сучасники знали передусім як видатного лінгвіста (що видно на прикладі статей у присвяченому йому збірнику ИОРЯС за 1920 р.). Шахматов-літописознавець стояв на другому місці. Пізніше ситуація змінювалась: його студії над літописами набували все більшої ваги.

Зайнявшись наукою з гімназичних років, Шахматов одразу привернув увагу наукової громадськості. Праці з лінгвістики швидко принесли визнання. Але у сфері вивчення раннього літописання його довго не сприймали за «нового» чи «іншого». Більше того, дехто з колег Шахматова спершу сприймав його за прямого продовжувача старих або просто панівних наукових течій. Так, Д.І. Абрамович у 1899 р. «не помічав» нічого нового у поглядах Шахматова на характер літописів, зокрема, ПВЛ. Він писав: «Высказанное еще в 1820 г. Строевым, это мнение (на Початковий літопис як

³⁶ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей. — С. 280.

³⁷ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. — Л., 1940. — С. 44–45.

³⁸ *Фуко М.* Что такое автор? // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Пер. с франц. — М., 1996. — С. 31.

³⁹ Там же. — С. 32.

звід/збірник. — В.А.) вполне подтвердилось учеными наблюдениями Погодина, Соловьева, Срезневского, Беляева, М.И. Сухомлинова, Бестужева-Рюмина, Костомарова, В.О. Ключевского, А.А. Шахматова, St. Srkulj'я, Е.Н. Щепкина, М. Грушевского, С.Ф. Платонова и др. **Самыми типичными** (выделено нами. — В.А.) выразителями такого взгляда являются покойные Костомаров и Бестужев-Рюмин, а в наше время — акад. А.А. Шахматов»⁴⁰.

На думку В.В. Завитневича, «со стороны преследуемой наукой задачи г. Шахматов ничего нового не вводит. Не давал он ничего принципиально нового и в методологическом отношении; но зато в смысле применения раньше практиковавшегося научного приема (розкладання зводів на складові частини і пошук першоджерел. — В.А.) на практике он проявил некоторое своеобразие...»⁴¹.

У праці з історії літератури Є.В. Петухова Шахматов зображений «выдающимся» продовжувачем традицій Шльоцера, Строева, Срезневського, Сухомлінова, Костомарова, Бестужева-Рюміна та носієм старих ідей і підходів⁴². Навіть М.С. Грушевський, котрий одним з перших відзначив неординарність відкриттів Шахматова, бачив його роль у відновленні студій над раннім літописанням, поверненні до традиції визначних праць 1860-х років (а не відході від них)⁴³.

Після смерті Шахматова, природно, стали більше писати про методологічне і концептуальне новаторство академіка, але «новизна» була нерідко категорією негативною. Так, за словами В.М. Істріна, «история нашего древнейшего летописания должна изображаться иначе, чем ее строит А.А. Шахматов. В этом изображении во многом придется **вернуться к старым мыслям** (выделено нами. — В.А.), высказанным в свое время различными исследователями, и внести лишь результаты исследования вновь привлеченных памятников»⁴⁴.

Ще вагоміша особливість реакції сучасників на Шахматова стосується статусу його гіпотез. Якщо сам учений подавав свої дослідження як «справді наукові», то в очах найбільш фахових колег по цеху його студії виглядали протилежно. Це яскраво виражено уже в відгуку О.І. Соболевського на його

⁴⁰ *Абрамович Д.И.* К вопросу об объеме и характере литературной деятельности Нестора Летописца // Труды 11-го Археологического съезда в Киеве 1899. — Т. 2. — Отделение 2. — М., 1902. — С. 24.

⁴¹ *Завитневич В.З.* [Рец.] Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб. 1913 // Труды Киевской Духовной академии. 1914 г. Апрель. — К., 1914. — С. 629–630.

⁴² *Петухов Е.В.* Русская литература. Исторический обзор главнейших литературных явлений древнего и нового периода. Древний период. — 3-е изд. — Петроград, 1916. — С. 20.

⁴³ *Грушевський М.С.* [Рец]: А.А. Шахматов. О Начальном Киевском летописном своде I–III... — С. 10; *Грушевський М.С.* Найдавніша київська літопись. — С. 581–582.

⁴⁴ *Істрин В.М.* Замечания о начале русского летописания. — С. 80.

магістерське дослідження з фонетики: «Автор не доказывает, не объясняет, а как бы изрекает. Читатель находит у него аксиому, не требующую доказательств и ясную саму по себе...»⁴⁵.

Приблизно те саме враження, хоч і пом'якшене, Істрін залишив у статті в пам'ять про Шахматова за більш, ніж двадцять років потому: «...его изложение было по преимуществу догматическим и, так сказать, властным, подобно тому, как и устная его речь, при всей его мягкости, была обыкновенно и догматична и авторитетна»⁴⁶.

Тихомиров, більше відомий як жертва критики Шахматова, спершу сам писав рецензію на його статтю про Пзв⁴⁷. Розбираючи окремі положення Шахматова щодо історії новгородського літописання у XII–XIII ст., Тихомиров нерідко оцінював їх як «довільні» або безпідставні. Зокрема, він вказував: «мы думали найти в настоящем труде веские доказательства насчет всего вышеизложенного; но, к сожалению, обо всех этих сомнительных вопросах говорится, как о не требующих доказательства, все приводится в виде неоспоримых истин. Для нас, по крайней мере, и после исследования г. Шахматова эти вопросы остаются такими же спорными, как и прежде» (йшлося про початкову історію новгородського літописання)⁴⁸. Парадоксально, саме те, що гіпотези подавались як істини, створило у пізніших читачів Шахматова враження, що це й справді істини.

Зміст закидів Істріна і Тихомирова фактично повторено фахівцями, що працювали уже після виходу «Разысканий». Так, Є.В. Петухов, визнаючи Шахматова «видатним», називав його основні текстологічні концепції «домислами». Він пише: «следя за этими соображениями исследователя, мы находимся пока только в области весьма остроумных и правдоподобных, но все таки теоретических построений, и впервые становимся на прочную почву интересных для историка литературы фактов лишь в “Повести временных лет”, являющейся непосредственным результатом “Начального Киевского свода”»⁴⁹; «принимая в соображение указанные выводы из исследования Шахматова, приходится однако же стоять на почве лишь “Повести временных лет” и только на этой фактической основе наблюдать состав нашей старой летописи»⁵⁰.

У працях, написаних уже по смерті Шахматова, Істрін вважав його висновки про вставки у статтях ПВЛ другої половини X — першої половини

⁴⁵ Рец. О. Соболевського на: *Шахматов А.А.* Исследования в области русской фонетики. — Варшава, 1893 // РНБ. ВР. — Ф. 846 (Алексей Александрович Шахматов). — Спр. 12: О А.А. Шахматове [1875–1925]. — Арк. 68.

⁴⁶ *Истрин В.М.* А.А. Шахматов как ученый. — С. 36.

⁴⁷ *Тихомиров И.А.* Рец. на: *Шахматов А.А.* О начальном Киевском летописном своде // ЖМНП. — Ноябрь. — СПб., 1897. — С. 495.

⁴⁸ Там же. — С. 489.

⁴⁹ *Петухов Е.В.* Русская литература. — С. 22.

⁵⁰ Там же. — С. 23.

ХІ ст. натягнутими, а то й взагалі безпідставними⁵¹, обґрунтованими «общими соображениями, которые, конечно, не будучи подкреплены документально, вызывают возражения»⁵². Він звинувачував Шахматова у зайвому ускладненні історії багатьох фрагментів літопису і віднаходженні суперечностей на пустому місці. «Если ко всему рассказу подойти просто, то не найдем никакого противоречия», — коментував Істрін аналіз Шахматовим статті 968 р⁵³. Докоряв також за претензію на знання логіки авторів гіпотетичних творів, вважаючи, що «нельзя летописцу предписывать, чтобы он следовал нашему плану»⁵⁴.

Його загальне враження від методики виділення вставок було таким: «мы видели, что во всех разобранных примерах исходным пунктом для признания той или другой вставки является исключительно субъективное понимание каждого отдельного летописного рассказа. Но такое субъективное понимание текста, соединенное с особенным стремлением видеть в чуть ли не на всякой странице позднейшую вставку, естественно вызывает на возражение, и мы видели, что во всех случаях нет никаких оснований видеть какие-либо противоречия, которые указывали бы на наличие позднейших вставок»⁵⁵.

Чи не найгостріше висловлювався В.В. Завитневич, звинувачуючи Шахматова у формалізмі: «на основании... чисто формальных соображений можно получить только то, что исследователю “кажется”, что он “думает”, что он находит “вероятным”, “правдоподобным”; но нельзя добыть истины твердоустановленной, очевидной, несомненной»⁵⁶. На думку київського вченого, гіпотези і здогади «должны покоиться на одном общем логическом законе, законе достаточного основания»; «вне этого закона действуют только чистый произвол и необузданная фантазия»⁵⁷. У підсумку Завитневич діагностував у Шахматова та (похідного від нього) Присьолкова заміну наукової істини «бредом досужей фантазии»⁵⁸.

Зрештою, противником ідей Шахматова був і його молодший сучасник Бугославський. Він сумнівався у можливостях реконструкції незбережених зводів, заперечував шахматівську методологію (через суб'єктивність, гіпотетичність, невинуваті уявлення про літописців, некоректну роботу зі

⁵¹ *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания. — С. 51–65.

⁵² Там же. — С. 56.

⁵³ Там же. — С. 53–54.

⁵⁴ Там же. — С. 55–56.

⁵⁵ Там же. — С. 60–61.

⁵⁶ *Завитневич В.З.* [Рец.] Приселков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. — С. 635.

⁵⁷ Там же. — С. 637.

⁵⁸ Там же. — С. 651.

списками) та дослідницьку програму⁵⁹. Бугославський єдино реальною метою бачив відтворення первісного тексту ПВЛ на основі порівняння всіх її списків (що й намагався зробити сам). Судження Шахматова про передісторію ПВЛ він вважав недоцільними і необґрунтованими.

Чи не найгостріша критика на адресу Шахматова, так само посмертно, надійшла від польського лінгвіста О. Брюкнера⁶⁰. Він відкрито називав Шахматова «фантазером» і відкидав побудови вченого, засновані на унікальних повідомленнях пізніх (тобто усіх, крім ПВЛ) руських літописів, які вважав вигадками книжників, а також Яна Длугоша. Для Брюкнера ПВЛ — єдине вмістилище початкового літописання⁶¹.

Третьою і останньою особливістю сприйняття Шахматова сучасниками, яку тут розглянемо, було прийняття шахматівських «правил гри» навіть його критиками. Це виражалося у творенні конкурентних схем історії раннього літописання та запозиченні термінології.

М. Кордуба, порівнюючи концепції Шахматова та Істріна, відзначав їхню схожість: гіпотетичність побудов, використання «фіктивних» текстів, вихід за межі суто фактичного ґрунту. Схема Істріна, на думку, історика, була тільки дещо простішою⁶². Подібну думку розвивали видавці англійського перекладу ПВЛ 1953 р.: попри відмінність схеми, підходи Істріна принципово не відрізнялися від шахматівських⁶³.

Треба зауважити, що Істрін мимоволі частково перейняв і «мову Шахматова», зокрема, термін «звід» у шахматівському значенні⁶⁴. Ба більше, відкидаючи певні положення схеми Шахматова, Істрін, тим не менш, залишав їх у своїй схемі у «редукованому» вигляді. По-перше, він визнавав можливість «доповнень» літопису у 1070-х (навіть власне Никоном) та 1090-х роках⁶⁵. По-друге, тільки-но розкритикувавши ідею Початкового зводу, Істрін стверджував, що НПЛмл у початковій частині заснована на тексті, давнішому за ПВЛ. На його думку, НПЛмл мав самостійну історію, що упиралася у Хронограф, з якого вийшла і перша редакція ПВЛ середини

⁵⁹ Бугославский С.А. «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст) // Старинная русская повесть. Статьи и исследования. — М.—Л., 1941. — С. 9–13.

⁶⁰ Brückner A. Rozdział z «Nestora» // ЗНТШ. — Т. CXLI–CXLIII. — Львів, 1925. — С. 1–15.

⁶¹ Там само. — С. 10–11.

⁶² Korduba M. Rozwój i obecny stan badań nad latopisami staroruskiemi // Balticoslavica. Biuletyn Instytutu naukowo-badawczego w Wilnie. — Т. II. — Wilno, 1936. — S. 203.

⁶³ The Russian Primary Chronicle. Laurentian text. Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor. — Cambridge, Massachusetts, 1953. — P. 19–21.

⁶⁴ Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания. — С. 87–88, 95–97.

⁶⁵ Истрин В.М. Замечания о начале русского летописания (окончание) // ИОРЯС. — 1922. — Т. XXVII. — Петроград, 1924. — С. 216.

XI ст. Крім того, вчений убачав в основі новгородського літопису саме цю першу редакцію ПВЛ⁶⁶, отже фактично клонував ідею Початкового зводу.

Критикуючи концепцію М.К. Нікольського про «поляно-руську повість» як перший історичний твір Русі, Істрін загалом демонструє ті самі методики, що й Шахматов (розбивка фраз на різномірні елементи, приписування окремих фрагментів літопису до різних текстуальних пластів тощо). Він спростовує Нікольського, спираючись на власну концепцію, а не показання джерел як такі. Іншими словами, Істрін протиставляє одному гіпотетичному тексту («повісті про полян-русь») інші (хронограф і «першу редакцію ПВЛ»), а не реальний текст. Ще точніше: він перевіряє одну гіпотетичну історію іншою⁶⁷.

Шахматов стимулював появу альтернативних концепцій передісторії ПВЛ. Усі вони подавалися як втілення критики його схеми, але насправді будувалися за її прикладом. Так з'явилася схема Грушевського, що спиралася на шахматівську ідею давньої основи НПЛмл (вона передбачала еволюцію літопису через п'ять-шість редакцій протягом XI — початку XII ст.)⁶⁸. У цьому ж ряду треба поставити концепції Істріна та Нікольського. Нешахматівські у змісті, вони копіювали саму думку про те, що можна (і треба) запропонувати якусь модель перетворення гіпотетичного початкового нарративу у відому нам ПВЛ. Так чи інакше, кожен альтернативний шахматівському проект виявлявся вторинним і вже через це програвав першовзвірцю.

* * *

Т. Кун зазначав, що нові теорії утверджуються з новим поколінням вчених, а старі відмирають по мірі фізичного зникнення старого покоління⁶⁹. «Біологічний» чинник грав і на користь Шахматова. Як справедливо відзначила В. Вовіна-Лебедева, більшість критиків Шахматова кінця XIX — першої чверті XX ст. були людьми старої виучки⁷⁰. Вони поділяли стару концепцію «збірників», підходи та ідеали науковості, відмінні від шахматівських. Навіть використовуючи його гіпотези (наприклад, Пзв), вони не визнавали їхній науковий статус, вважаючи їх більш чи менш правдо-

⁶⁶ *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания (начало). — С. 74–75, 77–78.

⁶⁷ *Истрин В.М.* Моравская история славян и история поляно-руси, как предполагаемые источники начальной русской летописи (начало) // *Byzantinoslavica*. — Т. 3. — Прага, 1931. — С. 308–332; *Истрин В.М.* Моравская история славян и история поляно-руси, как предполагаемые источники начальной русской летописи (окончание) // *Byzantinoslavica*. — Т. 3. — Прага, 1932. — С. 36–58.

⁶⁸ *Грушевський М.С.* Найдавніша кївська літопись. — С. 589–592.

⁶⁹ *Кун Т.* Структура научных революций. — С. 197–198.

⁷⁰ *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 299–300.

подібними припущеннями. Примітно, що більшість критиків Шахматова походила з-поза оточення вченого. Так само критичний тон був характерний для іноземних праць з руського літописання⁷¹.

Натомість Шахматов мав безперечний успіх серед молодих вчених. Є підстави вважати, що вплив Шахматова на перше покоління його послідовників живився особистими враженнями від спілкування з ученим. Не тільки наукові якості, а й відкритість у спілкуванні, щедра різнобічна підтримка грали на користь академіка. Всі знайомі й колеги в один голос відмічали його надзвичайну харизматичність, «обаяние», вплив на співрозмовника чи слухача. Зокрема, для Преснякова Шахматов — взірець «нравственной силы», добрий товариш, що допомагав усім без відмови, був «мил, как всегда»⁷². О.І. Лященко зізнався: «... не соглашаясь с некоторыми из выводов А.А. Шахматова, я все таки должен не в первый раз повторить, что он был не только великий ученый, но и замечательный человек, общение с которым доставляло каждому много радостей»⁷³.

Вчені використовували шахматівські концепції та методики не в останню чергу тому, що знали Шахматова особисто, перебували під враженням від нього (як Присьолков чи Пресняков), або мали впливових старших колег, які з ним спілкувалися (наприклад, Комарович чи Насонов). Принаймні, для петербурзького (петроградського/ленінградського) кола вчених він був «своїм». Шахматівський *sacrum* надалі передавався від покоління до покоління знов таки завдяки особистому контакту.

«Метод» і «схема» Шахматова остаточно сформувалися після Шахматова. Його дослідницька практика і набір поглядів піддавалися формалізації, догматизації та набули прикладного характеру.

За словами В.М. Істріна, «смерть унесла его [Шахматова. — В.А.] как раз тогда, когда наука... с нетерпением ожидала продолжения его работ, которые должны были... поставит его метод на твердый, незыблемый фундамент»⁷⁴. Одразу по смерті Шахматова виникла легенда про «таємницю» його «методу». М.Д. Присьолков визнавав «невозможным открытие во всей полноте тайны самого процесса изучения, сравнения и анализа наших... летописных сводов»⁷⁵. Для того, щоб використовувати, і навіть щоб полемізувати, потрібно було упорядкувати і надати «товарного вигляду» спадщині Шахматова.

⁷¹ *Korduba M.* Rozwój i obecny stan badań nad latopisami staroruskiemi. — S. 201–203; *The Russian Primary Chronicle. Laurentian text. Translated and edited by Samuel Hazzard Cross and Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor.* — Cambridge, Massachusetts, 1953. — P. 19, 21.

⁷² *Пресняков А.Е.* Письма и дневники 1889–1927. — СПб., 2005. — С. 491, 520.

⁷³ *Лященко А.И.* Летописное сказание о мести Ольги древлянам (по поводу статьи проф. А. Брюкнера) // ИОРЯС. — Т. 2. — Кн. 1. — Л., 1929. — С. 335.

⁷⁴ *Истрин В.М.* А.А. Шахматов как ученый // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — С. 27.

⁷⁵ *Приселков М.Д.* Русское летописание в трудах А.А. Шахматова // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — С. 129.

Початки посмертної канонізації Шахматова можна простежувати вже у статтях 25-го, «некрологічного», тому ИОРЯС за 1920 р., присвяченого Шахматову⁷⁶. Сумний привід, коли про Шахматова можна було писати тільки у стилі *aut bene aut nihil* («або добре, або нічого»), задав панегіричний тон текстам цілої плеяди колег покійного. Це призвело до творення перебільшено позитивного образу Шахматова, що, імовірно, вплинуло й на усі подальші спроби осмислити науковий спадок дослідника.

Під дією панегіризму «припущення» Шахматова оголошувалися «вишновками», інтуїтивність — науковою строгістю, стандартна філігранність критики тексту ставала особливим умінням вченого, його підходи та схеми — епохально новаторськими та «істинними». У статтях цього збірника було розпочато спроби формалізації «методу» Шахматова (опис і аналіз його прийомів роботи)⁷⁷ та формулювання єдиної шахматівської «схеми» історії раннього літописання⁷⁸.

Однак найбільшу роль у створенні образу Шахматова та його методу відіграли Присьолков і Лихачов. Як неодноразово відзначалося дослідниками, Присьолков першим створив послідовну історію літописання (чого не зробив Шахматов)⁷⁹. Він звів у єдину систему різномірні та часто неузгоджені між собою гіпотези. При цьому з необхідності відбувалася селекція гіпотез та спрощення схеми.

Присьолков дав характеристику «методу Шахматова», чим власне і створив його⁸⁰. Продовження систематизації «методу» і схеми історії літописання пов'язане передусім з іменами Д.С. Лихачова і Я.С. Лур'є⁸¹. Як справедливо відзначають в літературі, Лихачов, другим після Присьолкова, детально сформулював, а Лур'є формалізував «метод Шахматова»⁸². Якщо для

⁷⁶ ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — Петроград, 1922.

⁷⁷ *Абрамович Д.И.* Труды А.А. Шахматова в области истории русской литературы // ИОРЯС. — Т. 25. — 1920. — Петроград, 1922. — С. 112–113, 118; *Истрин В.М.* А.А. Шахматов как ученый // Там же. — С. 28–37; *Пресняков А.Е.* А.А. Шахматов в изучении русских летописей // Там же. — С. 164–169; *Приселков М.Д.* Русское летописание в трудах А.А. Шахматова // Там же. — С. 129–134; *Сперанский М.Н.* А. Шахматов — историк древнерусской литературы // Там же. — С. 290–294;

⁷⁸ *Сперанский М.Н.* А. Шахматов — историк древнерусской литературы. — С. 298–299.

⁷⁹ *Лурье Я.С.* Схема истории летописания А.А. Шахматова и М.Д. Приселкова и задачи дальнейшего исследования летописей // ТОДРЛ. — Том 44. — Л., 1990. — С. 186; *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 321–324.

⁸⁰ *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. — С. 44–45.

⁸¹ *Лурье Я.С.* Схема истории летописания А.А. Шахматова и М.Д. Приселкова и задачи дальнейшего исследования летописей. — С. 185–195.

⁸² *Кистерев С.Н.* Вехи в историографии русского летописедения // Очерки феодальной России. — Вып. 7. — М., 2003. — С. 22–23; *Вовина-Лебедева В.Г.* Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 475, 747–749.

Присьолкова метод «великих дужок» був доповненням класичного порівняння списків (і означав інтерпретацію структури тексту, представленого списками), то Лур'є фактично звів «метод Шахматова» до тих же класичних порівняльних прийомів⁸³.

Сталося так, що найбільший вплив у академічних структурах мали послідовники Шахматова, натомість його опоненти навіть не мали учнів, які б розвивали конкурентні концепції історії руського літописання. Варто також зважати на післявоєнну ситуацію у радянській науці, коли Шахматов лишився одним з небагатьох легітимних представників «буржуазної науки», на якого можна було спиратися.

«Засвоєння» прийомів Шахматова не варто розглядати як плавну поступову формалізацію шахматівської практики, радше як кілька різних проєктів її формалізації, томущо насправді кожен науковець творив свій власний метод. Ще за життя Шахматова почалося «змагання» за «правильне» тлумачення і застосування ідей та методик вченого (наприклад, між Присьолковим і Пархоменком)⁸⁴. Ці самі тенденції простежуються досі⁸⁵.

Опонуючи Пархоменку, Присьолков протиставляв йому Шахматова, котрий відновив «перед нами **с исключительной научной точностью** (виділено нами. — В.А.) весь ход нашего летописания»⁸⁶. У цій полеміці проявилася риса, до нині притаманна історіографії шахматівського напрямку. Присьолков писав: «несогласие с выводами А.А. Шахматова налагает на исследователя (и перед самим собою, и перед читателем) обязанность обосновать свое несогласие и доказать свое понимание истории использованных источников»⁸⁷. За цією ж логікою у новітній історіографії відбувається «відбиття атак» опонентів Шахматова. За спостереженням О.П. Толочка, «скептикам, не убежденным в том, что само ядро шахматовских теорий справедливо и даже не приемлющих самый стиль шахматовской текстологии, всякий раз предлагали сначала “последовательно опровергнуть” его построения. Иными словами, принять рамки установленного дискурса; позиция не только заранее проигрышная, но и эпистемологически ущербная»⁸⁸.

⁸³ Добровольский Д.А. В чем состоял «метод Шахматова» // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков. — Челябинск, 2011. — С. 116–117.

⁸⁴ Приселков М.Д. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства Руси. Очерк из истории Руси IX–X вв. — Полтава, 1913. — 191+IV с. // ИОРЯС. — Т. 19. — Кн. 1. — СПб., 1914. — С. 358–369; Пархоменко В. Ответ на рецензию г. Приселкова // ИОРЯС. — Т. 19. — Кн. 4. — СПб., 1914. — С. 257–259.

⁸⁵ Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 470, 740; Гиппиус А.А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции. — С. 42–62.

⁸⁶ Приселков М.Д. [Рец. на]: Пархоменко В. Начало христианства Руси... — С. 368.

⁸⁷ Там же. — С. 368.

⁸⁸ Толочко А.П. Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // Ruthenica. — 2008. — № 7. — С. 165.

Зрештою, симптоматично, що усі «опоненти» спрямовували свою критику не стільки проти того чи іншого послідовника Шахматова, скільки проти самого академіка. Це неспростовно свідчить про несамостійність «шахматівської» історіографії, її замкненість на поглядах і дослідницьких принципах засновника, коли Шахматов «проступає» у кожній новій концепції авторів цього напрямку.

Творення традиції супроводжувалося також «фактуалізацією» пропозицій Шахматова, незалежно від їхнього початкового статусу. Просте припущення «йшло в розробку», обростало деталями, включалося в історичний контекст і починало сприйматися за факт. Як писав Гайнріх фон Зібель, «для першого це питання, для другого автора — судження, для третього, без подальшого спеціального пояснення, — переконання, для четвертого і п'ятого — загальновідомий факт. Дивуються, якщо недовірливий сумнівається, невіглас вимагає доказів»⁸⁹.

Першим під вплив традиції, що склалася у працях Шахматова та його послідовників, потрапив сам Шахматов. Спрацювала історіографічна інерція: важко відкинути те, що уже здобуло визнання, було застосоване у працях інших дослідників, відтворювалося самим автором у великій кількості публікацій та виступів. Характерна термінологія (як-от, «Початковий звід»), прийоми та модель роботи, система гіпотез тощо перетворилися на своєрідний «дослідницький пакет», що почав жити власним життям.

* * *

Як класифікувати історіографічний феномен Шахматова? У літературі для цього використовуються два основних поняття: «наукова школа» і «наукова парадигма». Спробуємо оцінити можливості застосування цих понять на розглянутому матеріалі. Іншими словами, чи коректно твердити про «школу Шахматова» та «шахматівську парадигму»?

Останньою і найбільш серйозною працею, що постулює існування «школи Шахматова», є книга Вовіної-Лебедевої. Дослідниця визначає школу як «сообщество ученых или научную среду, складывающуюся вокруг лидера, главы, учителя (включая в это понятие и его самого), объединенную общими приемами исследования летописей»⁹⁰. Йдеться про те, що від старшого вченого молодші переймають навички роботи, методологію, історичні уявлення, програму досліджень тощо. Проте, застосоване у книзі поняття «школи» виглядає дещо розмитим, щоб служити пояснювальною та класифікаційною категорією. «Школа Шахматова» ніби охоплює то одне, то

⁸⁹ Sybel H. Die karolingischen Annalen // Historische Zeitschrift. — Bd. 42. — H. 3. — Oldenburg, 1879. — S. 267.

⁹⁰ Вовина-Лебедева В.Г. Школы исследования русских летописей: XIX–XX вв. — С. 11.

кілька поколінь; об'єднує людей, що мали як прямі контакти з академіком, так і знали про нього тільки з публікацій і спогадів старших колег.

Найчастіше у науці, зокрема, у працях з історії російської науки ХІХ — початку ХХ ст., «наукову школу» розуміли як малі колективи (часто в рамках єдиної інституції), об'єднання довкола лідера-вчителя, з єдиною теоретичною, методологічною, джерельною базою, спільною програмою досліджень, колективною ідентичністю й етосом⁹¹. Примітно, що подібним чином «наукову школу» розуміли в часи Шахматова, зокрема і він сам⁹².

Легко побачити, що такому поняттю «школи» відповідають далеко не всі види взаємодії науковців. Не вкладається в нього і т. зв. «школа Шахматова». У неї не було єдиної інституційної основи, спільної програми досліджень; послідовники Шахматова не становили власне єдиний колектив, а сам Шахматов залишався одинаком, не прагнучи створити свою сталу дослідницьку команду. Теоретичне обґрунтування шахматівського способу вивчення літописів відбулося значною мірою по смерті вченого. Post factum здійснювалися спроби окреслити напрям, засновником якого він був⁹³.

Поняття «шахматівська парадигма» застосовується останнім часом здебільшого критиками Шахматова і його послідовників⁹⁴. Воно прямо відсилає до концепції Куна⁹⁵, яка вважається однією з найкращих моделей функціонування науки. «Наукова парадигма» у Куна має два значення. У широкому значенні — це «метатеоретична єдність» ідеалів та установок, комплекс

⁹¹ *Первозванский А.А.* Объективные признаки научной школы // Академические научные школы Санкт-Петербурга. К 275-летию Академии наук. — СПб., 1998. — С. 208–210; *Умбрашко К.Б.* «Скептическая школа» в исторической науке России первой половины XIX в.: Автореф. дис. ... д-ра. ист. наук. — М., 2002 / <http://www.disscat.com/content/skepticheskaya-shkola-v-istoricheskoi-nauke-rossii-pervoi-poloviny-xix-v>; *Бон Т. М.* Русская историческая наука (1880–1905 гг.). Павел Николаевич Милоков и Московская школа. — СПб., 2005. — С. 11–12; *Свешников А.В.* Петербургская школа медиевистов начала XX века. Историко-антропологическое исследование научного сообщества. Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — Томск, 2011. — С. 13, 37–38, 40–43.

⁹² *Иконников В.С.* Скептическая школа в русской историографии и ее противники. — Киев, 1871. — С. 49–50; *Шахматов А.А.* Филипп Федорович Фортунатов. Некролог // Известия Императорской академии наук. — VI: Серия. — № 14. — Петроград, 1914 г. — С. 974.

⁹³ *Гинтиус А.А.* До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X веках: археологическая панорама. — Москва–Вологда, 2012. — С. 39.

⁹⁴ *Tolochko O.P.* Christian Chronology, Universal History, and the Origin of Chronicle Writing in Rus' // Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery: Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c. 1070–1200). — 2011. — P. 213.

⁹⁵ *Кун Т.* Структура научных революций. — С. 13–268; *Kuhn T.S.* The Relations between History and History of Science // *Daedalus*. — Vol. 100. — Spring, 1971. — P. 271–304; *Kuhn T.S.* Second thoughts on paradigms // *The Structure of Scientific Theories*. — Urbana–Chicago–London, 1977. — P. 459–482.

«символічних узагальнень», цінностей та методичних керівництв і зразків⁹⁶ (пізніше він називав це «дисциплінарна матриця»⁹⁷). У вужчому значенні — зразок рішення певної наукової задачі⁹⁸.

Поняття парадигми цілком придатне для опису багатьох аспектів історіографії літописання XIX — початку XX ст. Друга половина XIX ст. характеризувалася роботою в рамках парадигми: приймаючи базові положення, вчені займаються розробкою локальних питань⁹⁹.

Зміни в історіографії, спричинені працями Шахматова, добре вкладаються у розуміння «зміни парадигм» за Куном. Взаємне нерозуміння між Шахматовим та іншими літописознавцями (зокрема, Тихомировим) в цьому разі ілюструватиме тезу Куна про неспівмірність парадигм, а «забуття» дошахматівської історіографії буде співзвучно з таким міркуванням: «Коли наукова спільнота відмовляється від попередньої парадигми, вона одночасно відрікається від більшості книг і статей, що втілюють цю парадигму, як непридатних для професійного аналізу»¹⁰⁰.

Більше того, слова американського вченого про прийняття нової парадигми як «навернення до віри» буквально підтверджуються враженнями критиків, які описували слідування Шахматову у релігійних категоріях. За словами Завитневича, основу прийомів Присьолкова «следует искать в [...] труде академика Шахматова, пред “результатами” которого наш автор благоговейно преклоняется»¹⁰¹; «они для него своего рода евангелие, от буквы которого он отступить не смеет»¹⁰².

При всіх перевагах теорії Куна, слід зважати на те, що вона розроблена передусім для природничих наук (science) і не може бути автоматично пересаджена на ґрунт гуманітарних наук (humanities). Помітно, що поняття «школи» і «парадигми» роблять акцент на різних аспектах інтелектуального життя: на колективній солідарності і організації вчених та системі теоретичних і методологічних установок відповідно. З двох боків описується єдине явище: колективна організація, «школа» вимагає спільної системи ідей, а «парадигма» — єдиного організованого колективу.

Ствердити існування «школи Шахматова» або «шахматівської парадигми» означає охопити феномен лише частково, лише один аспект. Крім того, обидва поняття передбачають певну жорстку структуру, яка визначає діяльність дослідників. Але пошук такої структури на конкретному матеріалі може призводити до штучності побудови.

⁹⁶ Кун Т. Структура научных революций. — С. 5.

⁹⁷ Кун Т. Структура научных революций. — С. 234–240; Kuhn T.S. Second thoughts on paradigms. — P. 482.

⁹⁸ Кун Т. Структура научных революций. — С. 240–241.

⁹⁹ Там же. — С. 211–212.

¹⁰⁰ Там же. — С. 215.

¹⁰¹ Там же. — С. 629.

¹⁰² Там же. — С. 636.

Більш ефективний шлях пропонує соціологічна теорія інтелектуальної діяльності Рендала Колінза, яка враховує концепції «наукових шкіл» і «парадигм», зорієнтована більше на гуманітарні дисципліни, а тому зручніша для опису і розуміння шахматівського феномену. Вона інтегрує в одній теорії обидва аспекти (теоретично-методологічний та організаційний), до яких окремо звертаються концепції «шкіл» та «парадигм», а також дозволяє повніше і гнучкіше описати різноманітні феномени інтелектуального світу.

Колінз наголошує на тому, що інтелектуальна робота здійснюється індивідами, а не «школами» чи «групами» як такими. При тому кожен інтелектуал передбачає певне коло людей і їхніх праць, в якому набуває значення його власна праця. Цим знімається протиставлення реального колективу колег (зокрема, «школи») і уявної аудиторії. Передбачаючи одне одного (незалежно від формальної організованості), постійно провадячи дискусію і виборюючи місця у своєму просторі уваги, інтелектуали утворюють групу. Поки існують тяжіння між учасниками дискусії, які відтворюють інтерактивні ритуали, існує спільнота. Вона буде, як «уявлені спільноти» Бенедикта Андерсона, одночасно і реальною, і віртуальною. До такої спільноти Колінз застосовує поняття «інтелектуальні мережі», побудованої на системі вертикальних та горизонтальних зв'язків (як особистих, так і заочних)¹⁰³.

«Мережі»/групи формуються довкола інтелектуальних лідерів, особливо творчо продуктивних осіб, та їхніх ідей. Останні стають священними об'єктами групи, а довкола інтелектуала-«зірки» виникає свого роду героїчний культ¹⁰⁴. Тексти «зірок» сакралізуються. Особливо помітно це у спільнотах, побудованих за «схоластичною» моделлю, коли інтелектуали головним чином є охоронцями і тлумачами канонічних текстів (на відміну від інноваційної моделі)¹⁰⁵.

Ідеї, які стають емблемами групової приналежності, «будуть яскраво блищати своїм емоційним значенням, будучи заряджені в інтерактивних ритуалах і перетворені у священні об'єкти. Ці ідеї, які діють як магнітні полюси в інтелектуальному мисленні, є фокусом довгої і серйозної уваги, котра й є найбільш інтенсивною діяльністю інтелектуального світу. ... вони непропорційно впливові, формуючи дрібніші думки в індивідуальній свідомості, як магніт залізну стружку, і створюючи тяжіння серед багатьох людей, що перетворює останніх в інтелектуальну групу»¹⁰⁶.

Шахматівська традиція є прикладом «інтелектуальної мережі», побудованої за схоластичною моделлю. Вона має свого сакралізованого лідера-засновника, «священні об'єкти» (набір текстів та ідей), ланцюжки вертикальних і горизонтальних зв'язків, що підтримуються інтерактивними ритуалами, та свою динаміку розвитку.

¹⁰³ Collins R. The Sociology of Philosophies. — P. 2, 12, 52, 790.

¹⁰⁴ Ibid. — P. 36, 43.

¹⁰⁵ Ibid. — P. 31, 793.

¹⁰⁶ Ibid. — P. 40.

Тетяна Гошко

**Сучасна українська урбаністика
в контексті історіографічної глобалізації
(на прикладі вивчення пізньосередньо-
вічних та ранньомодерних міст
Корони Польської)**

У статті розглянуто сучасну українську урбаністику у контексті досягнень європейської історіографії.

Ключові слова: урбаністичні студії, Україна, Корона Польська.

В статье проанализировано современную украинскую урбанистику в контексте достижений европейской историографии.

Ключевые слова: урбанистические студии, Украина, Корона Польская.

The article deals with contemporary Ukrainian Urban Studies in the context of achievements the European historiography.

Keywords: Urban Studies, Ukraine, Polish Crown.

У 1970-ті роки в науковій літературі на Заході почало утверджуватись поняття «інформаційне суспільство». Науково-технічний прогрес значною мірою пришвидшив процес обміну інформацією. Сама інформація стала феноменом оточуючої дійсності і проникла у всі сфери життя суспільства, так чи інакше визначаючи поведінку його членів. Як наслідок, пришвидшилась і стала якісно іншою наукова комунікація, забезпечивши обмін ідеями та методологічними підходами¹. За цих умов сміливо можна говорити про інформаційну глобалізацію. «Глобалізація, що нерозривно пов'язана з комунікативними процесами, включаючи комунікацію ідей, поставила на порядок дня нові питання і для тих, хто займається вивченням аналогічних процесів в історичному вимірі», — справедливо зауважила Л. Репіна².

¹ Див.: Стровский Д. Информационная глобализация как предмет научного познания: к историографии вопроса // <http://www.academia.edu/222398/>

² Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. — Вип. 3. — Ч. 1. — К., 2008. — С. 13.

Дослідницькі проблеми, з якими стикаються історики, в тому числі й урбаністи, часто мають загальноєвропейський вимір. А в цій ситуації історіографічні огляди мають виходити за вузьконаціональні рамки. Навіть більше, саме історіографічні дослідження дають можливість проаналізувати не лише те, що було зроблено істориками в конкретній галузі, а й те, що ще належить зробити, ці огляди допомагають визначити напрями нових дослідницьких пошуків. За визначенням професора В. Підгаєцького, «саме історіографія і повідомляє нам не лише про те, якими шляхами (методами) відбувалося прирощення фактів про минуле людини, а й про те, які проблеми є ще не вирішеними, про те, які джерела залучалися для дослідження нашими попередниками, якими вони при цьому користувалися методами й інструментами, якою мовою, тобто якими термінами і визначеннями вони користувалися, і як, і під впливом яких факторів змінювався суттєво-змістовний сенс цих термінів. Історіографія — це пам'ять історії як науки про саму себе, а історія, як і людина, без пам'яті жити не може»³. Більше того, важко заперечити, що опираючись на випродукований досвід наукового пізнання, власне історіографія «не тільки виконує критичну функцію щодо домінуючих у минулому концепцій і підходів, але і пропонує власні моделі бачення минулщини, створює нові різновиди наукових досліджень, а, отже, виконує важливу парадигмальну функцію»⁴.

В останні десятиліття, коли у цілому світі історіописання зазнає кардинальних змін, причому як в сенсі методології, так і в тематичному наповненні, ця функція стає однією з ключових, допомагаючи дослідникам орієнтуватися в мінливому світі гуманітаристики, кінцевим (ідеальним) об'єктом якої в умовах так званого «антропологічного повороту» є людина в її соціально орієнтованій знаковій діяльності. При цьому ««соціум» тут розуміється не як певна цілість, а як сукупність індивідів, що вступають у взаємини комунікативного і культурного обміну (діалогу). Тобто людина в даному випадку виступає як фокус соціальності, однак сама соціальність, своєю чергою, стає медіатором між людиною і людиною — індивід і соціум невіддільні один від одного так само, як... дві сторони одного аркуша. Людина взаємодіє з людиною постільки, поскільки індивід конструює соціум, а соціум конструює індивіда»⁵. Саме в цьому одна з особливостей парадигми нового історіописання.

³ Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 55–56.

⁴ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу — К., 2001. — С. 177–178.

⁵ Николай Поселягин. Антропологический поворот в российских гуманитарных науках // Новое литературное обозрение. — № 113 (1/2012) // <http://www.nlobooks.ru/node/1739>.

Отже, нова історія є наукою про людину, а за влучним висловом В. Вжосека, «всі науки про людину є науками про культуру»⁶.

Відтак, на сьогодні історичне знання актуалізує необхідність дослідження не стільки історичних процесів як таких, скільки обшарів культури, а це неминуче породжує потребу в нових підходах і новій дослідницькій проблематиці⁷. З'являється нове, широке розуміння культури, яке, безумовно, накладається на вивчення історії міст⁸. Як результат, дослідницьке поле значно розширюється, погляд дослідника все частіше зупиняється на тому, що ще донедавна вважалося неважливим, в об'єктив історичної науки все частіше потрапляє конкретна людина зі своїми болями і переживаннями, уявленнями та інтересами.

Сьогодні не надто актуальними в контексті світової історіографії виглядають традиційні історико-правові дослідження міського самоврядування⁹,

⁶ Вжосек В. Про історичне мислення // Вжосек В. Історія — Культура — Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. — К., 2012. — С. 164.

⁷ Маловичко С. Глокальная перспектива новой локальной истории // <http://www.newlocalhistory.com/node/72>.

⁸ Детально див.: *Manikowska H.* Miasta i mieszczaństwo na ziemiach Polski w średniowieczu — postulaty i perspektywy badawcze // Pytania o średniowiecze. Potrzeby i perspektywy badawcze. — Warszawa, 2001. — S. 118–122.

⁹ Серед таких досліджень можна назвати нові студії про поширення магдебурзького права в Україні та Центрально-Східній Європі (*Резников А.* География и особенности распространения магдебургского права в странах Центральной и Восточной Европы // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. — № 4. — Луганськ, 2009 // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlduvs/2009_4/09_4_1_4.pdf; *Гладка Г.* Поширення магдебурзького права на українських землях XIV — першої половини XIX ст.): історико-правовий аспект // Гілея: науковий вісник. — Вип. 51. — К., 2011 // http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_51/Gileya51/I2_doc.pdf; *Кобилецький М.* Магдебурзьке право у країнах Центральної Європи // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка. Серія юридична. — Вип. 50. — Львів, 2010. — С. 72–79; *Кириченко Ю.* Поширення магдебурзького права та його особливості в містах України // Форум права: електронне наукове фахове видання. — № 4. — 2011 // <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11kjmvmu.pdf>; *Котенко Т.* Особливості поширення магдебурзького права у слов'янських народів // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. — Вип. 74–76. — К., 2007. — С. 146–149; *Лисенко І.* Магдебурзьке право в українських землях // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. — № 3–4 (45–46). — Донецьк, 2010. — С. 114–118 та ін.), та узагальнюючі праці про міське право в Україні загалом чи в окремих містах (*Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні: (XVI — перша половина XIX ст.): Іст.-прав. дослідження. — Львів, 2008. — 405 с.; *Резников А.В.* Магдебурзьке право: українські варіації на тему європейських традицій (історико-правовий нарис). — Луганськ, 2006. — 208 с.; *Крамар С.* Місто Кам'янець на Поділлі у XIV–XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад. — Кам'янець-Подільський, 2010. — 336 с.; *Кіселічник В.П.* Львівське міське право (друга половина XIII — початок XX століття). — Львів, 2011. — 472 с. та ін. Більшість цих досліджень надто оглядові, не переобтяжені новими відомостями, як і залученням нових джерел. Дещо відмінна в

навіть незважаючи на те, що в українській історіографії ця тема так і залишається не до кінця дослідженою. Нагадаємо, що в традиційному українському історіописанні містознавчі студії не були у фаворі, а історія українських міст пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби досліджувалась здебільшого польськими істориками¹⁰; у радянський час українські історики теж практично не досліджували історію міст, а якщо і звертали увагу на міське життя, то здебільшого в контексті соціальних конфліктів, що періодично виникали в рамках міського соціуму. Інтерес до міської історії в Україні зріс на початку 90-х років ХХ ст. Однак тут і досі бракує оглядів локаційних привілеїв по окремих регіонах, дослідження динаміки локаційних процесів, вивчення специфіки малих міст та міст приватновласницьких тощо. В українській історіографії так і залишилися відкритими питання про теорію міст та їх класифікацію. Та, зважаючи на певну «світову історіографічну моду», такі традиційні історико-правові студії виглядають «анахронічною реплікою кінця ХІХ ст.». Складається враження, що українська історіографія в галузі містознавства перескочила через один із найважливіших етапів свого розвитку. Тобто, всі перелічені вище і подібні теми, що опрацьовувались європейською історіографією в основному в ХІХ — середині ХХ ст., в Україні лише почали підніматися на межі цих століть, і до них повернулись лише у 90-х роках ХХ ст. Однак досить швидко відкриті кордони і глобалізація науки зробили свою справу, і стало розуміло, що подібні підходи не відповідають тому образу минулого, який створює світова історіографія. А українським дослідникам для того, щоб бути зрозумілими для колег із-за кордону, щоб подолати провінційність і загумінковість, необхідно було змінювати історіографічні обрії і пристосовуватись до нових вимог¹¹.

Нові тенденції більшою чи меншою мірою проявилися в різних галузях вітчизняної історії, в тому числі і в дослідженні українських міст. Проблематика міського самоврядування і правової організації міст досить добре розроблена польською історіографією, через посередництво якої часто до українських містознавчих студій і доходять найновіші наукові тенденції¹². Але і тут є чимало проблем. Як слушно зауважила Г. Маніковська, «по суті наші знання про міський апарат влади є фрагментарними і причинкарськими,

пізнавальному сенсі остання із названих праць, хоч і вона охоплює надто великий хронологічний період, щоб бути справді глибокою.

¹⁰ Див.: *Гошко Т.* Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи ХІІІ–ХVІІІ ст. в українській та польській історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999 р. — 19 с.

¹¹ Див.: *Запшкільняк Л.* Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст // *Україна модерна* — Ч. 9. — Київ–Львів, 2005. — С. 7–14.

¹² Таку специфіку української культури, яка найновіші світові виклики сприймає через посередництво сусідів, відзначав ще І.Шевченко (Див.: *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. — Львів, 2001. — С. 7).

а синтетичні чи моделюючі підходи обмежуються найчастіше схематичним описом найважливіших магістратур і служб». Визначаючи напрямки та завдання майбутніх досліджень, авторка пише, що «предметом нашої рефлексії повинна стати нерівномірність розвитку міського апарату влади, а щодо міст Корони — його недорозвиток... Небагато знаємо про вибори до міських урядів (поза радниками і лавниками), служб. Найчастіше для них резервується останнє місце у висновках, присвячених “щоденності”. Тимчасом механізми кар’єри, формування і діяльність міських урядів і служб є не лише вдячним полем для дослідження, але і тематикою фундаментального значення, що дозволяє прослідкувати функціонування суспільних зв’язків, клієнтурних стосунків, групової та родинної солідарності»¹³. З цього випливає, що перед істориками, і не лише польськими, ставляться нові завдання, навіть якщо вони пов’язані із традиційним дослідницьким полем.

Над заповненням цієї історіографічної лакуни сьогодні вже працюють окремі дослідники, і робота ця пов’язана із міжнародними проектами, що опосередковано само по собі засвідчує поступове вписування української історіографії у світовий контекст. Прикладом і результатом такої співпраці є дослідження М. Капрала про персональний склад урядників м. Львова, що було проведене в рамках міжнародного проекту «Списки міських урядників з теренів давньої Речі Посполитої, Сілезії та Західного Помор’я»¹⁴. Подібні дослідження стосовно урядників Луцька провадить київська дослідниця Н. Білоус, однак результати її роботи наразі не оформлені в окреме більше монографічне чи довідкове видання. Утім, цей проект покликаний систематизувати знання про персональний склад міських урядників, але не передбачає ширшого наративу щодо даної проблеми.

Питання, про які говорила Г. Маніковська, можна ефективно вивчати на прикладі історії міських канцелярій та їх персоналу.

Ще донедавна тематичний блок, пов’язаний з розвитком міських канцелярій, в українській історіографії був практично недослідженим. Але за останні роки зроблено певний поступ у цьому напрямі. Міську канцелярію середньовічного Києва вивчала Н. Білоус¹⁵, окремі аспекти історії канцелярії міста Львова досліджував М. Ільків-Свидницький, персональний склад львівської канцелярії — Б. Петришак. Двоє останніх дослідників присвятили цій

¹³ *Manikowska H.* Miasta i mieszaństwo na ziemiach Polski w średniowieczu — postulaty i perspektywy badawcze. — S. 105–106.

¹⁴ *Kapral M.* Urzędnicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku. — Toruń, 2008. — 420 s.

¹⁵ *Білоус Н.* Київська міська канцелярія XVI — середини XVII століть (до питання про реконструкцію) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 2006. — Т. ССЛІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 491–521; *Її ж.* До питання про запровадження магдебурзького права в Києві // Укр. іст. журн. — К., 2008. — № 1. — С. 123–134; *Її ж.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 131–148.

проблемі свої дисертаційні роботи¹⁶. Але для більшості українських міст це питання залишається відкритим. Зрозуміло, що й комплексної студії про розвиток канцелярії українських міст доби середньовіччя та ранньомодерного часу досі немає.

Натомість, польські історики давно і активно вивчають канцелярії як великих, так і малих міст Польського Королівства і Речі Посполитої. Їхні напрацювання справді вкрай важливі для українських дослідників, в першу чергу для дослідників середньовічного і ранньомодерного Львова, який був найближчим до центральноєвропейських міст. Відповідно, «лівівська міська канцелярія в організаційній структурі була взорована на вже існуючі в Королівстві Польському міські канцелярії, передусім на краківську, познанську (в XIII і до 80-х років XIV ст. Познань була центральним містом Великопольщі) і міст Сілезії, завдяки великому впливу німецьких колоністів з цих теренів»¹⁷. А з іншого боку, цілком слушно зауважила Божена Вирозумська, що «так як не було двох ідентичних міст з ідентично функціонуючим самоврядуванням, так і не було двох канцелярій, які діяли однаково»¹⁸. При цьому треба здавати собі справу, що різними були не лише міські канцелярії, а й кількість продукованої ними документації, бо чим більшим було місто, тим більше воно мало міських книг, і тим більшою була їх спеціалізація. Але така залежність зовсім не була імперативом.

Пишучи про різні аспекти історії міської канцелярії, дослідники порівняно мало уваги приділяли її персоналу. Правда, часом вивчити персонал міської канцелярії на зламі середньовіччя просто неможливо через лаконічність міської документації. Така лапідарність джерел характеризує канцелярію Познані¹⁹, Свідніка²⁰ тощо. Однак, судячи з характеру записів, дослідники доходять висновків, що там все ж мав працювати чималий допоміжний персонал²¹. Подібна проблема існує і для вивчення історії багатьох українських міст. На щастя, міські архіви Львова дають можливість дослідникам

¹⁶ *Льків-Свидницький М.* Готичне письмо у канцелярії Львівського магістрату кінця XIV — першої половини XVI ст.: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2009. — 18 с. (<http://www.nbu.gov.ua/ard/2009/09immkpp.zip>); *Петришиак Б.* Міські писарі Львова другої половини XIV—XVI ст.: просопографічне дослідження: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Львів, 2010. — 20 с. (<http://www.nbu.gov.ua/ard/2010/10pbipppd.zip>).

¹⁷ *Льків-Свидницький М.* Формування канцелярії Львівського магістрату в XIV ст. // *Lwów: miasto — społeczeństwo — kultura.* — Т. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziejów Lwowa / Pod. red. K. Karolczaka, L.T. Sroki. — Kraków, 2010. — S. 19.

¹⁸ *Wyrozumska B.* Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu. — Kraków, 1995. — S. 9.

¹⁹ *Radtke I.* Kancelaria miasta Poznania do 1570. — Warszawa, 1967. — S. 31.

²⁰ *Dudzińska A.* O pracy świdniczkiej kancelarii miejskiej w pierwszej połowie XVI wieku // *Miasta polskie w średniowieczu i czasach nowożytnych.* — Kraków, 2008. — S. 229.

²¹ *Dudzińska A.* O pracy świdniczkiej kancelarii miejskiej w pierwszej połowie XVI wieku. — S. 230; *Maliniak J.* Kancelaria miasta Świdnicy w średniowieczu. — Wrocław, 2001. — S. 75, 148.

вивчати різні аспекти діяльності міської канцелярії, в тому числі її персональний склад і навіть окремих його представників, як це видно із дослідження Б. Петришак²². Саме такі просопографічні дослідження є вкрай актуальними в сучасній історіографії, пов'язаній з міською проблематикою.

Великою лакуною українських містознавчих студій є дослідження гендерного аспекту історії міст, тобто ролі і позиції жінок-міщанок в історії XIV–XVII ст. У світовій історіографії цей дослідницький напрям розвивається дуже успішно, зокрема, у польській (М. Богуцька²³, А. Карпінський²⁴ та ін.). Причому, вивчається не лише правове становище жінки, але і її господарча діяльність, її опікунські функції, посередництво жінок у різних справах, насамперед їх чоловіків та родичів, тощо. Немалою популярністю у сусідів користується проблематика, пов'язана із проституцією²⁵ та чаклунством²⁶, що здебільшого концентрується на жінках. У сучасній українській історіографії ці проблеми на серйозному науковому рівні практично не піднімаються. Гендерна проблематика тут в основному асоціюється із дослідженнями щодо XIX–XX ст., питання фемінізму переплітаються із питаннями націоналізму і державотворення²⁷, що, як видається, може бути пояснено

²² *Петришак Б.* «Лицар пера і каламаря» — писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639 рр.). — Львів, 2011; *Його ж.* З історії фальсифікації документів міської канцелярії Львова за писаря Войцеха Зимницького (20–30-ті рр. XVII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2008. — Вип. XI–XII — С. 484–494; *Його ж.* Листування львівського міського писаря першої половини XVII ст. Войцеха Зимницького як просопографічне джерело // Південний архів. Істричні науки: Зб. наук. праць. — Херсон, 2007. — Вип. 25. — С. 84–92.

²³ *Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. — Warszawa, 1998.

²⁴ *Karpiński A.* Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. — Warszawa, 1995.

²⁵ *Karpiński A.* Prostitution w dużych miastach polskich w XVI i XVII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — R. XXXVI. — Warszawa, 1988. — № 2. — S. 277–304. Див. також: *ле Гофф Ж.* Честные и бесчестные профессии на средневековом Западе // Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. — Екатеринбург, 2000. — С. 63–74.

²⁶ *Pilaszek M.* Procesy o czary w Polsce w wiekach XV–XVIII. — Kraków, 2008. — 554 s., хоч перші праці на цю тему в польській історіографії з'явилися значно раніше: *Baranowski V.* Procesy czarownic w Polsce XVII–XVIII wieku. — Łódź, 1952. Своєрідним підсумком і синтезом «жіночих» студій у польській історіографії стала нова робота А. Радзімінського: *Radziwiński A.* Kobieta w sredniowiecznej Europie. — Toruń, 2012. — 351 s.

²⁷ Про основні історіографічні аспекти щодо співвідношення гендеру і націотворення див: *Лабур О.* Історіографічні аспекти взаємодій гендеру і націотворення в Україні // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — Серія 6: Історичні науки. — Вип. 6. — К., 2008. — С. 59–65. Про гендер і націоналізм див. також: *Богачевська-Хом'як М.* Націоналізм і фемінізм: провідні ідеології чи інструменти для з'ясування проблем // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. — Львів, 2003. — С. 166–168; *Stapleton K., Wilson J.* Gender, Nationality and Identity: A Discursive Study / European journal of Women's study. — Vol. 11. — Issue 1. — February. — 2004. — P. 46–47.

тим, що лише у цей час гендерна ідентичність стає результатом особистісного вибору і інтелектуального переосмислення, а в рамках середньовіччя і ранньомодерної доби це радше певна даність²⁸. Щоправда, окремі штрихи до вивчення ролі жінок у середньовічному і ранньомодерному місті можна знайти у дослідженнях, присвячених іншим темам, зокрема про прийняття жінок до міського громадянства писав О. Заяць²⁹, про участь дружини писаря Войцеха Зимницького Анни у торгових справах чоловіка — Б. Петришак³⁰, про роль жінок у цехах та у цехових конфліктах, про статус вдови та доньки майстра — М. Капраль³¹, про тестаменти міщанок — Я. Кочеркевич та Н. Білоус³² тощо. Можна згадати одиничні випадки, коли дана тема піднімалась в окремих спеціальних статтях, і то як матеріали для польського часопису, тобто саме польська сторона ініціює даний дослідницький ракурс, і таке дослідження є принагідним і вторинним по відношенню до генеральної проблематики автора, що обумовлюється в самій статті (до прикладу: «ця стаття написана у результаті не цільового, а епізодичного добору джерел, адже гендерна тематика досі не входила в нашу сферу зацікавлень, саме тому матеріал не претендує на вичерпність теми»³³). Відтак, комплексного дослідження бодай офіційного боку життя жінок-

²⁸ Б. Петришак пов'язує відсутність подібних досліджень стосовно середньовіччя і ранньомодерної доби з потребою «скуппульозного опрацювання великої кількості джерел різного типу» (*Петришак Б. Жінка і міська канцелярія Львова XVI–XVII ст.: форми співпраці // Kobieta o kobietach. Studia i szkice średniowiecze. Czasy nowożytne.* — Rzeszów, 2010. — S. 137). З цим можна посперечатись, бо важко знайти тему, яка б не вимагала того ж самого, особливо якщо йдеться про тематику, пов'язану з дослідженням пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Мабуть, проблема в тому, що до певного часу не було суспільного запиту на подібну тематику.

²⁹ Заяць О. Процес надання львівського міського громадянства у XV–XVIII століттях // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* — Львів, 2008. — Т. CCLVI (Праці Історико-філософської секції). — С. 115–116.

³⁰ *Петришак Б.* «Лицар Пера і Каламаря» писар міста Львова Войцех Зимницький (1583–1639). — С. 67–70.

³¹ *Капраль М.* Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій Львова XV–XVIII ст. (історико-правовий нарис) // *Економічні привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.) / Упор. М. Капрала.* — Львів, 2007. — С. XLVII–XLVIII; *Його ж.* Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. — Львів, 2012. — С. 305–307.

³² *Кочеркевич Я.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI–XVII століть: дипломатичний аналіз // *Архіви України.* — К., 2010. — Вип. 5 (270). — С. 45–61; *Кочеркевич Я.* Заповіти львівських міщан XVII століття // *Архіви України.* — К., 2009 — Вип. 5 (265). — С. 135–158; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К., 2011. Дослідниці серед іншого аналізують кілька тестаментів львівських і київських міщанок, але не акцентують увагу на статі тестаторів і на особливостях в зв'язку з цим змісту документу.

³³ *Петришак Б.* Жінка і міська канцелярія Львова XVI–XVII ст.: форми співпраці // *Kobiety o kobietach. Studia i szkice średniowiecze i czasy nowożytne.* — Rzeszów, 2010. — S. 137.

міщанок в українській історіографії бракує. Це при тому, що піонером у цьому напрямі в польській історіографії була львівська дослідниця Л. Харевичова³⁴. Причому, у польській історіографії, як і у світовій загалом, теж довший час писалась суто чоловіча історія середньовіччя, але в останні роки інтерес до історії жінок там систематично зростає³⁵. Українська ж історіографія в цьому напрямі робить перші кроки. А між тим, саме таке дослідження історії «жінки-міщанки» може змінити наше уявлення про світ середньовіччя. Навіть вивчаючи цехову проблематику, ми можемо зламати окремі стереотипи. Зокрема, С. Щербина вказувала на те, що існували окремі жіночі цехи, як, наприклад, цех бубличниць у місті Борзна³⁶. Про те, що певну економічну самостійність жінок засвідчують їхні заповіти, писала Б. Попьолек³⁷.

Як серед широкого загалу, так і серед спеціалістів-істориків панує уявлення про підпорядковане становище жінки у місті XIV–XVII ст., про неможливість для неї виконувати будь-які урядові обов'язки, що було прерогативою виключно чоловіків. Таку думку декларує і А. Карпінський: «...Формальна відсутність юридичної відповідальності на практиці закривала жінці доступ до всіх міських урядів. Не могла вона виконувати функції райців, бурмистрів чи лавників; недоступними для неї були посади судді чи прокуратора»³⁸. Але глибше дослідження джерел, проведене Я. Маліняком, підважує це твердження. Польський дослідник наводить два приклади з історії сілезьких міст, коли жінки обіймали посаду міського писаря: у свідницькій лавничій книзі під 1390 р. згадана міська писарка Малгожата з Щегоміна, а під 1370 р. міська писарка із Єленьої Гури. Якщо у другому випадку йдеться про досить мале місто і слабо зорганізовану канцелярію, то у першому — про канцелярію, яка належала до найстарших у Сілезії. Як слушно зауважив Я. Маліняк, тут «в кінці XV ст. міська канцелярія була вже добре зорганізована і вповні усталена. Важко собі уявити, щоб задіяна там особа не мала належної для писаря кваліфікації. Особа, яка виконувала ці функції, мала належати до грона міської еліти і загалом відігравати значну

³⁴ *Charewiczowa L. Mieszczanka lwowska XVI w. Zofia Hanlowa // Ziemia Czerweńska. — Lwów, 1935. — R. 1. — Z. 1. — S. 26–56; Charewiczowa L. Kobieta w dawnej Polsce do rozbiorów. — Lwów, 1938; Charewiczowa L. Z przeszłości lwowianek. — Warszawa, 1935.*

³⁵ Див.: *Maliniak J. Kobieta w hierarchii urzędniczej średniowiecznego miasta (na przykładzie pisarki miejskiej // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. — R. LIV. — Wrocław, 1999. — № 4. — S. 535.*

³⁶ *Щербина С. Побут та звичай цехових ремісників Північного Лівобережжя у другій половині XVII–XVIII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. — Серія 6: Історичні науки. — Вип. 6. — К., 2008. — С. 241.*

³⁷ *Popiolek B. Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku. — С. 232–233.*

³⁸ *Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. — Warszawa 1995. — S. 29–30.*

роль в публічному житті міста»³⁹. Такі дослідження ставлять перед істориками ряд нових запитань, на які варто шукати оперті на джерела відповіді. І це не лише питання про права жінок середньовіччя, а і про їх можливості отримати певну освіту і фах, про рівень письменності серед них, про писемну культуру конкретного суспільства загалом та про її рівень серед окремих суспільних прошарків. Постає питання дослідження окремих життєвих стратегій та про дискурс «поведінки», що є одним із ключових понять історії повсякдення і який здатен до певної міри адекватно відобразити специфіку конкретної історичної епохи, бо саме канони поведінки є ключем для розшифрування її смислового наповнення⁴⁰. Для української історіографії ці питання стоять ще гостріше, ніж для польської.

В польській історіографії, як і в українській, «жіноча» історія іноді вплітається в ширший культурний контекст. І часом цей ракурс позірно є несподіваним. Зокрема, А. Бартошевич, вивчаючи писемність у містах пізньосередньовічної Польщі, поряд з описом шкіл та університетів, міських канцелярій та їх персоналу, міських книг та епістолярій, окремий розділ присвячує темі «Жінка і писемність». Авторка відзначає неспроможність стереотипу, що доступ жінок-міщанок до освіти був у цей час утруднений, зазначає, що книжка в руках польських міщанок у XVI ст. була типовим явищем, хоч у європейському контексті виглядало воно скромно. Авторка ставить собі питання: чи роль жінок в культурі письма була якісно іншою, ніж чоловіків, чи різниця була лише в кількості письменних осіб серед представників різної статі⁴¹. Такий підхід дає можливість сконструювати інтелектуальну атмосферу міста доби пізнього середньовіччя. Це власне те, про що писав М. Блок: «...Історик, що бажає їх (людей минулого. — Т.Г.) зрозуміти і зробити зрозумілими для інших, перш за все має помістити їх у середовище, занурити в інтелектуальну атмосферу того часу, коли існували духовні проблеми, які вже, власне, не є нашими проблемами»⁴².

Для української історіографії подібні узагальнюючі дослідження культурної атмосфери у містах є лише в перспективі.

Аналізуючи тенденції історіографії в добу постмодернізму, Р. Стобецький твердить: «...Прибічники постмодерністської історіографії поставили під сумнів фундаменти сцієнтистської теорії пізнання. Для історика-постмо-

³⁹ Maliniak J. Kobieta w hierarchii urzędniczej średniowiecznego miasta (na przykładzie pisarki miejskiej // Sobótka. Śląski Kwartalnik Historyczny. — R. LIV. — Wrocław, 1999. — № 4. — S. 536–537.

⁴⁰ Див.: Булыгина Т. История повседневности и «новая локальная история»: исследовательское поле и исследовательский инструмент // <http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatelskoe>.

⁴¹ Bartoszewicz A. Piśmienność mieszczńska w późnośredniowiecznej Polsce. — Warszawa, 2012. — S. 267–268.

⁴² Блок М. Апология истории или ремесло историка. — М., 1973. — С. 26.

дерніста свідчення веде не безпосередньо до минулого, а до іншої інтерпретації цього минулого. У такій ситуації у межах цієї історіографії минуле може існувати тільки як творіння історика, який прикликає його до життя у спосіб подібний (у сенсі механізму) до письменника, який створює літературний твір»⁴³. Погоджуючись із цим твердженням, можемо хіба відзначити, що сучасні фахові дослідження дають дещо відмінний образ міста, ніж праці кінця минулого століття. Цей образ складніший, багатогранніший, а разом з тим неоднозначний, а подекуди навіть інтригуючий. З'являються не просто нові методи дослідження, а нові ракурси у спогляданні уявного минулого, не просто вводяться в обіг нові джерела, а до давно відомих і доступних джерел ставляться дослідниками нові запитання, що дозволяє цим джерелам свідчити по-новому. Все це впливає з того, що сучасний читач потребує не просто документального засвідчення того чи іншого факту чи твердження дослідника, але на додачу його цікавої оповіді. І це жодним чином не означає відмову від високих професійних вимог до наукових досліджень. Ці вимоги стають навіть дещо вищими, бо саме джерельні студії розглядаються, як фундамент будь-якого історичного дослідження, яке врешті «полягає в переробці, структуруванні і переструктуруванні цієї інформації (закодованої у формі знакових моделей, якими є джерела. — *Т.Г.*) у “знання” про минуле, тобто є моделюванням»⁴⁴. Кожне покоління істориків створює свої моделі минулого, відповідаючи на сучасні йому суспільні виклики. Безперечно, сьогоднішній образ минулого більш олюднений і персоніфікований, ніж кілька десятиліть тому.

Навіть більше, прибічники постмодерну в історіографії «стверджують, що джерельні дослідження є лише початком праці історика, остаточним результатом якої є власна, суб'єктивна інтерпретація минулого»⁴⁵. І ця суб'єктивна інтерпретація має не лише бути виявом уяви дослідника, але будити уяву читача. Бо «експансію літератури на історію» можливо (можна навіть твердити, що необхідно. — *Т.Г.*) сприймати не лише як спробу поглинання історії літературою, як “реконструкцію” історії, але і як спробу введення, залучення “наукової історії” до загального фонду “буденної культури”, до загальнокультурного обігу в середовищі “освічених людей”»⁴⁶. Відтак,

⁴³ *Стобецький Р.* Історіографія на зламі XX і XXI століть. Краєвид після битви // <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/592-rafal-stobetskyi-istoriohrafia-na-zlami-khkh-i-khkh-stolit-kraievud-pislia-bytvu>.

⁴⁴ *Підгаєцький В.* «Орач льодовика» і його «історії» як метафори минулих часів // Україна модерна. — Ч. 9. — Київ–Львів, 2005. — С. 116.

⁴⁵ *Стобецький Р.* Історіографія на зламі XX і XXI століть. Краєвид після битви // <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/592-rafal-stobetskyi-istoriohrafia-na-zlami-khkh-i-khkh-stolit-kraievud-pislia-bytvu>.

⁴⁶ *Підгаєцький В.* Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє // Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 7.

наукова література має перестати бути зрозумілою і доступною лише фахівцям. Ці тенденції випливають з процесу антропологізації історії, як науки, з формуванням цілком нового розуміння її предмету, коли власне історією стає все.

Такими «новими» джерелами, які нині активно почали залучатися до історичних досліджень і які допомагають зробити будь-яке з них цікавим і зрозумілим, є листи, причому, як офіційні, так і приватні. На кореспонденцію звертали увагу дослідники і раніше, але лише з 60-х років ХХ ст. на неї поглянули як на важливе джерело різних пластів інформації про минуле: про освіту і писемність у суспільстві, про культуру спілкування, про шляхи, напрями і способи комунікації, про етикет, про владу і, врешті, про повсякденне життя (кореспонденція міст складається із офіційних листів міських урядників та приватних листів міщан⁴⁷). Навіть більше, саме листування дає часто таку інформацію, яку не можна почерпнути з інших джерел. Особливо це помітно, коли йдеться про конфіденційні чи приватні листи, оскільки їх автори писали для конкретного адресата, а не для публічного обговорення. Перші кроки у дослідженні цього важливого типу джерел робить польська історіографія⁴⁸, хоч у західноєвропейських історичних студіях цей напрям досить жваво розвивається⁴⁹. Долучаються до цих досліджень чеські та українські історики⁵⁰. Саме листування розкриває внутрішній світ автора, а почасти і адресата, їхню ментальність, їхні будні.

Інтерес до міського повсякдення є добрим засвідченням таких нових тенденцій в сучасній історіографії. І ще одними із джерел, які дозволяють досліджувати повсякденне життя міст у XIV–XVII ст., є міщанські заповіти⁵¹, які містять інформацію як соціально-економічного характеру, так і

⁴⁷ До міської кореспонденції відносять і так звані листи доброго походження та доброї слави, які мали надавати міській владі новоприбулі до міста особи, що претендували на отримання міського громадянства (*Janeczek A. Listy dobrego urodzenia i dobrej sławy w procedurze nadawania prawa miejskiego Lwowa w XV wieku // KLIО. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym — Т. 23 (4). — Toruń, 2012. — S. 89–115*). Але приналежність цієї групи джерел до категорії міської кореспонденції є досить умовною.

⁴⁸ *Noga Z. Korespondencja miast Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza od średniowiecza do XVIII wieku // KLIО. — Т. 23 (4). — S. 3.*

⁴⁹ *Towns and Communication. — Vol. 1: Communication in Towns / Ed. N. Budak. — Zagreb, 2009. — 308 p.*

⁵⁰ *Čapski M. Komunikační síť pozdně středověkých slezských měst mezi kooperací a konkurencí // KLIО. — Т. 23 (4) — S. 73–87; Petryshak B. «Zadnej okazji nie opuszczę, abym do Was pisać nie miał» — korespondencja prywatna pisarza miejskiego lwowskiego Wojciecha Zimnickiego z lat 1618–1639 // KLIО. — Т. 23 (4). — S. 177–186.*

⁵¹ На теренах Польського королівства, до складу якого входила частина українських земель, тестаменти стали використовувати з часу рецепції римського права; найраніше поширилися міщанські тестаменти, і лише з XV ст. — тестаменти шляхетські (Див.:

релігійного, культурного, освітнього⁵², свідчать про генеалогію, демографію⁵³, уявлення, родинні стосунки, емоційну сферу тощо.

На жаль, в українській історіографії міщанським заповітам присвячено досить мало уваги, на відміну від польської, де ця тема розробляється досить активно, і інтерес до неї сягає кінця XIX ст.⁵⁴ В українській історіографії вперше заповіти почав вивчати професор А. Кристер в 1927 р.⁵⁵ В останні роки спостерігаємо ренесанс цієї проблематики. Заповіти київських міщан вивчала Н. Білоус⁵⁶. Насправді в її монографії опубліковано лише 11 заповітів київських міщан, знайдених дослідницею в архівах Києва, Москви і Мінська (п'ять із цих заповітів належить жінкам). Заповіти львівських міщан вивчає Я. Кочеркевич, яка так визначає мету свого дослідження: «...презентація тестаментів львівських міщан XVII ст. як історичного джерела, демонстрація їхніх інформаційних можливостей для досліджень світогляду особи і різноманітних складових тогочасного життя: правових взаємовідносин, родинних стосунків, професійної діяльності, матеріального стану, побуту, релігійної етики тощо»⁵⁷. Я. Кочеркевич не лише аналізує створення такого роду документів, як заповіти, але і на їх основі розглядає ставлення міщан до Бога, до смерті, до сім'ї, їхні уявлення про значення поховальних

Wiszwata K. Testamenty jako źródło historyczne // Białostockie teki historyczne. — Т. 7. — Białostok, 2009. — S. 26).

⁵² Див. наприклад: *Bartoszewicz A.* Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańską w różnym średniowieczu // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — R. LIX. — Warszawa, 2011. — № 3–4 — S. 293.

⁵³ Див.: *Wysmulek J.* Krakowska Liber Testamentorum jako źródło do badań społeczeństwa miasta różnośredniowiecznego (zarys problematyki) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — R. LIX. — № 3–4 — S. 305–312.

⁵⁴ Огляд польської історіографії проблеми див: *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К., 2011. — С. 9–11; *Popiołek B.* Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku // Львів: місто — суспільство — культура. — Т. 8. — Ч. 1. — С. 227–228. Хоч у Польщі вивчення таких джерел, як заповіти, продовжується з кінця XIX ст., комплексного дослідження даної проблеми в польській історіографії немає. Проблема заповітів обговорюється на наукових конференціях, які стали уже традиційними. В жовтні 2012 р. у Варшаві відбулась четверта конференція з даної проблематики. Матеріали цієї конференції опубліковані в: *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* — R. LX. — Warszawa, 2012. — № 2.

⁵⁵ *Кристер А.* Духівниці XVI–XVII віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. — К., 1927. — С. 491–513.

⁵⁶ *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К., 2011. — 200 с. (*Петришак Б.* Рец.: *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття. — К.: Видавничий дім «Простір», 2011. — 200 с. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 16/17. — Т. 19/20. — К., 2012 — С. 605–607); *Bilous N.* Testamenty mieszczanów Kijowa z XVI — pierwszej połowy XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — Warszawa, 2010. — № 2. — S. 245–258.

⁵⁷ *Кочеркевич Я.* Заповіти львівських міщан XVII ст. // Архіви України. — Вип. 5 (265). — К., 2009. — С. 135–136.

обрядів, місця упокоєння тощо⁵⁸. Тобто, заповіти — неоціненне джерело відомостей про світ уявлень міщан середньовіччя, в тому числі і релігійних⁵⁹, а також про їх життя, ієрархію цінностей, фінансове становище і таке інше. Заповіт — це матеріальний розрахунок морибунда із життям⁶⁰. Крім того, це документи сімейні, через їх призму можна вивчати ставлення членів сім'ї один до одного, становище жінки-міщанки, дітей, людей старшого віку, що сьогодні є досить популярним у світовій історіографії⁶¹. Саме в такому ключі сьогодні працюють як польські⁶², так і окремі українські дослідники⁶³.

В міські книги з тих чи інших причин записувались заповіти не тільки місцевих жителів, але й тих, чий життєвий шлях закінчився у даному місті. Для прикладу, у львівських гродських книгах під 15 жовтня 1467 р. записано заповіт смоленського купця Гермули, що вів транзитну торгівлю зі Сходом через Львів. Даний документ дає можливість прослідкувати не лише питання, пов'язані із торговими та економічними контактами міста, але і питання сакральної географії в XV ст. (всі церкви і монастирі, згадані у заповіті, знаходяться в межах Київської митрополії)⁶⁴.

⁵⁸ Кочеркевич Я. Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI–XVII століть: дипломатичний аналіз // Архіви України. — Вип. 5 (270). — К., 2010. — С. 45–61.

⁵⁹ Як приклад дослідження релігійності міщан через призму тестаментів див.: Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy w świetle najstarszych zachowanych testamentów // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — R. LVIII. — Warszawa, 2010. — № 2. — S. 191–196; Karpiński A. Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550–1700 // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — R. LIX. — Warszawa, 2011. — № 3–4. — S. 363–378.

⁶⁰ Popiołek B. Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku... — С. 228.

⁶¹ Проблема старості на польських землях була присвячена конференція, що відбулась у Варшаві в грудні 2009 р. на базі Інституту Історії Культури Матеріальної ПАН. Див.: Wólkiewicz E. Stary człowiek i miasto. Starość i ludzie starzy w szesnastowiecznych pamiątkach śląskich // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej — Warszawa, 2010. — № 1. — S. 47–60 та інші матеріали цього випуску.

⁶² Sowina U. Testamenty mieszczan krakowskich o przekazywaniu majątku w późnym średniowieczu i we wczesnej nowożytności // Socialni svět města. Colloquia mediaevalia Pragensia. — № 5. — Praha, 2006. — S. 173–183; Hrynkiwicz J. Przemyskie testamenty i inwentarze pośmiertne (XVI–XVIII w.) // Rocznik Przemyski — T. XLIV. — 2008. — Z. 4: Historia. — S. 19–26; Popiołek B. Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku. — С. 227–236.

⁶³ Кочеркевич Я. Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. // Наукові зошити. Історичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка. — Вип. 8. — Ч. 1. — Львів, 2006. — С. 83–94.

⁶⁴ Див.: Капраль М. Смолянин Гермула у Львові в 1467 році // Вісник Львівського університету: Серія історична. — Вип. 45. — Львів, 2010. — С. 545–550.

В Україні, окрім заповітів львівських⁶⁵ та київських міщан, публікувалися тільки розвідки про заповіти міщан волинських міст. Це заповіти міщан Луцька⁶⁶ та Олики⁶⁷, а також Заслава (два заповіти, один з яких належить заславській міщанці)⁶⁸. Це, безумовно, пов'язане не стільки з відставанням «історіографічної моди» в Україні, скільки з дискретністю джерельної бази стосовно середньовічної та ранньомодерної історії українських міст.

Львівські джерела дають можливість дослідникам не лише говорити про абстрактні міські історії, але і вивчати історію на рівні окремих міських родів. Саме такий ракурс пропонує в одній із своїх публікацій М. Капраль, який розглядає і публікує свідчення двох сватів в інтересах львівського кравця-підмайстра Василя Роздольського щодо несплати посагу, який обіцяв йому дядько його майбутньої дружини Микола Шотак (14 листопада 1678 р.)⁶⁹. Цей документ привернув увагу дослідника з кількох причин. По-перше, про сімейне право міщан у середні віки збереглося мало відомостей, по-друге, на сторінки гродських та консисторських книг потрапляли, як правило, справи про розлучення подружжя, а по-третє, «винятковість цього випадку також і в тому, що в документі оприлюднено такі правові колізії, які дуже рідко фіксувалися на письмі, а існували й модифіковувалися у вигляді усного звичаєвого права»⁷⁰. Це, власне, приклад такого мікроісторичного підходу, якого ще так мало в нашій історіографії.

Зміни, які започаткувалися в останні роки в європейській історіографії, жодним чином не заперечують популярних раніше тем, вони лише переорієнтовують опції історичної науки.

Слушно зауважила К. Хвостова: «...заняття соціально-економічною історією тепер не в моді, і це загрожує забуттям набутих наукових традицій, а

⁶⁵ Тестаментом львівських міщан присвячували свої дослідження і польські історики: *Karpiński A.* Dobroczynne i religijne legaty lwowskich mieszczan w świetle ich testamentów z lat 1550–1700 // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* — Warszawa, 2011. — № 3–4. — S. 363–378; *Popiolek B.* Testamenty mieszczan lwowskich i krakowskich XVII–XVIII wieku // *Львів: місто — суспільство — культура*. — Т. 8. — Ч. 1. — С. 227–236.

⁶⁶ *Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI — першої половини XVII ст. // *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ*. — Вип. 7. — Луцьк, 2011. — С. 191–203.

⁶⁷ *Bilous N.* Testamenty mieszczan miasta Olyki z lat 1660–1670 // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* — R. LIX — Warszawa, 2011. — № 3–4. — S. 347–362.

⁶⁸ *Тесленко І.* Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ*. — Т. 19. — Кн. 1. — К., 2009. — С. 249–252 // [http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nzzpvm/2009_19_1/NZ!19\(233-257\).pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/nzzpvm/2009_19_1/NZ!19(233-257).pdf)

⁶⁹ *Капраль М.* Сватання «по-львівськи» у XVII ст. // *Український археологічний щорічник*. — Вип. 13/14. — Т. 16/17. — С. 785–788.

⁷⁰ Там само. — С. 785.

також створює своєрідний дисбаланс пріоритетів»⁷¹. Справді, до соціально-економічної проблематики в сучасній історіографії пострадянського простору ставляться з певною настороженістю через довгий період домінування тут марксистської парадигми⁷².

Дуже влучно зазначили Р. Чая та Е. Кізік, що чим менше було ринкових відносин в житті післявоєнної Польщі (а можна сказати, що всієї Центрально-Східної Європи), тим більше економіки було в працях істориків. Сьогодні ситуація протилежна: чим більше ми стаємо свідомими учасниками економічних процесів, тим менше економічними проблемами займаються історики⁷³. Але без вивчення соціально-економічного аспекту історії важко говорити про цілісну картину минувшини в будь-якій галузі, в тому числі і в урбаністиці. Тим більше, що «культурна антропологія не претендувала на те, щоб замінити собою інші напрямки історичних досліджень, а лише намагалася усунути штучний поділ між, з одного боку, культурною, а з іншого, — соціально-економічною сторонами життя, допровадивши до їх синтезу в історичній рефлексії. Теоретики культурно-антропологічної історії наголошували, що в реальному житті культурна і виробнича сфери є однаково важливими, вони взаємно детермінуються й глибоко проникають одна в одну...»⁷⁴.

⁷¹ *Хвостова К.В.* Постмодернизм, синергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. — 2006. — № 2. — С. 27.

⁷² Показовими в цьому сенсі є слова М. Капраля: «Особливу популярність серед істориків набула концепція К. Маркса про роль праці в житті суспільства. Німецький мислитель визначив працю як здатність чи якість, яка робить нас справжніми людьми, і припустив, що економічна раціональність є визначальною для процесів праці. З цього погляду більшість істориків ремесла услід за Марксом “есенціалізували” працю, припускаючи, що тільки ця діяльність визначає ремісничу ідентичність. Тому соціальне життя в цеху розглядалося в контексті парадигми класової боротьби за виникнення робітничого класу. Наймані робітники та збіднілі підмайстри, що могли вільно переходити від одного майстра до іншого, виступали передвісниками робітничого класу, пролетаріату, котрий у майбутньому мав “покласти край капіталістичному ладові”. У такому контексті ремісники сприймалися винятково як працівники, виробники матеріальних благ. Проте, дослідження істориків ремесла за останні десятиліття виявляє й інші складові ремісничої ідентичності. Часто сімейні, сусідські відносини, ставлення до церкви, статус ремісника в суспільстві мали для його ідентичності більше значення, ніж його професійна діяльність...» (Див.: *Капраль М.* Економічні мотиви чи соціальна доцільність? Ремісничі цехи Львова XV–XVIII століть у світлі статутів // Львів: місто — суспільство — культура. — Т. 8. — Ч. 1: Влада і суспільство (Вісник Львівського університету: Серія історична. — Спеціальний випуск). — Львів, 2012. — С. 173–174; а також: *Crossick G.* Past masters: in search of the artisan in European history // *The Artisan and European Town, 1500–1900.* — Aldershot, 1997. — P. 7).

⁷³ *Czaja R., Kizik E.* Wstęp // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* — Т. LXX. — Poznań–Warszawa, 2010. — S. 13–14.

⁷⁴ *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія ХХ століття. — Львів, 2001. — С. 48.

Одним із елементів вивчення соціальної історії міст є історія міських цехів, яка вивчається через призму як їх правового статусу, так і повсякденних практик. Саме на прикладі цехової проблематики можливе поєднання двох дослідницьких нуртів — вивчення соціально-економічного та антропологічного аспектів історії міст. Першою ластівкою серед історико-антропологічних досліджень була розвідка В. Балушка, присвячена вивченню середньовіччя через обрядовість цехових ремісників⁷⁵. Новий імпульс історико-економічна проблематика отримала на початку нинішнього століття у дослідженнях М. Капраля, що є автором першої в Україні комплексної публікації економічних привілеїв окремого міста⁷⁶. Безумовно, історик залежить від документального матеріалу, який досить часто диктує йому напрям студій. Вивчення нижчих верств міського соціуму є найбільш продуктивним на прикладі окремих цехів, оскільки саме вони залишили по собі чимало джерел, де висвітлено ряд аспектів життя їхніх членів. Окрім того, від середньовіччя до XIX ст. в Європі і на українських землях «ремісники визначали себе в першу чергу не як виробники, а як члени певного стану, суспільної групи, що об'єднувалися для захисту своїх різноманітних інтересів у цехову організацію»⁷⁷.

Публікація економічних привілеїв львівських ремісників надихнула М. Капралю на більш комплексне і глибоке дослідження цехової проблематики, яке він розпочав з вивчення цеху львівських шевців, перша згадка про який датується 1386 р.⁷⁸, хоч сам М. Капраль вважає, що цех мав існувати і раніше⁷⁹. Перш за все автор вивчив книги цеху⁸⁰. Окремі публікації дослідник присвятив аналізу правового⁸¹ і соціального статусу шевців в

⁷⁵ Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К., 1993. — 120 с.

⁷⁶ Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упор. М. Капраль. — Львів, 2007. — 816 с. (рец.: Білоус Н. Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упорядкував Мирон Капраль. — Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова», 2007 // Український гуманітарний огляд. — Вип. 13. — К., 2008. — С. 185–190; Wunsch Thomas. Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. — Marburg, 2007. — Jg. 56. — Heft 3. — S. 474 та ін.

⁷⁷ Капраль М. Економічні мотиви чи соціальна доцільність? — С. 174.

⁷⁸ Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1896. — Т. VI. — С. 1–2.

⁷⁹ Капраль М. Шевський цех у Львові в XIV–XVII століттях: особливості правового статусу // Вісник Львівського університету: Серія історична. — Вип. 44. — Львів, 2009. — С. 39.

⁸⁰ Капраль М. Цехові книги шевського цеху як джерело до історичної демографії Львова XVII–XVIII ст. // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: історія і сучасність / Доповіді і повідомлення Міжнародної наукової конференції, Львів, 28–30 жовтня 2010 р. — Львів, 2010. — С. 346–351.

⁸¹ Капраль М. Шевський цех у Львові в XIV–XVII століттях: особливості правового статусу. — С. 39–58.

місті. Все це робиться на основі джерел, на прикладі як буденних ситуацій (сімейних та сусідських сварок, зафіксованих в судових справах, звинувачень у незаконному народженні, в селянському походженні тощо), так і порядку святкових процесій у місті, де завжди чітко простежувалася ієрархія городян. Про соціальний статус шевців свідчить, за словами М. Капралю, і той факт, що вони займали в основному посади на юридиках, а не в самому місті⁸². Підсумком досліджень даної проблематики М. Капралем стала його ґрунтовна монографія, де багато уваги присвячено світу уявлень ремісників, в тому числі і уявлень сакральних⁸³.

Сам М. Капраль чітко вказав на перспективи і завдання історико-економічних урбаністичних студіювань: «На сьогодні, бачу два перспективних напрямки досліджень львівського ремесла: конкретно-історичні дослідження по окремих цехах із залученням цехових книг, до яких після Ярослава Кіся ніхто не заглядав, а також — вивчення соціального середовища ремісників, котрі жили не тільки одним “хлібом насущним”, тобто були тільки виробниками. Слід з’ясувати їхні родинні зв’язки, щоденне життя з повсякденними клопотами та radoщами, тобто стреміти до відкриття людського виміру в цій, нібито цілком економічній, області міського життя»⁸⁴. Цими словами історик перекинув місток до відносно нового антропологічного напрямку в галузі містознавства.

Таким чином, цех — це не тільки міська економіка. Це і життя конкретних людей, відображені через призму цехової документації, судових актів, пов’язаних з історією окремих ремісничих і купецьких спільнот. Це те, що ми часто називаємо історією повсякденності («Everyday Life History», «Alltagsgeschichte»), предметом якої стає вивчення «малих життєвих світів» простих людей, а ширше — так званої мовчазної маси. Адже, як пише Т.О. Булигіна, «“людина — це світ”, окремий світ і проявляється він в повсякденному житті як явище унікальне, по-своєму реалізує спільні ідеї, загальні стереотипи, загальні норми...»⁸⁵.

Добре відомо, що історія повсякденності як новий напрям в історіографії виникла у другій половині ХХ століття внаслідок «антропологічного

⁸² Капраль М. Соціальний статус та ієрархічність у ремісничому середовищі в ранньомодерному місті (на прикладі шевського цеху Львова XVII–XVIII ст.) // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. — Львів, 2011. — С. 119–126.

⁸³ Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. — Львів, 2012. — 552 с. Для порівняння див: Manikowska H. Religijność miejska // Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym / Pod. red. H. Manikowska, H. Zaremska. — Warszawa, 2002. — S. 11–34.

⁸⁴ Капраль М. Стан та перспективи дослідження історії міст України: приклад пізньосередньовічного та ранньомодерного Львова // Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. — Львів, 2011. — С. 320.

⁸⁵ Булигіна Т. История повседневности и «новая локальная история»: исследовательское поле и исследовательский инструмент // <http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatel'skoe>.

повороту». У рамках українського історіописання певний імпульс вона отримала в кінці 1990-х років, і її популярність з того часу тільки зростає. Але ніяк не можемо погодитися з твердженням І. Колесник, що цей напрям так популярний в українській історіографії, що «серед істориків сьогодні історією повсякденності не займається хіба що ледачий»⁸⁶. Насправді все значно складніше. Дійсно, модно і популярно говорити про такий історіографічний напрям, як «історія повсякденності», але робіт, в яких би послідовно вивчалися окремі аспекти повсякденного життя тих чи інших верств населення або окремих їх представників у ті чи інші історичні епохи, в українській історіографії наразі одиниці. Адже насправді «історія повсякденності суттєво відрізняється від інших сфер історичного знання, історії побуту, приватного життя, генеалогії, краєзнавства, локальної історії, соціології буденного життя»⁸⁷. Вона має свій певний інструментарій. «Повсякденність включає не побут і етнографію»⁸⁸, які виступають джерельної базою історії повсякденності, а соціокультурні смисли, які створювали в своєму повсякденному житті люди в ту чи іншу епоху... Одним із ключових понять повсякденності є дискурс «поведінки», який адекватно відображає специфіку конкретної історичної епохи і ті зміни, які в ній відбувалися. Поведінка складається на основі певних ціннісних канонів і нормативних систем, тому є ключем до зашифрованих сенсів історичного часу. Цей ключ тим ефективніший, чим складніша соціальна система і умови її функціонування, тому в цьому випадку в повсякденній життєдіяльності більше місце займає самоорганізація її членів»⁸⁹.

Історики вкладають досить різний зміст у поняття «історія повсякдення». У Німеччині велика дискусія з цього приводу відбулася в жовтні 1984 р. під час проведення *Verliner Historikertag*⁹⁰. В середині 90-х років ХХ ст. подібне обговорення мало місце і у польській історіографії (29 вересня 1996 р. у Варшаві відбулась конференція «Щоденне життя — новий напрям досліджень в рамках історії культури», що дало поштовх до ширшого зацікавлення

⁸⁶ Колесник І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень // Укр. іст. журн. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 184. Авторка справедливо відзначила, що в українській історіографії досить неоднозначне ставлення до цього дослідницького напрямку (Там само. — С. 185 і др.).

⁸⁷ Там само. — С. 184.

⁸⁸ Про співвідношення історії та етнології у вивченні проблем повсякденності див.: *ле Гофф Ж.* К исторической антропологии. Историк и человек повседневный // Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. — Екатеринбург, 2000. — С. 200–210.

⁸⁹ Бульгина Т.А. История повседневности и «новая локальная история»... // <http://www.newlocalhistory.com/content/bulygina-ta-stavropol-istoriya-povsednevnosti-i-novaya-lokalnaya-istoriya-issledovatel'skoe>.

⁹⁰ *Bogucka M.* Życie codzienne — spory wokół profilu badań i definicji // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* — R. XLIV. — № 3. — Warszawa, 1996. — S. 247.

проблемою⁹¹). Немає консенсусу щодо змістового наповнення поняття «історія повсякдення» і серед українських істориків, хоч у багатьох новітніх публікаціях, в тому числі і в галузі містознавства, декларується інтерес до цього історіографічного напрямку. Зокрема, нерозкритим залишається зв'язок між історією повсякдення і історією ментальності. В цьому контексті М. Богуцька пропонує розглядати історичний процес як такий, що розігрується у трьох площинах: щоденне життя — великі події — ментальність. При цьому, на думку дослідниці, великі події впливають на повсякдення, а повсякдення, в свою чергу, впливає на великі події, але не безпосередньо, а через ментальність⁹².

Ось чому дослідження питань повсякдення є таким важливим для розуміння різних історичних епох. Сьогодні це один із перспективних напрямів розвитку української історіографії загалом і урбаністики зокрема.

Безперечно, чимало нового і цікавого зроблено в Україні в галузі містознавства в останні роки, але ще більше є таких тем, які навіть пунктирно не окреслені. Це вивчення різних вікових категорій міщан, дослідження міського маргінесу, міських еліт, світу обрядовості, світу уявлень в середовищі міщан, просопографічні дослідження окремих міщанських родин тощо.

Варто зазначити, що всі ці нові теми і підходи, що в останні роки з'явилися в українській урбаністиці, насправді є не такими вже й новими. Дуже схожі дослідницькі тенденції мали місце у французькій історіографії у 70–80-х роках ХХ ст., у польській історіографії в 90-х роках ХХ ст. — перших десятиліттях ХХІ ст. Коли українські дослідники стали відкривати для себе світ, вони відкрили для себе і нову історіографію. Однак в дослідженні українських міст залишається ще багато тем, які, з огляду на нові антропологічні і культурологічні підходи в історіюписанні, варто було б підняти для кращого розуміння як минулого, так і сучасного.

⁹¹ *Karpiński A.* Everyday life — a new research trend in the history of culture // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* — R. XLIV. — № 3. — S. 303–304.

⁹² *Bogucka M.* Życie codzienne — spory wokół profilu badań i definicji. — S. 253.

Розділ III

Джерелознавство

та спеціальні

історичні дисципліни

Тетяна Вілкул

Початкова частина Віленського хронографа: переписувачі та читачі*

У статті проаналізовано створення, переписування та редагування початкової частини Віленського хронографа та маргіналії читачів.

Ключові слова: Віленський хронограф, коментар, міжрядкові виправлення, маргіналії.

В статье проанализировано создание, переписывание и редактирование начальной части Виленского хронографа и маргиналии читателей.

Ключевые слова: Виленский хронограф, комментарий, межстрочные исправления, маргиналии.

The article analyzes the creation, copying and editing the initial part of the Vilna Chronograph and marginalia of readers.

Keywords: Vilna Chronograph, comment, interline corrections, marginalia.

Тема презентованої статті дуже вузька, стосується єдиного рукопису та частини його читачів. Йтиметься про трьох книжників, котрі прислужилися до створення Віленського хронографа. Означений хронограф є списком одного з найцікавіших середньовічних руських творів історичного жанру — компіляцій зі всесвітньої історії — так званого Іудейського хронографа (далі: ІдХ). ІдХ відносять до давньоруської доби, хоча він укладений вже у післямонгольський час у другій половині XIII ст.¹

* Моя щира вдячність за надані уточнення Кестутісу Гудмантасу, Артурасу Дубонісу, Ярославу Затілюку.

¹ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. — М., 1893. — С. 317–361; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. — Л., 1975. — С. 471–474; *Lemeškin Iija*, *Sovijaus saktė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I.J. Zabelino nuorašus)*. — Vilnius, 2009, зокр., s. 7–22; *Вилкул Т.* Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // *Palaeoslavica*. XVII. — № 2. — 2009. — Р. 65–86.

Пам'ятка репрезентує перший датований давньоруський хронограф² і, не виключено, є першим текстом такого типу, що взагалі дійшов до нас. Крім усього іншого, ІдХ цікавий тим, що укладався у Західній Русі та, ймовірно, справив вплив на одного з укладачів Галицько-Волинського літопису³. Віленський (далі: Віл) переписаний набагато пізніше, ніж ІдХ, у першій половині XVI ст. З огляду на наявність певних змін тексту його можна вважати «авторизованою копією»⁴.

Ранні хронографи майже цілком укладено з фрагментів перекладених з грецької текстів, з де-інде присутніми авторськими ремарками. Як правило, збереглися повні давньослов'янські переклади тих творів, що фрагментарно увійшли у компіляції, або ж існують інші збірники, які містять інакші

² Даткування опосередковане. У легенді про Совія подано відносну хронологію від життя біблійних героїв до днів переписувача. Точна дата залежить від того, хронологічну систему якої з хронік обираємо (датування давніх періодів в різних авторів суттєво різняться). Як правило, спираються на Хроніку Іоанна Малали, детальніше див.: *Thomson Francis*, *The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible*. — Ljubljana, 1998. — Р. 649; *Thomson Francis*, *The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // Palaeobulgarica / Старобългаристика*. — Т. 18. — № 3. — 1994. — С. 91–92; *Лемешкин И.* Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии в составе Хронографа 1262 г.: переводная византийская хроника и древняя литовская литература // *Senoji Lietuvos literatūra*. — Vilnius, 2006. — S. 229–275; *Иванов С.А.* Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // *Славяноведение*. — 2010. — № 2. — С. 63–71; *Вилкул Т.* Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) // *Istorijos šaltinių tyrimai*. — Vilnius, 2010. — S. 11–32.

³ *Орлов А.С.* О галицко-волинском летописании // *ТОДРЛ*. — Т. V. — Л., 1947. — С. 24–27, 30–32; *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // *ИОРЯС*, 1926, XXXI. — Л., 1926. — С. 95–96; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). — К., 1961. — С. 4; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори) — К., 1958. — С. 14–15, 17, 50; *Толочко А.П.* О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // *Ruthenica*. — Вип. V. — К., 2006. — С. 252–256; *Толочко А.П.* Одна заимствованная формула в Галицко-Волинской летописи // Там же. — С. 256–257; *Вилкул Т.* Иудейский и Софийский хронографы... — С. 84–86.

⁴ Існують три рукописи ІдХ: Архівський (Арх), РГАДА, ф.181, оп. № 1, собр. МГАМИД, № 279/658, 3-я чверть XV ст.; Віленський (Віл), Бібліотека АН Литви, F 19–109, 1-а третина XVI ст.; *Варшавський* (В), Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ, сім.83, 1-я чверть XVI ст. Останній список неповний, містить виклад лише до половини 4 Цар. Крім того, сильно відозмінений фрагментарний текст вміщено у Забелінському списку XVII ст. Архівський та Віленський хронографи не відтворюють текст ІдХ абсолютною механістично, а містять певні доповнення та відозміни. В Архівському та Варшавському присутні доповнення з Історичної палей, у Віленському — з кількох різних джерел (в тому числі, з «Тройської історії»); *Меуцкерский Н.А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.–Л., 1958. — С. 25; *Lemeškin I.* Sovijaus sakmė ir 1262... — S. 48; Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильносе. Каталог / Сост. Надежда Морозова. — Vilnius, 2008. — S. 42–43.

редакції текстів. Йдеться про біблійні книги, різноманітні хроніки та історії — Георгія Амартола, Іоанна Малали, Йосифа Флавія, а також деякі додаткові «неісторичні» (у нинішньому розумінні) твори: Шестодневи, повчання, тощо. (У тій всесвітній історії, що відповідала уявленням людини середньовіччя та раннього модерного часу і починалася від Семи Днів Творення світу та Адама, включаючи виклад Буття та ін., вони займали цілком поважне місце). За таких умов ми можемо досліджувати текст та рецепцію на кількох рівнях. У нашому випадку виокремлюються принаймні три шари: 1) часу укладення ІдХ; 2) часу створення, переписування та редагування Віл; 3) маргіналії читачів в уже наявному кодексі, від записів кириличним півуставом XVI–XVII(?) ст. до польськокомовних XVIII(?) ст.

Оскільки перший рівень рецепції стосується укладача чи укладачів тексту ІдХ другої половини XIII ст. й дещо вибивається за рамки головної тематики, його випускаємо і зосередимося на другому та частково третьому, оминаючи також пізні записи. Обсяг Віл величезний — 736 арк. Тому за матеріал для аналізу та порівняння я беру переважно початкову частину, що містить виклад від Семи Днів Творення до завершення Восьмикнижжя (до Книги Руф), включаючи фрагменти Шестоднева, частину Хроніки Малали, Восьмикнижжя, Книгу Йова та дрібніші додатки. Вона обіймає арк. 1r-241v. і належить двом з чотирьох⁵ переписувачів Віл. Отже, першого переписувача, котрий зкопіював більшу частину визначеного тексту, позначаємо як **P1**, другого, що переписав Книгу Вихід (арк. 96r-126r) — як **P2**. Внесені обома писцями зміни у Віл порівнянно з текстом ІдХ, зрозуміло, не є маркованими візуально. Вони визначені завдяки порівнянню з іншими рукописами: Архівським та Варшавським хронографами та іншими збірниками (за необхідності, залучалися також свідчення грецького оригіналу). Натомість візуально марковані ремарки та виправлення читачів. Судячи із записів на берегах та у рядках рукопису, читачів у Віл було чимало, проте більшість відзначилася лише поодинокими позначками. Активністю вирізняються три особи. Перший залишив переважно малюнки рук/перств⁶, два інших є власниками двох почерків: характерного півустава та пізнього скоропису

⁵ *Мещерский Н.А.* История иудейской войны... — С. 23.

⁶ Намальовані кіновар'ю акуратні руки/вказівні персти К.В. Кириченко атрибує одному з писців Віл. *Кириченко К.В.* Читацькі зацікавлення у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. та рецепція прочитаного (на матеріалі Віленського списку Хронографа 1262 р.) // *Укр. іст. журн.* — 2012. — № 2. — С. 7. У Віл маємо поодинокі записи акуратним впевненим півуставом, вірогідно, деякі з них залишені переписувачами (Див., напр., арк. 11v, 25r). Однак вони не пов'язані тісно з малюнками рук, і для атрибутування потрібні додаткові дослідження. Крім півуставних, наявні також поодинокі записи біглим чітким скорописом. Див., напр., арк. 12v «Зри бе^{lou} грехо^uную преслуша^uя божия» — до оповіді про Адама, Єву та «заборонений плід».

польською мовою⁷. Півустав дещо незвичний, залишає враження непоставленої руки. Часом почерк настільки штучний, що скидається на те, що це може бути імітація півуставу в людини, що привчена до скоропису (тобто, хоча датувати його можна XVI ст., не слід повністю виключати XVII ст.)⁸. Для акцентування більш-менш значних для нього записів власник цього почерку часто залишає великий чорний хрест⁹. Основну увагу звертатимемо на цього читача, котрого позначаю як *Ї*.

Отже, почнемо з кінця, тобто, з глос, коментарів та міжрядкових виправлень *Ї*. Треба сказати, ці досить цікаві за змістом ремарки дослідниками вже розглядалися¹⁰. Найбільшу увагу традиційно привертають записи у легенді про Совія¹¹ — легенда увійшла навіть у литовські хрестоматії¹², у ній традиціоналісти вбачають достеменний опис язичницького минулого Литви. Навпроти перших слів легенди: «Скаже^м поганьскыя прѣлести быти сіцевой в ли^твѣ нашеи : Слово ли. Совіи бѣ члкъ. оуловішоу емоу дивіи вепрь...», — на берегах арк. 27v двома воронками вміщено два записи (тут і далі маргіналії, редакторські доповнення та виправлення виділено курсивом):

⁷ Цей читач залишив коментарі переважно на початку Віл та в «історичних частинах» рукопису: на берегах Александрії, Історії Іудейської війни та ін., біблійні книги його не зацікавили. Як уже відзначалося, пізні записи, в тому числі численні маргіналії польською мовою (XVIII ст.) у цій статті не розглядаються.

⁸ Втім, це також може бути «недбалий» півустав або, скажімо, ремарки людини похилого віку (натиск на перо суттєво менший, і ці записи виглядають часто набагато «тоншими», ніж в основних почерках). Цікаво, що писав цей коментатор досить швидко, так що трапляються випадки, коли він закривав сторінку, а непросохлі чорнила відбивалися на іншому боці розвороту.

⁹ Позначка нерівного чорного хреста також цілком певно вказує на цього коментатора. Вказаний почерк пізніший за малюнки рук/перстів. У перших його записах «руки» згадані у записах: «гдѣ роука оуказуєть...». Див.: арк. 6r «смотри та^м где оуказуєть роука в солнцю знаменія»; 6v «смотри где оуказуєть рука . о мѣсеци знаменья»; 26r «то первый городъ по потопе где роука оуказуєть» (відзначено, напр., *Lemeškin I. Sovijaus saktė ir 1262... — S. 62; Кириченко К.В. Читацькі зацікавлення... — С. 6–7*). Кожного разу поряд бачимо хрест.

¹⁰ Огляди: *Lemeškin I. Sovijaus saktė ir 1262...; Кириченко К.В. Читацькі зацікавлення... — С. 6–8*.

¹¹ Сюжет легенди: йдеться про те, що якийсь «Совій» вловив дикого вепря та нагодував дітей селезінками; тоді чомусь розгнівався на них і пішов у пекло; один з його дітей спустився до нього, вони пирували, а по тому батько намагався устроїти гарний відпочинок; сина він задовільнив тільки тоді, коли влаштував спалення. Пор. «створивъ крадоу огнюю великоу и врьже и на огонь . наоутріє же въпроси его . добръ ли почи^л еси . ономоу ж^к рекшо яко дѣтиць в колыбели сла^нко спа^х». Найбільш детально про походження текстів: *Lemeškin I. Sovijaus saktė ir 1262...; див. також: Иванов С.А. Мифологический конвой...; Вилкул Т. Создание Совия...*

¹² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. — T. 1: Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos. Sudarė N. Vėlius. — Vilnius, 1996. — P. 263–268.*

1. *се есть прелестъ поганьская и в нашоу Литвѣ то ся водило злое дѣло и до Витовта*; 2. [т]о Витовтову жоноу в Оуряколе¹³ сожъгли по смерти єи потомъ почяли переставати жечися.

На знімку аркуша видно, що основний почерк та почерк маргіналій — різко відрізняються, і це зазначено в літературі¹⁴. В основному відчувається тверда поставлена рука, у маргіналіях бачимо слабкий натиск та непевні контури; крім того, дуже відрізняються нариси літер, зокрема, «є широкого», «ч», «8»¹⁵.

Що ще цікавило Ї, крім Совія та язичницьких звичаїв Литви? Він уводить інші, часом досить об'ємні, ремарки на берегах. Зокрема, пояснює появу малюнків рук/перств — ознак руки іншого читача чи переписувача Віл¹⁶. Дає коментарі до тексту. Наприклад, фрагмент Хроніки Іоанна Малали, де йдеться про єгиптян та перших царів Єгипту¹⁷, викликав асоціації з

¹³ Назва містечка в Жемайтії, сучасна назва Aigiogala, «Оурякола» — звичне написання кирилицею в Литовській Метриці та інших джерелах XV–XVI ст. Однак стосовно дружини Вітовта, вірогідно, помилка, оскільки вона була християнкою (це його матір Birutė була язичницею і походила з Жемайтії). Натяків на подібний сюжет немає в Стрийковського та Білорусько-Литовських літописах. Щиро вдячна Артурасу Дубонісу за уточнення цієї та інших реалій Великого Князівства Литовського.

¹⁴ *Lemeškin I. Sovijaus saktmė ir 1262...* — S. 61; так само вважав перший описувач Віл, Флавіан Добрянський (*Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, церковнославянских и русских.* — Вильно, 1882. — С. 249–250) та інші дослідники. Щоправда, нещодавно була висловлена думка, що у цих двох записах почерк тотожній основному («почерк схожий на основний», «основний почерк»): *Кириченко К.В. Читацькі зацікавлення...* — С. 19. Останнє визначення невірне, що дуже добре видно на знімках маргіналій та основного почерку (Віленський, арк. 27v). К.В. Кириченко не спростовує і не відзначає думок попередників, не наводить доказів свого твердження. Треба сказати, невірне атрибутування почерків позначилося на аналізі маргіналій Віл в цілому і призвело до того, що дослідниця отримала одного цілком «світського читача», а другого з «церковними зацікавленнями» (Читацькі зацікавлення... — С. 7). Проте, практично у всіх читачів Віл спостерігаються і світські, і церковні зацікавлення. Виняток, мабуть, становить особа, що залишила польські маргіналії. Але це вже пізніший час, до того ж, ці приписки детально не досліджені.

¹⁵ В основному почерку РІ «є» чітке, видовжене, скошене праворуч донизу, язичок рівний, різко скошений униз; в записі Ї «є» таке саме по ширині як по висоті, скошене праворуч догори, язичок вигинається і йде паралельно рядку. В літери «ч» основного почерку РІ маленька чашка з двох рисок або округла, ніжка починається посередині; у маргіналіях Ї чашка досить велика, ніжка праворуч. Літера «8» Ї високо виступає за верхній край рядка і намальована одним рухом подібно до петлі, в основних почерках немає довгих вушок, і т.ін. Треба ще додати, що такого «є» немає в жодного з писців Віл.

¹⁶ Див. вище, прим.11.

¹⁷ Хроніка Малали, кн. 2, гл. 3: «По тѣхъ жъ лѣтъ^х црѣтвовавъ егу\птяно^м пръвѣе от колѣна Хамова . Сострость». Пор. Арх. арк. 31b-с; *Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе.* — М., 1994. — С. 70.17–71.9 (далі посилання на Хроніку Малали за схемою: Мал. 2. 3, Истрин-1994, с. 70). Схоже пояснення етноніму, зроблене,

«тезиками» (тобто однойменцями) скіфами. Див. арк. 34v на берегах: «зри о скоуфехъ то соуть тезики а родина ихъ близко Кафы». Судячи з географії, скіфи у цій марігналії ототоженні з татарами, що вказує на обізнаність з міфічними вітхозаповітними генеалогіями у працях Стрийковського¹⁸ та ін. У коментарях до Книги Вихід про походження празникування суботи, арк. 108r на берегах: «отю¹ почял субота»¹⁹. Ї виступає також як «джерелознавець», його цікавить власне походження історичної інформації. Пор. на арк. 17r приписка до Хроніки Амартола зі згадкою віку Адама під час народження сина та пророка Мойсея, що продовжує рядок і виходить на береги: «Моисе^о намъ сказанное»²⁰. У продовженні оповіді про Адама на арк. 17v (закінчує рядок): «и гробъ емоу въ Іерлмьстѣи земли бы^с та^к гово- рят»²¹.

Переймається Ї також поясненням темних місць та незнайомих позначень. Див.:

арк. 37v, до оповіді з Малали про Медузу та Персея: «въ страшны власы глядящї . и въпроси¹ ю како ти есть имя . и она ре^с со дръшновеніемъ имя Мидоуса . емъ ю за власы иже ношаше отаи сръпныи мечъ то кривы . и

щоправда, у формі глоси, див. також на арк. 53r, до уривку з Хроніки Георгія Амартола: «от него * африкишяне : сиречь фрягове» (пор. *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Т. 1: Текст. — Пг., 1920. — С. 90 («африкяне»), далі посилання на Хроніку Амартола за схемою: Ам. 90).

¹⁸ На це нашу увагу звернув Кестутіс Гудмантас. Що, між іншим, мусить означати, що Ї писав вже у другій половині XVI ст. Треба додати, для ототожнення скіфів та татар він мусив докласти певних зусиль. У: *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strujkowskiego.* — Warszawa, 1846. — S. 16 (перевидання праці 1582 р.) читаємо. «Magog... wtóry syn Jafetów, s tego mają wywód narodu Scitowie albo Tatarowie wszyscy, a s tych zaś Turcy, czego i Berosus lib. 5 poświędzcza, iż Magog Azijskie królestwo fundował, gdzie dziś Turcy panują, aczkolwiek się też i od Chamowych potomków hordy ich niektóre rozmnożyły». У рукописному перекладі Хроніки Стрийковського, зробленому у Києві на початку XVII ст., переклад назв народів — «сцитове albo татарове». Див.: «Макгог... вторый сын Иафетов с того мают выводъ народъ сцитове albo татарове вси, а з тых зас турки, чого и Беросус посведчаест, иж Макгогъ Азійское королевство фундоваль, где тепер турки пануютъ ач колвекъ се тежъ и от Хамовых потомковъ орды их некоторые размножились...» (НБУВ. ІР. — Ф. І. — № 57487. — Арк. 28 зв.–29). Цю паралель люб'язно підказав Я.В. Затилюк. Коментатор Віленського, як бачимо, зміг ототожнити слово «scitowie» зі «скоуфами»-скіфами, використавши не звичну новочасну, а давньо-слов'янську форму найменування.

¹⁹ Вих. 16.23 «рече * Моисеи к нимъ . се есть слово еже гла гъ . соубота покои стъ боу». Коментарі тією ж рукою продовжуються і далі, напр., на арк. 282r до 1 Цар.: «тут бія родина Саоулова».

²⁰ Скоріше за все, початково текст був такий: «Адаамъ оубо от прем¹раго и бж^ственнаго пр^орка . Мовсеа / бивъ . лѣто^м двѣсте...». Пор., Арх. арк. 20b, Ам. 53.

²¹ Відсутнє в Арх В Ам. 53. Запис не виходить на береги, а закінчує наполовину заповнений основним писцем рядок перед кіноварною літерою, що йде з червоного рядка.

оусѣкну еи главу» (пояснюється, що таке «серпניים» меч, у діалозі також додане «и въпросиль ю»);

арк. 102г, до Вих. 9.23: «и огонь течаше по земли . *ино то моло^ня . поустѣ гѣ гра^д на всю землю» (надано інтерпретацію, що таке вогонь, котрий тече по землі, в інших списках «надъжди» або «одожди» зам. «поустѣ», доповнення про блискавку немає);*

арк. 107г, до Вих. 15.23 «приидоша ^ж в Мѣрроу *то есть болото»* (глосса пояснює назву місця з гіркою водою, «Мѣрра» або «Меронъ»).

Цікаве складне доповнення, в якому побачимо і маргіналії, і записи у рядках тексту, див. на арк. 306v, до 2 Цар. Навпроти текста: «Саоулови друога + бѣ еи же имя Ресѣфа» — на берегах: *+то есть наложьница*; нижче у рядку: «внидѣ къ друоуѣ ^{к наложьници} оца моего» (доповнення над рядком); на нижньому полі: *и бы^т с нею*. Усі ці вирази послуговують інтерпретацією згадки «друогы» біблійного царя Саула.

Не вагається *Ї* і тоді, коли треба з(а)мінити вже зкопійований текст хронографа, навіть якщо йдеться про текст біблійних книг. Трапляються випадки, коли рука *Ї* закреслює або затирає слова чи вирази і вписує на цьому місці, незрідка виходячи за край тексту. Пор.:

арк. 22г, Бут. 9.3. «всякии звѣрь . и птица иже есть живѣ ва^м да будѣ^т въ снѣ^д» — в Арх В «всякъ гадѣ иже есть...»;

арк. 27v, у вже згадуваному записі про Совія: «и вложилъ ^{есо} во скрину древяноу и положи^т и ^{спать}» — в Арх В «вложьшему (В дод. и) въ древу», нічого немає про «спати»;

арк. 100г, Вих. 7.14: «рече ^ж гѣ к Моисею . я са^м отяжѣчоу ср^дце фараоноу» — в інших списках цієї біблійної книги: отягчяхъ / отягчи^х / отягчу / отегѣча; доповнення «я сам» ніде немає.

Як правило, корекції *Ї* є домислами чи власними поясненнями, однак у певних випадках він використовує джерела. Останнє добре видно на відомих текстах, зокрема вітхопозаповітних. Часом він вловлював і виправляв помилки. Наприклад, випущені рядки з біблійних книг, або подані в іншій редакції, ніж та, що характерна для четієго хронографічного тексту. Див.:

арк. 21г, до Бут.7.20, у рядку, із виходом на береги: «възнесея вода *выше всѣхъ горѣ*» — останні три слова іноді трапляються в описі потопу в інших місцях Буття;

арк. 110г, до Вих. 20.7, «да не приложиши имене . га̄ ба̄ твоего къ безоумному», внизу аркуша приписане: «*не очиститъ бо . гѣ̄ прилагающаго има его ко суѣтному*» — в Арх В тут гаплографічний пропуск, а у біблійних збірниках Восьмикнижжя та П'ятикнижжя бачимо цей вираз у версії «не очиститъ... безоумному»²².

²² Таким є четій варіант, лише у південнослов'янській версії використано службовий або паримійний вираз «соуѣтному». Отже, у приписці Віл для заповнення пропуску використано паримійну версію тексту.

На додаток **Ї** проявив себе як любитель-філолог, коригуючи мову рукопису. Приклади надто численні, наведемо лише кілька: «дръзновеніє» на арк. 15v (Арх В в цьому місці: «дръзаніє»), «написано» арк. 17v зам. «писано», «смієвы ногы» арк. 18v (Арх В «смиєногы»), «сло^с» арк. 19г, «Мелхіседекъ црѣ Салимльескъ» арк. 31г (Арх В «Салимль»); та ін.

Усі ці корекції свідчать про особливості рецепції хронографічного тексту. В цього читача бачимо синтез світського і церковно-книжного. Характер виправлень різноманітний — від розмірковувань та пояснень до дрібних мовних виправлень. Цікаво, що є улюблений вираз для введення глос: «то...», «то єсть» (див. вище: «сръпныи то кривы», «мѣрру то єсть болото», «дроуга то єсть наложьница» та ін.). Звичайно, мої спостереження певною мірою попередні, оскільки **Ї** «пройшовся» по усьому хронографу. Втім, навряд чи основне спостереження щодо синтезу світського й церковного може змінитися.

Звернемося тепер до тих змін, які були внесені писцями Віл. Як уже відзначалося, вони візуально ніяк не позначені, а отже, можуть потрапити на очі досліднику лише під час текстологічних студій²³. Нагадаємо, що перший копіст, **Р1**, переписав майже весь обраний для розгляду в цій статті текст, окрім Книги Вихід (її зроблено рукою **Р2**). Перш за все, **Р1** додав невеличкі пояснення до незрозумілих чи маловідомих слів, які мають характер глос, але внесені просто в текст. Деякі з них порівняно розлогі, інші короткі.

Наприклад, він пояснює слова «оужичень» та «оужичьство» («споріднений», «спорідненість»), див. арк. 1г, до Шестодневу, сюжету творення Богом світових стихій: «не се бо е^с єдинъ огонь . нъ и гор'няа силы огонь суть . и оужиче^н , како бы^и прироче^н а любо своиственъ²⁴ е^с гор'нии угнь сему огню , и^ж в на^с єсть» (цього виразу немає в Арх В, скоріше за все, він належить руці **Р1**²⁵; те саме стосується наступних доповнень-глос). Пор. також арк. 8г, до Шестодневу: «едино има оужи^чство , сирѣчь е^сство»²⁶. Крім того, маємо багато інших подібних прикладів. Див.:

арк. 8г, до Шестодневу: «мѣрити море корце^м . сирѣчь ков'шо^м»;

арк. 8v, до опису птахів з Шестодневу: «оудобъ и^м въспрѣти или возлетѣти камо любо»;

²³ Деякі з них вказані Істриним у дослідженні Хроніки Малали, однак більша частина залишається досі недослідженою.

²⁴ Немає Арх арк. 10с, В арк. 1а, Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция / Подг. Г.С. Баранкова. Отв. ред. А.М. Молдован. — М., 1998. Арк. 10а.

²⁵ Імовірна інша можливість — що існувала посередня копія між оригіналом ІдХ та Віл, однак зважаючи на те, що хронографи не надто часто переписувалися, більшою є вірогідність появи цих змін вже у тексті Віл.

²⁶ Немає Арх арк. 15а, В с. 12а, Шестодневі арк. 175 (имать и оужичьство).

арк. 24r, до сюжету про стовпотворіння з Топографії Косьми Индикоплова: «почен'ше ^ж здати и моукою *то е^с воиною*²⁷ . хотяще на н̄бо в'зыти»;

арк. 29v, до опису «прения» патріарха Авраама з єгипетським царем та астрологами з Амртола: «ибо твоя смръть претръпи^т или науочи^{m28} вся»;

арк. 37v, до оповіді Малали про Зевса та зваблену Данаю: «оусноуби^{тll} ю , или прекупити»;

арк. 41v, описується казнь жорстокої цариці, яку прив'язали навколо бика та «розмикали» по околицях з Малали: «окр^сть [Арх В выя] быка . или окола»²⁹;

арк. 42v, йдеться про «Удипода» (Едіпа), котрого рідний батько звелів покинути у дикому місці: «несше въ дрязгу , сирѣ^ч в болото»³⁰;

арк. 48r, легендарна історія матері Клетемнестри, дружини Агамемнона: «си ^ж Лида сбл^{дла} съ ю^{но}тою . рекше с моло^дчико^m бывшию емоу послоу . от цр̄я Ара оца свое^с»³¹;

арк. 49v, щодо незаконнародженого Мінотавра: «яко таимичищу , сирѣ^ч выбля^дкоу»³²;

арк. 50v, в сюжеті про Федру та Іполіта з Малали: «изыти Иполитоу на ловъ сноузною . сирѣ^ч на коне^x ездно»³³;

арк. 51r, в сюжеті про Мелхіседека з Амртола: «меншее от болшаго или от лучша^г блг^святе^с»³⁴. Далі на арк. 51v «от Хананеова рода . то есть от Хамова»;

арк. 52r, витлумачене значення імені: «Мелхиседекъ . языко^m хананейскы^m , то е^с или истинна , или правда»³⁵...

²⁷ Немає Арх 24d, В с. 49а, Книга нарицаема Козьма Индикоплов / Изд. подг. В.С. Гольшенко, В.Ф. Дубровина. — М., 1997. арк. 23 (в Топографії Косьми «и мѣтльны^m вбразо^m хоташе»).

²⁸ Немає Арх арк. 30b, В с. 71а, Ам. 83; замість претръпить — у списках Ам. препреть / препрѣтитъ / проп.

²⁹ Мал. 2.14, Арх арк. 35d, В с. 98b.

³⁰ Мал. 2.15, Арх арк. 36b, В. с. 100b. Щодо «болота» — це домисел копіїста, і не поодинокий, пор. далі арк. 55v в Йов. 38.8: «загради^x же море и враты, сирѣ^ч пескомъ».

³¹ Мал. 4.10, Арх арк. 39с, В с. 113b. В цьому місці не лише глоса, а й додаткова інформація, про що нижче. Трохи нижче Р1 зробив помилкове виправлення в імені, див.: «Зеоусъ сѣтворився коупно посло^m , Лиду , наругаⁿ». Мусить бути «коупносом» (так Арх В) або «коукносом», мається на увазі, що Зевс з Лідією перетворився на лебедя (грецьк. κίρκος — 'лебідь'). Зауважимо також, що іноді подібні глоси у тексті зроблено книжною мовою, близькою до оригінального тексту хронографа, а часом вони демонструють слововжиток вже часу копіювання Віл. Крім «оуноти»- «молодчика», та «скрини» (у глосі до легенди про Совія, див. вище), див. також арк. 54r коментар до Йов.1.9: «еда тоуне , то е^с дарма»; арк. 17v до Бут. 5.24 «...мовя^т» та ін.

³² Мал. 4.13, Арх арк. 40b, В с. 116а.

³³ Мал. 4.14, Арх арк. 40d, В с. 117b.

³⁴ Ам. 86 (у кількох списках Ам. — «от болшаго» замість «от лоучьшаго», але збіг, скоріше, випадковий); немає в Арх В, пор. Арх арк. 41b, В с. 119а.

Не всі з цих пояснень вірні, наприклад, «оужичество» скоріше треба пояснювати як рідство (а відповідно, глоса «прирожень а любо своиственъ» на арк. 1г — точніша, ніж на на арк. 8г), «му́ка» не тотожня війні... Трапився випадок, коли подібна «глоса у тексті» заторкнула форму грецького імені, арк. 33г, до Малали: «имене^м Фаоуна . его ^ж Е^р минъ , или Ер'мисъ нарече»³⁶. «Ерминъ» — переклад грецького імені у непрямому відмінку (‘Ερμῖν), Ермисъ (‘Ερμῖς, Гермес) — більш звична назва в іменному відмінку. Це свідчить про певну начитаність писця³⁷.

Іноді **PI** ненав’язливо поповнює вихідний текст новими деталями. Наприклад, в описі тих рослин, що за Шестодневом з’явилися на третій день Творіння, вписує нові породи дерев. Відповідно, серед тополь та «трепетичья» (осик) з’являються «иворие» (явори) та фініки, арк. 4v: «и тополие . иворіе и финики . и трепетичье»³⁸. Розповсюджує Бут.11.10, арк. 25г: «си бытіа Сімова . сна Ноева». В оповіді про Зевса, Алкмеону та народження Іраклія (Геракла) з 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського уточнює, якими саме були дії Зевса, арк. 27г: «Зевесь бо бы^с сь Алькміною сътворивса члко^м и съвокутівса . и ро^м Іраклія». Доповнює, дещо недоцільно випереджаючи виклад оригінального тексту, маршрут подорожі патріарха Авраама з Бут. 12.5, арк. 29г: «слико притяжаша в’ Хар’ранѣ . и придоша в’ землю Ханаоно . изидоша и тиі в землю Ханаоно»³⁹. Уточнює розпорядження Зороастра з Хроніки Малали, арк. 32v: «горящи^х костіи мои^х возмете и скрыите и^х оу себе»; уточнення обставин трапилося і в sentenції про Орфея, арк. 45v: «не вьмѣстимо мно^жства ра^л стиховь чинити все списание . в сия книги⁴⁰». Додаткову інформацію до Амартола щодо Агари-египтянині, наложниці Авраама, бачимо на арк. 53г: «от егуптяныня Агары, девкы Авраамовы , юже даде ирѣ египте^мскии Саррѣ»...

Часом **PI** розповсюджує та адаптує синтаксично складні речення, що з’явилися внаслідок рабських кальок з грецької. Див., наприклад, арк. 17г, до надто буквального перекладу в сюжеті про Каїна з Хроніки Амартола: «да чесо ра^л бол’ма мучит’ся . зане , прегрѣшеніемъ дрѣвле сьгрѣшивша^г , не

³⁵ З якогось джерела залучено тлумачення давньоєврейських імен. Одним з найдавніших збірників подібного роду була перекладна Книга Кааф, однак у XVI ст. такі компіляції були вже дуже розповсюджені.

³⁶ Мал. 1.20, Арх проп., В с. 78а; Истрин-1994 с. 29.

³⁷ Пор. також на арк. 37г у тексті з Мал. 2.8 у Віл «ако же и Омиръ с’писа^л прем^лрыи», тоді як в Арх арк. 33b, В с. 88b та скороченому Софійському хронографі вказане інакше ім’я: Арх В Имио; Соф Имиос; грецьк. Κλήμιος (Ioannis Malalae, Chronographia [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. — Vol. XXXV / ed. H-G. Vech, A. Kambylis, R. Keydell. — Berolini, Novi Eboraci, 2000]. S. 25); очевидно, у давньослов’янському перекладі трапилася помилка. Незнайоме ім’я ідентифіковано з «Омиром» (Гомером). Истрин-1994, с. 77.

³⁸ Пор. Арх арк. 12d, В с. 8b, Шестоднев арк. 98. Подібні «побутові» додаткові деталі див. також арк. 46v: «вльшебницоу . ю^ж зову^т Пуфию . приносяще ^ж сырное , е^ж ся нарицаеть сыри , млеко^л , масло . и иншое из млека творимо».

³⁹ Подібне випереджене дописування трапляється не лише тут, пор. також арк. 53г «Иоуда снъ Иаковль , от него ^ж иудеи назваша^с , от него ^ж иудеане вси» (Ам. 88, Арх арк. 42а, В с. 122b). Це означає, що інколи копіїст поспішав поповнити текст хронографа, не прочитуючи наперед.

⁴⁰ Мал. 4.5, немає Арх арк. 38а, В с. 106b.

наказася⁴¹». Або арк. 19г, до оповіді з Хроніки Малали щодо гігантів, які «обращающєся» (тобто, 'звертаючись') «ходяще на зем'на слаа дѣла и неправелнаа дѣлающе⁴²». В останньому разі у текст «просилася» дієслівна форма. Смысл дивного звороту «ходити на... дѣла» був скоріше за все, незрозумілим⁴³, а більш звичне для слов'янського вуха «обращающєся» трапилось аж на 3 рядки вище⁴⁴. Досить багато корекцій мовних: «владѣти» замість «власти» арк. 7г з Бут. 1.18, «раздѣленѣно» замість «раздѣли» в уривку з Шестоднева, арк. 8v, «иняти» (Арх В «яти») арк. 34г, та ін.

Найцікавішими, звичайно, є розмірковування **PI** над смыслом тексту, що його зацікавив. Їх, щоправда, не так багато. Наприклад, арк. 17v, екзистенційно-книжних матерій стосується ампліфікація щодо Єноха, тлумачення до Бут. 5.24: «яко прѣстави его бѣ от земля, инии говоря^m на нѣо взятъ. а инии мовя^m в раи взятъ. а пото^m и Иліа тако^{жс} въсхищенъ бы^c. бѣ въсть о ни^x». На арк. 26г проявляється розуміння опису гермафродитизму з коментарів Нікити Іраклійського: «приплюовше^ж таины^x оудовъ отрезаніе к' берегоу афроу відѣвши и и взя^m и^x. да овог^оа творяше моужьская. а друг^оды стра^оша женьскаа⁴⁵». Далі у коментарі до Хроніки Малали, де зачіпаються питання многобожжя та єдиногобожжя (ужитий термін «єдиновластие»), дописаний, так би мовити, «висновок», арк. 39v: «єдиновластие бо слави^t, и Софоклись. тѣ^{ll} о бѣ ра³умѣ^{tb}»⁴⁶.

У певних випадках включення просторі, радше «інформативні», одного разу навіть зроблене посилання на джерело знань копіїста. Наприклад, включення чи кілька включень до Малали щодо «Салиму»-Іерусалиму бачимо на арк. 44г: «и вышере^чны^{ll} гра^d Сали^m. и^ж прозва Ис Наввинъ Иеоусъ: По се^m ирѣ Дѣдѣ изгна хананеи и³ Евоуса. и^{жс} сътвори гра^о. и наре^ч имя емоу Иер^cлмъ. о се^m градѣ, и инако ска³зуютъ. яко оцѣ Мелхиседековъ. прѣж^ое тѣ^x ир^cтвовавшаго, яко пожре^m его земля съ градом^m, и³ лю^оми его. и

⁴¹ Арх. арк. 20а В с. 32а та Ам. 54 — доповнення немає: «да что ради съгрѣшьшаго не наказася»

⁴² Немає Арх арк. 21b, В с. 36b, Летописец Еллинский и Римский. — Т. 1. — СПб., 1999. — С. 5.

⁴³ Маємо справу з буквральним послівним перекладом з грецьк.: βαδίζοντας εἰς τὰ πονηρὰ καὶ ἄδικα πράγματα (τῆς γῆς). Ioannis Malalae, Chronographia... — S. 5–6. Треба додати, у давньослов'янських текстах, в тому числі, напр., з Псалтиру, трапляються подібні кальки, коли «ходити» вжите у переносному значенні: «ходити по закону» та ін. — переважно, з применником «по».

⁴⁴ Це нормальна ситуація у перекладних текстах, де часто калькується синтаксична структура речень оригіналу, адже у грецькій значимі слова можуть бути рознесеними далеко одне від одного.

⁴⁵ Віл приписано на правому полі: Афродита; Арх В замість цього виразу: «Афродитъ (В Афродитѣ) и бы^c». Детальніше про зміни у тексті уривку ІдХ з 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського див.: Вилкул Т. Создание Сояя...

⁴⁶ Мал. 2.12, Истрин-1994, с. 82; Арх арк. 34с, В с. 93b.

пото^м хананеи его населюша . даже до Двѣда цр̄я :• Сѣ^л же прѣ^м землю , вселися въ градѣ нарицаемѣ Су^лхѣмъ многы^м же лѣто^м минуовши^м . ег^оа римляне Иер^слмъ пленюша тог^оа и назваша , прѣменивши имя его . Ерѣя-поль». Тут бачимо інформацію з біблійних та палейно-хронографічних текстів (наприклад, в середині — вірогідно, переказ сюжету Просторої хронографічної палей) ⁴⁷. Так само кілька доповнень зроблено до оповіді Малали про аргонавтів, арк. 47г: «сплуша в Понтъ ^{море}⁴⁸ , златяа ра^лл^л кожа , а инии говоря^т златаго ра^ол^л руна , его ^жс добыл^о Асонъ посла^н . стриемъ сирѣ^ч дядко^м своимъ ... и ино тоя повѣсти , многыа же и прем^лры , Аполони историкъ списа^н :• Коли хоцещи гораздо вѣдати , о боранѣ . и о золото^м его рунѣ , коли его Асонъ добылѣ , и ты собѣ прочти книги откоуль стала Тро^лская валька . та^м наидеши^т» ⁴⁹.

Наведені вище приклади стосуються початку Віл (і відповідно, ІдХ), композиція якого вкрай складна й у багатьох місцях являє собою «нарізку» з дрібних фрагментів цікавих небуденних текстів: Шестоднева, Хронік Малали та Амартола, коментарів Нікити Іраклійського з описами язичницьких легендарних часів. Коли починається суцільний текст біблійних книг Восьмикнижжя, втручань **PI** стає менше й вони частіше обмежені доповненнями-гlossами або лексичними замінами. Наведемо кілька прикладів із закінчення Буття та Книги Ісуса Навина:

арк. 67г, Бут. 25.10 «пещерѣ ю^ж притяжа^н или коупи^н Авраа^м» ⁵⁰; Бут. 25.11 «оу кладезя ви^ле^наго . то е^с ротны^л»; арк. 75v, Бут. 32.16 «стадо пр^сно сирѣ^ч велико»; арк. 81v, Бут. 38.14 «вѣ ризы творенья . то е^с хорошія»; арк. 83г, Бут. 40.1 «старейшина медоурѣска . то е^ст по^очашии»; 87г, Бут. 43.16 «ре^ч самѣчию своемѣ . то е^ст писарѣ . или шафарѣ» ⁵¹; 93г, Бут. 48.22 «мече^м своимъ крожанѣце^м . то е^ст луко^м и стрѣлою^ю» ⁵²;

арк. 208г, Іс.Нав.8.2: «оустрои же моужа собѣ заставѣ засадоу за собою» — тлумачиться «застава» (щоправда, без пояснювального виразу), в інших рукописах немає слова «засадоу»;

арк. 209г, Іс.Нав.8.29: (повісили переможеного царя) «на дрєвѣ краснѣ и висѣ на дрєвѣ до вечера» — йшлося про «росохате» дерево, в якого є 2 чи більше великих гілок. У початковому тексті було «расосѣ», в ІдХ сталося

⁴⁷ Включення до Мал. 4.2, немає Арх арк. 37а, В с. 103b.

⁴⁸ Віл приписано іншою рукою

⁴⁹ Мал. 4.8; Истрин-1994 с. 109; пор. Арх арк. 38d, В с. 110а.

⁵⁰ Різничитання до Буття див. у виданні: Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Вып. 1–4. — Варшава, 1900–1908 (дослідник врахував Арх та більш як 20 інших списків біблійних збірників).

⁵¹ «Самъчии / самчии» — давньоболгарське слово, тюркське за походженням, у перекладних текстах вживається для позначення економа (оіковѣоуо, тѣ ѣлѣ тѣс оікіас оѣтоѣ), «шафарѣ» — ключник, економ, з польськ. szafarz.

⁵² Має бути: «мечем и рожанцем» («и» записано помилково як «к»), тобто, «мечем та луком» пор. в Слізаветинській Біблії: «мечемъ моимъ и лукомъ».

викривлення «раснѣ» (принаймні, так читається в Арх В)⁵³, копієст **PI** перетворив незрозуміле слово на «краснѣ», тобто ‘гарному’.

Також у кількох випадках оповідь розповсюджено, як це бачимо на початку хронографа. Наприклад, арк. 71v, Бут. 29.11: «и напои овѣца Лавины брата мѣрина си . и пристоупивѣ Іако⁶ отвали⁶ каме^н и цѣлова Рахи^н».

У Книзі Ісуса Навина введено у текст чимало підзаголовків⁵⁴, які мають відповідники лише у південнослов'янській редакції⁵⁵ і відсутні в Арх В та російській редакції. Отже, у розпорядженні цього писця було південнослов'янське Восьмикнижжя. Причина такого редакторського втручання поки що немає чіткого пояснення. Відомо, що укладач південнослов'янської редакції у свій час (у XIII(?) ст.) поставив численні заголовки наскрізно всього тексту Восьмикнижжя. У Віл вони відсутні у Бутті та решті біблійних книг, а також і на початку Іс.Нав. Проте, починаючи з 5-ї глави, акуратно зкопійовані рукою **PI**. Можливо, поштовхом послугували яскраві описи військової історії, завоювання синами Ізраїлевими на чолі з їх славетним «воєводою» Ісусом Навином «царств», падіння стін Єрихона. Важливо, однак, інше. На наш час відомо три редакції біблійних збірників Восьмикнижжя: російська, хронографічна та південнослов'янська. Більше за все копій російської — бл. півсотні кодексів, списків хронографічної включно з 3-ма списками ІдХ дійшло лише п'ять, південнослов'янської нараховується бл. десятка. Судячи з кількості збережених нині екземплярів кодексів різних редакцій, доступність південнослов'янського рукопису — не така вже звична річ. У поєднанні з наведеними вище спостереженнями про начитаність **PI**, сказане мусить означати, що він працював, маючи у доступі бібліотеку.

Робота другого писця (**P2**, арк. 96r-126r) має дещо інший вигляд, але тут треба також зважати на характер тексту — копіюється біблійна книга, без домішок. У **P2** часто зустрічаємо заміни складних та застарілих слів більш звичними. При тому йдеться саме про лексичні заміни, а не «глоси у тексті» та поставлені поряд слова чи вирази.

⁵³ Арх В расно; російська редакція рососѣ; південнослов'янська расохагѣ; дібѣмов.

⁵⁴ Див. напр., Іс.Нав.5.9 о сотворени^н пасхы въ Га^нгалех^х . егда преидоша Ю^дда^н; Іс.Нав.5.12 о сошествии Іс^вѣ во Іерихонѣ . и о явлении архистратиговѣ къ І^ссоу; Іс.Нав.5.15 о Іерихонѣ; Іс.Нав.6.7/6.6 заповѣди Іс^вы къ іереомѣ; Іс.Нав.6.10/6.9 об ношении ковчега окр^сть Іерихона . и ѡ труоблени; Іс.Нав.6.16/6.15 заповѣдь І^ссва о Раавѣ и^о плѣнѣ; Іс.Нав.6.19/6.18 здѣ падають стѣны Іерихоньскыя, та ін.; Віл арк. 206v та наступні. У Віл підзаголовки не виділені кіновар'ю і взагалі не маркіровані на відміну від списків південнослов'янської редакції. Це досить прикметна особливість: підзаголовки внесено прямо у текст, при тому, інші варіанти південнослов'янської редакції порівняно з текстом слов'янського перекладу Іс.Нав. не відбилися (у Віл відтворенно хронографічну редакцію).

⁵⁵ Підзаголовки ризняться у рукописах цієї редакції, проте, очевидно, походять зі спільного джерела, спільного протографа редакції. Варіації йдуть від спільних протографів двох (?) груп всередині редакції. Варіанти з Віл наближаються до того, що бачимо у Рум'янцевському № 29 (РГБ) та Барсовському № 3 (ГИМ) списках.

арк. 98г, Вих. 4.4: «ими за *опаишь*» — в інших рукописах «*ошибь*»⁵⁶, обидва слова позначають хвіст, йдеться про перетворений на змію жезл Мойсея;

арк. 102v, Вих. 10.12 «всь пло^д *земнии на древьсе^x*» — замість «*древнии*»⁵⁷;

арк. 103v, Вих. 12.11: «и *боты* ваши на ногахъ ваши^x» — в інших кодексах «*обоуца*» / «*оноуца*» або «*сапозы*»⁵⁸.

арк. 105v, Вих. 14.2 «*говоры сномъ ийлевымъ*» — в інших рукописах «*вѣщай* / глаголи / рьци»⁵⁹;

арк. 106v, Вих. 15.7 «Пусти *стрелы* своя» — замість «*гнѣвъ* свои».

Зрідка зустрічаються традиційні глоси, арк. 104v, Вих. 12.39: «погребники . *си^x рече опресноки* пресны» — так пояснюється назва неквасної їжі, яку сини Ізраїлеви споживали під час виходу з Єгипту.

Іноді бачимо також доповнення. Див. арк. 103г, Вих. 10.28 «рѣче же фараоⁿ к *Моисею*» — вписане ім'я, замість «рече же *емоу*». Здається, поповнене плумачення, що таке «тристати» (вельможі), арк. 105v, Вих. 14.6: «три стоять⁶⁰ на колесници . два¹¹ борета . а единъ держить бразды коньскыя . а три стояще на *заду колесници да бьютъ^c от всѣхъ⁶¹*» — Арх В а три стоящаа на *всѣхъ*». Розширена сентенція невдоволеного тестя Мойсея, арк. 109г, Вих. 18.18: «*рассыпание^m разъсыплется глава твоя . размысли ты...*» — замість «*расыплется...*».

Привернув увагу **P2** сюжет створення золотого тельця та покарання Мойсейом порушників закону, внаслідок чого з'явилося одне велике доповнення та деякі інші додатки. Пор. арк. 120г, Вих. 32.20 щодо тельця: «*и растре пилами желѣзными . и всыпаль в' водоу . и повелель всѣмъ людемъ на водоу ити . и пити водоу . да емоу же боудеть оусъ златъ ты^x посѣчи велель . тые в теля вѣровали*». Див. також арк.120v, Вих. 32.24: «аще кто

⁵⁶ У решті списків хронографічної та російської редакцій, включно з Арх В, «ошибь»; у південнослов'янській редакції «дрьжаліе»;

⁵⁷ У решті списків включно з Арх В «древнии»; у південнослов'янській редакції «трѣвнии» / «травнии»; грецьк. (τὸν καρπὸν) τῶν ξύλων.

⁵⁸ У більшості списків «оноуци» / «обоуца»; у російській редакції та окремих рукописах «сапозы». Останнє відбиває службову або паремійну версію. «Боти» Віл є характерним словом, яке проникає на територію Великого князівства Литовського з Речі Посполитої, і фіксується з початку XVI ст.

⁵⁹ У решті списків вѣщай; або гліи чи рьци; «глаголи» та «рьци» — зі службових паримійних версій біблійних читань.

⁶⁰ У більшості списків «тристать»; у двох з них: «три стояща» / «...стоящи^x»; τριστάτας.

⁶¹ Віл «заду» приписане на правому полі — почерком Ї(?); грецьк. ἐπὶ πάντων; у більшості списків тут паримійна версія: «(тристаты) надо всѣми»; у двох кодексах, де зберігся, вірогідно, четий варіант: «на всѣ^x» / «на ни^x».

иметь злато *во оушью . или оу ноздряхъ . измете...*». Перший з цих додатків навіяний, мабуть, палєями чи тлумачними біблійними збірниками⁶².

Приклади можна продовжувати, адже маргіналій у Віл нараховується сотні, а редакційних виправлень — тисячі. Однак, мабуть, вже час підбивати підсумки. Свідчення про коло читання та специфічні інтереси кожного з коментаторів Віл можуть прислужитися у наступному комплексному дослідженні цього вкрай цікавого рукопису. Що стосується загальних спостережень, насамперед треба відзначити, що, за великим рахунком, втручання перших читачів та переписувачів у текст хронографа подібні один до одного. Тут маємо ремарки-розмірковування з приводу змісту, глоси-пояснення темних місць, «філологічні» поновлення мови. Змінюватися може відсоток виправлень того чи іншого гатунку та їхня форма. Наприклад, у **P2** набагато менше глос, у **Ї** та **P1** у тлумаченнях складних місць вживаються різні формули. Якщо в **Ї** превалує „*x — то есть у*” («Мѣрра *то есть* болото», «дроуга *то есть* наложница»), то в **P1** більше побачимо «*x или у*» («оусноубити *или* прѣкоупити», «въспрѣти *или* възлѣтѣти», та ін.), або «*x сирѣчь у*»⁶³. Але головне — аналогічними є акценти уваги коментаторів та редакторів. Маємо, що називається, “Довге Середньовіччя” у дії. Усіх наших книжників цікавлять і світські, і церковно-книжні фрагменти, інтерес викликають біблійні книги. Це призводить певною мірою до подібності облич, що також непогано враховувати історикам та текстологам.

⁶² Пор. Толкова палєя, стп. 535 «Моиси повелѣ истерти тельца пилами . и насыпати и в рѣку . . . да оу ко^Г бы^С злато на оустѣхъ . тотъ бы^С въ вѣщании тельца . их же повелѣ Моиси посьщи до . ѡг. мужь».

⁶³ Хоча трапилося також и «то есть». Такі статистичні підрахунки важливі, якщо застосовувати подібну методику в інших випадках реконструйованої історії текстів, коли в нас немає таких певних вказівок, як втручання іншої руки. Наприклад, відомо, що у слов'янському перекладі Хроніки Амартола простежуються глоси, внесені у текст. Частина з них не має відповідників у грецькому оригіналі, тобто, це додатки перекладача або перших читачів, а частина є перекладом з грецької. Вони зроблені за кількома формулами. Приклад Віл показує, що в дослідженні можна спиратися лише на статистичні підрахунки, один автор міг застосовувати кілька формул.

Наталія Білоус

**Між політикою і повсякденням:
з історії стосунків коронного гетьмана
Станіслава Жолкевського з київським
воєводою Томашем Замоїським
(у світлі листування 1619–1620 рр.)**

У статті на прикладі приватного листування 1619–1620 рр. розглядаються стосунки двох відомих магнатів і політиків Речі Посполитої — великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського з київським воєводою Томашем Замоїським. У додатку друкуються тексти 13 листів, що зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві. Документи відображають складну політичну обстановку і тривожні настрої, що панували у правлячих колах напередодні Цецорської битви.

Ключові слова: приватне листування, Цецорська битва 1620 р., козацтво, Річ Посполита, Османська імперія, XVII століття

В статье на примере частной корреспонденции 1619–1620 гг. рассматриваются отношения двух известных магнатов и политиков Речи Посполитой — великого коронного гетмана Станислава Жолкевского с киевским воеводой Томашем Замоиским. В дополнении к статье публикуются тексты 13 писем, оригиналы которых хранятся в Главном архиве древних актов в Варшаве. Документы отображают сложную политическую обстановку и тревожные настроения, которые сложились в правящих кругах накануне Цецорской битвы.

Ключевые слова: частная корреспонденция, Цецорская битва 1620 г., казачество, Речь Посполитая, Османская империя, XVII век.

This article discusses private correspondence and relationship of the two well-known magnates and politicians of the Polish-Lithuanian Commonwealth — great crown hetman Stanislaw Zolkiewski and Kyiv governor Tomasz Zamoycki over 1619–1620. The appendix presents texts of the 13 original letters, which has been preserved in the Main Archive of Ancient Acts in Warsaw. The documents demonstrate the complicated political situation and anxious attitudes in the ruling circles of the Commonwealth on the eve of the Battle of Secora.

Keywords: *private correspondence, Battle of Cecora of 1620, the Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth, the Ottoman Empire, 17th century.*

До лі відомих польських магнатів і політиків — Станіслава Жолкевського і Томаша Замойського — були тісно пов'язані з Київщиною. Кожен з них близько 10 років у різні часи тримав уряд київського воєводи, мав родинні зв'язки з українськими князями, налагоджені стосунки з місцевою елітою, сформував патронально-клієнтарну систему в Київському воєводстві, впливав на внутрішню і зовнішню політику Речі Посполитої.

Станіслав Жолкевський (гербу Любіч) народився у 1547 р. у с. Туринка на Львівщині у родині польського магната, руського воєводи Станіслава Жолкевського та Софії Липської. Політичну кар'єру розпочав у 1573 р. при дворі впливового магната, канцлера Яна Замойського, завдяки протекції якого в 1588 р. отримав булаву польного коронного гетьмана, а у 1590 р. — уряд львівського каштеляна. У 1603 р. він заснував місто Жовкву — центр своєї резиденції¹. У 1608 р. після смерті князя Василя-Костянтина Острозького очолив уряд київського воєводи. Ставши великим коронним канцлером і великим коронним гетьманом, на початку 1619 р. передав уряд київського воєводи синові свого колишнього протектора — Томашові Замойському. Неодноразово брав участь у військових походах та війнах (московсько-польській, польсько-шведській та польсько-турецькій, димитріадах, молдавських походах). Загинув 7 жовтня 1620 р. у віці 73 років під Могилівцями (під час Цецорської битви), за кілька кілометрів від кордону на Дністрі у Молдавії.

Томаш Замойський (гербу Єліта) народився 1 квітня 1596 р. у Замості. Він був єдиним сином і спадкоємцем великого коронного канцлера Яна Замойського (1542–1605), фундатора Ординації, яка обіймала площу 3830,2 кв. км, знаходилася на пограниччі трьох воєводств — Люблінського, Белзького, Руського. На її території було 149 сіл і 6 міст (Горай, Красьнік, Щчебжешин, Тарногород, Туробін і Замостя). У 9-річному віці втратив батька. Його опікунами надалі були: Єжи Замойський — холмський біскуп, Станіслав Жолкевський — канцлер і польний коронний гетьман, Марек Собеський — люблінський воєвода, Миколай Зебжидовський — великий коронний маршалок і краківський воєвода. Томаш отримав ґрунтовну освіту, навчаючись за кордоном, добре володів кількома іноземними мовами. На початку 1618 р. повернувся на батьківщину і вже в березні взяв участь у

¹ Див. останню працю на цю тему історико-культурологічного характеру: Jagodzinski S. Die Türkenkriege im Spiegel der polnische-lituanischen Adelskultur. Kommemoration um Repräsentation bei den Żółkiewski, Sobieski und Radziwiłł // *Studia Jagiellonica Lipsiensia*. Band 13. — Lipsk, 2013. — S. 17–44.

варшавському сеймі, де заприятлився з молодими воєводичами Острозькими — Костянтином і Янушом (у 1620 р. одружився з їхньою сестрою Катериною). На тому ж сеймі він був номінований подільським воєводою. Так, маючи заледве 23 роки, молодий магнат здобув крісло в сенаті. Вже 11 березня 1619 р. отримав привілей на уряд київського воєводи. Переміщення з уряду подільського на уряд київського воєводи вважалось значним кар'єрним зростанням, оскільки йшлося про вище місце в сенаті. А той факт, що київський воєвода був водночас і київським старостою, свідчив про те, що Томаш Замойський ставав володарем південно-східної частини Речі Посполитої — Київщини². Майже 9 років він посідав цей уряд. Під час його врядування відбулися значні зміни в політичному й економічному житті мешканців цього регіону. У 1628 р. став коронним підканцлером, з 1635 р. — великим коронним канцлером. Помер 8 січня 1638 р. у віці 44 років, залишивши трьох дітей, долі яких теж були тісно пов'язані з Київщиною.

Життєвий шлях, військовий і політичний досвід Станіслава Жолкевського неодноразово становили предмет досліджень польських істориків³. Подібно і на його багату епістолярну спадщину звертали увагу чимало вчених і використовували у своїх дослідженнях. Частина листів С. Жолкевського до відомих державних діячів опублікована у тематичних і серійних виданнях⁴. Утім, недостатня увага приділялася листам відомого полководця, адресованих до київського воєводи Томаша Замойського у травні 1619 — серпні 1620 рр., що нині зберігаються в родинному архіві Замойських (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Zamoyskich, sygn. 406, 753). Загалом у цьому фонді зібрано 56 листів членів родини Жолкевських, з них для даної публікації автором відібрано 13 листів коронного гетьмана до київського воєводи, 12 з яких публікуються вперше. Один лист, датований 23 липня 1620 р. (док. 12), — вдруге за оригіналом (AGAD, AZ, sygn. 753, k. 58–60). Перша його публікація була здійснена у 1868 р. з

² Докладніше див.: *Witusik A.A.* Młodość Tomasza Zamoyskiego. O wychowaniu i karierze syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII wieku. — Lublin, 1977.

³ *Kozłowski S.* Stanisław Żółkiewski, kanclerz koronny i hetman (1547–1620). — Kraków, 1904; *Słowiński A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1920; *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1927; *Besala J.* Wielcy hetmani Rzeczypospolitej. — Warszawa, 1983; *Besala J.* Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988; *Podhorodecki L.* Stanisław Żółkiewski. — Warszawa, 1988.

⁴ *Grabowski A., Przedziecki A.* Źródła do dziejów polskich. — Т. 1. — Wilno, 1843; *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620* / Wydał T. Xze L. — Kraków, 1868 (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego); *Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana: z jego popiersiem* / Wyd. A. Bielowski. — Lwów: nakładem Wojciecha Marnieckiego, 1861; *Archiwum Jana Zamoyskiego*. — Т. 1: 1553–1579 / Wyd. W. Sobieski. — Warszawa, 1904; *Archiwum Jana Zamoyskiego*. — Т. 2: 1580–1582 / Wyd. J. Siemiński. — Warszawa, 1909; *Archiwum Jana Zamoyskiego*. — Т. 3: 1582–1584 / Wyd. J. Siemiński. — Warszawa, 1913; *Ojczyzna — honor — męstwo. Wspomnienia i dokumenty*, Warszawa, 1921; *Archiwum Jana Zamoyskiego*. — Т. 4: 1585–1588 / Wyd. K. Lepszy. — Kraków 1948 та ін.

деякими похибками⁵ і добре відома історикам, однак використовувалася переважно перша половина документу, де розкриваються сюжети, пов'язані з висвяченням православної ієрархії в Києві, у той час як друга його половина залишилася поза увагою дослідників.

Якщо кореспонденція Станіслава Жолкевського достатньо відома фахівцям завдяки публікаціям польських істориків, то епістолярна спадщина Томаша Замойського попри те, що спорадично використовується українськими і польськими дослідниками, все ще залишається малодослідженою. Її запровадження до наукового обігу шляхом тематичних підбірок відкриває ширші дослідницькі можливості для всіх істориків, які займаються соціально-політичною історією Наддніпрянщини. Три таких публікації вийшли друком у 2010 р.⁶ Уперше були опубліковані раніше невідомі історикам листи намісника київського воєводи Т. Замойського Павла Пачинського, який, перебуваючи у Києві у 1619–1620 рр., мешкав у замку, був свідком багатьох важливих подій, що відбувалися у місті, зокрема, за участі гетьмана Петра Сагайдачного і козаків. З його листів дізнаємося про стосунки київських міщан з козаками, про кредитування козаків краківським каштеляном кн. Янушем Острозьким, подробиці козацької ради під Замковою горою в Києві на початку серпня 1619 р., коли Сагайдачному присягали 250 осіб старшини, а через тиждень біля ратуші ще близько 700 козаків присягали «на голій шаблі, покладеній на столі, що не мають відбігати від купи, йти всюди, куди піде гетьман...», та багато інших цікавих для істориків фактів. У двох інших статтях публікується листування київських міщан з воєводою Т. Замойським — рідкісні документи, що розкривають патронально-клієнтарні стосунки між ним і міськими урядниками, військові обов'язки київських міщан (зокрема, щодо участі у посполитому рушенні під час Хотинської війни), містять чимало важливих фактів для реконструкції картини життя у місті й регіоні.

Загалом, листування ранньомодерної доби, особливо пов'язане з видатними постатями, — надзвичайно цікаве джерело, що приголомшує багатством різномірної інформації. З огляду на те, що у XVI–XVII ст. листування стало найбільш популярною формою комунікації між людьми і найбільш прийнятною формою для приватних та публічних контактів, тим шляхом,

⁵ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620 / Wydał T. Xże L. — Kraków, 1868. — S. 145–147.

⁶ Білоус Н. Павел Пачинський — київський намісник та вірний слуга воєводи Томаша Замойського (у світлі листування 1619–1626 рр.) // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 9. — К., 2010. — С. 241–277; *Її ж.* Київські міщани на службі Речі Посполитої // Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора В.А. Смоля. — Київ, 2010. — С. 269–290; *Її ж.* Листування київських міщан з воєводою Томашем Замойським (1619–1628) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Т. CCLX. — Кн. 2: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Львів, 2010. — С. 308–337.

яким залагоджували різні справи, воно набуло масового характеру. Нерідко листи ставали основним джерелом інформації, єдиним способом для спілкування на відстані, звідси — така велика їх кількість та інтенсивність листування. Ці джерела за стилем є дуже різнорідними, тому важко піддаються класифікації й елементарним статистичним підрахункам, досі залишаються матеріалом малодоступним і незручним у використанні та інтерпретації. Складно згрупувати цей матеріал з огляду на зміст, оскільки у ті часи загальноприйнятною вважалася думка, що коли траплялася нагода відіслати лист, то треба було оговорити або порушити в ньому всі важливі справи. Тому окремі листи відзначаються значною тематичною строкатістю. З цими проблемами зіткнувся відомий варшавський історик Войтех Тигельський, досліджуючи багату епістолярну спадщину коронного канцлера Яна Замойського. Результатом його плідної 20-річної праці стала книга «Листи — люди — влада. Патронат Яна Замойського у світлі кореспонденції» (Варшава, 2007)⁷. Подібні проблеми виникають і під час дослідження епістолярної спадщини Томаша Замойського.

Основна частина доступної на сьогодні кореспонденції Замойських зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві у фонді «Архів Замойських». В упорядкованому Терезою Зелінською інвентарі міститься інформація про долю цієї спадщини. Вже у середині XVII ст. родинний архів наражався на небезпеку — в період боротьби поміж потенційними спадкоємцями померлого без нащадків сина Т. Замойського — Яна Собіпана (1627–1665), третього власника ординації. Невідомо, які наслідки мав для родинного архіву перший поділ Речі Посполитої, перехід частини маєтностей Замойських до Австро-Угорської імперії. Сліди дбайливого поводження з документами прослідковуються лише від початку XIX ст. Близько 1815 р. у період правління XII ордината Станіслава Костки Замойського (1775–1856) було утворено Бібліотеку Ординації Замойських, виділено т. зв. Архів Звезинецький, де містились господарчі матеріали. У XIX ст. це зібрання упорядковували архівісти Миколай Ствожинський і Юзеф Пшиборовський. Наприкінці XIX ст. над ним працювали відомі польські історики, які виконували функції директорів бібліотеки Ординації Замойських, — Тадеуш Корзон (1839–1918), Людвік Колянковський (1882–1956) і Богдан Городиський (1904–1965) у міжвоєнний період. У важкий для Варшави 1944 рік «Замостіяна» уціліла, але безслідно загинуло цінне джерело — щоденник Т. Замойського.

Матеріали з кореспонденції Т. Замойського містять важливу інформацію з багатьох аспектів функціонування політико-правової системи Речі Посполитої першої половини XVII ст. Вони також є достатньо репрезентативними джерелами для дослідження різних тем, що стосуються соціально-

⁷ *Tygielski W.* Listy — ludzie — władza. Patronat Jana Zamoyskiego w świetle korespondencji. — Warszawa, 2007.

політичної історії та історії повсякдення. Джерела, що нижче публікуються — яскравий тому приклад.

* * *

Перші два листи С. Жолкевського до Т. Замойського за 1619 р. датуються 26 травня (раніші за цей рік не збереглися). Їм передувало активне листування між новим воєводою і київськими міськими урядниками, звідки дізнаємося про низку цікавих фактів. Зокрема про те, що, вступивши на цей уряд, новий очільник запровадив ревізію київського замку. Ще за врядування С. Жолкевського, у 1616–1617 рр., міщани відновлювали і ремонтували замкові укріплення. В тих роботах, крім замкових міщан, активну участь брали і міщани магістратські під керівництвом вїйта Федора Ходики (1612–1625). Однак контролювати цей процес і проводити ревізію замкових доходів і видатків тогочасний воєвода не мав можливості (під час свого врядування він тільки двічі зміг відвідати Київ). Усіма справами на замку завідував і тоді, і пізніше, підвоєвода Михайло Мишка-Холоневський, який через зловживання владою в місті вступив у ворожі стосунки з магістратом. Міські урядники, прагнучи здобути прихильність і довіру нового воєводи, відрядили до Замостя вїйта Ф. Ходику. Останній з середини 1618 р. мав зіпсуті стосунки з козаками, які на початку 1619 р. вчинили спробу усунути його з вїйтівського уряду. Очевидно, що вїйт тоді отримав підтримку з боку воєводи і запевнення в подальшому врядуванні. Після його повернення міські урядники 23 квітня у листі висловили радість з приводу врядування нового воєводи. Що ж стосувалося замкових доходів, міщани повідомляли, що всю необхідну інформацію вони передали коморнику Петровичу⁸.

З 23 квітня походить також лист київського підвоєводи М. Мишки-Холоневського, в якому той писав про отримання від коморника поборового універсалу і вписання його до гродських книг. Далі він «впроваджував» воєводу у «козацьке питання» і повідомляв про те, що на замку зберігаються гроші і сукно, котрі за наказом воєводи від короля мали дістатися козакам. З його слів, козацький полк на чолі з Петром Сагайдачним став під Києвом поблизу Стеблева і мав намір в'їхати до міста. Королівські послы, які прибули з Варшави, були зобов'язані королем вмовити козаків не йти на море, а «спровадитися» на волость. Уже в іншому листі від 21 травня 1619 р. підвоєвода повідомляв про те, що запорожці виправили гетьмана з військом у білгородські поля, а значна частина війська зникла. Натомість інші козаки залишилися на своїх «лежах» на теренах Київщини. Орендар мита Созон Балака, який давав регулярно канцлеру 1200 зол. пол., більше не хотів тримати того мита через небезпеку зі сторони козаків⁹.

⁸ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 3. Опубл.: Білоус Н. Листування київських міщан з воєводою Томашем Замойським... — С. 316.

⁹ AGAD. AZ, sygn. 313, cz. 2, k. 135.

Отже, з усього цього видно, яка кількість проблем повстала перед новим воєводою. Варто зауважити, що всі сторони конфліктів — магістрат, замковий уряд, козаки — ждали і чекали на його приїзд до Києва. Кожна з тих сторін сподівалася вирішити існуючі суперечки на свою користь. Утім, як і його попередник, тільки через півроку після номінації Т. Замойський приїхав до Києва¹⁰.

Помічником і радником київського воєводи в багатьох справах став великий коронний гетьман і канцлер С. Жолкевський. Подібно до того, як колись першими його кроками у політиці керував батько Томаша — канцлер Ян Замойський, так і зараз у специфіку публічного життя впроваджував молодого політика С. Жолкевський. У своєму листі від 26 травня 1619 р. він писав до Томаша: «Давати поради Вашій милості, моему милостивому пану мені просто, розповідаю як перейняв адміністрування на київському воєводстві у березні. Оскільки був зайнятий військовою службою, не довелося мені на той час приїхати до Києва, був там з обозу в листопаді» (Див. док. 1). І далі писав про те, що до нього був висланий від небіжчика підскарбія [Яна] Фірлея скарбовий писар, який згідно з інвентарем передав йому замок. Сам інвентар тоді був невеликий — пороху і зброї там було мало, але зараз, за його врядування замкові доходи збільшилися, оскільки за його ініціативою щорічний дохід від замкової корчми — 300 зол. пол. був переданий городничому (100 зол. йому особисто, а 200 зол. — на потреби замку), який відповідав за стан замкових укріплень і звітувався за це перед воєводою. За розпорядженням С. Жолкевського всю зіпсовану гарматну зброю відвезли до Львова і з того відлили одну гармату з гербом воєводи, яку мали повернути до Києва, але за наказом короля її довелося відвезти до Кам'яця, де склалася більш загрозлива військова небезпека. При київському замку було село Демидів, яке також перейшло у власність воєводи, але згодом, ідучи назустріч проханням київського підкоморія [Самійла] Горностая, бажаючи також «мати його собі зобов'язаним», київський воєвода передав йому дозвіл (консенс) на пожиттєве право володіння тим селом. З цього листа також довідуємося, що С. Жолкевський з воєводського уряду жодних доходів не отримував, крім капщизни від київських міщан у сумі 2000 зол. пол., ще 1000 зол. — від мита. Керував збиранням мита від його імені тамтешній бурмистр Созон Балика. Інші доходи, як-от оплати від замкових ремісників, десятину від виловленої риби, він залишив підвоєводі. С. Жолкевський радив Т. Замойському вислати до Києва свого писаря з тим, щоб скласти точний інвентар замку, а самому не поспішати з приїздом. (Незабаром новий воєвода

¹⁰ Подробиці перебування Т. Замойського в Києві описав його біограф Станіслав Журковський: *Żywot Tomasza Zamoyskiego, kanclerza w. kor. Napisał Stanisław Żurkowski / Wyd. A. Batowski. — Lwów, 1860. — S. 39–41. Перевидання: *Życie i dzieło Tomasza Zamoyskiego 1594–1638. — Tomaszów Lubelski, 2014. — S. 39–41.**

відрядить до Києва свого вірного слугу Павла Пачинського, який стане його намісником і на певний час перебере на себе функції підвоєводи¹¹.)

Дописувач повідомляв про те, що козаки влаштували в Києві засідання (sedem*) і варто очікувати від «того хлопства» якихось збурень (indignitates). І далі пропонував Т. Замойському після того, як козацьке військо розійдеться, зібрати нараду для вирішення питання щодо часу свого приїзду до Києва. На його думку, варто було б написати листи до впливових у воєводстві людей, а саме — київського підкоморія Стефана Немирича, земського судді Яна Аксака, жигульського старости [Томаша Шимковича Шкленського] з тим, щоб заручитися їхньою підтримкою. С. Жолкевський радив написати також листа козацькому гетьманові: «Ваша милість, напишіть листа і Петру Кунашевичу (інакше звать його Сагайдачним), який є гетьманом запорозьких козаків, і нагадайте йому добрими словами, щоб козаки ласкаво обходилися з київськими міщанами, тим собі міщан зобов'яжеш, на яких не можна дивитись з презирством» (підкреслення наше — Авт.). Таке звернення зайвий раз свідчить про те, що Київ знаходився в орбіті козацьких впливів і запорожці періодично дошкуляли міщанам. Звертає на себе увагу і ставлення воєводи С. Жолкевського (поляка-католика) до киян, зокрема, його поради «ласкаво обходитися» з ними, в чому вбачається різоча відмінність з його попередником на уряді — православним князем В.-К. Острозьким, який демонстрував повну зневагу і презирство по відношенню до міщан, мав складні стосунки з міськими урядниками. За часи свого довгого 49-річного врядування князь В.-К. Острозький не раз чинив спроби щодо обмеження автономії міської громади, а його слуги і намісники в Києві втручалися у внутрішні справи магістрату і не раз грабували городян¹².

Ще одна річ, про яку С. Жолкевський хотів повідомити новому воєводі, стосувалася вакансій. На його думку, дуже важливим було випросити у короля право призначати на них кандидатів: «Є ще одна річ [...] отримав був собі у короля воєводський уряд з тією умовою, що усі вакантні уряди у воєводстві, за моєю участю король мав роздавати, і виходило так, що ані каштелянії, ані іншого уряду (а було достатньо вакансій за мого врядування) не наважувався король роздавати, хіба що за моїм проханням, завдяки чому я користався повагою в місцевих мешканців; усі уряди йшли через мої руки, таким чином відбувалися і сеймики, кандидатів на послы на сейми і

¹¹ Див.: Білоус Н. Павел Пачинський — київський намісник та вірний слуга воєводи Томаша Замойського...

* sedem — від лат. sedes — сидіння, місце перебування

¹² Докладніше див.: Білоус Н. Відносини київської міської громади з воєводою князем В.-К. Острозьким // Наукові записки. — Серія «Історичні науки». — Вип. 13: 36 ст. по мат. конф. «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи». (Острог, 15–17 жовтня 2008 р.). — Острог, 2008. — С. 258–265.

депутатів на трибунали обирали за моїм поданням, саме тому я передав Демидів небіжчикові Горностаю...»¹³.

Закінчувався цей довгий лист повідомленням про небезпеку, що наближалася з боку Османської імперії («Poganie na nas barzo się gotują»), яка готувалася до війни з Річчю Посполитою¹⁴. Коронний гетьман очікував на гроші, які мали привезти з м. Рава для оплати жалування жовнірам, після чого він збирався вирушити у напрямку Наддніпрянщини («rójde i sam ku Ukrainie»), що мало відбутися наприкінці липня або на початку серпня 1619 р. Підписавши листа, він дописав ще кілька слів, порадивши зав'язати контакт з київським гродським писарем Реховським¹⁵, який вважався «чоловіком добрим і гідним у тому краї». (Згодом він стане клієнтом Т. Замойського). І насамкінець ще додав інформацію: «гроші і сукно, що знаходяться у київському замку, козаки можуть завжди взяти як свої, але як я зрозумів від пана секретаря Бжозовського, який повертався від них, наразі вони не будуть брати більше, ніж їм дадуть. Нехай же то лежить і далі на замку» (Док. 1.). Як видно з наступних кроків Т. Замойського, він охоче прийняв поради свого вчителя.

Після того, як С. Жолкевський пізно ввечері того ж дня запечатав листа і передав пахолку-кур'єру, до нього завітав посланець з довгим листом від молдавського господаря Гаспара Граціані¹⁶ з м. Ясси. У цьому і наступних

¹³ Див.: Додаток, док. 1; *Witusik A.A. Młodość Tomasza Zamoyskiego...* — S. 155–156.

¹⁴ В історіографії утвердилася думка про те, що формальним приводом до початку війни послужила опосередкована допомога польського короля Габсбургам, а саме — диверсія легкої нерегулярної польської кінноти (лісовчиків) у Трансильванію, що змусило Габора Бетлена зняти облогу Відня. Див., наприклад: *Konopczyński W. Dzieje Polski powożytnej.* — Wyd. 4. — Warszawa, 1999. — S. 254–258. Див. також про мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією у 1619 р.: *Григор'єва Т. Мирні угоди між Річчю Посполитою та Османською імперією протягом 1569–1619 рр.: основні положення та фактори взаємин //* *Магістеріум.* — Вип. 41: Історичні студії. — К., 2010. — С. 46–50.

¹⁵ Реховський (Rzechowski) Павел походив з дрібної мазовецької шляхти. У 1590-х роках прибув на Волинь, де займався адвокатською практикою. Завдяки протекції київського воєводи кн. В.-К. Острозького у 1597–1598 рр. став київським гродським підписком. У 1609 р. став клієнтом нового воєводи — С. Жолкевського й отримав уряд київського гродського писаря, залишався ним до самої смерті — 1628 р. Двічі обирався послом на сейм (1618, 1620). Див.: *Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648.* — Warszawa, 2009. — S. 91–92.

¹⁶ Гаспар Граціані (Gaspar Grazziani), нар. у Далмації прибіл. 1575 р. в італійській католицькій родині. Перебував на службі у декількох європейських державах: був перекладачем англійської дипломатичної місії в Османській імперії, посланцем одночасно тосканського герцога Козімо II Медічі й іспанського віце-короля Неаполя у Порті. Також вів переговори про звільнення християнських моряків, які були захоплені піратами. Мав авантюру вдачу. У 1616 році султан Ахмед I нагородив Граціані званням герцога Паросу і Наксосу. На короткий термін (1619–1620) став господарем Молдавії. Після поразки у Цецорській битві, у жовтні 1620 р. був вбитий молдавськими боярами

листах великий коронний гетьман переповідає київському воєводі важливі політичні новини. Саме в цей час активізувалися дії Речі Посполитої на молдавському напрямі. По тому, як польський король Зигмунт III вирішив піти назустріч молдавському господарю і приєднати його князівство до Речі Посполитої, С. Жолкевський з військом мали вирушити у Молдавію¹⁷.

Г. Граціані став господарем Молдовського князівства у лютому 1619 р., після чого прийняв православ'я і різко змінив політичний курс — в бік союзу з польським королем Зигмунтом III, сподіваючись, очевидно, стати ще й господарем Валахії і Семигородського князівства (Трансільванії) під протекторатом польського короля. Така політика занепокоїла семигородського князя Габора Бетлена, досвідченого політика, який доніс про ці наміри турецькому султану, що в результаті стало однією з причин польсько-турецької війни. Листи, що друкуються нижче (Док. 2–11, 13), відображають напружену військово-політичну ситуацію і тривожну атмосферу, що панували у владних колах Речі Посполитої напередодні Цецорської битви (17 вересня — 7 жовтня 1620 р.).

Напругу у польсько-турецьких стосунках зняло посольство Петра Ожги¹⁸ до Константинополя, в результаті чого 22 травня 1619 р. був підписаний мирний трактат, за умовами якого Речі Посполитій гарантувалася територіальна цілісність, врегульовувалися спірні торгові питання, обмін полонених, підтверджувалися підписані під Бушею умови договору у справі Молдавії, Волощини і Семигороддя щодо збереження молдавськими господарями приязних стосунків з Короною. Натомість дуже гостро була окреслена вимога османської сторони щодо стримування козаків від походів у її володіння¹⁹.

(*Demel J. Historia Rumunii. — Wrocław, 1970; История Румынии. / Иоан Аурел Поп, Иоан Болован и др. — Москва, 2005. — С. 314.*)

¹⁷ Докладніше див.: *Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 7. — К., 1995. — С. 436–445; Сас П. Хотинська війна 1621 р. — К., 2011. — С. 11–30.*

¹⁸ Пьотр Ожга (Piotr Ożga), гербу Равіч (пом. 1623) — великий посол в Османській імперії, королівський референдар. Походив з Осси, Равської землі. Навчався у Краківському університеті. З 1595 р. долучився до політичного життя Львівської землі, будучи послом на сейм. У 1599 р. отримав уряд земського львівського судді, у 1613 — теребовельського старости. Відзначався неабиякими дипломатичними здібностями. Від імені коронного гетьмана С. Жолкевського провадив переговори з Іскандер-пашою під Бушею 15–23.IX.1617. Восени 1618 р. був призначений великим послом до нового султана Османа II з метою підписання мирного трактату. Виконавши успішно свою місію, на початку вересня 1619 р. повернувся до Варшави. Докладніше див.: *Kowalska H. Piotr Ożga // Polski Słownik Biograficzny. Т. 24. — С. 686–688.*

¹⁹ *Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15th–18th centuries). An annotated edition of 'ahdnames and other documents. — Leiden–Boston–Köln, 2000. — 812 p. — (The Ottoman Empire and its heritage. Politics, society and economy / Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil Inalcik; vol. 18). — P. 354–362.*

Про місію великого посла в Османській імперії від Речі Посполитої П. Ожги згадував С. Жолкевський у своєму листі від 26 травня, перепо-відаючи київському воєводі зміст листа молдавського господаря Граціані. Останній нібито бажав, щоб між Річчю Посполитою й Османською імперією збереглися мирні відносини, але сам почувався як поміж молотом і ко-вадлом, причиною чому могло бути порушення умов трактатів між покійним цесарем і турками. С. Жолкевський сумнівався в тому, що Граціані вдасться зберегти мирні стосунки з турками, згадував у цьому контексті П. Ожгу, який своєю чергою вказував С. Жолкевському на те, що молдавський гос-подар чинив йому перешкоди. Але коронний гетьман був переконаний у тому, що Граціані робив то не зі зла, а скоріше помилково. Молдавський господар просив коронного гетьмана вихвалити теперішнього великого ві-зиря [Мехмеда-пашу (Öküz Kara Mehmed Pasza)], нагадувати йому про те, що польський король і його послани не вступили в лігу проти турків, а виступали проти неприятелів Османської імперії, як-от проти трансильванського гос-подаря Міхала²⁰, і зараз хотіли би зберегти добрі стосунки. А у випадку, якщо б османський воєначальник Іскандер-паша разом з татарами виступили б проти них, то Пан Бог і цілий світ заступляться за них. У сумі, резюмував С. Жолкевський, «у листі Граціані не було нічого неправильного (неслуш-ного), однак, це могло сигналізувати про те, що Іскандер-паша використає пана Коханського, який провадив думну Маргету до Мультянської землі, до її сина, якого той наказав затримати як підозрілу особу, а потім це використає у своїх цілях. А загалом, той мав ворожі наміри, і дай Боже, щоб Граціані вдалося їх пригальмувати» (Док. 2).

Згадуваний вище пан Коханський на ім'я Гжегож перебував періодично в Константинополі в 1609–1620 рр. як неформальний посол²¹, був свідком заміни ворожого Речі Посполитій господаря Стефана Томжи на лояльного Г. Граціані²². Після підписання 22 травня мирного трактату в Константи-нополі Іскандер-паша викликав його до себе з Ясс для врегулювання низки спірних питань на польсько-молдавському пограниччі, про що, зокрема, той особисто повідомив С. Жолкевському у листі. Згадував про цей факт також

²⁰ Михайло Хоробрий (рум. Mihai Viteazul), 1558–9.IX.1601 — господар Волощини (1593–1601). Домігся від турецького султана Мурада III призначення господарем Воло-щини. У 1594 р., спираючись на підтримку українських козаків, розпочав війну проти турецької влади на Волощині, Молдавії і Трансильванії. У 1595 р. розгромив турецькі війська в битві під Келугерені. У травні 1600 р. об'єднав Волощину і Молдавію в єдину державу. Був союзником Габсбургів, проводив антитурецьку політику. У вересні 1600 р. у Молдавію ввійшло військо коронного гетьмана Яна Замойського, війська Михайла були розбиті, господарем став Єремій Могила. В лютому 1601 р. втратив владу і в Трансильванії. 9 серпня 1601 р. був убитий під час заволоду місцевих бояр. (История Румынии. — С. 296–306; *Petre Panaitescu. Mihai Viteazul.* — Bukarest, 2002).

²¹ *Historia dyplomacji Polski.* — Т. 2. — Warszawa, 1982. — С. 76.

²² *Majewski R. Cecora. Rok 1620.* — С. 27, прим. 100.

Т. Замойський у листі до біскупa Опалінського²³. У цей час Граціані став відігравати роль посередника у стосунках Речі Посполитої з Османською імперією і татарами. Очевидно, що про ці обставини йшлося у вище зазначеному листі С. Жолкевського. На жаль, залишаються невідомими загалькові особи — «думна Маргета» (чи Маргарита?) та її син, яких Коханський супроводжував до Валахії.

13 липня 1619 р. С. Жолкевський з родинного маєтку повідомляв київському воєводі про те, що нещодавно, коли був у Яворові, то дізнався, що Граціані намовив польського короля створити комісію, яка мала зберегти мир і запобігти початку війни з Османською імперією. Задля цього молдавський господар мав зустрітися і домовитися з Іскандер-пашою в Тягині*, а потім повідомити С. Жолкевському про результати цієї зустрічі. Але, схоже, що сам С. Жолкевський не вірив у результативність цих перемовин і готувався до війни, збирався виїжджати у напрямку Берлінців, де вже стояв з обозом польний коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, і далі вирушати на Золочів і Тернопіль. По тому переповідав Т. Замойському інформацію від С. Конєцпольського про те, що турецький воєначальник накопичував військові сили, які прибували до нього морським шляхом, а запорожці вирушили у морський похід, який очолив якийсь козак на ім'я Чезіга, через що «буде поганству прикро». З одного боку, С. Жолкевський радів цій новині, але, з іншого, був занепокоєний, оскільки це порушувало умови мирного договору з османами про заборону морських козацьких походів, що могло спровокувати початок війни, тому варто було готуватися до неї. На той час він уже розіслав універсали до повітових жовнірів, які повинні були стати до обозу. Насамкінець повідомляв про те, що йому нічого невідомо про королевича, який поїхав навідатися до свого дядька у Нису, де був і його власний син Ян, котрий теж не розкривав батькові ніяких подробиць у листах (Док. 3).

21 серпня 1619 р., будучи в Барі, С. Жолкевський писав, що Г. Граціані вже в черговий раз робив усе, щоб зберегти мир з «поганами», тобто османами („...Gratian, hospodar wołoski, pilnie czynił około pokoju staranie, tak i teraz nie ustawa w tym starać się aby nas z tymi Pogany mógł uspokoić...»). Останній неодноразово писав Жолкевському про те, що Іскандер-паша вкотре збирається приїхати до Тягині для зустрічі з ним. Коронний гетьман повідомляв про невдачі в Константинополі польського посла Героніма Отвіновського²⁴, який ніяк не міг виїхати звідти і не знав дати свого від'їзду.

²³ Там само. — С. 28, прим. 109.

* Тягиня (суч. м. Бендери) — місто у Придністров'ї, порт на р. Дністр.

²⁴ Геронім Отвіновський (Hieronim Otwinowski, 1571–1621) — королівський секретар і дипломат, походив з дрібної шляхетської родини з Сондецького повіту. Працював писарем у приватній канцелярії Яна Замойського, брав участь у молдавському поході проти татар у 1595 р. У 1601–1611 рр. працював у канцелярії молдавського господаря Єремія Могили, далі — у коронній канцелярії. 25.XI.1619 р. очолив посольство до

Далі просив Т. Замойського якомога швидше виїхати з дому й очікував на швидкий приїзд польного гетьмана С. Конєцпольського, сандомирського старости [Станіслава Любомирського] та інших панів, які мали зібратися на військову нараду (консиліум) для вирішення подальшої долі Речі Посполитої. Наприкінці листа додав, що намагається «привести в порядок» козаків, дії яких перешкоджали підтримувати мирні стосунки з турками (Док. 4).

На початку осені 1619 р. у Речі Посполитій загострилась «козацька проблема». Для її вирішення київський воєвода Т. Замойський у вересні прибув з 1500-м військом до гетьманського обозу під м-ко Паволоч. За кілька миль зупинилося козацьке військо на чолі з П. Сагайдачним. Переговори велися через посланців, яких козаки час від часу висилали до гетьмана. Серед королівських комісарів, до яких належали канцлер і гетьман коронний С. Жолкевський, руський воєвода Ян Данилович, польний гетьман С. Конєцпольський, староста кам'янецький Валентий Олександр Калиновський, відзначався Т. Замойський, який зі слів його біографа С. Журковського, «zmiękczał Kozaków ludzkością i chlebem»²⁵, вмів знаходити порозуміння з козаками (що, зрештою, засвідчує листування між ним і козацькими полковниками). Умови угоди, підписаної 8 жовтня над р. Роставиця, були дещо вигіднішими для козаків, аніж попередньої Ольшаницької: козацький реєстр дозволили збільшити з 1000 до 3000 осіб, їм мали виплачувати жалування (жолд) 40 тисяч злотих, натомість зобов'язали спалити всі човни, що служили для морських походів, заборонили «ходити» на Чорне море. Після збільшення козацького реєстру перед можновладцями повстала інша проблема — стримання сваволі й активності козаків, що простежується і в листах С. Жолкевського. З-під Паволочі Т. Замойський поїхав до Києва, де відбувся його урочистий в'їзд на уряд. Через три тижні воєвода зі своїм двором від'їхав до Замостя²⁶.

султана Османа II, діставшись до Стамбула 20.III.1620 р. із завданням запобігти вторгненню османів у Річ Посполиту. Численні приниження, яких він зазнав, а також зібрана ним інформація переконали його в тому, що війна неминуча, про що повідомив С. Жолкевському, впливаючи тим самим на рішення полководця щодо організації трагічного походу в Молдавію (*Żelewski R. Otwinowski (Otfinowski) Hieronim (Jarosz), h. Gryf // Polski Słownik Biograficzny. — Т. XXIV/I. — Warszawa, 1979. — S. 646–648; Baranowski B. Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku. — Łódź, 1950. — S. 59–72; Wielka Historia Polski. — Kraków, 2001. — Т. 2. — S. 244.*

²⁵ *Żywot Tomasza Zamoyskiego, kanclerza w. kor. Napisał Stanisław Żurkowski / Wydał A. Batowski. — Lwów, 1860. — S. 40; Transakcja z Kozakami zaporoskimi roku 1619 uczyniona // BAN we Lwowie. F. Ossolińskich, rkps 175/III, k. 65; Witusik A.A. Młodość Tomasza Zamoyskiego... — S. 162–163.*

²⁶ *Подорожці цієї події описані біографом С. Журковським, див. у: Żywot Tomasza Zamoyskiego ... — S. 40; Rulikowski E. Kijów // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Wydany pod red. F. Sulimirskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. — Т. IV. — Warszawa, 1883. — S. 82.*

5 листопада з Бару С. Жолкевський написав Т. Замойському коротенького листа, повідомляючи, що пересилає йому два листи: перший від короля (на прохання регента малої королівської канцелярії ксьондза Пьотра Гембіцького) з тим, щоб київський воєвода якнайскоріше дав на нього відповідь; другий від семигородського воєводи Габора Бетлена, від якого «слід було очікувати великих неприємностей» (Док. 5).

4 лютого 1620 р. С. Жолкевський відписував Замойському зі Львова, відповідаючи на його прохання вирішити якісь справи з краківським воєводою [Миколаєм Зебжидовським]. Дописувач повідомляв, що на його прохання написав листа краківському воєводі, але той не відповів, причиною тому була його важка хвороба. Про цю новину йому повідомив пан Орачевський, який бачив, як на католицьке свято Божого Тіла воєвода втратив свідомість і впав під лаву в костелі (17 червня він помер). Далі просив Т. Замойського з розумінням поставитися до цього і витлумачити йому суть якоїсь домовленості, яка була досягнута між ними раніше (Док. 6).

Як відомо, М. Зебжидовський був опікуном Т. Замойського, тому клопотання стосувалися родинних справ, а саме — повернення сум, розтрачених ним під час опікунства, про що дізнаємося також з листа дружини коронного гетьмана — Регіни Жолкевської, яка просила київського воєводу забути про ці розтрати і не «знеславлювати дім» її родича, а запросити його краще на весілля²⁷. У цей час Т. Замойський збирався одружуватися з сестрою краківського каштеляна Януша Острозького — Катериною, дочкою колишнього волинського воєводи Олександра і Анни Острозьких, онучкою київського воєводи, князя Василя-Костянтина Острозького (1559–1608), найвпливовішого магната на українських землях. Отже могло йтися також і про запрошення на весілля, яке відбулося в Ярославі 1 березня 1620 р. Посаг його дружини складав 11 міст і 203 села. Завдяки цьому шлюбу зміцнилося становище Т. Замойського в державі і значно збільшилися маєтності на українських землях.

Будучи в дому на початку червня 1620 р., С. Жолкевський отримав відомості з Константинополя від посла Отвіновського про наростаючу небезпеку для Речі Посполитої з боку Османської імперії, спричинену морськими походами запорожців: взимку до Криму, в березні, квітні і травні — безпосередньо до володінь османів²⁸. 7 червня він про це повідомляв Т. Замойському. Усі подробиці коронний гетьман передав через посланця белзького воєводи [Рафала Лещинського], якого просив показати цього листа також київському воєводі. Від коронного стражника [Яна Одживольського] надійшла відомість про те, що татарських військ повно у Молдавії, а кримський хан уже вийшов з Криму і слід на нього чекати на Покутському шляху. Сам коронний гетьман зосереджував військо під Галичем, куди

²⁷ Prochaska A. Hetman Stanisław Żółkiewski. — S. 288.

²⁸ Majewski R. Cecora. Rok 1620. — S. 46–47.

наказав поспішити усім ротам, отримав повідомлення від короля про те, що незабаром туди прибудуть також ірландські та угорські піхотинці (Док. 7.).

Незабаром, 17 червня, С. Жолкевський знову відписав з родинного маєтку. Перед тим він отримав від кур'єрів Т. Замойського листа і не забарився з відповіддю. Розповідав про значне скупчення татар у Валахії, які очікували на прибуття свого царя (татарського хана Джанібєка-Гірея), а також у черговий раз попереджав про небезпеку для Речі Посполитої, що насувалася з боку Османської імперії. Джерелом інформації для нього стали листи королівського гінця з Константинополя, адресовані турецькому цісарю, котрі показав йому пан Поляновський. С. Жолкевський писав, що Іскандер-паша разом з турецьким і татарським військами підійшли під самий польський кордон, і якби не готовність Речі Посполитої до відсічі ворожих військ, то, напевно, не зупинились би на Рашкові*. Було також і калга-султан²⁹ домовився з Іскандер-пашою про спільні військові дії, але козаки зруйнували їх плани. Коронний гетьман вкотре нагадував, що наказав скупитись війську під Галичем. У Молдавії зосередилося багато татар, які рушили Покутським шляхом. Туди вже поїхав польний гетьман С. Конєцьпольський. У тому ж напрямі він сам збирався вирушати, очікував тільки на прибуття піхоти і гроші для жовнірів від коронного підскарбія.

Підписавши цього листа, С. Жолкевський додав ще дві такі новини: 1) про перемогу силами імператора Священної Римської імперії Фердинанда II курфюрста Пфальца і короля Чехії Фридриха V, який очолював чеських повстанців у Тридцятилітній війні; 2) в Угорщині Г. Бетлен мобілізує воїнів, півроку тримав в облозі Мукачів, але вже звільнив його, про що особисто йому повідомив комендант (капітан) тамтешнього замку Йоган Фернессі³⁰ (Док. 8).

Через два дні С. Жолкевський відписав коротенького листа Т. Замойському вже з Кам'янки, куди до нього завітав посланець київського воєводи — пан Домарацький. Це було саме у той час, коли до нього ледве не щодня надходили новини про військову небезпеку, що насувалася на Річ Посполиту. Повідомляв з подивом, що дуже швидко — за 18 днів — отримав листа з Константинополя від посла Отвіновського, який написав йому 30 травня і запевняв у тому, що вже немає жодної надії на збереження миру з османами, які збиралися за допомогою татарського хана та Іскандера-паші

* Рашків — містечко Брацлавського воєводства; нині — село, центр Рашківської сільради Кам'янського району Республіки Молдова.

²⁹ Калга-султан — перша посадова особа після хана в ієрархії Кримського ханства, був також головнокомандувачем армією (якщо хан особисто не відправлявся на війну).

³⁰ Йоган Фернессі (угор. Fornos János, італ. Fernesi Joannes) — комендант (капітан) Мукачівського замку у період 1618–1624 та 1648–1654 рр. Див.: Munkács város. UJ Monografiája. T. II. / Eredeti K. Nyomán irta Tivadar Lehoczky. — Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. Ungvár, 1998. — S. 147. Висловлюємо вдячність співробітниці музею Мукачівського замку «Паланок» З.Ф. Карповій за надання цієї інформації.

завойовувати коронні землі, а наступного року сам цісар напевно збирався йти війною. Усі подробиці мав розповісти при зустрічі в Замості пан Домарацький (Док. 9).

Незабаром, 21 червня, коронний гетьман відправив з Жовкви і другого посланця київського воєводи з повідомленням про те, що вдалося піймати в Ярошеві шпигуна сербського походження, якого після допиту стратили у Берлінцях. Виявилося, що він мав брата у Барі, сам був потурнак (тобто зрікся батьківської віри і прийняв іслам). Шпигун отримав завдання від Іскандера-паші зібрати відомості про коронні війська, довідатися про стан замкових укріплень у містах і їх готовність до війни. Посол Отвіновський у своєму листі відкинув останні надії на мирне врегулювання ситуації і написав, щоб поляки вже і не думали про мир, що вказувало на те, що турки об'єдналися з іншими ворогами (Док. 10).

У цій же серії документів зберігся один не датований короткий лист С. Жолкевського, де він повідомляє Т. Замойському, що очікує на зустріч з ним, а також з серадзьким воєводою [Станіславом Биковським], просить вислати до нього провідника. Розповідає про те, що має старого коня, а також про жарти белзького воєводи [Рафала Лещинського] з паном [Ярославом] Олещницьким (Док. 11).

В липні 1620 р. знову актуалізувалося «козацьке питання». Цього разу приводом для занепокоєння коронного гетьмана стало таємне висвячення в Києві православної ієрархії під «покровом козацької шаблі». Відновлення єрусалимським патріархом Феофаном православної церковної ієрархії Київської митрополії на пряму вдарило по інтересах польського короля. З точки зору С. Жолкевського та інших державних діячів, це виглядало тим більше підступним в умовах тотальної військової небезпеки, в якій опинилась Річ Посполита влітку 1620 р. На їх думку, грецьке духовенство повсюдно сіяло ворожі антипольські настрої, а козацтво йому в цьому допомагало.

Так, 23 липня в листі до Т. Замойського коронний гетьман писав з приводу свого занепокоєння «практиками, що походили зі сторони Москви», підозрював, що в Києві відбувається щось таємне (*że się tam co secretè dzieje*), оскільки тривале перебування в місті патріарха Феофана не може не викликати підозру. На його думку, патріарх вирушив з Константинополя до Москви, а звідти до Києва з тим, щоб «бунтувати (підбурювати) Москву проти Корони, про що може свідчити і той факт, що він їхав не звичним шляхом, яким пересувались зазвичай патріархи, а поїхав через Орду». С. Жолкевський рекомендував київському воєводі написати своїм слугам, аби вони не втрачали пильність у Києві, і в разі можливої небезпеки варто було б письмово попередити про це короля. Далі резюмував: «що стосується того патріарха, шкода його вільно пропускати. Було б добре, коли б він сам схотів прибути до Львова і тоді був би добрий спосіб для його затримання. Достатньо поінформувати пана Пачановського і дав йому чистий універсал, щоб пильнували того патріарха і робили це таким чином, щоб він не

потракував це хибно. Боюся, щоб згідно з універсалом Сагайдачного, козаки не захотіли провадити його до Трахтемирова, бо тоді важко буде його затримати. Тим більше, ваша милість сам бачиш, як вкрай важливо пильнувати ситуацію, щоб з того не виросло більшого галасу і чвар поміж козаками». Як відомо, побоювання коронного гетьмана справдилися: після висвячення ієрархів козакам вдалося майже безперешкодно супроводити патріарха до молдавського кордону³¹.

Нижче С. Жолкевський згадує про успішний похід козаків на чолі з Сагайдачним на Перекоп, що сталося наприкінці червня: «Що стосується самих козаків, особливо тих, яких минулого року було виписано з війська, “побунтували” вони і Сагайдачного, в той час як він з кількатисячним військом ходив під Перекоп, де йому пощастило і він дістав кількесот в’язнів-татар». Після завершення цього походу запорозькі козаки вирішили піти у новий морський похід. Однак козацький гетьман відмовився приєднатися до них, за що ледве не поплатився життям. Протидія Сагайдачного та його лояльність щодо королівської влади викликали обурення козаків і зрештою призвели до скинення з гетьманства. Запорожці обрали нового ватажка — повну протилежність Сагайдачному — Яцька Бородавку, свавільну некеровану натуру, що підкреслював сам коронний гетьман: «Щодо старшинського уряду — деградували: на його місце Яцька Неродовича Бородавку, найнецнотливішого поміж ними і найбунтовнішого обрали, який пообіцяв їм, що з ними не тільки на море, а й до Пекла, якщо схочуть, готовий іти. Мають вже до 200 готових човнів за Порогами і збираються йти на море. Не бачу жодного способу, щоб їх зупинити»*. Далі писав, що згідно з умовами Роставицької угоди, надіслав козакам гроші через коронного підскарбія, і готовий буде їм передати, якщо вони дотримуються всіх умов, перерахованих у комісарському акті. «Але навіть якщо вони й отримують ці гроші, важко буде відмовити їх від того походу», — резюмував коронний гетьман, реально оцінюючи дії і наміри козаків. (Як відомо, ці кошти тоді до запорожців не дійшли.) Напевно, він розраховував на військову підтримку Сагайдачного у майбутніх баталіях, зокрема, війні, що наближалася. Втім, тверезий погляд на ситуацію і стан справ породжували у нього сумніви щодо цього, особливо відомості про незначну військову міць козацького полководця на той час: «Про таку велику кількість війська, яку згадує Сагайдачний у своєму універсалі, не знаю».

Далі коронний гетьман переповідав новини про татар: «затягнув був на нас кримський цар орду Іштерек-бея, яка з Великих Ногаїв шість років тому через Волгу нижче Астрахані прийшла, кочувала в той час над Фаленським

³¹ Докладніше див.: *Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* — Kraków, 1930. — S. 76–81; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 432–437; *Сас П.* Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. — К., 2012. — С. 255–265.

* Цей сюжет добре відомий як у польській, так і українській історіографії.

(тобто Каспійським) морем, на Мадярських полях і вже зараз переправилася на іншу сторону Дону. Посварився той Іштерек-бей з царем і повернувся назад за Дон до Волги на тамтешні пустелі. Маю про це дві відомості від козаків, але вони не завжди правдиві новини оповідають». Як виявилось, С. Жолкевський даремно сумнівався щодо «правдивості» козацьких новин. Ногайці під час першої і другої «смут» у Москві скористались з послаблення Московської держави і здійснювали грабіжницькі напади на її окраїни, підтримали польську інтервенцію, нав'язали контакт з польським королем Зигмунтом III. Близько півтора року (1615–1616) улуси бея Нурадіна та їх підданих мурз кочували у Передкавказзі, але потім повернулися на східний берег Волги. У 1616 р. правитель орди перебував у ворожих стосунках з московським царем, а ногайці здійснили напад на землі Московської держави. Але наприкінці того ж року намітився остаточний розкол і розпад Ногайської орди на три частини. Під владою Іштерек-бея залишилася найслабша і менш залюднена частина Великої Ногайської орди, і вже в жовтні 1616 р. він заприсягнув на вірність московському цареві. Навесні 1619 р. помер Іштерек-бей, і Ногайську орду охопили нові міжусобиці. Кримський хан Джанібек-Гірей підтримав кандидатуру Кара Кель-Мухаммеда³². Як бачимо, у повідомленнях козаків порушена хіба що хронологія подій: Іштерек-бей повернувся до Волги у 1617 р., а на час їх повідомлень минуло вже більше року, як він помер. Згодом, у 1620 р. кілька тисяч ногайських татар разом з кримськими будуть битися з коронним військом під Цецорою.

Насамкінець С. Жолкевський знову згадав про свого постійного інформатора — пана Г. Коханського, спеціально делегованого до Іскандера-паші у травні. Цей посланець повернувся нібито з «дуже хорошими і лагідними словами відправлений», стверджував, що хоча до паші сходяться війська, він зовсім не думає про ворожнечу, одначе застерігає щодо татарського хана, який з великим військом готується напасти на землі Речі Посполитої одразу по закінченню байрану. Як видається, Коханський *volens nolens* міг іноді відігравати своєрідну роль дезінформатора, тобто постачати коронному гетьману не завжди об'єктивну інформацію часом з ненадійних джерел або новини сумнівного змісту. Надійшли відомості і від барського підстарости про те, що тиждень тому кілька десятків татар або скоріше волохів-розбійників, напали і багато люду і худоби побили, а потім відійшли за Дністр, а також про те, що посол Отвіновський мав повертатися з чаушем, але ця інформація не виглядала певною (Док. 12).

В універсалі, написаному 2 серпня 1620 р. у Жовкві, коронний гетьман визначив Кам'янець як збірний пункт для всіх військових, готових вирушити на війну проти османів. Це ж підтверджує його останній лист, що публікується, написаний у Жовкві 4 серпня перед виїздом з дому. З його слів,

³² Докладніше див.: *Трепавлов В.В.* История Ногайской Орды. — М., 2002. — С. 394–406.

війна з турками була вже на порозі (z Turki wojna odkryta). Починати військові дії мала татарська орда, татарський хан (цар) вислав для цього султана-калгу, і вже можна було на нього очікувати. Іскандер-паша переправився через Дністер, шукаючи привід для захоплення Кам'янця. На думку С. Жолкевського, вороги мали сконцентруватися саме біля цього міста, куди він збирався вирушати з військом (Док. 13). Про свій намір вирушати далі — до Молдавії полководець у той час не розголошував навіть найближчому оточенню, до якого належав і Т. Замойський³³.

10 серпня С. Конецпольський і князь С. Корецький прибули в Кам'янець. Через три дні військо вирушило до Буші і стало там табором під молдавським кордоном. 23 серпня посли турецького султана приїхали до Ясс з метою заарештувати Г. Граціані і забрати його в Стамбул, але кмітливий Граціані ув'язнив османських послів і з 2-тисячним військом виїхав з Ясс у напрямку Хотина під польський захист. С. Жолкевський наказав стати йому з військом до обозу під Лозову, куди той прибув 8 вересня, однак замість обіцяних 2 тис., він привів тільки 600 вояків (решта покинула його військо).

Вирішальна битва відбулася під Цецорою 17–20 вересня, сутички тривали до 7 жовтня 1620 р. Усього великому коронному гетьману вдалося залучити трохи більше 10 тис. військових, тоді як сили противника в кілька разів переважали. Стратегічні плани С. Жолкевського щодо проведення «зачіпної війни» з Османською імперією на території Молдавії в кінцевому підсумку виявилися фатальними, а коронне військо зазнало нищівної поразки. Цецорська битва обернулася страшною катастрофою для Речі Посполитої: загибель головного полководця, втрата війська та артилерії, поневолення особового складу, спустошливі татарські напади на українські землі, подальша військова загроза з боку Османської імперії, ускладнення зовнішньополітичного становища держави.

Отже, «молдавська авантюра» 1620 р. дорого коштувала Речі Посполитій. Її причини і наслідки докладно висвітлювалися у спеціальних дослідженнях³⁴. Однією з причин поразки, на думку М.С. Грушевського, була «короткозора політика» С. Жолкевського по відношенню до козацтва, жертвою якої зрештою він сам став³⁵. Однак, як видається, не можна закидати

³³ *Majewski R. Cecora. Rok 1620.* — S. 70.

³⁴ *Suwara F. Przyczyny i skutki klęski cecorskiej...; Majewski R. Cecora. Rok 1620...; востаннє підсумував П.М. Сас: Хотинська війна 1621 р.* — С. 11–18.

³⁵ «...в сій козацькій справі шеф польських воєнних сил і з тим — номінальний зверхник козацтва ніколи не вмів відповідно знайти ся. Кривава різня солоницька, повна безоглядного звірства і підступу, лягла між ним і козаччиною непрохідною прірвою на всі пізніші часи. Козаки не вірили Жолкевському, як се він сам признавав, для нього вони зіставали ся «роззвіреним хлопством», «наволочю», розбійниками (lotrostwo — улюблений його вираз про козаків). Він уважав одиноким розв'язаннем козацької справи нищити їх, рубати, топити в потоках крові, як писав воеводі Граціану». Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* — Т. 7. — С. 439–440.

С. Жолкевському зволікання з затагненням запорожців на воєнну службу у зв'язку з останнім молдавським походом³⁶, оскільки від самого початку він сам особисто і не розглядав козацьке військо на чолі з Я. Бородавкою (який замінив лояльного королівській владі П. Сагайдачного) як потенційних вояків на стороні Речі Посполитої і не збирався залучати їх до цього походу. Коронний гетьман, подібно як і інші польські магнати, небезпідставно побоювався козацької сваволі й анархії, здатності козаків до грабунків і готовності зчинити бунт у польському таборі³⁷. Таким чином, поразка коронного війська під Цецорою була неминучою: далися взнаки як прорахунки у зовнішній політиці, так і стратегічні прорахунки щодо блискавичної війни, недостатня кількість військових і реальні вади у бойовій підготовці коронного війська, занижування боєздатності і недооцінка сил противника, дезінформація, що поширювалася від турецької сторони за допомогою посланців (кур'єрів). Листи, що нижче публікуються, підтверджують ці висновки й висвітлюють маловідомі факти з історії політичного та повсякденного життя двох державних діячів, які залишили помітний слід в історії України.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

26.V.1619. — Kamionka.

Jaśnie Wielmożny Mciwy Panie Wojewodo
Kijowski, mój wielce Mściwy Panie i Szwagrze

Dawać radę wm memu Mciwemu Panu czuję się żem prostak, ale jakom się zachował, gdym przyjął administratią na się województwa kijowskiego, oznajmuję wm.

Dać mi raczył JeKrMc województwo kijowskie im Martio, żem był zabawiony służbą Rzeczypospolitej, nie przyszło mi wjachać tam asz z oboza, in Novembre. Był zesłany od nieboszczyka pana podskarbiego [Jana] Firleja pisarz skarbowy, który według inwentarza oddał mi zamek, była tam i wioska na ten czas, zowią ją Dymidów, którą tesz był objął, ale potym użyty proźbami nieboszczyka pana [Samuela] Hornostaja, podkomorzego kijowskiego, chcąc go tesz sobie obligatum mieć w tamtym kraju, zjednałem mu consensus na dożywocie jemu i małżonce jego, cedowałem mu tej wioski. Przepis inwentarza tego, jakom ja odebrał, jest przy mnie oryginalny s pieczęcią skarbową i podpisem pisarza skarbowego, ma byđz copia tego przy panu [Michału] Chołoniewskim, który był

³⁶ *Сас П.* Хотинська війна 1621 р. — С. 18, 28–30.

³⁷ *Suwara F.* Przyczyny i skutki klęski cecorskiej... — S. 83–84.

za mnie podwojewodzym. Lecz tesz niewielki tam inwentarz. Strzelby, prochów potrosze tam jest. Ale teras ma tego bydź więcej, bo jest trzysta złotych dochodu z karczmy, która była kiedyś zamkowa. Uproszywali sobie to ten, to ów te 300 zł. Ja zostawszy wojewodą, uprosiłem u J.Kr.M., żeby co J.Kr.M. obrócił na horodniczego, iżby horodniczy brał z tego zł. 100, a zł. 200 aby obracał na oprawę strzelby, armaty, na przyczynienie prochów, i powinien z tego horodniczy czynić liczbę i ukazać // [27] przed wojewodą albo jego namiesnikiem, jako te zł. 200 na każdy rok obrócił. Jam zaniembał słuchać go liczby, ale wm każ go wysłuchać, na co te pieniądze obrócił. Było tam coś spiże potłuczonej, co się działka popadały, kazałem ję był do Lwowa przywieść i działo ulać, myśląc go do Kijowa odesłać, ale J.Kr.M. ustnie i przez list, który chowam, kazał mi to działo do Kamieńca dać, com uczynił i mam kwit pana starosty kamienieckiego, że to działo wziął. Jakosz jest to działo w Kamieńcu z herbem moim. Insza strzelba ma tam bydź we wszystkim cała, jako mi jest wedle inwentarza oddana. Prowentów jam tam inszych nie brał i nie miał, oprócz s kapczyzny od mieszczan kijowskich zł. 2000, a zł. 1000 z ceł, a potymem był jeszcze zł. 200 nad co wyciągnął. Administrował te cła ode mnie burmistrz tameczny kijowski Sizon Bałyka.

Są tam pewne ulice, co na nich mieszkają rzemieśnicy wszelakiego rozmaitego rzemiosła, którzy zamkowi powinni posłuszeństwo, dają tesz jakieś popłatki niewielkie, alem ja co był dał podwojewodzem³⁸, i jako i dziesięczny z ryb i inszych rzeczy służyło, to za mojego dzierzenia na wychowanie podwojewodzego, jakosz może się wychować nie wiele przyczyniwszy, bo ile ryb bywa ich okrutnie siła, że ich nie przeje. Rozumiałbym tedy żebyś i wm raczył się porozumieć z Jmcią panem podskarbiszby przy wm sługach, których tam wm posyłać raczysz, posłał // [28] swego pisarza, żeby wedle inwentarza oddano także porządnie wszystko, jako się było za mnie uczyniło. Iusz tam i gotowych pieniędzy zastanie cokolwiek u Syzona Bałyki, bo te co s kapczyzny nie przychodzą asz na S. Siemion. Wm samemu wątpię żeby tam przyszio jachać, asz da Pan Bóg, z obozu, jakom i ja uczynił, bo choćbyś wm teras chciał jachać, nie życzyłbym tego.

Kozacy uczynili tam sobie sedem, przyszłoby się od tego chłopstwa napotykać indignitates. Kiedy się będzie wojsko roschodziło, w ten czas wm consilium capies o czasie wjazdu swego i zaczęcia jurydiki, gdysz co in potestate wm złożyć ten czas kiedy wm zechcesz. Rozumiałbym teraz i to rzecz potrzebną, żebyś wm raczył pisać listy do niektórych tam osób, a mianowicie do p. Stephana Niemierzycza, podkomorzego, do p. pana [Jana] Axaka, sędziego ziemskiego, do p. starosty żegwulskiego³⁹, ludzie to są zawołani w tamtym kraju, żeby adresent

³⁸ Michał Olechnowcz Myszk-Chołoniewski, podwojewodzi kijowski (10.III.1609–1620) // AGAD, AZ, sygn. 313, k. 5–9; sygn. 337, k. 11–14; *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. — Warszawa, 2000. — S. 211.

³⁹ Tomasz Szymkowicz Szkleński (Szkliński), starosta żygwulski (1614–1623) // *Urzednicy inflancy XVI–XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Mikulski i A. Rachuba.* — Kórnik, 1994. — S. 204, nr 2203.

sługom wm w czymby potrzeba było etc. Rozumiałbym, żebyś wm raczył pisać i do Piotra Kunaszewica (alias zowią go Shajdacznym), który jest hetmanem Kozaków Zaporoskich, dawszy dobre słowa napomnieć, żeby się obchodzili łaskawie z mieszczany kijowskimi: tem sobie wm mieszczany obowiąziesz, którzy non sunt contemnendi.

Jest jeszcze jedna rzecz, ale podobno nie tego czasu. Otrzymałem to był sobie u KroJeMci województwo kijowskie, przyjmując // [29] ze wszystkim urzędy, któreby vacowały, za moją intercisją miał JeKrMc rozdawać i działo się to, że ani casztellaniej, ani żadnego urzędu (a vacowało ich siła za mego województwa) nie raczył JeKrMśc dawać chyba za moją proźbą, czym ad struxeram mihi auctoritatem u obywatelów tamecznych, że wszystkie urzędy przez ręce moje szły, tak isz sejmiki odprawowały się. Posły na sejmy i deputaty na Trybunały obierano ex mea sententia, i dla tegom to był dał Dymidów nieboszczykowi panu Hornostajowi. Będzie i wm tego potrzeba, ale przyjdzie z tym poczekać, asz da Bóg, będziem obecni przy Krolu JeMci nua voce rychlijer rosprawiem, niżli przez listy, albo posyłki. A teraz posyłam wm list do p. Chołoniewskiego, który tam do tego czasu ode mnie zawiadował, iszby oddał wszystko według inwentarza sługom wm.

Strony niebezpieczeństwa od Pogan i ruszenia się mego, isz wm chcesz wiedzieć, tesz wieści są co i przed tym, że Poganie na nas barzo się gotują. Ja tylko czekam aby kwartę przywieziono z Rawy, rosporządziwszy żołnierze, którzy się zbierają, pójdę i sam ku Ukrainie. Jużem tesz kazał dawnym kwarcianym do Obozu. Jakbym ja rozumiał, nie może li być prędzej, żebyśmy sub finem Julii, albo najdalej in principio Augusti byli w kupie.

S tym służby swe zalecam w mciwą łaskę wm mego mciwego pana i szwagra.
W Kamionce, 26 Maii 1619.

Wm mego mciwego pana
powolny szwagier i
sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny Hetman

[30] Przyczyniałem się do wm za p. Rechowskim⁴⁰, racz go wm zarzywać, człowiek to jest dobry i godny, i dobrego zachowania w tamtym kraju.

[31] Pieniądze i sukna, które są na zamku kijowskim, Kozacy mogą zawždy wziąć, jak swoje, jakom u pana Brzozowskiego sekretarza, który od nich jachał zrozumiął, że ich nie chcą brać, asz więcej im tego dadzą. Niech ze to tam leży na zamku. Za odesłanie pact dziękuję wm memu Mcziwemu Panu.

AGAD. AZ, 406, k. 27–31.

⁴⁰ Paweł Rechowski (Rzechowski), pisarz grodzki kijowski (1609–1628).

Jaśnie wielmożny Mściwy Panie Wojewodo
Kijowski, mój Mściwy Panie i Szwagrze

Po zawarciu i oddaniu iusz listów pacholęciu wmcı w wieczera samą, gdzie i pacholę wm z nami u stołu siedziało, przyjechał posłaniec od Gratiana za tydzień z Jas, oddał mi od niego list i copią listu, jaki chce żebym ja do niego pisał. Długa bardzo jest copia, dwa arkusza jej, lecz wszytka essentia, że rad by sobie adstineret autoritatem u Porty takowym listem, i rad by nam pokój z Turki sprawił, bo tesz lacno widzi, że sam byłby jako między młotem a nakowalnią. Łaski u Turków nie zajrzę mu, owszem jej życzę, bo i to co się nań p. starosta trembowelski⁴¹ uskarża, że mi uczynił przeszkodę, nie uczynił tego Gratian malignitate, errore raczej, że w tractaciech, które były między nieboszczykiem cesarzem a Turki, było to tamecznym rationibus accommodatum. Starzych zaś rzeczy, czego na ten czas Gratian nie wiedział duersissima ratio. Ten list jakiego to on ode mnie chce wszytek, jest o tym, że mu mam chwalić, isz się stara o zatrzymanie pokoju. Wezyrowi Wielkiemu⁴² terażniejszemu wielkie chwały dawać, przypominając, że pp. naszy i przed tym i terażniejszy Kr.J.M. nie dał się pociągnąć do ligi przeciwko Turkom, żeśmy przeciwko Michałowi⁴³ i innym nieprzyjaciolom domu Ottomańskiego // [24] wojski swemi czynili, że i teraz chcemy w starej przyjaźni statecznie trwać. A jeślinby Skinder Basza z Tatory chciał co przeciwko nam czynić, że za sprawiedliwością swoją będziem przed Panem Bogiem prawi, i przed wszytkim światem wymowieni, że tesz będziem hostilia czynić etc. In summa w tym liście nie masz nic niesłusznego. To jednak daje znać, że Skinder Basza się zarzy pana Kochańskiego, który prowadził Dumnę Margietę do Multańskiej ziemi do jej syna (chciał tesz nieborak tam co oberwać), kazał go Skinder Basza zatrzymać, albo pojmać, mając go podejrzanego, że dla praktyk jakich miałby tam jachać. Awo zgoła Skinder Basza hostilia molitur: daj Boże, żeby Gratian, jako to usiłuje, zahamował. Coszkolwiek jest, chciałem wm memu Mciwemu panu oznajmić.

Zalecam zatem służby moje w Mcziwą łaskę wm mego Mciwego pana i szwagra.

Z Kamionki, 26 Maii 1619.

⁴¹ Piotr Ożga, starosta trembowelski, wielki ambasador Rzeczypospolitej do imperium Osmanów.

⁴² Öküz Kara Mehmed Pasza, wezyr wielki (18.I.1619–23.XII.1619) // http://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_tureckich_wielkich_wezyrów

⁴³ Michał Waleczny (rum. Mihai Viteazul) (1557–9.VIII.1601) — gospodar Wołoszczyzny (1593–1600), gospodar Mołdawii (1600), książę Siedmiogrodu (1599–1600).

Wm mego mściwego pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

[25] Jaśnie Wielmożnemu JeKrMci Panu Thoma-
szowi Zamoyskiemu z Zamościa wojewo-
dzie kijowskiemu, knyszyńskiemu etc. staroście pieczęć
memu mciwemu p. i szwagrowi

AGAD. AZ, 406, k. 23–25.

№ 3

13.VII.1619. — Żółkwa.

Jaśnie wielmożny mciwy Panie Wojewodo kiiowski,
mój mciwy Panie Szwagrze

Czokolwiek było godnego w mojej wiadomości, oznajmowałem memu mciwemu panu. I z strony tej Commissiej z podania Gratianowego JeKrMci raczył na to przypaszcz i wm przedniejszym consensem do niej mianowacz, czo z listu JeKrMci wyrozumiez wm raczysz. Przyniesiony mi ten list pod tę kilka dni jakom się beł do Jaworowa odgodził, miałem jurz posłańcem swem go odesłać, odsyłam wm go przez tego komornika wm. Gratian w tych dniach miał się w Tehyni z Skinder Paszą zjachacz. Który po ten czas beł w Oczakowie, miał mi Gratian oznajmić, jako się z Skinder Paszy umówi. Isz wm raczysz być gotów, rozumiem żebyś wm raczył w drogę wyniść. Bo jeśli ta comissia dojdzie, wm to będzie honorisien. że z powodu wm pokój Rzeczypospolitej utęścimy i pożyteczny dojdzie, sirimmus jest rzeczy spectabint do wojny, pora już wojenna nastąpiła. Lepiej, że będziem w gotowości. Ja już w inne państwo wychodzę w poniedziałek, biorę się ku Berlińcom, gdzie JeM pan hetman polny obozem stoi, szlakiem wielkim na Złoczew, na Tarnopol.

Podejrzane są te tractaty. Pisał mi i teraz JeM pan hetman polny, że zchadzają się tureckie wojska morzem, strzelby i ludzi rozmaitych przybeło do Skinder Pasa. Podno jeszcze kozacka swawola irrisime tem barziej tho pogaństwo, mniemam sładzy wm z Kijowa dali mi znac co mnie też oznajmiono, że Kozacy nie mogli zdarzcz, choc to nie wielkiem orszakiem, bo telko czterma z dny na morze poszedł niejaki Czeziha kozak, przecież bendzie to pogaństwu za przykro. I za tem obawiam się miarze tractatów żeby nie beł harmider. Lepiej tedy bycz nam gotowem, poniewarz pora, poniewarz zaś. Ja rozsyłam uniwersały szmulikaiącz żołnierze powiatowe. Bo quarziani w obozie już są. Posyłam ich parę wm memu // [33] mciwemu panu na tamten szlak, który idzie przez maiethności mp. żeby się nie bawili, a szli czo napilniej ku obozowi, który teraz jest u Berliniec wedle czasu i potrzeby przeniesie się, gdzie bendzie potrzeba. O Królewiczu Jemc dalej nic nie wiem, telko że jachał wuja nawiedzicz. Mój syn [Jan] tamże jest, miałem

od niego list jeden z Nyssy, ale nicz mi nie pisze, i jako widzę z jego listu nicz więcej nad mię nie wie.

Z tem służby swe zalecam w mcziwą łaskę wm.

Z Żółkwi, 13 Julii 1619.

Wm me mci pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Canclerz i Hetman Coronny

k. 34: Jaśnie wielmożnemu memu mciwemu panu i
szwagrowi Jaśnie Panu Panu wojewodzie kijowskiemu pieczęć

AGAD. AZ, 406, k. 32–34.

№ 4

21.VIII.1619. — Bar.

Jaśnie Wielmożny Młciwy Panie Wojewodo
kijowski mój mciwy Panie i Szwagrze

Jakom przedtym dawał znać wm memu mciwemu Panu, isz Gratian, gospodar wołoski, pilnie czynił około pokoju staranie, tak i teraz nie ustawa w tym starać się aby nas z tymi Pogany mógł uspokoić i im dalej, dalej czyni nam tym lepszą o pokoju nadzieje. Do czego rozumiem, że ta gotowość, którą mamy, jest nam wielką pomocą, isz nieprzyjaciel, dowiedziawszy się nas nie bydź niegotowymi, nie będzie miał sto serca, aby miał tak ostro na nas nastempować, atoli terażniejsza gotowość nasza salutem nobis attulit, isz pro hoc nie będziemy mogli bydź w pokoju. Miałem w tych dniach od Gratiana pisanie, piszę mi że się co dzień Skinder Pasza do Tehyni przyjachać obiecuje, prosi Gratiana aby go tam w Tehyni dla jakichś namów nawiedził, także i pana Kochańskiego prosi aby pospołu z Gratianem przyjechał tam do niego, z którego ich zjazdu mam nadzieję, isz będziemy co pewnego widzieli.

Od pana posła miałem niedawnej daty list, ruszy sobie, że prętko miał z Constantinopola wyjechać, jednak że odprawę jego ode dnia do dnia dla różnych przyczyn odkładają, nie mianuje dnia wyjazdu swego, zaczym i ja o tym aby jusz miał z Constantinopola wyjechać zapewne stwierdzić nie mogę. Isz wm raczysz bydź in procinctu, życzyłbym abyś się wm jako najrychleij w drogę puścić raczył. Jutro spodziewam się // [36] tu u rzeki Jemc pana hetmana polnego, Jm pana starosty sendomirskiego⁴⁴ i innych Ichmści, abyśmy communitatis consilus czynili to, na czym Rzeczypospolitej zależy.

⁴⁴ Stanisław Lubomirski, starosta sendomirski (1614–1636), krajczy koronny (1619), podczaszy koronny (1620) // Urzędnicy województwa sendomirskiego XVI–XVIII w. Spisy / Oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska. — Kórnik, 1993. — № 900.

Co się ponowi nie zaniecham oznajmię wm memu Mciwemu Panu i szwagrowi, którego przy tem łasce zwykłej powinnej oddają się z służbami moimi.

Z Baru, 2 Augusta 1619.

Z Kozaki się też znoszę, ażeby bonis modis mogło się ich in ordinem redigere. Gdyż jako to wm raczysz widzieć frustra z Pogany o pokoju się czyni, jeśli kozackie łatrocina nie ustaną. Czynię do tego niektóre preparamenta, tak iż jestem pełen dobrej nadzieje, że za tem kosztem który teraz uczyniła reszta, może się jej w tem za spólnemi radami i pomocami naszemi posłużyć. Karz wm choć tak w lekrze pozostawiwszy za sobą ludzie do nas przybywacz, ponieważ jakom z pisanja wm zrozumiał wm, jesteś w gotowości.

Wm me młciwego pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Canclerz i hetman koronny

[37] Jaśnie Wielmożnemu Mciwemu Panu i Szwagrowi
Panu wojewodzie kijowskiemu, knyszyńskiemu staroście

pieczęć

AGAD. AZ, 406, k. 35–37.

№ 5

5.XI.1619. — Bar.

Jaśnie Wielmożny Mciwy Panie Wojewodo
Kijowski mój Mciwy Panie i Szwagrze

Listy, które mi ode Dworu przyniesiono, odsyłam wm memu Mściwemu Panu. Trzeba się nam obawiać wielkich kłótni z tych tumultów, które ten niebaczny człowiek wojewoda siedmigródzki wszczął chciwością i ambicją panowania, a perswasjami tureckimi do tego przywiedziony. Miałem przed kilkiem dni posłańca od niego z listem i universitati nobilium trium statuum Królestwa Węgierskiego w ten że sens, jako i sam pisze, napisać rozkaz; tych obu listów przepisy posyłam wm memu miłościwemu panu. JeM x. Gembicki, regent Cancellariej mniejszej, pisząc do mnie, prosi pilno abym ten list odesłał wmcie od JeKrMci i wm abyś niemięszkanie przez swego posłańca dał JeKrMci respons. Co nie wątpię że wm chętnie uczynić będziesz raczył.

Zalecam się za tym w zwykłą łaskę wm mego Mciwego pana i szwagra.

Z Baru, 5 Novembris 1619.

Wm mego młciwego pana
Powolny szwagier i sługa

Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

[39] — pieczęć

AGAD. AZ, 406, k. 38–39.

№ 6

4.II.1620. — Lwów.

Jaśnie Wielmożny Mściwy Panie
Wojewodo kiiowski

List wm mego mściwego pana, który piszacześ do mnie raczył strony spraw z JM Panem wojewodą krakowskim pochodzących, posłałem zarazem Jm panu wojewodzie krakowskiemu⁴⁵, isz i dotąd responsu nie mam. Nie rozumiem iszby insza była przyczyna, tylko niesposobność zdrowia JM pana wojewody, o czym i JM pan Oraczewsky, którego w tych dniach ich M. PP. obywatel województwa krakowskiego z poselstwem do mnie byli wyprawili, powiedział mi bo iż tho ich pan wojewoda jest cunctator naturą, przecież jednak na tak gorące pisanie mnie odpisał by mi, ale bez chyby źle zdrowie ich wm jest thego przyczyną. I tho powiedział m. pan Oraczewski, że w dzień Bożego Ciała w kościele napadła nań była taka niesposobność, że asz wsadł pod ławę, ledwo go doctorowie pilnym swym staraniem odratowali. Pan tedy wm mój mciwy pan the zwłokę ni czemu inszemu, tylko złemu zdrowiu JM pana wojewody // [42a] krakowskiego przyczytasz, bo choć to rzeczowo siły łatwo jemu nie wyrozumie zdrowy choremu, ale nie jako baczny takowej zeszłości zdrowia JM pana wojewody raczysz wyrozumieć. W tem że liście swym raczysz wm przypominacz o decliminatiej jakiejś między nami, nie wiem czo tho jest, jaka tho ma byđ decliminatia, racz mi wm dacz clarus o czym do wyrozumienia, jeśliż do mnie bendzie należało, czokolwiek ja non de suo officio.

Za tem służby me powolne zalecam wm młciwą łaskę wm mego młciwego pana.

Dan we Lwowie, die 4 Februarii, 1620.

Wm mego młciwego pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

⁴⁵ Mikołaj Zebrzydowski, wojewoda krakowski (1601–17.VI.1620) // Urzędnicy województwa krakowskiego XVI–XVIII wieku. Spisy / Oprac. S. Cynarski i A. Falniowska-Gradowska. — Kórnik, 1990. — S. 275.

[43] Jaśnie Wielmożnemu memu mściwemu
Panu i szwagrowi wm panu pieczęć
województwie kijowskiemu etc.

AGAD. AZ, 406, k. 42–43.

№ 7

7.VI.1620. — Żółkwa.

Jaśnie Wielmożny Mściwy Panie Wojewodo
kijowski, mój mściwy Panie i Szwagrze

Pod ten czas kiedy mi z Constantinopola od pana Otphinowskiego i z innych miejsc o niebezpieczeństwie od Pogan na Rzeczpospolitą nastempującym przyszła wiadomość, był tu posłaniec Jmci pana podkomorzego bełskiego⁴⁶, przez którego wypisałem mu o wszystkim dostatecznie, prosząc żeby ten list mój pokazał wm memu miłościwemu panu, co nie wątpie uczynił. Teras świeżo od pana strażnika coronnego⁴⁷ i zkađ inąd mam pewną ponowę, że wojsk tatarskich pełno w Wołoszech. Car jusz z Krymu wyszedł, wielką mocą do nas się gotuję i prętko go Pokuckim (jako jest przestroga) szlakiem wyglądać. Kupie wojsko pod Haliczem, wszystkim rotom kazałem tam pospieszać, i idą jusz, mniemam, w tym tego dnia będą w kupie. Dał mi JeKrMc znać, że piechotę irlandzką i węgierską swoje posyłać tu raczy, która gdy przybędzie, więc skoro roty do kupy się zbiorą, nie omieszka i ja sam do wojska przybydź. Tym czasem czekając na wiadomości, które mam obstalowane i pewnie nie chybią, cokołwiek mie dochodzić będzie, oznajmić wm memu mciwemu panu nie zaniecham, w którego łaskę zalecam służby moje z pilnością.

W Żółkwi, die 7 Junii 1620.

Wm mego mciwego pana
Powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

[47] Jaśnie Wielmożnemu Mciwemu panu i szwa-
growi Jemci panu wojewodzie kijowskiemu pieczęć
Knyszyńskiemu etc. staroście

AGAD. AZ, 406, k. 46–47.

⁴⁶ Maciej Leśniewski, podkomorzy bełski (1616–1624) // Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII w. Spisy. Oprac. H. Gmiterek, R. Szczygiei. — Kórnik, 1992. — № 184.

⁴⁷ Jan Odrzywolski, strażnik wielki coronny (1619–1620) // Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII w. Spisy / Oprac. K. Chłapowski i inni. — Kórnik, 1992. — № 1005.

Jaśnie wielmożny Mściwy Panie
Wojewodo kijowski

Przyjachali thu dwaj posłańczy wm mego Mściwego pana. Acz widzę z listu wm, że tha wola wm była, aby się thu zabawili, ale jeden z nich koniecznie thego potrzebował i prosił mię iszbym go odprawił do wm. Lubo tho były na then czas nie mam tak jusz nagłego świeżo ponowionego, odprawuję go do wm. Tho samo czo raz ponawia się, że Tatarów (jako tho i pan Chrzastowski dał wm znac) pełno jest w Wołoszech, na czara tylko samego znac oczekiwają, bo kiedy by sami wojowacz mieli, będącz pogotowiu, juszby tho dawno uczynili. Wiadomości tych, którem przez Jm pana podkomorzego bełskiego wm podał (jako suo mówią), jam sobie z palca nie wyssał. Przyniósł własne listy Polanowski z Constantinopola od gońca J.Kr.M. do cesarza tureckiego posłanego. Nie wiem na czoby się tho komu przydało, proz nimi wieściami ludzi zabawiacz i nadaremnie tworzycz, także ten z drugiej strony przestrog, które zachodzą Rzeczypospolitej i przespieczeństwo utaiwacz się nie godzi. Ja nie jestem żadnym prorokiem abym Duchem świętem miał zgadnąć, będzie li czo z tych przestrog, albo nie, i daj Boże aby postrachy the były prozne, atoli przestrogi, którem i przed tem // [49] dawał rzeczy się samą okazowały. A zasz tak trzy lata Skinder Basza nie przyszedł ze trzema hołdowniki i z niemałemi wojski Turków i Tatar tusz pod same granice coronne się podemknoł, by nie gotowość, którą na then czas Rzeczpospolita miała, nie na samym pewnie Raszkowie stanęłoby, było także i Sołtan Gałga (jako i sam raczysz wm bydź wiadomo) jakie praktiki czynił z Skinder Baszą. A Skinder Basza pothem iż Kozaki tąż gotowość sprawiła, że i Skinder Baszy praktika wniwiecz poszła i sołtan nie dowiódł zamysłów swoich. Zawždy i przed tem przestrogi, którem podawał rzeczą samą się okazowały, lecz a to że łaską Bożą a gotowością którą Rzeczypospolitej obmyśliwała, czynił się jakokolwiek wstręth them nieprzespieczeniem i roku przeszłego nie mając się tho przyczyną. Było to zastanowienia pokoju i pact potwierdzenia, które się przez posła wielkiego z Cessarzem tureckim stało, że wiedzieli Poganie o gotowości naszej za themi thedy przestrogami, które mie i teraz dochodzą o nieprzespieczeniem od Tatar. Kazałem się w Haliczu wojsku kupicz, bo isz w Wołoszech nagromadziło się Tatar, najpodejrzańsza jest, że Pokutskiem szlakiem then nieprzyjaciel zmierza. Już tham jachał jm. pan hetman polny, ją też nie długo się pojedę, oczekiwam tylko na piechotę, a że z JM panem podskar bim porachunek uczynić strony quarty, jako na wiele żołnierza będzie mogło wystarczycz. Zarazem pospieszę się do wojska, gdsz prętko nieprzyjaciela tego wyglądać potrzeba, ponieważ // [50] jako się przestrogi w gotowości jest. A tho najpewniejsza, kiedy wm w takowej tej, tu Tatarowie blisko bydź, nazad pewnie do Ordy daremnie nie zechcą się wrócić.

Ale co się kolwiek będę miał dalszej o them ponowy, nie zaniecham oznajmicz wm memu mściwemu panu, którego się łasce z powolnemi służbami memi pilnie zalecam.

Dan w Żółkwi. Die 17 Junii. A. 1620.

Wm mego mciwego Pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

Mniemam raczyłeś wm służecz o zwycięstwie Czesarza JeM nad Phalzg-raphem, daj Boże się to nie odmieniało, bełoby to i naszym rzeczom niemałem lenamentem. Z Węgier to wiem że Bethlem Gabor contrahit do siebie vires. I Mukaczow że go od pułrocza i dalej przez zabawy beł obległ, wolen już od obleżenia anotował ztamtąd do siebie te ludzi zamkną się, beł na tem zamku Joannes Fernessi i dotrzymał go jako uthściwy człowiek, mam jego samego list o tem pisany.

[51] Jaśnie wielmożnemu memu Mści-
wemu panu i szwagrowi Je Mści
wojewodzie kijowskiemu

pieczęć

AGAD. AZ, 406, k. 48–51.

№ 9

19.VI.1620. — Kamionka.

Jaśnie Wielmożny Mciwy Panie Wojewodo
Kijowski mój Mciwy Panie i Szwagrze

Trafił się tu p. Domaracki pod ten czas, kiedy mi siła wiadomości o nieprzespieczeństwie na Rzeczpospolitą nastempującym naniesiono. Miałem list od p. Othwinowskiego d. 30 Maii z Constantinopola pisany, barzo prętko za 18 dni tu przyniesiony, w którym przestrzega i upewnia, że żadnej nie masz pokoju z Pogany nadzieje. Przes cara tatarskiego⁴⁸ i przes Skender Baszę tego roku państwa coronne chcą Turcy wojować, a na drugi rok sam cesarz pewnie ma iść. O czem wszystkim pan Domaracki ustnie do dostateczną sprawę wm memu mciwemu panu i szwagrowi, którego przy tem łasce zalecam, powolne służby moje jako najpilniej.

W Żółkwi, d. 19 Junii, 1620.

Wm mego mciwego Pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

⁴⁸ Dżanibek Girej, chan krymski (1610–1623) // http://pl.wikipedia.org/wiki/Lista_chanów_krymskich

[53] Jaśnie Wielmożnemu memu Mciwemu panu i szwagrowi Jmci panu wojewodzie kijowskiemu, knyszyskiemu etc. staroście pieczęć

AGAD. AZ, 406, k. 52–53.

№ 10

21.VI.1620. — Kamionka.

Jaśnie Wielmożny Mściwy Panie
Wojewodo kijowski

Utesknił się i drugi posłaniec wm mego mściwego pana koniecznie solliutował mię o odprawę, zaczem odprawicz mi go przyszło. Pothem jakom przez pana Domarackiego do wm posłał i wskazał, nie ponowiło się nicz takowego, tylko tosz i dziś z Ukrainy przyniesiono mi, że nawalnych wojsk tatarskich i tureckich spodziewacz się. Pojmano szpiega jednego Serbina w Jaroszowie, którego pothem straczono w Berlińcach, poturnak był, bratha miał w Barze. Tho powiedział then szpieg, że od Skinder Basze jest thu wyprawiony, iszby i o wojsku, i o gotowości jaka jest na zamkach i miastach ukrajinnych przepatrował, ażeby pothem dostatecznej dał mu o them sprawę. W liście them swoim pan Othwinowsky wszytkę już odczoł nadzieje, żebyśmy nie myśleli o them, ani się spodziewali z Pogany pokoju, czego i tho znaczne jest indicium, że się z inszemi pojednali, a nas tylko sobie zostawili.

Zatem służby me powolne zalecam w mściwą łaskę wm mego mściwego pana.

Dan w Żółkwi, d. 21 Junii. A. 1620.

Wm me mciwego Pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

[55] Jaśnie wielmożnemu memu Mściwemu panu i szwagrowi JeMsci panu wojewodzie kijowskiemu etc. pieczęć

AGAD. AZ, 406, k. 54–55.

№ 11

B/d.

Jaśnie Wielmożny Mściwy Panie Wojewoda kijowski
mój mściwy Panie Szwagrze

Jakom na to przyrzekał żebym wm memu mciwemu panu służył. Tak patrzem tego od wm quod magis expedierit i czo wm raczysz roszakacz, gotowiśmy czynicz. Przeto bęndę oczekiwał na dalszą od wm wiadomość. Sieradzki wojewoda⁴⁹ i wm żeby się nam zjachacz, racz wm ductorem mie posłacz, któryby nas obwiodł, żeby nie mimo same wrota zamkowe. Koni wprawdzie niewieleśmy z sobą brali, ale mam stupaka jako to stary, zbierze się nas i konnych czokolwiek. Je m. pan wojewoda bełski⁵⁰ żartował wczoraj z JeMcią panem Olesznickim⁵¹. A gotów Jego m. do usłużenia wm.

Zalecam zatem służby swe w mciwą łaskę wm.

Wm mego mciwego Pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Coronny hetman

[59] Jaśnie Wielmożnemu a memu Mciwemu Panu
i szwagrowi Jemci p. wojewodzie kijowskiemu pieczęć

AGAD. AZ, 406, k. 58–59.

№ 12

23.VII.1620. — Żółkwa.

Jaśnie Wielmożny Mciwy Panie Wojewodo
Kijowski mój Mciwy Panie i Szwagrze

Nie słyzałem nic o tych praktykach, które by miały bydź od Moskwy, a miewam z kijowskiej strony częste wiadomości, nic mie o tym nie piszą: może to bydź, że się tam co secretē dzieje, gdyż bawienie się tak długie w Kijowie tego

⁴⁹ Stanisław Bykowski, wojewoda sieradzki (1611–1624) // Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy / Oprac. Edward Opaliński i Hanka Żerek-Kleszcz. — Kórnik, 1993. — S. 177, № 1309.

⁵⁰ Rafał Leczczyński, wojewoda bełski (1619–1636) // Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej ... — № 387.

⁵¹ Pewnie — Jarosław Oleśnicki, chorąży bełski (1606–1618), starosta bełski (1621–1635) // Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej ... — S. 250.

Patryarchy nie jest bez podejrzania. Bo on nie na co innego, jedno na praktyki wysłany był do Moskwy z Constantinopola, żeby Moskwę buntował przeciwko Koronie, i nie tędy jachał, któredy więc inszy patriarchowie jeźdzali, ale sobie przez Ordę szukał inszej niezwyčajnej drogi. Przeto dobrze że wm mój mcziwy pan raczysz napisać do sług swoich, żeby byli na to intenti, bo musi być niedaremne JeKrMc raczy mieć od kogoś o tym przestroge. Co się tycze tego Patriarchy, szkoda by go wolno przepuszczać. Dano mi było znać, że sam z chęci swojej chciał tu być we Lwowie i byłby dobry zatrzymania go sposób, by tu był w ten kraj przyjechał. Informowałem dostatecznie p. Paczanowskiego i dałem mu chędogi uniersał żeby tego Patriarchę we wszelakiej miano uczciwości, iszby się nie domyślili, że co sinistre o nim rozmyślamy. Wedle tego uniwersału Sajdacznego obawiam się żeby go Kozacy nie chcieli prowadzić do Terechtymirowa: zaczym się stantibus rebus trudno by jusz miał być // [59] zatrzymany. Zwłaszcza że, jako i wm sam bacznie uważać raczysz na to pilny wzgląd mieć potrzeba, iszby stąd większych seditiej, tumultów między Kozaki nie urosło.

Strony Kozaków, tak jest jako do wm pisano, że się za powodem najwięcej tych, których roku przeszłego z wojska wypisano, pobuntowali i Sajdacznego w ten czas kiedy z kielkiem tysięcy wojska przebranego chodził pod Perekop, i dobrze mu tam było szczęście posłużyło, dostał kilkunastu więźniów Tatar. Z urzędu starszeństwa degradowali: na jego miejsce Jacka Nierodowicza Brodawkę, między niemi ze wszech najniecnotliwszego, i najbuntowniejszego obrali, który declarował się im, że nie tylko na morze, ale choćby i do pekła chcieli, iść z niemi gotów. Mają jusz (iako mi pisano) do dwóchset czołnów za Progami gotowych i wybierzą się na morze wielką potęgą jako nigdy przed tym. Od czego żeby ich teraz przy takowym rzadziej zachamować, nie widzę żadnego sposobu. Posłaliśmy do nich z JeMcią panem podskarbis coronnym, isz pieniądze wedle tak rocznego postanowienia umowione, które gotowe są będą im dane, jeżeli tim wszystkim conditium w akcie comissarskim opisanym dosyć będą czynili. Ale choćby im i pieniądze były dane, trudno ich jusz od tego przedsięwzięcia zahamować, żeby morza tego roku mieli zaniechać. O tak wielkich wojskach, jako to Sajdaczny w tym // [60] uniersale swoim wspomina, nie wiem.

Zaciągnął był na nas car krymski Ordę Iszterekową, która z Wielkich Nahai sześć lat temu przez Wolgę lodem ponyż Astrachanu przeszła, bawiła się po ten czas ponad morzem Falenskim, na Madziarskich polach i iusz się same teras przeprawiała była na tę stronę Donu. Poróżnił się ten Iszterek Bei z Carem i powrócił z Ordą nazad za Don ku Wołdze na tamte pustynie. Dwoje mam o tym od Kozaków wiadomość. Aleć tesz oni nie zawsze pewne nowiny oznajmują. Wrócił się p. Kochanski od Skender Basze dosyć pięknymi, łagodnymi słowy odprawiony, że choc się do niego wojska schodzą, nic hostile nie myśli. Atoli sam Skinder Basza przestrzega o caru tatarskim, że się wielką potęgą do państw Rzeczypospoliej gotuje. Pisał mi podstarości barski, isz w przeszłą niedzielą tydzień minął, kilkadziesiąt Tatar albo raczej Wołoszy rozbojników wpadły pod Buszą wielu ludzi i była coś porwali, uszli za Dniestr.

Więc na ten czas nie mając nic godnego do oznajmienia, zalecam się z służbami mymi powolnymi w łaskę wm mego Mciwego pana jako najpilniej.

Dan w Żółkwi, d. 23 Julii, 1620.

Wm mego mcwego pana
powolny szwagier i sługa
Stanisław Żółkiewski
Canclerz i Hetman coronny

Skinder Basza tak do mnie wykazał przez pana Kochańskiego, że Car Tatarski zaraz po Bajranie miał się ruszyć. Daj Boże żeby Iszterehowa Orda ubyla, jako to Kozacy dają znać, ubyla by siła zła. Pisał mi podstarości barski wieśc, którą ułapił z Soroki, jakoby miał się wraczacz Othwinowski z czauszem, ale z inąd nic o tem nie słyszą, i za tem też temi wiary nie dodawamy.

AGAD. AZ, 753, k. 58–60.

Opubl.: Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. / Wydał T. Xze L. — Kraków, 1868. — S. 145–147.

№ 13

4.VIII.1620. — Żółkwa.

Copia listu od JeMci pana canclerza i hetmana
wielkiego coronnego do JeMci pana wojewody kijowskiego

Com miał wiadomości o niebezpieczeństwach na Rzeczpospolitą następujących za pierwszym byciem u mnie Jm x. dziekana, to oznajmiłem wm, a isz dla niektórych potrzebnych przyczyn wrócił się do nich co się ponowiło, on że odniesie wm. Summa tego ta jest, że z Turki wojna odkryta. A teraz zaczyna per ambulum Orda Tatarska, wysłał certo certius czar tatarski (widział autentiki xiądz dziekan) Sołtana Gałgę potężnie i jusz czas go wyglądać. Skinder Basza pomknął się ku gurze Niestrem, captując occasie, jeśli może około Kamieńca co zrobie, na co w instrumenta się sposobił rozmaite, bo u Porty obiecał starać się o dostanie Kamieńca. Być tesz może, isz jego pomknienie in occursum sułtana, atoli nullum dubium, że Pogaństwo machinantur in periciem nostram. A isz maxime credibile, że Pogaństwo chce scyplac koło Kamieńca, ja tesz wojsko obróciłem ku Kamieńcu, i sam tamże wychodzę quod felix faustumque sit Rzeczypospolitej. Szerzej o wszitkim sprawicz się wm od JeM x. dziekana.

Zalecam zatym służby.

Z Żółkwi, 4 Augusti. Anno 1620.

AGAD. AZ, 406, k. 56.

Дмитро Ващук

**Документи князів Чорторійських
початку XVI ст. та їх дипломатична
рецепція у середині XVII ст.
(за матеріалами Російської національної
бібліотеки)**

У статті розглянуто та опубліковано три акти середини XVII ст., що містять у собі документи першої третини XVI ст. і стосуються князівської родини Чорторійських, зокрема їх прав на володіння Пересопницьким монастирем.

Ключові слова: акти, князі Чорторійські, Центрально-Східна Європа, Пересопницький монастир.

В статье рассмотрены и опубликованы три акта середины XVII в., в которых помещены тексты документов первой трети XVI в. Все они касаются княжеского рода Чорторийских, в частности права на владение Пересопницким монастырем.

Ключевые слова: акты, князя Чорторийские, Центрально-Восточная Европа, Пересопницкий монастырь.

In the article three acts of the middle of XVII century, which contain documents of the first third of the XVI century and are connected with Chortoryjsky princes, particularly with their Peresopnytsia monastery ownership rights, are analyzed and published.

Keywords: acts, the princes Chortoryjsky, Central and Eastern Europe, Peresopnytsia monastery.

Вивчення історії окремих українських князівських родин XV–XVI ст. ніколи не втрачало своєї актуальності. Водночас, незважаючи на те, що «князівська» тематика окресленого періоду є досить популярною серед вчених, публікацією документів, які б стосувались конкретних родин, займається не так багато дослідників. Варто зазначити, що сучасні українські історики у своїй роботі зіштовхуються із рядом труднощів. Насамперед, це стосується розпорошеності «князівської документальної спадщини» XV–XVI ст. у архівосховищах різних країн (Україна,

Польща, Литва, Білорусь, Росія та ін.). Отже, на сучасному етапі особливого значення набуває пошук і виявлення нових джерел, їх подальше впровадження до наукового обігу, а також систематизація раніше відомих документів за приналежністю до окремих сімей.

Пропонована студія стосується князівської родини Чорторійських, представники якої довгий час відігравали важливу роль на політичній арені Центрально-Східної Європи. Об'єктом уваги стали документальні матеріали фонду № 293 (Західно-Руські акти) Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург). У ньому нами було виявлено близько 40 документів, які безпосередньо стосуються до вказаної родини і є частиною сімейного архіву. Достеменно невідомо, за яких обставин вони потрапили до Санкт-Петербурга. Найімовірніше, зі слів хранителя фонду Сергія Жемайтиса, це сталося у XIX ст., коли велика частина різноманітних документів була вивезена із Польщі до Російської імперії.

До розгляду пропонуємо три листи, датовані 1646 р. і пожалувані польським королем Владиславом IV Вазою. На наш погляд, вони є надзвичайно цікавими, оскільки містять у собі документи першої третини XVI ст. Усі вони складені відповідно до дипломатичної традиції того часу. Зокрема, у початковому протоколі присутні такі компоненти, як інтитуляція та інскрипція. Основний текст містить нарацію (саме тут знаходиться переписаний текст ранніх документів), диспозицію та короборацію. Також присутні датування (заклучний протокол) та сигнатура (часткові свідчення). Цікавим є й те, що у Литовській метриці нам вдалося віднайти оригінали документів, копії яких увійшли до вказаних актів. Це дає змогу здійснити порівняльний аналіз текстів, що, своєю чергою, уможлиблює визначення рівня професійної діяльності канцелярії Великого князівства Литовського.

Розглянуті документи стосуються права володіння Пересопницьким монастирем. Зокрема, **перший** (1504 р.)¹ адресований луцькому старості, князю Семену Юрійовичу Гольшанському. У ньому йдеться про те, що великий князь литовський Олександр Ягеллончик пожалував княгині Марії, дружині князя Михайла Васильовича Чорторійського, Пересопницький монастир Пречистої Богородиці, а акт ув'язання мав здійснити господарський дворянин Федір Кулнев. **Другим** листом (1505 р.)² Олександр Ягеллончик, на прохання князя Федора Михайловича Чорторійського, підтвердив йому та його нащадкам у пожиттєве володіння зазначений монастир з усіма прилеглими землями і людьми; луцьким старостам заборонялось втручатись у ці

¹ Опубліковано тільки текст документа 1504 р.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. — Т. I. — СПб., 1846. — С. 359; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22. (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blauca, D. Vashchuk, D. Antanavičius. — Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010 (далі. — LM 22). — № 5.6. — Р. 20.

² Опубліковано тільки текст документа 1505 р.: LM 22. — № 5.7. — Р. 21.

території. Автором **третього** листа (1526 р.)³ був великий князь литовський Сигізмунд I Старий. Він, на прохання князя Федора Михайловича Чорторійського, підтвердив йому попередній лист Олександра Ягеллончика стосовно пожиттєвого володіння Пересопницьким монастирем. Крім цього, князю було підтверджено права на: 1) куплений маєток Суско, який продали князь Іван Іванович Корецький з княгинею Федкою; 2) третю частину маєтку Колнятич, записану волинським зем'янином Степаном Кунаховичем Гущею. Також бурмістрам і радцям наказувалось управляти відповідно до стародавніх звичаїв, а посполиті не мали права вимагати інших пільг та привілеїв. Відмітимо також, що для підтвердження свого прохання князь Ф. Чорторійський надав господарю всі попередні оригінальні листи.

Звернемо особливу увагу на третій документ. Незважаючи на суцільний текст, за змістом він поділяється на дві частини. Перша, без сумніву, стосується князя Ф. Чорторійського, а ось друга, що починається словами «и привилими *от* славное памяти деда и *отца* нашего...», однозначно має іншого адресата. По-перше, у цьому уривку йдеться про підтвердження привілею (найімовірніше, магдебурзького) невідомому місту, а, по-друге, вже саме цитоване формулювання свідчить, що Сигізмунду I Старому для підтвердження надали попередні привілеї Казимира Ягеллончика («деда») та Олександра Ягеллончика («*отца* нашего»), чого не робив князь Ф. Чорторійський. Причиною такої помилки писаря середини XVII ст. є те, що він копіював лист Сигізмунда саме із тієї книги, яка тепер називається 12-а Книга Записів. На цей аспект звернули увагу видавці 12-ї Книги Записів Д. Антанавічюс та А. Балюліс, тому і документ розділили на № 565a і 565b. Вся дискусія щодо повного змісту цього документа та його датування завершується із віднайденням нами протографом, який опублікований у 22-ій Книзі Записів. У цьому виданні міститься повний текст документа, який датований 18 лютого 1526 р. та написаний у Неполоницях. Ми без змін публікуємо документ із Ф. 293, а завершальну частину Сигізмундового підтвердження князю Ф. Чорторійському, як і сам лист загалом, можна подивитись у 22-ій Книзі Записів.

Отже, продемонстровані документи — не лише частина сімейного архіву князів Чорторійських. Вони також є яскравим свідченням професійної роботи великокнязівської канцелярії упродовж не однієї сотні років. Навіть незважаючи на допущену писарем помилку, текст документів переписано практично дослівно. Публікацію підготовлено згідно із дипломатично-критичним методом видання документів⁴. Повністю збережено стародавні

³ Опубліковано тільки текст документа 1526 р.: LM 22. — № 5.8. — Р. 21–22; Lietuvos Metrika. Kn. 12. (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. — Vilnius, 2001 (далі. — LM 12). — № 565a, 565b. — Р. 436–437.

⁴ Німчук В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. — К., 1995. — С. 15–18 (проект).

літери кирилиці, які не використовуються у сучасному правописі: ђ, ѣ, ѧ, ѡ, ѣ, ѡ. Кінець стрічки позначається вертикальною рисою |, а кінець аркуша двома — ||. Позначення паєрика уніфіковано літерою й. Крім цього, у посиланнях подаються основні різночитання із оригінальними документами.

* * *

Публікація документів

№ 1. 1646, грудня 04. Варшава. Лист польського короля Владислава, у якому зроблено випис із Метричної книги привілею короля Олександра Ягеллончика від 12 вересня 1504 р., пожалуваного луцькому старості, князю Семену Юрійовичу, про ув'язання княгині Марії Чорторійської у володіння Пересопницьким монастирем

[1] Владыславъ, зъ Божой ласки корол полски, вел(икий) княз лит(овский), рѣский, | прѣский, жомоитский, мазовецкый, инфлянский, смоленский, черниговский, а швед|ский, кгодский, ваньдалски, дѣдычны корол. |

Ознаймѣм сим нашым листом, иж были есмо прошени ѡ выдане ек|стракѣтом зъ Книгѣ Канѣцеларыи нашеѡ болшое Великоз(о) Княз(ства) Лит(овского), спра|ву нижей писаное, котораа ѡ Книгах светобливое памети, короля | ег(о) м(и)л(о)сти нашла, тыми словы писана.

“Александрь, Божю м(и)л(о)стю ко|рол полский, велики княз лит(овский), рѣски, кн(я)же прѣское, жомоитский, и иных.

Ста|росте лѣцкомѡ и каменецкомѡ, маршалкѡ Волынское земли, князю Семенѡ Юревичѡ.

Дали есмо манастир Пречыстой Богоматеры | на Пересопъницы, кнегини Михайловой Василеевича Чорторыской⁵, | кнегини Марьи, а ѡвязат⁶ еѡ въ тот манастир велели есмо дво|ренинѡ нашомѡ Федкѡ Кѡлневѡ.

Писанъ ѡ Кракове, сѣнтѣбра два|надцать⁷ день. Индыктъ ѡсмы”⁸.

Мы теды корол до прозбы по|мененое ласкавне склонившы, тѣю справѡ въ сѣс наш лист въписат(ь) | и ек|стракѣтом зъ книгѣ канѣцеларый нашеѡ болшое под печатю | Великоз(о) княз(ства) Лит(овского) стороне потребѡючої выдат розказали есмо. |

⁵ LM 22 — “Чорторыской”.

⁶ LM 22 — “ѡвязаты”.

⁷ LM 22 — “12”.

⁸ LM 22 — “8”.

Писанъ ѿ Варшавѣ, дня четвертоꝝ(о), м(еся)ца декабра, рокѿ тисеча шест|сот сорокъ шостоꝝ(о), панована нашоꝝ(о) полскоꝝ(о) чотырнадцатоꝝ(о), а шведскоꝝ(о) | петнадцатоꝝ(о) годѿ. |

⁹За справою ѿсвецоноꝝ(о) | Албрѣхта Станислава Ра|дивила, кнежати на Олы|це и Несвижѿ, канъцле|ра Великоꝝ(о) князтва | Литовскоꝝ(о), пиньского, | тѿхолскоꝝ(о), ковеньского, | кгневьскоꝝ(о), старосты. |

¹⁰Албрѣхт Станиславъ Радивиль | канцлер Вел(икоꝝ) княз(ства) Лит(о)в(скоꝝ) |

Іан Довкгалло Завиша | секретар еꝝ(о) кор(олевской) м(илости) | скорыкговал |

Extract z xięg Zygmonta ||

Оригінал: Отдел рукописей Российской национальной библиотеки г. Санкт-Петербург. — Ф. 293 (Западно-Русские акты). — Оп. 1. — Ед. хр. 394. — Л. 1–2.

Папір. Водяний знак — “герб” — розташований на Арк. 1. Аркуш складено навпіл. Загальні розміри: 33x20,5 см. Кількість стрічок: Арк. 1 — 34. Стан збереження — відмінний. Чорнила темно-коричневі. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Містяться особисті підписи Альбрехта Радзивіла та Яна Завіши. Збереглася великокнязівська печатка червоного кольору під паперовою кустодією.

№ 2. 1646, грудня 04. Варшава. Лист польського короля Владислава, у якому зроблено витпис із Метричної книги привілею короля Олександра Ягеллончика від 05 березня 1505 р., пожалуваного князю Федору Михайловичу Чорторійському на володіння Пересопницьким монастирем

[1] Владыславъ, зъ Божой ласки король полский, велики княз лит(овский), | рѣский, прѣский, жомоитский, мазовецкый, инфлянский, смоленский, черниговьский, | а шведский, кгодский, вандалский дедечъны корол. |

Ознаймѣм сим нашим листом, иж были есмо прошени ѿ выданье екъ|стракътомъ зъ Книгъ Канъцелярѣй нашеое болшое sprawy нижей выр|ажоное, котораа се ѿ Книгахъ светоблиное памети, короля еꝝ(о) м(и)л(о)сти, | Жыкгимонта Авькѣста нашла, тыми словы списана.

⁹ Напис зроблено праворуч під текстом.

¹⁰ Особистий підпис.

“Александръ, | Божю м(и)л(о)стю корол полский, велики княз литовский, рѣски, прѣский, | жомоитский, и иных.

Чыним знаменито сим нашим листомъ, хто на | нег(о) посмотрит, або чтѣчы ег(о) вслышит, нинѣшным и потом бѣдѣ|чым, комѣ бѣдет потреб тог(о) ведати.

Бил намъ чоломъ княз Федор | Михайловичъ Чорторыский¹¹ ѿ томъ, што перво сего дали есмо мат|це ег(о) манастыр наш Пересопъницѣ до еѣ живота, и просил | насъ абыхъмо ег(о) пожаловали, дали тот манастыр въ его | поданѣ.

Ино мы зъ ласки нашої, за ег(о) къ нам вернѣю слѣжбѣ, | тым манастыромъ есмо его пожаловали. Маѣт князь Фе|дор и его кнегини, и ихъ дети тот манастыр ѣ своемъ | поданьи мети, ег(о) подавати вечно, со всими сѣлы, и з люд|ми всими того манастыра, и з земълями паишными, и | бортными, зъ сѣножатми, и со всимъ тымъ, што зъ века къ | томѣ манастырѣ прислѣхаѣтъ. А старостѣ лѣцкомъ¹² | нинѣшнимѣ и по немъ бѣдѣчымъ, въ тот манастырѣ | и во вси его сѣла, и въ люди, и въ земли, а въ поданье || [Ізв.] того монастыра¹³ не надобѣ встѣпатися.

А на твердост | того и печат нашѣ казали есмо привесити къ семѣ листѣ. |

Писанъ ѣ Берести, въ лето сѣм тисечей первого трынадцат¹⁴, м(еся)ца | марца, паты¹⁵ день. Инъдыктъ ѿсмы¹⁶.

Правили мар|шалек дворны, намесникъ, белский, княз Михайло Иванович¹⁷ | Глинский, а маршалокъ, канъцлер королевое, наместникъ брас|лавський¹⁸ и жысморский¹⁹, панъ Иванъ Сопега”.

Мы тѣды | корол до помененое прозбы ласкавне склонившы, тѣю | справѣ въ сѣс наш лист въписат и екъстрактом зъ книгъ канъ|целарыи наше болшое под печатю Великог(о) | княз(ства) Лит(овского) | стороне потре- бѣючой выдат розказали есмо.

Писан ѣ | Варшавѣ, дня четвртог(о), м(еся)ца декабря, рокѣ тисеча | шѣстсот сорокъ шостог(о), панованя нашог(о) полског(о) чотырнадцатог(о), | а шведског(о) петнадцатог(о) годѣ. |

¹¹ LM 22 — “Чорторыйский”.

¹² LM 22 — “лѣцкомѣ”.

¹³ LM 22 — “манастыра”.

¹⁴ LM 22 — “7013”.

¹⁵ LM 22 — “5”.

¹⁶ LM 22 — “8”.

¹⁷ LM 22 — “Ивон(ич)”.

¹⁸ LM 22 — “брас(лавский)”.

¹⁹ LM 22 — “жиж(морский)”.

²⁰За справою ѡсвецоноꝝ(о) | Албрыхта Станислава | Радиви́ла, кнєжати | на Ольще и Несвижѣ, | канцлєра Великоꝝ(о) княз(ства) | Лит(овского), пиньского, тѣ|холскоꝝ(о), ковеньского, | кгневьскоꝝ(о), старосты. |

²¹Албрыхт Станиславъ Радивиль | канцлер Вел(икого) княз(ства) Лит(о)в(ского) |

Іан Довкґіало Завиша | секретар еꝝ(о) кор(олевской) м(илости) | скорыкґовал |

Extract z xięg Zygmonta ||

Оригінал: Отдел рукописей Российской национальной библиотеки г. Санкт-Петербург. — Ф. 293 (Западно-Русские акты). — Оп. 1. — Ед. хр. 393. — Л. 1–2.

Папір. Водяний знак — “герб” — розташований на Арк. 1. Аркуш складено навпіл. Загальні розміри: 33x20,5 см. Кількість стрічок: Арк. 1 — 23, Арк. 1зв. — 27. Стан збереження — відмінний. Чорнила темно-коричневі. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Містяться особисті підписи Альбрехта Радзивіла та Яна Завіши. Збереглася великокнязівська печатка червоного кольору під паперовою кустодією.

№ 3. 1646, листопада 18. Варшава. Лист польського короля Владислава, у якому зроблено випис із Метричної книги привілею короля Сигізмунда I Старого від 28 лютого 1526 р., пожалуваного князю Федору Михайловичу Чорторийському на підтвердження прав володіння Пересопницьким монастирем, куплені у князя Івана Корецького маєтком Суско та отриманої записним листом від Івана Гуці третьої частини маєтку Колнятич

[1] Владыславъ, з Божой ласки корол полский, великии княз литовський, рѣдский, | прѣдский, жомоитски, мазовецки, инфлянский, смоленський, черниговський, | а шведский, кгодский, ваньдалский дєдєчьны король. |

Ўзнаймѣм сим нашим листом, иж прошени естмо были ѡ выдане екстрактом зъ Книгъ | Канцеларьѣ нашеѡ болшое, Великоꝝ(о) Княз(ства) Лит(овского), справу нижеѣ выраженоѡ, котораѣа наш|ла ѡ Книгах светобливое памяти, короля еꝝ(о) м(ил)о(сти), Жыкгимонта Першоꝝ(о) тыми | словы писана.

“Жыкгимонт”²².

²⁰ Напис зроблено праворуч під текстом.

²¹ Особистий підпис.

Чиним знаменито сим нашим листом²³ и далей. Бил нам чолом староста | лѣцкии, княз Федоръ Михайловичъ Чорториский, и покладаль перед нами пры|вилей брата нашого(о) Александра, короля его м(и)л(о)сти, въ котором жо стоит, штожь | ег(о) м(и)л(о)ст матце ег(о) милости даль монастыр свой на йма Пересопъницѣ до | еѣ живота, а потом тот монастыр даль ег(о) м(и)л(о)сти²⁴ самомѣ князю Федорѣ | въ его подаванѣ со всеми селы, и зъ людьми всеми того монастыра, и | зъ землями пашными, и бортными, и зъ сеножатями, со всемъ с тымъ, | што зъ векѣ къ томѣ монастырѣ прислѣхало. А староста²⁵ лѣцкии²⁶ въ том | монастыр и в люди, и земли, и въ подаванѣ того монастыра не маѣт²⁷ | се ѡстѣповати. И то его милост, брат нашъ, привилѣемъ своимъ | князю Федорѣ на вечность потвердилъ.

А къ томѣ поведидъ | перед нами княз староста, ижъ князь Иванъ Ивановичъ Корецки | съ кнегинею своею Федкою, изъ детми своими, продали его | милости именѣ свое ѡтчызное на йма Сѣско, ѡтделоное²⁸ ѡт | матки и ѡт всеѣ брати своеѣ, зъ землями пашными и бортными, | изъ сеножатями, и зъ лѣсы, и боры, и дѣбровами, и зъ реками, | и бобровыми гоны, и зъ озера ѡстѣпными и засѣшными²⁹, и | со всеми ѡходы и пожитки, какъ сѣа тоѣ именѣ зъ вековъ | ѡ себе маѣт, ничего на себе не ѡставляючи, за пѣльтре|тнадцат копь грошей полдѣгрошковь.

А дрѣги земанинъ волынскый | Степанъ Кѣнаховичъ Гѣща даль и записаль емѣ по свое добрѣ воли | третнюю част именья своег(о) ѡтчызног(о) Колнатиць, со всем, какъ сѣа || [1зв.] таѣа третнаѣа часть зъ давѣна ѡ себе маѣт. И на тоѣ именѣ Сѣско | листъ кѣпчы князя Ивана Корецког(о), а на третнюю част именья | Колнатиць листъ записны Степана Гѣщынъ княз староста | ег(о) м(и)л(о)ст перед нами въказываль и билъ нам чолом, абыхмо | емѣ на то дали наш листъ и потвердили то емѣ нашим листом. |

Ино мы, зъ ласки нашеѣ, на ег(о) чоломбите то вчинили. На то | дали ег(о) м(и)л(о)сти сѣс наш листъ, и тот монастыр Пересопъницѣ, подле прывила брата нашого(о), въ его и потомъковъ ег(о) м(и)л(о)сти³⁰ | подаванѣ, и теж тоѣ именѣ Сѣско и Колнатиць, третнюю част, | потвержаем сим нашим

²² LM 22 — “Божью м(и)л(о)стью корол полский, великий княз литовскый, рѣский, прѣский, жомоитский, мазовецкый и иных”.

²³ LM 22 — “хто на него посмотрит або чѣвчи его вслышитъ, нинешнимъ и потомъ бѣдѣчимъ, комѣ бѣдетъ потребъ того ведати”.

²⁴ LM 22 — “м(и)л(о)сть”.

²⁵ LM 22 — “старосты”; LM 12 — “старосты”.

²⁶ LM 22 — “лѣцкиѣ”.

²⁷ LM 22 — “не маютьца”; LM 12 — “не мают”.

²⁸ LM 22 — “ѡтъделеноѣ”; LM 12 — “отделеноѣ”.

²⁹ LM 22 — “засѣшными”.

³⁰ У LM 22 слово “м(и)л(о)сти” відсутнѣ.

листом вечно и навеки непорѣшно самомѣ | ³¹и привилими *от* славѣное памети деда и *отца* нашего, ко|родеи их милости, и иныхъ предковѣ нашихъ великихъ князей | литовѣскихъ, за котормъ жо правомѣ и привилиами, | аж до тыхъ часовѣ сиа справовали и завжды³² богатствахъ и | въ пожытокхъ мно- жыло, а иныхъ жадныхъ правѣ не по|требывало. А на болей бы тоѣ то место нашо потреби|вало тыхъ члоньковѣ, какѣ теперъ *посполство* вымышляеть, | могѣли бы добре то претковѣ наши ѡбачити и въ пры|вилыхъ то имъ выписати. Для таковыхъ прычинѣ не | видело³³ намѣ надъ право и привилиа предковѣ нашихъ, котрыхъ | сѣтъ добре а ѡбачне имѣ выданыи, иныхъ правѣ | и вриадниковѣ надъ стародавѣныи обычай ѡставляти, | а ѡвѣшемѣ потвержати.

ІАко и теперъ тыи вси права | и привилиа предковѣ нашихъ и стародавѣныи обычай, справу³⁴ тог(о) | то места нашего потвержаемъ тымъ то привилемѣ нашымѣ, ни|нешнымъ бѣрѣмистромъ и риадцамъ, раде места нашог(о) вышей | писаного, и по нихъ бѣдѣчыи вриадникомъ вечно и на веки | непорѣшно. Мают се они и по нихъ бѣдѣчыи бѣрѣмистры | и риадцы справовати и радити, водлѣгѣ стародавѣныхъ || [2] обычаевѣ и привилевѣ и правѣ предковѣ нашихъ, јако передъ тымъ сиа | справовали. А *посполство* вжо черезъ то не мают се тыхъ новихъ члонковѣ | выносити и ни в чомѣ не мают противни быти, але ѡвѣшемѣ ма|ют къ нимѣ во вѣшемѣ послѣшенство, јако к старшымъ своимѣ мети.

И на то есмо | имѣ дали сѣс наши листѣ зѣ нашою печатю.

Писанѣ ѡ Берести Кѣивѣскомъ | подъ Летъ Божеег(о) нароженѣя тисеча³⁵ пятсотъ двадцатъ шостог(о)³⁶, м(е)с(я)ца фебрала | двадцатъ ѡсмы³⁷ день. Инѣдыктѣ чотырнадцати³⁸. Копоть писарѣ”³⁹.

Мы теды королъ до прозбы помененое ласкавнѣ склонивѣшы, тѣю | справѣ въ сѣс наши листѣ вѣписат и екѣстракѣтомъ подъ печатю Великог(о) | княз(ства) Литѣ(овского) стороне потребѣючой выдат розказали есмо.

Данѣ ѡ Вар|шавѣ, дня ѡс്മнадцатог(о), месеца ноябра, рокѣ тисеча шѣтсотъ сорок | шостог(о), панованѣя нашог(о) полског(о) чотырнадцатог(о), а шведского петнадцатог(о) году. |

³¹ Из цього місця у виданні LM 12 розпочинається документ під номером 565b. Продовження привілею Сигізмунда I Старого слід читати у вказаному нами виданні LM 22.

³² LM 12 — “завжды с(я)”.

³³ LM 12 — “не видело с(я)”.

³⁴ LM 12 — “справы”.

³⁵ LM 12 — “1000”.

³⁶ LM 12 — “26”.

³⁷ LM 12 — “28”.

³⁸ LM 12 — “14”.

³⁹ Тут у виданні LM 12 завершується документ під номером 565b.

⁴⁰За справою освещеного | Албрехта Станислава | Радиви́ла, кнежати | на Олы́ще и Несви́жд, канц|цлера Великог(о) княз(ства) Лит(овского), | пиньског(о), тххолског(о), кгнев|ског(о), ковенског(о) старосты. |

⁴¹Албрехт Станиславъ Радивиль | канцлер Вел(икого) княз(ства) Лит(о)в(ского) |

Іан Довкгіало Завиша | секретар ег(о) кор(олевской) м(илости) | скорыкговал |

Extract z xięg Zygmonta Aug(u)s(ta) ||

Оригінал: Отдел рукописей Российской национальной библиотеки г. Санкт-Петербург. — Ф. 293 (Западно-Русские акты). — Оп. 1. — Ед. хр. 392. — Л. 1–2.

Папір. Водяний знак — “риба” — розташований на Арк. 1. Аркуш складено навпіл. Загальні розміри: 33x20,5 см. Кількість стрічок: Арк. 1 — 28, Арк. 1зв. — 29, Арк. 2 — 25. Стан збереження — відмінний. Чорнила темно-коричневі. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Містяться особисті підписи Альбрехта Радзивіла та Яна Завіши. Збереглася великокнязівська печатка червоного кольору під паперовою кустодією.

⁴⁰ Напис зроблено праворуч під текстом.

⁴¹ Особистий підпис.

Юрій Мицик, Інна Тарасенко

**З документації Свято-Михайлівського
Видубицького монастиря у Києві
XVII — початку XVIII ст.:
маєтності на Корсунщині**

У дослідженні представлені документи XVII — початку XVIII ст. зі Свято-Михайлівського Видубицького монастиря на маєтності на Корсунщині.

Ключові слова: Свято-Михайлівський Видубицький монастир, документи, Іван Мазепа.

В исследовании представлены документы XVII — начала XVIII в. из Свято-Михайловского Выдубицкого монастыря на имения на Корсунщине.

Ключевые слова: Свято-Михайловский Выдубицкий монастырь, документы, Иван Мазепа.

Documents of the 17th — the early 18th century from the St. Michael's Vydubys'ky Monastery on estates in the Korsun'schyna are presented in the paper.

Keywords: St. Michael's Vydubys'ky Monastery, documents, Ivan Mazepa.

У 2011 р. вийшов том документації Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, який містив у собі цінні універсали й листи гетьманів, полковників, сотників Війська Запорозького, королів Речі Посполитої, грамоти й листи церковних ієрархів, різноманітні купчі¹. Вони стосувалися насамперед господарської діяльності монастиря, розширення його маєтностей і є цінним джерелом не тільки економічної, а й політичної, церковної і культурної історії України. Нині готується до друку

¹ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. / Упорядники: Ю.А. Мицик, С.В. Сохань, Т.В. Міцан, І.Л. Синяк, Я.В. Затилюк. — К., 2011.

другий том запланованої Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України фундаментальної археографічної серії, в якому буде представлено документацію Свято-Михайлівського Видубицького і Спаського Максаківського (під Меною) монастирів. Якщо видання документації Золотоверхого монастиря полегшувалося тим, що майже вся вона була зібраною у дбайливо переписаній у середині XVIII ст. копійній книзі (це саме стосується і Максаківського монастиря), то документи Видубицького монастиря збереглися у вигляді розрізаних зв'язок, котрі архівісти зібрали до купи у дореволюційний час. Основу їх складала зв'язка, яка є незавершеною копійною книгою.

Між тим, дана документація ані за своїм обсягом, ані джерельною цінністю не поступається документації Золотоверхого монастиря. До того ж вона стосується не лише монастирських маєтностей Київщини, а й інших регіонів (Корсунщина), навіть за межами сучасної України (Мозирщина). У даній публікації подаємо тексти документів, що стосуються Корсуня й Корсунщини, які наведено в рукописі двома блоками, переписаними в основному двома різними почерками середини XVIII ст. Копіюстами виступали ієромонахи Іларіон і Гавриїл.

Видубицький монастир, як і всі інші, зберігав в першу чергу універсали, привілеї, купчі тощо, які підтверджували його права та те чи інше рухоме й нерухоме майно, щоб у разі потреби відстоювати ці права в судах. З тієї самої причини зберігалися документи і з історії маєтностей, які часто переходили з рук в руки, перш ніж стали власністю монастиря.

Особлива цінність цієї монастирської документації полягає в тому, що документація полкових і сотенних козацьких канцелярій Правобережної Гетьманщини зазнала особливо сильних втрат ще в часи сумнозвісної «Руїни», та й подальші часи аж ніяк не сприяли їх збереженню. Досить заглянути в каталог Центрального державного історичного архіву України у Києві. Тут описані зібрання документів сотень і полків Лівобережної і Слобідської України, а аналогічні документи Правобережної України представлені окремими одиницями². Так, Корсунська полкова канцелярія представлена всього чотирма документами другої половини XVII — початку XVIII ст., які ми надрукували у «Корсунському часописі», в т. ч. лист І. Мазепи щодо кривд Ківшуватицькому монастиреві до богуславського і корсунського полковника Самійла Івановича (Самуся)³. До речі, такого полковника не називає жоден покажчик корсунської старшини.

Отже, нижче подаємо переважну більшість монастирських документів, які стосуються Корсунського полку (всього 21). Один з них (угода між

² Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. — К., 1958.

³ Мицик Ю.А. Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII–XVIII століть // Корсунський часопис. — Корсунь-Шевченківський, 1996. — № 4. — С. 3–6.

братами Шупиченками) був виданий нами за іншим списком у згаданій публікації у «Корсунському часописі». Насамперед відзначимо два універсали і два листи гетьмана Івана Мазепи, які досі не були видані і не були уведені до наукового обігу, одного універсалу гетьмана Івана Скоропадського, двох листів корсунського полковника Андрія Кандиби, які досі не друкувалися. Таким чином, потроху поповнюється «Український дипломатарій XVI–XVIII ст.», в якому заплановано видати всю документацію козацької старшини. Ці та інші документи, які наводяться нижче, проливають світло на історію Корсунського полку, особливо початку XVIII ст. Виявляється, що в часи Мазепи продовжувалося життя на цих теренах, незважаючи на роки «Руїни»; видно, що гетьмани Мазепа і Скоропадський розглядали Корсунський полк як невід'ємну частину Гетьманщини. Хоча ім'я Андрія Кандиби, корсунського полковника у 1708–1710 рр., відзначається у одному з найавторитетніших покажчиків⁴, але навіть там не зазначено ім'я корсунського наказного полковника у 1710 р. Михайла Романовича (був одночасно полковим суддею), а каденція іншого корсунського наказного полковника Семена Нестеренка показана у 1709 р., хоча, як виявляється, він був на цій посаді і в 1708 р., а ще до того ж обіймав посаду полкового судді. Полковник Яків Петрович (був на цій посаді у 1660 р.) за Ю. Гаєцьким⁵, або Яків Петрович Улезько, який, за точнішими даними В.В. Кривошеї, обіймав цю посаду у 1656, 1659–1662, 1663–1664 рр.⁶ Чи не його родичами (братом і сином ?) були корсунський священик Олексій Петрович, який згадується в документі за 1665 р. і Сила Петрович, полковий хорунжий у 1710 р. Документи проливають певне світло на біографії інших керівників Корсунського полку доби «Руїни». Так, названо ім'я корсунського полкового судді у 1660 р. — Чиртан (явно тюркське ім'я) Павлович, у 1708 р. — полкового осавула Данила Сомтанського (?), у 1708 р. — корсунського сотника Павла Михайловича, у 1710 р. — наказного корсунського полковника Михайла Романовича. Влітку 1710 р. у Корсуні з волі гетьмана І. Скоропадського перебував генеральний осавул Війська Запорозького Степан Іванович Бутувич (обіймав цю посаду у 1709–1717 рр.).

Серед старшини 1660 р. бачимо Самійла Сухопару, Івана Дубину, (Григорія) Гуляницького, які були корсунськими полковниками у 1657 р. (Дубина), 1662, 1672 рр. (Гуляницький), 1660 р. (Сухопара, як наказний); у 1707 р. наказним корсунським сотником і одночасно наказним корсунським суддею був Василиця (теж вперше з'являється в джерелах). З тих документів рукопису, які не увійшли в дану публікацію, видно, що каденція полковника

⁴ Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. — К., 1958.

⁵ *Gajecy G.* The Cossack Administration of the Hetmanate. — V. 2. — Cambridge, 1978. — С. 619.

⁶ *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. — К., 2005. — С. 28.

Семена Нестеренка припадає не тільки на 1709 р., а й на осінь 1708 р., що тоді ж наказним корсунським сотником був Грицько Швачка (Шванка), а повноправним сотником — Павло Михайлович. Можна встановити й імена декого з міської верхівки на початку XVIII ст.: старости (Василь Жданович), війта (Михайло Григорович, Павло Немирович, який одночасно був і городовим отаманом у 1710 р., Данило, Мойсей), городского отамана (Прокіп Херетченко, Стефан Єсифович (Єсипович), бурмістра (Данило), міського писаря (Стефан Стоцький, Тиміш Мовчан), навіть деяких козаків. У Реєстрі Війська Запорозького 1649 р. бачимо й Павла Тучу (у Гаркушиній сотні), й братів Антона та Якіма Гаврюшенків (у Демковій сотні) та ще деяких осіб. Універсали короля Речі Посполитої Михайла Вишневецького шляхтичу Стефану Кобилецькому (Кобилянському) засвідчують участь останнього у венеціансько-османській війні 1645–1669 рр., яка точилась на о. Крит, його тяжкі поранення, кількарічний турецький полон (був гребцем-невільником на галерах). Досі було трохи відомо про Григорія Кобилецького, ніжинського сотника у 1649 р., ніжинського наказного полковника у 1655–1656, 1658 рр., і Семена Кобилінського, київського хорунжого у 1670 або 1682 рр. Стефан, очевидно, доводився їм ріднею. Неясно тільки, коли він воював на боці Венеції і коли опинився на турецьких галерах, бо ця війна тривала з 1645 по 1669 рр. До 1703 р. його вже не було у живих (померла на той час його дружина і син), і він завіщав наданий королем Михайлом хутір Дацьки своєму рідному брату Андрію, який раніше проживав у Олишевці, мріяв про чернецтво і врешті постригся в ченці у Видубицькому монастирі під іменем Антоній, а через якийсь час, відчуваючи наближення смерті, завіщав цей хутір монастиреві. Цікава історія і черниці Вознесенського Києво-Печерського жіночого монастиря Феодосії Мартищенко-Хмельницької, яка разом із синами Стефаном і Михайлом за участю ігумені Марії-Магдалини Мазепи (матері гетьмана) до квітня 1710 р. продала свій хутір Педани Видубицькому монастиреві. Цікаво, що Феодосія була удовою по Кіндрату Мартищенку, прозваному Хмельницьким. Це не міг бути нащадок Богдана Хмельницького, але, можливо, його родич, можливо, нащадок його двоюрідного брата Захара. Був серед дацьківських козаків і Омелько Небаба. Враховуючи, що це прізвище досить рідкісне, можна припустити, що цей козак доводився якоюсь ріднею славнозвісному чернігівському полковникові Мартину Небабі. Цікаві навіть деталі. Так, козак Сава Шульженко мав дідівську землю під Корсунем, а сам жив у Манжелії у пониззі Псла (тоді село Омельницької сотні Миргородського полку). Можна довідатися з наведених нижче документів і про представників духовенства, в першу чергу про ігумена Видубицького монастиря Варлаама Страховського, завдяки енергійній діяльності якого значно збільшилися монастирські володіння на Корсунщині. В заповіті ченця Антонія Кобилянського підписався також і о. Іван Углицький. Це рідний брат св. Феодосія Углицького, який був київським протопопом і в такій іпостасі підписався у 1687 р. під актом обрання Івана Мазепи геть-

маном на Коломацькій раді. Як свідчить документ, що наводиться нижче, о. Іван Углицький був живий і у 1703 р. і по-старому був київським протопопом. Є дані і щодо корсунського духовенства: о. Олексій Петрович, священник Свято-Троїцького храму, був у 1660 р. митрополитим намісником у Корсуні (ймовірно, родич корсунського полковника Якова Петровича Улезька); о. Гудицький — корсунський протопоп; о. Григорій Андрієвич, вікарний у 1707 р. священник Воскресенської церкви у Корсуні, видубицький чернець о. Гавриїл — «дозорця» монастирських добр у Корсуні, Феодор, священник у Дацьках. Під 1711 р. з неподаних нижче документів видно, що священник Гнат Шванка вже помер. Померла в Києві і його донька Федора (була похована у Видубицькому монастирі), після чого попадая-удова Гафія подарувала, за клопотанням славнозвісного Лаврентія Горки, свій хутір під с. Сотники і двір у Корсуні біля Спаської церкви.

Певний матеріал дають наведені документи для історичної географії, дозволяють пояснити походження деяких топонімів Корсунщини від прізвищ колишніх власників: хутір Педани, Бобилів ліс, Білошапчин ліс (можливо, слід пов'язати його з відомим старшиною часів Дорошенка), Шупиковщина. До речі, Шупики (Шупиченки) були досить знаним козацьким родом у Корсуні і, як свідчить один документ (його ми тут не наводимо, бо він поданий до друку в «Корсунський часопис»), навіть дали одного корсунського полковника: Ілля Шупик обіймав цю посаду в часи гетьмана Петра Дорошенка. Особливо цікавим є документ, написаний почерком XVII ст., у котрому міститься список монастирської власності у Корсуні та Корсунському полку. Тут знаходимо вказівки на Свято-Микільський і Свято-Іллінський храми, Ситанську вулицю.

При публікації використовувалися правила передачі тексту, розроблені Я.І. Дзирою⁷, однак титла не розкриваємо, оскільки вони стосуються загальновідомих слів, наприклад: Бг — Бог, Дх — Дух, Хт — Христос, мнст — монастир, п. — пан, мл. — милість тощо. Слова, які не вдалося прочитати, позначені знаком (...)*; місця, написані особисто авторами документів, підкреслено. Деякі назви установ скорочені: Центральний державний історичний архів України у Києві — ЦДАУК, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського — НБУВ, Інститут рукописів — ІР.

* * *

№ 1

1660, березня 14 (4). — Корсунь. — Купча на продаж ставу Антона і Яким Гавришенків, Нестеренка з дружиною Мелашкою Ганні Мартишенко

«Року Божого 1660 мсця марта 4 дня.

⁷ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 39–41.

Передо мною Яковом Петровичем, полковником Войска его царского величества Запорозского корсунским, при бытности Прокопа Херетченка, атамана городского, на тот час будучого над товариством корсунским, яко теж товариства на тот час будучих, меновите Чиртан Павлович, судия полку нашего Корсунского, Павло Туча, Самойло Сухопара, Иван Дубина, Гуляницкий, Яцко Маменко и иных людей зацних и віри годних було немало козаков и обивателей корсунских, ставши перед нами Антон и Яким Гавришенки, братия рожоная, яко теж Нестеренко из малжонкою своею Мелашкою Нестерихою, признали устне, явне и доброволне без вшелякого примушеня в тие слова мовячи, иж есмо продали всі в едностайне став свой власний из сіножату, до того ставу належачая, нікому ні в чим не пенний, ани теж от кого заведенний; тилко дідовщину и отчизну свою власную, а то ест продали оний помененний став и сіножать, грунтом лежачий на ріці Сакавиці, славетной паней Анні Якимовой Мартишенковой за суму певную готових грошей за золотих пятьсот полской личби оной самой и дітям еї часи вічними; од которого то ставу и сіножати отдаем ми самих себе и діти свої покровние и повинние, близкие и далекие, и ніхто не повинен жадной трудности и турбациі пані Якимовой Мартишенковой задават вишпомененной, яко теж и дітем оной, даем в моц и спокойное уживане, которим волно будет дати, продати, даровати и заміняти и яко хотіти ку найліпшому пожитку своего привлащати. А ще би хто міл якую найменшую кривду чинит, в оной нашой продажі вишменованной п. Яхимовой любо дітем еї, теди ми всі едностайне повинни будем заступовати и отказовати у каждого права и суду и где б належало грошом, а ми там повинни наложит двома. Що для ліпшой віри и певности далисмо тот запис наш, урадовне при бытности особ вишменованних яко теж упросилисмо его мл. пана полковника нашего корсунского, яко теж пана атамана о подпис рук и притиснене печатей.

Діялося в Корсуні року и дня вишменованого».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 307. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовано два кола, в середині яких написано: «місто печати», також записи копійста: “В подлинном тако: «Устне прошоний от вишменованних особ о подпис руки и притиснене печати Яков Петрович, полковник Войска его царского вел. Запорожск. корсунский; Прокоп Черетченко, атаман городской корсунский; Роман Сенявский, писар полку Корсунского», «С подлинного сводил иеромонах Иларион»”. Запис зверху документа: «Облік на Сакавицу на стави и сіножати»).

№ 2

1665, листопада 21 (11). — Корсунь. — Купча Андрія Педаненка на продаж хутора Михайлу Шархавському

«Roku 1665 dnia 11 nowembra.

Przedo mną Pawłem Smardowskim, na ten czas podstarościm korsuńskim, przy bytności hospodyna ojca Ołexieja, namiestnika mitropolitańskiego

korsuńskiego, pana Alexandra Leszkowskiego, Michała Mazniczenka, kozaków, Chweska Zbarazkiego, Mikity Bogomoła, kozaków i mieszczan, obywatelów korsuńskich.

Stawszy oczewiście Andrej Pedanenko w tę słowa zeznał dobrowolnie, że prawy przedał futor swój własny nikomu ni w czym nie zawiedzony, leżący nad rzeczką Sakawicą poblizu Korsunia, przewiskiem Pedany, ze wszystkimi przynależnościami, połem, gajem, ługiem, sianożęciami z stawami, nie zostawując nic na siebie; owo zgoła całe ze wszystkimi pożytkami do tego futoru należnymi jeo mści panu Michałowi Szarchawskiemu jemu samemu, małżonce i potomkom jego wiecznymi czasy za pewną summe za złotych polskich sto liczby i monety polskiej oddawający siebie samego, żonę, bliskich i dalekich pokrewnych swoich od tego futoru i zagradzając drogę prawną do dochodzenia tego futoru siebie samemu, żonie, blizkim i dalekim przyjaciółom swoim, a to pod zakładom talarów stu na urząd, jaki na ten będzie, ktoby pana Szarchawskiego samego, małżonkę i potomstwo jego, o ten futor miał turbować, ale całe ma pan Szarchowski sam, małżonka i potomstwo ich tego futora spokojnie zażywać swoim własnym, szafować, dać, przedać, darować nie zażywać jako chcąc mieniac lepszemu pożytkowi swemu obrócić, nie mający ni od kogo przeszkody wiecznymi czasy.

Działo się w Korsuniu roku i dnia swysz mianowanego.

Paweł Szwardowski, podstarości korsuński. Alexej Petrowicz, swiaszczenik trojecki, namiestnik korsuński

Alexander Lieczkowski

Именем Хвеска Бораков Никита Богомол подписую рукою своею

Iminiem Michała Mazniczenka Stefan Stocki, pisarz korsuński, ręką swą podpisują się

именем Андрушка Педаненка, котори тую продажу отдаляючи близких и далеких крвних своих и загаражает дорогу правную през вышменоване на подписі особы.

Петро Олещенко, рукою своею подписую».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 320-320 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копіїста: «С подлинного сводил иеромонах Гавриїл»).

№ 3

1665, листопада 21 (11). — Корсунь. — Купча на продаж землі в урочищу Педани під Корсунем Марії Хведоренко Михайлу Шархавському

«Tegoż dnia i roku zwysz mianowanego przy tych że osobach zwysz mienowanych.

Przede mną Pawłom Smardowskim, podstarościem korsuńskim, przyszedszy dobrowolnie nie zwana Maria Wasilicha Chwedorenkowa, mając wydzieloną część męża swego, który mąż bez wiadomości odszedł, zostawiwszy z nią dwoje dzieci, to jest dziewcząt, w roku 1661, nie dawszy jej opatrzenia żadnego, acz ich

matka dzieciom nie życząc zguby, prosiła z pokorą, żeby i ta częstka mąza jej gruntu, nazwanego uroczyskiem Pedany, nad rzeczką cekającej wody Sakowicy pod Korsuniem, która cześć nikomu nie zawiedziona, co s komiżeracij ludzki i pobożności chrześcijańskiej i z uwagi ludzkemu bywszy na tym futorze i nie wiedząc położenia, dali ad rationem, uczyniwszy targ za pewną summa połowice pieniędzy. Ostatek summy, obaczywszy grunt i położenie, oddać powinien. Która przodaż i kupna stwierdza się podpiserm rąk na podpisie mianowanych:

Kupił pan Michał Szarchawski u mianowanej Wasilichi za złotych polskich czterdzieści i półosma, ktorí imieniem podpisują się, Stefan Stocki, pisarz miejski korsuński.

Paweł Szwardowski, podstarości korsuński.

Ałexey Petrowicz, sweszczennik trojecki, namiestnik korsuński

Alexander Liczkowski

От всіх вышименованных особ подписуюся Петро Олешко, рукою власною».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 321. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копійста: «С подлинного сводил иеромонах Гавриїл»).

№ 4

1670, вересня 13. — Варшава. — Універсал короля Речі Посполитої Міхала Вишневецького Стефану Кобилецькому (Кобилянському) на млин на р. Рось під Корсунем

«Михаїл з Божой ласки король полский, великий князь литовский, руский, пруский, мазовецкий, жмудский, инфляндский, смоленский, киевский, волинский, подолский, подляшский, литовский, черниговский.

Ознаймуем тим листом нашим всім обще и каждому зособна кому відати належит, ежели на кого слухній яко на людей рицерских, которие зашит достоинства найясніших антецессоров наших и цілої отчизни, з одвагою здоровья, стратою субстанції кров свою гойне вилевали и теперича усилиют вилевати, наш королевский повинности міти респект, про то, ми, маючи од вельмож гетманов наших коронних заліценную собі шляхетне уроженого Стефана Кобилецкого, знаменитїї в ділі рицерском одваги его, которїї в многих окказиях и потребах военных яко одважний жовнір тяжкие постріли, потом чрез літ килка вязене турецке, яко тестамония з Кандїї сведчит вираженнїї и там мужне и отважне перебуваючися для віри стой католицкой римской ставил, чего еще в отчизні своей повернувшись, остаток здоровья своего хочет и усилиует доказовати, умислилисмо то теж помененному Стефану Кобилецкому и малжонкі его добра наше королевские, то есть млин на реці Росі нижей міста Корсуна по Васку мелнику, Чалим названим, в добрах наших королевских в воеводстві Киевском старостві Корсунском лежачий, до владіння нашого належачий, дати и конфірмовати як нинішнім листом даем и конфірмуем взглядом, которих листов пререченнїї даровизни нами помененнїї млин вцале и зупелне держит, мает осїсти и одержати со всіми

до него приналежностями, доходами и прилеглостями, полями, ролями, луками, лісами, хашчами, гаями, пашами, будинками, огородами, волним ловенем на риці риб и вшелякими здавна до того млина належачими пожитками и доходами держати и заживати вічними часи повинни будут, обіцуючи тое нашим и найяснійшим наслідников наших именем, иж поменного урожного шляхетне Стефана Кобилянського и жени его от тое ласки и диспозиції нашої не оддалимо и никому инному тих добр владіти не дати, леч цале их при волі нашої и тим правіл заховует, которие ему позволяем для попартя упадку свого, волно будет даровати и продати, що и найяснійших наслідников наших именем из помененной урожного Стефана Кобилянського и малжонку его од спокійной помененних добр посессии не оддалимо, леч в цілости заховати міем, тоеж и найяснійші наслідники учинят, права притом наши королевские и костела стога кафолического римского, также при той цале заховуючи, на то для ліпшой віри рукою нашою подписуемся и печат коронную притиснути розказалисмо.

Дан в Варшаві дня 13 мсця сентебра року 1670 королевая нашего полского року першого».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 305–305 зв. — Копія середини XVIII ст., зроблена з перекладу універсалу з польської на українську мову. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати королевской», а ще нижче запис копійста: «В подлинном подписано: “Михаїл король” та “С подлинной сводил иеромонах Иларион”». Запис перед документом копійста: «Оригинал королевский на млин на ріці Роси нижей Корсуня»).

№ 5

1670, вересня 13. — Варшава. — Універсал короля Речі Посполитої Міхала Вишневецького Стефану Кобилецькому на село Дацьки під Корсунем

«Михаїл з Божой ласки король полский, великий князь литовский, руский, пруский, мазовецкий, жмудский, инфляндский, смоленский, киевский, волинский, подолский, подляшский, литовский, черниговский.

Ознаймуем тим листом нашим всім вобец и кождому зособна кому відати належит, ежели на кого слухні яко на людей рицерских, котрих за захищене достоїнства найяснійших антецессоров и цілой отчизни, з одвагою здоровья, стратою субстанції крев свою гойне виливали, наш королевский повинносмо міти респект, прето, ми, мьючи од вельмож гетманов коронних заліцонії ему шляхетне урожного Стефана Кобиляцкогo (*виправлено на «Кобилецкого» — Ю.М.*), знаменитие в ділі рицерском одваги его, которіі в многих потребах военных яко одважний жовнір тяжкіі постріли, потом неволю турецкую през килка літ на галерах (*написано поверх закресленого: «катергах» — Ю.М.*) поносил, яко свідоцтво с Кандії свідчит, которий и там одваги свої цнотливе для віри стой кафолицкой римской ставил, яко теж цілости отчизні своїй, до которой повернувшись и утиратися еще хочет

(слово «*хочет*» *закреслено* — Ю.М.) поносил, умислилисмо то теж помененному Стефану Кобилянскому и малжонце его добра наше королевскіи, которіи за одвагу свою от яснійших антецессоров наших отримал был, и през два роки в посессіи его зоставали, то ест село зпустошалое от неприятеля коронного, названое Дацки, над рікою Сакавицею положенна в воеводстві Киевском старостві Корсунском, дати и записати и для згуби перших прав ствердити, яко ж сим нашим листом ствержаем и записуем. Которих взглядом листов наших помененний ударованный наш з малжонкою своею, помененніи добра зпустіли цілем зупелне, яко перед тим міл, міет осісти и одержати со всіми там же приналежитостями, доходами и обрадками, тое ест полями, сіножатми, лісами, гаями, пашами, огородами, сажавками, ставами, волним риб ловенем в той же реці и ставах, млинами, корчмами и всякими здавна належитими до тих добр пожитками и доходами держати и заживати вічними часи повинни будут, обіцуючи тое нашим и найяснійших наслідников наших именем, иж помененного урожного шляхетне Стефана Кобилянского, жони и потомка их, од той ласки и диспозиції той ласки и диспозиції албо ударованя нашего не отдалими и никому инному тими добрами владіти не дамо, леч ціле их при волі нашой и при том праві заховати міем, которіе ему позволяем для подпартя упадку своего, волно кому даром дати и продати, що и найяснійших наслідников наших именем из помененной шляхетне урожного Стефана Кобилянского, жони и потомков их од спокійной помененних добр посессіи отдалими не міем, леч их в цілости заховати міем, тоеж и найяснійшіи наслідники наши чинити будут, права притом наши королевские и костела стого кафолического римского и Речи Посполитой ціле заховуючи, на що для ліпшой віри рукою нашею подписуем и печат коронную притиснути розказалисмо.

Дан в Варшаві мсця сентебра 13 року 1670, королевства нашего полского того ж року».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 305–305 зв. — Копія середини XVIII ст., зроблена з перекладу універсалу з польської на українську мову. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто королевской печати», а ще нижче запис копійста: «Еще приписано тако: “Консенс на отобрание Дацки, пустого села от неприятеля Корони Полской, в воеводстві Киевском в старостві Корсунском шляхетне урожному Стефанови Кобилянскому, жолнерови нашему, малжонці и потомку его наданий”», а також «С подлинной сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Оригинал королевский на село Дацки над рікою Сакавицею. Копія с полского»).

№ 6

1703, березня 25 (14). — Київ. — Заповіт ченця Антонія Кобилецького (Кобилянського)

«Во имя Отца и Сна и Стго Дха, Стыя Живоначалныя Тро[ї]ци. Аминь.

Я, на имя монах Антоний Кобилянский, бывий житель олишевский, мівши здавна намірение мое в том мнстру ст. архагла Михаїла видубицком

киевском чернцем быти и вік свій дочасный в мнстрыю том же поконати, где приехавши з Олишевки я, на имя вишмененный именем мирским названный Андрей Кобілянскій, мівши значние наданье в Бгу зешлого брата моего родного на имя Стефана Кобилянского, од короля полског[о] Михаїла Вишневецкого по заслугі брата моего вірной Короні Полской значной, на село Дацки и на грунта всякие при селі том же будучие, и на млин на містцу, прозиваемом Буки, при печатех Корони Полской ориіналние писма, от него ж вишреченного родного брата моего Стефана Кобилянского, мні руками его власними при часі смерти его дание в посесію вічную мні на заживане тих добр, которіе ориінгалы 1703 року в мнстрыю сто Михайловском киево-Выдубицком од его млсти в Бгу превелебного отца Варлаама Страховского, на тот час игумена выдубицкого (Божіім изволением по вседушном желаніі моем) габит стый принявши, и яко сын истинный тоей стой обители ставшися, оные привілеї в укладу (?) місто ему, превелебному гспдну отцу игумену и братіі тоей же стой обители Видубицкой, на вічное tych добр заживане и по них будучим гспдном отцем игуменом и братіі оддалем. Которые ориіналные писма волною волею моею оддавши гспдну отцу игуменови и братіі, свидителствую сей моей духовници записом, же нихто з кривних моїх, близких и далеких, до тих добр отнюд ни малой не міет волі утручатися, на що для доброй віри, не умівши стого писма крстом стым рукою моею власною подписуюся.

Діялося в мнстрыю с. архистратига Михаїла киево- Выдубицким при особах значных духовних нижей рук своїх подписанных року Бжого 1703 мар[та] 14».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 322–323 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копійста: «В подлинном тако: “Варлаам Страховский, м[о]н[а]ст.[и]ря Выдубицкого киевского игумен; Варлаам, намісник м[о]н[а]ст[и]ря Выдубицког[о]; Силвестр, уставник м[о]н[а]ст[и]ря Выд[уби]цкого»; Михаїл, економ м[о]н[а]ст[и]ра Выд[уби]цкого»; Иоанн Углицкий, протопол киевский; Михаїл Хомінский, с[вя]щенник Глібо-вориский (очевидно помилка. Слід читати: Глібо-борисовский» — Ю.М.); Онуфрий Лісницький, с[вя]щенник”».

Після цього намальовані три кола, в кожному з яких написано «місто печати»)

№ 7

Друга половина XVII ст. Київ (?). — Список земель і володінь Видубицького монастиря в Корсуні

«Список околичности кгрунтов мнастирских в самом місті Корсуну и того ж уезду, впрод

В самом місті двор, хат дві против стого Николи на ринку и комора.

Місце на двор на Ситанской улиці отказаное мнастиру попадею старою илінскою и на Ситниках ставок, сад из ліском, до того в Прутилцах ставок и ліс.

За містом против стого прорка Илиі двор куплений коп за сім, в том двору хата, сіни з коморою рублені, шопа, загорода з повітками то город (?).

Нижей Корсуна по лівой стороні Роси млинов два на містцу Чаловском як права опівають, наданое мнастиру з місцем там же дворовим, где двор.

Келийка, пекарня, комора и повіт, до того двора и млина випуст позад двором окоп до шляху и кут от шляху озером скелею каменною и Росу огорнений в них до перещепини.

На правой стороні Роси місце на млині, прозвиском Шупиковщина, до того містца млинового лука, взявши з гори Роси, от потючка вниз поза криницею, окопом до шляху, за що дано коп сто.

Еще понижей млинов Кандибиних по правой стороні Роси, лука, куплена за десят талярей, от яких и чиїх граничит лук, ест в записі купчом.

В том же уезду Корсунском село Дацки, наданое мнстру зо всіми приналежитими ему кгрунтами, где в самом селі двор, парканом обнесеный, келия з двома коморами, третимя в сінях комора холодная, пекарня, комора з лиодовнею, виниця з світелкою, стайня з шофою, загорода з шофами, лазня и садок насажений щепами, сливами, вишнями и деревом; церков древеная всім коштом мнстрским постановлена.

В том селі став прежде голдовал чотиром господаром, измерлие отказали дві части небожчику протопопі корсунскому Гудицкому, а протопопа надал тие части ставу мнстру; третью част заплатили Андрею Кириченку, за которую дали вола, до четвертой еще упоминается Васил Тищенко, жител дацковский.

Нижей другий став, куплений за сто золотих и талярій двадцят, на той же Сакавиці, в племиници Хмелницкой. На том ставу млин новопостроений, кол три.

Еще ниже на той же ріці ставище з греблею, купленое в черниці Хмелницкой за чотириста золотих. До того ставища ліс, гай березовий, луки и п(о) обоі сторони той річки поле от Стеблева по долку, которая ви [...] и по окоп первий; от корсунской сторони по Бобилиов ліс поле, належи кгрунту Педановского прозвиском.

И еще ниже на той же ріці ставище, купленое в в стеблювского члвка, прозиваемого Татаринця, за сто золотих, при том ставищу хутор з хатою рубленою и з огородами понад хутор дуброва и луки по обоім сторонам той же річки.

И еще ниже по ріці поза шлях стеблювский лука над самою рікою Росю и устю річки Сакавиці по лівой стороні от шляху окоп коло луки, а по правой стороні тоеиж річки вгору от шляху, як окопи показывают, до поля Педановского дуброва, купленая у Оникия, жителя корсунского, за два золотих и осмачку жита.

Долина прозвиском Мисниця (?) з лукою, ставком, лісом, полем, по обох сторонам долини, в кгрунті Дацковском куплена в старой Ани Присихи за вусімнадцять золотих.

Поле до Дацков здавна приналежное з правой сторони по ріці от Корсуня сяг[ает] до Білошапчиного ліса до Вовчой долини от Петрушок села.

З лівої сторони по той же річці от Стеблева до верху ліса Радчинця до Саскибиевого и по долину старую от Роси по шлях Стебловский».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 329–329 зв. — Оригінал?)

№ 8

1706, червня 4 (травня 24). — Батурин. — Стверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю на купчі від Василя Бабича та черниці Феодосії Хмельницької

«Пресвітлішого и державнішого великого гедря его црского величества Войск Запорожских гетман, славного чина стога апстла Андрея и Білого орла кавалер Иоан Мазепа.

Всій старшині и черни Войска его црского пресвітлого величества Запорожского и всякой кондиції, стану и годности людем по обоїх сторонах реки Днепра застаючим и под рейгиментом нашим и кожному комуколвек о том тепер и в потомние часи відати будет належало сим універсалом нашим ознаймуем, иж будучи от превелебного в Бгу гспдина отца Варлаама Страховского, игумена мнастира Сто Михайловского видубицкого киевского, и от всей братії тамошней виправленним велебний отц Варлаам, духовник того ж мнастира до нас в Батурин презентовал нам купчїї записи на дві пасіки от Василя Бабича, жителя голякувского, и ото инокинї Феодосїї Хмельницької мнастиреви видубицькому данние, и просил нас, абисмо онде для спокійнішого заживаня и владїния рейментарским нашим ствердили універсалом. Ми прето, гетман и кавалер, принявши тое слушное прошение, казали из канцелярії войскової сей наш універсал, которим яко (?) тие вишей писанние пасіки для спокійнішого заживаня, диспонуваня и владїния ствержаем так, аби нихта з старших и менших войскових и посполитих людей не смїл и не важился в диспонуваню тих пасік мнастиреви видубицькому жадним способом найменшой чинити перешкоди, кривд и долегливости, утяженя и спустошеня повагою сего ж універсалу варуем и владзою нашою гетманскою накрїпко приказуем.

Дан в Батурині мая 24 року 1706».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 328 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати», а ще нижче запис копїїста: «В подлинном таков подписано: “Звиш менованный гетман рукою власною” та “С подлинным сводил иеродиякон Гавриїл”»).

№ 9

1706, вересня 11 (1). — Київ. — 1706, червня 4 (травня 24). — Батурин. — Стверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю на с. Дацьки

«Его црского пресвітлого величества Войск Запорожских гетман, славного чина стога апстла Андрея и Білого орла кавалер Иоан Мазепа.

Всім вобец и кожному зособна, а меновите пану полковнику, старшині полковой, сотником, атаманом и всім войскового и посполитого чину старшим и меншим, в том полку знайдуючимся обывателям, и кому би колвек о том відати належит, універсалом нашим ознаймуем, иж превелебний в Бгу гспдин его млость отц Варлаам Страховский, игумен мнастиря Сто Михайловского видубицкого киевского, презентовал нам два універсала славной памяти короля полского Михала, еден на село, прозиваемое Дацки, в полку Корсунском над рекою Сакавицею лежащее, а другой на млин на реці Рось, нижей Корсуня найдуючийся, данние и наданние от того короля Михала пану Кобилецкому за вірние и значние ку ему, королевскому величеству и Речи Посполитой полской заслуги, которий при доконченю жития своего, знаючи, же натуралним правом сукц[е]сия тих добр не на кого іншого, тилко на брата его спадает, отд(а)ет ему тие універсали; брат зась, принявши иноческий чин в монастыру Михайловском видубицком киевском, вручил оние вмiсто легат(іі) той стой обители видубицкой и просил он, оц игумен, з брат(иею) о потвержене наше тих універсалов и о надане помянутих добр о(би)тели их. Мы прето, гетман и кавалер, тому их слушному проше[н]ию] давши у себе місце, а респектуючи на старожитную стую обитель видубицкую, в которой при безкровних офірах до престола Божия, за достоїнство монаршое, за нас, гетмана, и за все православно российское воі(нс)тво молитви приносятся, яко ствержаем тие славной памяти короля Михала універсали, так и добра, помянутие село Дацки в полку Корсунском лежащее, з всіми до его належачими кгрунтами и всякими угодиями (...) * млин на реці Росі, нижей Корсуня найдуючийся, в вічистую посесию надаем той обители сто Михайловской видубицкой киевской, позволяючи ему, превелебному в Бгу отцу игумену видубицкому, сукцесорам его и всей о Хті братіі, тим селом владіти и з млина приходячие пожитки, ку обшой монастыра их ползі употребляти. За чим аби як сам пан полковник корсунский, старшина полковая, сотники, так и нихто згола з старших и менших войскових и посполитих того полку обывателей, ему, превелебному отцу игуменови, перешкоди и перенагабаня втруитых (?) заходах и всяких тамошних вгодиях утиску наносити, пилно и грозно варуем. Войт зась пререченого села Дацков з людми посполитими, должен будет знаючися на своей повинности, в всем быти ему, превелебному отцу игуменови видубицкому, и всей о Хте братіі тамошней, поволним и послушним и в всем подданство волі их задосит чинячи. О тое всей повторе сим нашим універсалом пилно приказуем.

Дан в Києві септеврия 1 року 1706».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 331–331 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати», а ще нижче запис копійста: «В подлинном таков подпис: “Звиш менованный гетман и кавалер рукою власною” та “С подлинным сводил иеродиякон Гавриіл”». Запис перед документом копійста: «Ведлуг супп्लीки от Лева за (...)ой, жеби законники видубицкие кривд в млинах корсунских не чинили»).

№ 10

1707, травня 22 (11). — Корсунь. — Купча Дениса Олещенка на продаж землі жителю Стеблева Федору Татарченку

«Року 1707 мая 11 дня.

Передо мною, Василием Ждановичем, старостою ясне велможного пана корсунским, и при мні, на уряді засівшим Михайлу Григориевичу, войту корсунскому, Данилу, бурмистру, и инних на тот час віри годных людех не мало було.

Денис Олещенко, мешанин корсунский, ставши персональне, будучи здоровий на тілі и умислу своем, зознал ясне, явне, доброволне в тот цел мовячи: “Мсці, мсці пане врядо. Міючи я от Данила, корсунского жителя, купленое греблю на ріці Сакавиці и сіножати, сим и тим боком річки од греблі лежачие, из байраком понад хатою стоячим, аж до балки, а сіножати кончаються, не допускаючи полю (?) од Стефанового Хмелниченкового грунту. Зачим я тот грунт з доброй своїй волі Хведору Татарченку, жителю стеблювскому, без жадних там належачих поль пахатних за коп десять доброй монети продаем и оние гроши до рук своих от отобравши ретелне от нинішняго часу чинячи сам себе отдаляя, жону и діти и кривние свої, близкие и далекие, их ему, Хведору Татарченку, в вічне владіние продавши, волно ему яко свой власний грунт будет дати, даровати, или кому продати и як хотяй на свой пожиток оборочати”.

Ми прето, вишпомененний урад, видячи предреченного Дениса доброволную продажу и Хведора Татарченка куплю про кріпост при звиклой печати ратушной и старостинской велможного пана корсунского с подписом руки писарской велілисмо виписавши право, потребующей стороні отдати.

Діялося в ратушу корсунском вишпрописанного року и дня».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 309–309 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовано два кола, в яких написано: «місто печати», а ще нижче запис копійста: «В подлинном тако: “Микита Паенко Иванович, писар міський, рукою власною” і “С подлинного сводил иеромонах Иларион”». Запис перед документом копійста: «Купля на грунт Дениса Алексенка, мешанина корсунского, над Сакавицею нижей Педанов»).

№ 11

1707, липня 14 (липня 3). — Корсунь. — Купча Сави Шульженка на продаж Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю землі в Бука

«Року тисяча сімсот сегого мсця июля 3 дня.

Перед нами, урадом корсунским, Василием Ждановичом, на тот час старостою корсунским, Стефаном Есифовичом, атаманом городовим корсунским и наказним сотником корсунским, Михайлом Григориевичем, войтом, с притомністю иерея отца Григория Андреевича, на тот час вікарого воскресенского корсунского, Ивана Белогери, значного жителя, и Павла Нестеровского, и много на тот час людей, віри годных, было, ставши учтивий

человік, именем Сава Шулженко, житель манджаліевский полку Миргородского а сотні Омелнической, прекладал тое: “Мої мєці пне вряде. Иж міючі я дідичний и отчистий грунт под містом Корсуном на реці Росі, прозиваемий Шупиковское, то єсть Кирилово, вишше Калгачинки лежачий, на млин способний, которий тепер грунт доброй моей воли и без жадного примусу продаю и вічне легую превелебному гспдну его млости отцу Варлааму Страховскому, игумену мнстра Видубицкого, и всей еже о Хті братіі за певную суму личби литовской талярей сто, од которого кгрунту так я сам, Сава Шулженко, крєвній мої, близкие и далекие, отрекаюся и у вічную же посессию попускаю превелебному гспдну отцу Варлааму Страховскому, которому волно будет, яко своїм власним вічне владіти, дати, продавати, даровати и як хотіти на пожиток обитєли стой оний обертати”.

Ми, прето, вишеспєціфикованний уряд, видячи обоїх сторон доброволную продажу и куплю, веліли для ліпшой кріпости сие писмо потребующей сторони при печати міської корсунской с подписом руки писарской з ратуши видати.

Діялос року и дня вишєписанного».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 309 зв.–310. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копіїста: «В подлинной підпис таков: “Тимош Мовчан, писар, рукою т[ани] р[ropriя]”, „С подлинной сводил иєромонах Иларион”», намальованє коло, в середині котрого написано: «місто печати». Запис перед документом копіїста: «Грунт на Буках от Сави Шупиковщина, купленое Вар[саамом] Стр[аховским], игуменом видубицким»).

№ 12

1707, верєснє 10 (сєрпнє 31). — Кисво-Печєрський. — Лист гєтьмана Івана Мазєпи до слуги (?) Василя щодо незаконної побудови млинів на р. Росі, що завдає шкоди монастирському млину

«Панє Василю.

Жалоснє нам ускаржался превелебний в Бгу гспдн отц Варлаам Страховский, игумен мнастира видубицкого киевского, прекладаючи, что Юско, житель села Луки, подданный Пустинного киевского Николского мнастира, без фундуша нашого занявши греблю на реці Росі, нижей их мнастирской видубицкой греблі и млин на оной построївши, их же млин, верху будучий, тым подмочил (?), же и колесо в воді плаваючи, згола не может обернутися. Зачим приказуєм в. м., абис взявши з собою людей, добре знаючихся на строєних (?) млинов, зєхал туда и осмотріл, если так єсть, як нам вишрєченний оц игумен видубицкий доносил и если покажется явная от Юрчиного млина шкода, то млин помененного Юрка роскидати и греблю вели в. м. розкопати. Самого зась его, если нашого не покажет фундуша, забити в колодки, прислал до нас, кгдиж без нашого позволения и фундушов. Пп полковники и панове єнералние особи не важитєся нигде грунтов и гребель вновь строити. Тое и повтєре в. м. приказавши, ему ж ласку нашу засилаєм.

з Києва Печерського року 1707».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 312. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати гетманської» і запис копіїста: «В подлинном підпис таков: “Іоан Мазепа гетман”, а нижче — ще запис: “С подлинного сводил иеромонах Иларион”». Запис перед документом копіїста: «Лист гетмана Мазепи до пана Василя за мелницькою справою»).

№ 13

1707, жовтня 3 (вересня 22) і 1710, червня 23 (12). — Корсунь. — Купча Палажки Мазничихи на продаж сіножаті Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

«Року Божого тисяча сімсот сегого мсця септеврия 22 дня.

Перед нами, Василем Ждановичом, на тот час старостою ясневелмож(ного) добр(одія?) в полку Корсунском, Стефаном Есиповичом, атаманом городовим и наказним сотником корсунским Василицею, тож наказним судею, Михаїлом Григориевичом, войтом, и много на тот час людей, віри годних, было, постановившиися очевисто персоналитер учтивая невіста Палажка Романиха, Кононова невістка, прозиваемая Мазничиха, жителка корсунская, презентовала тоє: “Пане вряде. Юж я власную свою отчизну, сіножать против Каменки на том боку Росі лежачую, поміж панской луки узокоп (?) продадем доброволне, нікому ні в чом не заведенную у вічніє віки без жадного примусу тую сіножать под містом Корсуном лежачую, честному во иеромонасах превелебному в Бгу его млости гспдну отцу Варлааму Страховскому, игуменови киевскому видубицькому, за готовую и певную суму личби литовской тальярей двадцят, от которой сіножати там сама Пелагея Романиха, отрікаюся з крєвними моїми, близкими и далекими, вічними часи и попускаю у вічную посессию вишей помянутому превелебному гспдну отцу игумену видубицькому и всему мнастиру тамошнему”. Зачим ми, урад вишеспєціфікований, видячи такову доброволную продажу, велілисмо на ратушу корсунском записати и потребующей стороні, то ест его мл. гспдну отцу игуменови видубицькому и всему мнастиреви сие писмо при печати міской корсунской с подписом руки писарской видати каазалисмо.

Діялос в Корсуні року и дня вишеписанного.

Тимош Мовчан, писар корсунский рукою.

Признаючи свідітелству ведлуг луки, що на герці (?) спадаєт, купленая в Романихи Мазниченковой, напрод признал перед судом доброволне нашом корсунским Демян Роговский, житель деренковский, на що и посилалисмо козаки з ураду Василя Горбаченка для достовірия, аби тот усмотрив як на то слушне ведле Бга боячися, що в заводі турбовалисмося с Хомою корсунским, которий заводив мене за тую луку, тот же Василь Горбатенко, усмотривши, що належит чернцам видубицьким с поміжниками, Петро Біленкий, згори поміжник, знизу разно, а чернецкая у посередку над Росю, на що велілисмо

сие врадвное и писмо на вічніе віки видати, ствержаючи печатю міскою нашою ратушною и городовою року 1710 июня 12.

Діялося в ратушу корсунском на вradі року и дня вишейписанного при пану Михайлу Романовичу, наказному полковникови корсунскому, Силі Вюбленку, старості городовому, пану війту корсунскому Данилу, бурмистру, и многих людей на тот час будучих немало».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 311 зв.–312. — Копія середини XVIII ст. Другий список документа знаходиться у тому ж рукописі на арк. 313. Внизу документа намальовані три кола, в середині кожного з яких написано: «місто печати». Запис копійста: «С подлинного(о) сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Купчая на сіножать Пелагеї Мазничихи в уезді Корсунском з ратушу корсунского виданая»).

№ 14

1708, липня 3 (червня 22). — Корсунь. — Лист (?) корсунського мельника Юрка Мелусенка з гарантіями щодо млинів на Росі Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

«Року 1708 мсяця июня 22 дня.

Я, Юрко Мелусенко, житель села Гноенок, даю сию мою карту гспдину отцу Гавриїлови, законникови мнастиря видубицкого, а дозорци их же добр мнастирских, в Корсуни лежачих, на том, если свой млин и на своей гребли низше мнастирских, совершенно построит и тілби мнастирские видубицкие млины на Буках стоячие, своею греблею подтопити и в том подтопленю шкоду им вчинити, то винним в тим себе чиню, опроч валної води весняной и осінній, яц (?) тая вода валная подтопит, том в тим не маш его, Юрковой, вини. Діялося при уряду корсунском Семеном Нестеренком, судею и наказним полковником, Василем Ждановичем, дозорцею добр панских, Данилом Сомтанским (?), асаулом полковим. На що для ліпшой кріпости и печатми урадовими ствердити веліли с підписом руки писарской.

Діялося в ратушу корсунском року и дня вишписаного.

Мні, Гавриїлу, послушникові мнастискому, дал писмо сие Юрко мелник в Корсуни з ратуша с печатми двома: судейской и пана старости».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 315. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовані два кола, в яких написано: «місто печати», а ще нижче запис копійста: «В подлинном подписано: “Тимош Мовчан, писар корсунский, рукою” та “С подлинног(о) сводил иеромонах Иларион”». Запис перед документом копійста: «Лист Юрка мелника в Корсуни з ратуша о млин»).

№ 15

1708, вересень (?). — Табір під Биковим. — Лист гетьмана Івана Мазепи до Варлаама Страховського, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря щодо конфлікту через млини на р. Рось

«Превелебний в Бгу отче игумене мнастира видубицкого, мой ласкавий гспдне отче и приятелю.

Якую нам подали супліку Левко Ерофієнко и Юрко Мелусенко з братом своїм, жителі корсунские, прекладаючи жалобу на законников вашой превелебности мнастира, од которых в млинах их на отчистих грунтах построених, чинится обида, поневаж не відать з якої ненависти там греблю их роскопали жес (?) кринку (?) вивернула, тартиці в воду повкидали. Тую ми посилаючи до вашой превелебности, велце желаем, абис ваш превелебность приказал законникам мнастира своего разорения им в млинах не чинити, а если вашой превелебности млином мнастирским од их млинов кривда чинится, теди то теж вашой превелебности правне з ними поступити, а не казати самоволне долегливости наносити. О що вашой превелебности и повторе жадаючи, молитвам богоугодним отдаюся.

З обозу у Бикова августа 31 д. року 1708.

Вашей превелебности зичливий приятел Иоан Мазепа, гетман Войска его црского пресв[етлого] величества Запорож[ского]».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 314 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати», а ще нижче запис копійста: «С подлинной сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копійста: «Ведлуг супліки от Лева за (...)ой, жеби законники видубицькие кривд в млинах корсунских не чинили»).

№ 16

1708, листопада 16 (5). — Корсунь. — Купча Тетяни Стефанихи на продаж ставка на р. Сакавиці Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

«Року 1708 мсця ноєврия 5 дня.

Перед нами, урядом корсунским в ратушу корсунском, пред Семионом Нестеренком, полковником наказним корсунским, Василием Ждановичем, дозорцею добр ясне велможного пана в Корсуні, Павлом Михайловичем, сотником корсунским, Стефаном Есифовичем, атаманом городовим, Мойсеєм, войтом, ставши пред урядом нашим Тетяна Стефаниха из сином своїм Иваном, жителка корсунская, из доброго свого позволения, продала став свой в Бгу превелебному гспдну отцу Варлааму Страховскому, игумену мнастира видубицького, през отца городничого дацковского Гавриіла за суму певную готових грошей, за золотих пятсот, который тот став, лежачий на ріці Сакавці, из сіножатю и зо всім грунтом, теди варую, иж у вічност продаю, даби ніхто з покровних моїх близких и далеких, не мог втрутитися и діти мої, таковий да проклят будет ктоб міл од обители сто од архистраитига Михаїла отдаляти и упиратися, на що для ліпшого свідітелства и віри даємо я, Тетина Степаниха, из сином своїм Иваном сей запис из ратушу корсунского з надписом имен урадових и притисненем печати ратушной.

Діялося в ратушу корсунском року и дня вишей описаного.

(...)*теди праві и старое право даю оцу Варлааму Страховскому, игумену видубицькому, со всею еже о Хті братиєю.

Семен Нестеренко, судия и полковник наказний корсунский.

Василий Жданович, дозорца добр ясне велможного пана в Корсуні, рукою своєю подписую».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 314. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа запис копіїста: «С подлиного сводил иеромонах Иларион», а нижче намальовано три кола, в середині яких написано: «місто печати». Перед документом запис копіїста: «Купчая на став от Тетяни Степанихи»).

№ 17

1709, лютого 15 (5). — Ніжин. — Стверджувальний універсал гетьмана Івана Скоропадського Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю на млини на р. Рось в Корсунському полку

«Пресвітлого и державнійшого великого гедра его црского пресвітлоого величества Войска Запорожского гетман Иоан Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом всей его црского пресвітлого величества Войска Запорожского старшині и черні и кожному комуколвек о том відати належатимет, иж суппліковаал до нас превелебний в Бгу гспдин оц Варлаам, игумен мнастира видубицкого киевского, з братиею и презентовал антецессорра нашего бывшего гетмана потвердителние універсали на млини, надание под містом Корсуном на реці Росі на містцу, прозиваеом Дацки, Таращичи и Прутилци и просил нас, абысти нашим тие всі добра ствердили універсалом. Ми теди, гетман, давши у себя прошению превелебного гспдна отца игумена видубицкого и всей братії містце, а сподіваючисе до універсалу антецессора нашего ствердилисми сим нашим універсалом тые всі вижей вираженние добра и кгрунти позволивши по-прежнему так млинами, яко и селами и иншими вишменованными кгрунтами, ему, превелебному гспдну отцу игуменови видубицькому, владіти и всякие пожитки з оних отбирати.

Прето міти хочем и рейментарско сим нашим універсалом варуем аби ніхто з старшини рейменту нашего и черні в владінію тих добр и в отбиранию з оних всяких пожитков ему, отцу игумену видубицькому, не важился чинити кривди и перешкоди. Войти зась тих селец з посполитими людми повинни до святой обители видубицькой (кромі козаков) всякое належите отдавши послушенство и повинности грозно приказуем.

Дан в Ніжині февраля 5 року 1709».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 328. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «В подлинном подписано: “Звиш менованный гетман рукою власною” та “С подлинным сводил иеродиякон Гавриіл”». Запис перед документом копіїста: «?»).

№ 18

1710, квітня 11 (березня 31). — Корсунь. — Ствердження купчої черниці Феодосії Хмельницької на продаж Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю хутора Педани і млина на р. Росі

«Року тисяча сімсот десятого мсця марта тридцять першого дня.

Пред судом дховним консисторским метрополіі Киевское ставши очевисто честная инокиня Феодосия Хмелницкая, законница мнстря сто Вознесенского дівичого печерского, з синами своїми родными Стефаном и Михайлом ку записаню до книг судових консисторских подала лист доброволный вічистий запис с печатю и с подписом руки всечестной Магделены, игуменіі мнстря дівичого печерского киевского, такъже и с подписанием свого имени и синов своїх превелебному в Бгу его млсти отцу Варлааму Страховскому, игумену свто Михайловскому Видубицькому киевскому и наследников его всей братіі на реч в том записі нижей вираженную данный очевисто и доброволним сознанием своим ствердивши и змоцнивши, просила, аби прийняти до книг вписан (?) (...)*. Мы, суд дховный, до книг оного для вписаня приймуючи, читалисмо и так ся в собі міст: “Я, на имя Феодосия, инокиня мнстря Вознесения Гспдня дівичого печерского киевского, прозиваемая Мартишенкова Хмелницкая, жителка мнстрия того ж, за доброй памяти моей и розуму зуполного, расправивши діти мої гаразд, якови (?) на дітей моїх грунт ку уконтентованю их належал (?) з грунтов лежащих в уезді Корсунском им давши и их уконтентовавши добре, осталие грунта, прозиваеміі футор Педани над річкою текучою Сакавыцею, также и млин мой власний на реці Роси на вишших (...) * на одной гаті з Левинским з всіми до футора того и млина приналежностями, полями, лісами, сіножатями, гаем, ставом, лугом, власные мої оные грунта не пенние и ни от кого либо (?) дарование и никому иншому нимало не заведенные ни волностю займанные, але власние мої мужем моім Кондратом Мартишенком, прозиваемым Хмелницким, и самою мною выш помянутою черницею, живши еще за мужем моім, небощиком, в мирі, купление его млсти гспдину отцу Варлааму Страховскому, игуменові свого архангла Михайла видубицькому киевскому и братіі вѣдчним (?) за золотих шестсот продаю, чте (?) продаем во вічност в уезді Корсунском близ села, прозиваемаго Дацков, маетности мнстря того ж видубицького над рікою вышпомянутою Сакавицею лежащие, которые вышпомянутие грунта их млстем отцом видубицьким пуцаю в посессию вічную, уже од оных грунтов себе самую и дітей моїх и кривних моїх близких и далеких абы нихто не важился препятія и ни малой турбаціі чинити, отдаляючи як хотят зативат и на свой пожиток оборочат, в чом теди для годности и певной віри при сем здоровом писаню моем даю на грунта оние отцом видубицьким и купчие спорие (?) певного ж ради відома кому би о сем продажи и куплі відать треба будет належало свідителство нижей подписом руки моей власной, яко не уміючая писма свтого крестом свтим с притисненем печати мнстря того ж помянутого Вознесения Гспдня дівичого

печерского киевского и с подписом руки еї млсти гспжи игуменїи мнстря того ж печерского.

Діялос в мнстря Вознесения Гспдня дівичом печерском киевском року и дня вишписанного при Михаїлу, среднем сну моем, потом надспывши (?) при старшом сну моем натортой (?) при Стефану, жем волного волею моею отцом видубицким вышменованние грунта продала.

Писан року тисяча сімсот десятого місця марта (...) * першого дня. На том записі печать мнстря дівичого печерского киевского под знаком Вознесения Гспдня, а подпись рук тими словами:

инокиня Феодосия Хмелницкая з синами моїми Стефаном и Михаїлом, не уміючи писма свтого крестом стым подписуемя + + +

инокиня Магдалена, игумения монстра паненского печерского киевского иеромонах Григорий Кгошиевич, намісник консисторский сто Софийский”.

Которий выпис за очевидним обох сторон, продающей и купуючой, прошением яко дховних увес слово в слово з книг консисторских метрополии Киевской ест выписанный и потребующей стороні поданный».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 325 зв.—3. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовано коло, в якому написано: «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «С подлинною сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Выпись з книг консисторских духовных метрополии Киевской»).

№ 19

1710, квітня 5 (березня 2). — Корсунь. — Лист корсунського полковника Андрія Кандиби до ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря Варлаама Страховського (?)

«Превелебний в Бзі мсці отче игумен мнастира киевского видубицкого, а мой велце ласкавий блгодітелю.

Товариш наш сей Хома прекладал нам, что Романиха, Кононова невістка, продала превелебности вашей свою будто сіножать, лежачую нижей Юркових млинов, которую сіножать продавши, не заводила, поки еї власная, але у сего Хомину сіножать и нашу позаводила; зачим прошу превелебности вашей тую невісту Романиху розкажите зискати, аби конечно так з сим товаришем и з нами росправленя учинила свое власное продавши и заведши, пречестность вашу поки еї кгрунт skutком ствердивши, межи нами не чинила возмущения. Повторе жадаючи, превелебности вашей во всем зичливий и готов служит.

Его црского пресв[ітлого] вел[ячества] Вуйска Запорож[ского] полков[ник] корсун[ский] Андрей Кандиба.

З Корсуня марта 26 д[ня]».

(НБУВ. IP. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 315 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «С подлиног[о] сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Писмо от Андрія Кандиби, п[олковника] к[орсунского]

до игумена вид[убицького] о розїзді между его и монастырскою сіножатю купленной у Романихи Кононовой невістки нижей Юркових млынов»).

№ 20

1710, серпня 7 (липня 27). — Корсунь. — Купча Тетяни Федорихи на продаж Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю землі в Мисниковій долині і місця в с Дацьки

«Року тисяча сімсот десятого юля двадцат сегого дня.

За відомом его мл. пана Стефана Бутовича, асаула Войска его црского пресвітлого величества Запорожского енералного, на тот час по указу ясне велможного добродія его мл. пана Иоана Скоропадского обоїх сторон Днепра гетмана, в Корсуні резидуючого.

Перед нами, Михайлом Романовичом, наказним полковником корсунским, Силою Петровичем, хорунжим полковим и атаманом городовим Павлом Неміровичом, войтом, и на тот час бурмистром, постановившися Татияна Федориха, обывателка корсунская, чинила свое доброволное сознане в той стил пропонуючи, міючи я грунт свой власний, нікому ні в чом не пенний и в жадние долги не заведений, волний, свободний, яко то луку з ставом, лісом и нивами на Мисниковой долині будучим и плец в селі Дацках лежачий обмеж кгрунт Омелка Небабы, умислила з доброй моей воли без жадного, уховай Бже, насилия и примусу, обытели стой Михайловской Видубицькой киевской за гроши готовие коп двадцят монети доброй продати, а у вічний депозит попустити; которие гроши руками моїми всі зуполне одобравши, яко я сама того проданого помененного кгрунту зрікаюся, так дітей и всіх моїх кривних и близких и далеких под винами правними отдаля[ю] вічисто, а яко доброволне предречоний кгрунт обители сто Михайловской Видубицькой киевской продажем, так тепер превелебного в Бгу его млости отца игумена и впрעד быти міючих зо всею братею вічними посессорами чиню, которим волно тим у мене купленим грунтом як хотя владіти, даровати, продавати и як в найліпшим уживаню держати сим моїм доброволним записом так міти хочу и вічне ствержаю.

Ми, вишеписаний урад корсунский, вислухавши иж Татияни Федорихи в проданю грунту обители стой Михайловской Видубицькой киевской доброволностью сознатя, казалисмо записати и сей запис стороні потребующей при звиклой печати магистратовой видати в дому судовом року и дня вишей іменованих».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 318 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальовано два кола, в яких написано: «місто печати», а ще нижче запис копїїста: «С подлинной сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копїїста: «Купчая на грунт Тетияни Федорихи, обывателки корсунской»).

№ 21

1710. — Київ Печерський. — Лист корсунського полковника Андрія Кандиби до дацьківського городничого щодо млинів на р. Росі

«Мні велце ласкавий приятелю мости отче городничий дацковский, блгодітелю мой.

Зачув я от слуг своїх, же дозорци мои млины ваши мнастирские подтопив и перешкоду великую учинили млинами моїми, зачим я нарочно пишу до господара своего, жеби дозорчому нашому за то изганив и потоки казав роскидати, чого и сам честност ваша міеш доглядати посполу з господарем моим, жеби на старом ладу було изнову як приказуют, що мині не мило, то и людям не зич, то волю себе оскорбити нижили обьител святую, а если б не міли так учинити за своєю упартостю, то зволь ваша честност бо мене писати, хто будет упартий, то я знатиму, что с їм чинити, упартим. При сем молитвам святым отдаюся назавше.

З Печерского року 1710.

Честности вашей всего добра зичливий приятель и рад служити Андрей Кандиба п[олковник] к[иевский]».

(НБУВ. ІР. — Ф. 160. — № 244. — Арк. 315–315 зв. — Копія середини XVIII ст. Внизу документа намальоване коло, в якому написано: «місто печати», а ще нижче запис копіїста: «С подлинних сводил иеромонах Иларион». Запис перед документом копіїста: «Писмо от Андрія Кандиби, пол[ковника] к[орсунского] о роскидане млинов и гребель»).

Денис Тоїчкін

Оснащення українського козацького війська: холодна зброя

У статті проаналізовано холодну зброю українського козацького війська у соціокультурному контексті.

Ключові слова: козацьке військо, Україна, холодна зброя.

В статье проанализировано холодное оружие украинского казацкого войска в социокультурном контексте.

Ключевые слова: казацкое войско, Украина, холодное оружие.

The paper analyzes cold steel of the Ukrainian Cossack army in the socio-cultural context.

Keywords: Cossack army, Ukraine, cold steel.

З давніх часів окремі різновиди холодної зброї відігравали важливу роль у системі соціокультурних відносин народів Європи та країн Сходу. У Європі комплекс холодної зброї формувався як засаднича частина лицарської мілітарної технології, що до початку XII ст. зросла на основі воєнної культури вікінгів-норманів, згодом поширившись на весь Християнський світ.

Століттями номенклатура озброєння лицаря включала спеціально тренуваного й спорядженого бойового коня, суцільний захисний обладунок та спис, необхідні для здійснення основного тактичного прийому — таранного удару, а також меч — тип клинкової зброї, найпридатніший до пробивання броні противника. Супутні предмети озброєння — бойові сокири, булави, кинджали — слугували у рукопашному бою; щит правив за засіб активного захисту. Цей комплекс озброєння забезпечував лицареві ефективність на полі бою, а відтак і привілейоване суспільне становище шляхетного військового професіонала¹.

На Південно-Західній Русі лицарський комплекс озброєння чітко фіксують різні типи історичних джерел з другої половини XI ст. Він поширю-

¹ Гуцул В.М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у XIII–XVI ст.: інструменти, концепції та практики збройного боротьби: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2011. — С. 180.

ється протягом XII ст., а від початку XIII ст. починає виконувати, крім суто тактичної, також ідентифікаційну та комунікативну функції у середовищі руських світських еліт. Відтоді наповнилося новим змістом і значення європейського меча. Загалом, сформульовані Г.С. Лебедевим² чотири функції меча у культурі вікінгів (воєнно-технологічна, соціо-етнопопуляційного маркування, комунікаційна та сакральна) у повному обсязі були перенесені на загальну європейську лицарську культуру³.

Винятковий статус меча підкреслювало трактування його як божественного творіння, з чим пов'язане поширене на теренах Європи й Скандинавії депонування меча — жертвоприношення та ритуал влади⁴. Водночас мечі сприймалися як одушевлена субстанція, з чим пов'язаний інститут їх дарування, особлива орнаментика та практика присвоєння їм власних імен⁵.

Право володіння зброєю, що передавалося у спадщину, було запорукою збереження поваги та статусу у суспільстві, водночас їх втрата могли призвести до втрати соціальної позиції їх власника. Такі спадкові мечі, безумовно, є коштовними предметами. Мечі також були частиною дипломатичних подарунків⁶, що характерно як для Європи, так і Русі.

Численні згадки у «Повісті минулих літ» про мечі свідчать, що на початку XII ст. меч уже мав поважну традицію побутування серед руських еліт. Слід звернути увагу, що меч, усвідомлений літописцем, як сталий різновид клинкової зброї, виступає тут не лише як важливий елемент озброєння, але і як метафора, символ, що несе певні культурні значення⁷.

Існують різні погляди на соціальну приналежність користувачів меча. Так, серед північноєвропейських дослідників існує позиція несприйняття знайдених у Швеції мечів як атрибуту так званої «дружинної» культури, утвореної на руських теренах найманими скандинавами, слов'янами та кочовими народами. Адже найбільшу кількість мечів знайдено у простих сільських могильниках⁸. Знахідки мечів також пов'язують з «бондами», яких трактують як представників місцевої соціальної та військової еліти, або вільного середнього класу взагалі⁹. У цілому знахідки мечів відображають густоту заселення Східної Швеції в епоху вікінгів й надто численні, аби

² Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси. — СПб., 2005. — С. 292–300.

³ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 128.

⁴ Андросук Ф.А. Мечи викингов. — К., 2013. — С. 189.

⁵ Там же. — С. 191–192.

⁶ Там же. — С. 187.

⁷ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 1999. — С. 327–335.

⁸ Андросук Ф. А. Указ. соч. — С. 193.

⁹ Там же. — С. 219–220, 226.

пов'язувати їх виключно з елітою¹⁰; техніку ж використання мечів нерідко розглядають як таку, що не потребувала великої майстерності¹¹.

На теренах Русі знахідки мечів також виявлені у ранньоміських центрах на кшталт Бірки (Гнездово, Шестовиця, Київ) та сільських поселеннях. Судячи з конструктивних особливостей та написів на клинках, вони мають західноєвропейське походження. Контекст цих знахідок повторює аналогічний соціальний зміст знахідок в Уппланді з Біркою.

Чимало вітчизняних та європейських дослідників дотримуються погляду, що багатофункціональність меча насамперед пов'язана зі складною технікою його застосування. Очевидно, що її повноцінне опанування й практика мала стати пріоритетом тогочасної світської еліти та людей, безпосередньо до неї наближених. Відтак меч за доби середньовіччя мав бути ознакою порівняно високого соціального статусу власника¹².

Врешті, протягом середньовіччя меч на європейських теренах, у тому числі в Україні, утвердився не тільки як засадничий різновид довгоклинкової зброї, але і як ознака справжнього лицаря — власне вояка-професіонала, представника вищої військової та соціальної еліти. У такій якості міжнародного символу лицарської звитяги, нерозривно поєднаного зі споконвічними поняттями лицарства, меч на руських землях зберігав своє значення майже до кінця XVI ст. Від другої половини XVI ст. на українських теренах окремі елементи лицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом — козацтвом.

Козацтво та його провідники цілком органічно вписалися в ідеалізовану на той час європейську концепцію лицарського ідеалу¹³, передусім як борці зі східною загрозою. Від другої половини XVI ст. у тогочасній європейській літературі образ козака перетворюється з «хлопа», «волоцюги» та «степової наволочі» на мужнього і витривалого степового воїна, захисника християнського світу¹⁴. Про «лицарське самоусвідомлення» провідників козацького товариства свідчать численні писемні джерела, де козаки послідовно називають себе «людьми лицарськими», принаймні, від початку 1590-х років¹⁵.

¹⁰ Там же. — С. 222.

¹¹ Кастл Э. Школы и мастера фехтования. — М., 2007. — С. 16.

¹² Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 130–134.

¹³ Про ідеалізовану європейську концепцію лицарського ідеалу див., напр.: Хейзинга Й. Осень средневековья: исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. — М., 1988. — С. 103.

¹⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2006. — С. 186–189.

¹⁵ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011. — С. 276.

У першій третині XVII ст. українська козацька старшина вже вважала себе прямою спадкоємницею давньоруської лицарської традиції¹⁶.

Статус «українського лицаря» тісно пов'язаний з традиційним комплексом лицарського озброєння, з якого козаки засвоїли довгоклинкову зброю, причому, малопридатний в умовах сучасної їм війни меч був замінений на більш актуальну шаблю. І хоча з часом на шаблю у повному обсязі було перекладено усі основні функції меча (воєнно-технологічну, соціо-етнопопулярційного маркування, комунікативну та сакральну), шляхетна лицарська «світла зброя» ще не одне століття залишалася традиційним, «ідеальним» символом приналежності до вищої аристократичної «лицарської» касти.

Протягом XVI ст. меч як військовий інструмент на українських теренах хоча й був значно посунутий іншими видами довгоклинкової зброї — кордами, тесаками, нарешті шаблями, проте все ще не втратив актуальності. Про це свідчать писемні, іконографічні, а також речові джерела в українських музеях. Утім, мечів з підтверженою документальною історією в Україні налічують одиниці. Однією з найбільш рідкісних пам'яток, що свідчать про безпосереднє долучення козацьких провідників до європейської лицарської традиції, причому, за безпосередньої участі монаршої особи, є «золотий» меч легендарного козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (пом. 1622).

Справжньою «лебединою піснею» військової діяльності уславленого гетьмана стала Хотинська війна 1620–1621 рр., у якій 40-тисячне козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турецької навали. Саме після Хотинської битви П. Сагайдачний нібито отримав від польського королевича Владислава меч — нагорода мала продемонструвати визнання європейським монархом величезних заслуг гетьмана перед Річчю Посполитою. Нині ця зброя по праву займає почесне місце в експозиції Вавельського замку поряд з уславленими польськими коронаційними мечами. Нам залишається лише здогадуватися, якими шляхами дарунок повернувся до своїх попередніх власників. Наразі лише відомо, що до музею меч надійшов із зібрання Тарновських у замку м. Суха Бескидзька.

Рис. 1. «Меч Петра Конашевича Сагайдачного». Західна Європа (Італія), клинок від XV ст., оправа XVI ст. Музей Королівського палацу у Вавелі. Краків, Польща, інв. № 2059.

¹⁶ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи... — С. 292.; Сас П.М. Політична культура українського суспільства (XVI — першої половини XVII ст.). — К., 1998. — С. 155–160.

Довгий, майже метровий дволезовий клинок виконаний у стилі давніх середньовічних мечів рубального призначення. Такі клинки з широкою штабою, майже паралельними лезами й округлим бойовим кінцем призначалися для завдання вершником потужних рубальних ударів по добре захищеному супротивникові — адже від кінця XIII ст. значно вдосконалюється захисний обладунок. Поява «великих» мечів, очевидно, стала першою відповіддю на цей виклик, простим розвитком віковичної ідеї посилити рубальний удар за допомогою більш міцного, масивного клинка¹⁷.

Неглибокий центральний дол аналізованого клинка закінчується ще до середини штаби. Обабіч дола від самої п'яти прорізано численні короткі долики й борозенки, які закінчуються хрестиками та серпиками славнозвісного клейма — «гурди». Основа клинка позбавлена звичайного для різновидів типу XIII розширення. Нерівні лінії ділянки при п'яті створюють враження, що цю ділянку звузили пізніше, аби надати їй модерних рис XVI ст. Датування клинка уточнює напис на внутрішньому боці, що нанесений не раніше від 1426 р.

Ефес напівзакритого типу з дужками та щитовидною гардою. Хоча Е. Окшотт відзначає, що сама по собі форма гарди не дає достатніх підстав для датування, однак для пізніх мечів хронологічний орієнтир усе ж таки існує: найбільша кількість художніх зображень розвинутих гард з дужками й кільцями з'являється від середини XV ст. Низка свідчень дозволяє пов'язати походження розвинутої гарди з Піренейським півостровом, звідки вона поширилася по всій Європі¹⁸.

Очевидно, ефес досліджуваного меча все ж виготовлений у XVI ст. Про це свідчать характерні закінчення кільйонів та орнамента. Великий захисний щиток становить, мабуть, найбільш виразну «ренесансну» прикмету мечів та ранніх шпаг XVI ст., хоча він відомий у Європі, принаймні, століттям раніше.

Руків'я меча обплетено товстим срібним дротом.

Найбільш незвично виглядає верхів'я, що вже відзначали польські фахівці. Проаналізувавши цю конструкцію, ми виявили, що в ній суміщено два різновиди, що побутували в європейському зброярстві різних хронологічних періодів. Очевидно, складність верхів'я пов'язана з бажанням перетворити півтораручне руків'я на коротке одноручне і, не вкорочуючи хвостовика, додати максимальну кількість декоративних елементів. Закріплена на руків'ї грибоподібна голівка — з плоским денцем й основою — виконана як монолітний елемент, який наслідує стародавній тип В1 за Окшоттом (розвиток типу Х за Петерсеном), особливо популярний наприкінці Х — на

¹⁷ Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание. — М., 2007. — С. 62.

¹⁸ Там же. — С. 151.

початку XI ст.¹⁹ Утім, «основним», очевидно, слід уважати грушоподібне верхів'я, яке виглядає різновидом типу Т. 5. Е. Окшотт відзначає, що форми цього типу є найпізнішими серед грушоподібних — частіше за все їх можна зустріти на мечях, датованих від 1500 р.²⁰

Зважаючи на коротке руків'я, меч, очевидно, слід класифікувати, як тип XIII b, хоча довгий хвостовик (на якому разом з руків'ям водночас вмістилися два верхів'я) дає підстави припускати, що в минулому меч міг відноситись до типу XIII a з довгим півтораручним руків'ям. Про те, що зброя могла бути повноцінним «великим» мечем, свідчить вигляд бойової частини клинка, принаймні, його останніх двох третин: складається враження, що штабу перековували, відтак її довжина наразі менша, аніж була колись. Про це може свідчити й маркування бойового кінця клинка трьома заглибинами, що разом зі «серпиками» гурди, які також присутні на штабі, поширилися на італійських клинках наприкінці XV ст.²¹, а у Речі Посполитій — від другої половини XVI ст.²²

Е. Окшотт відзначає, що «великі» рубальні різновиди типу XIII a й XIII b повністю не вийшли з ужитку навіть у першій третині XV ст., незважаючи на поширення від середини XIV ст. повного пластинчастого обладунку. Нагадаємо, що дата на клинку не обов'язково позначала рік його виробництва — мечі у період пізнього середньовіччя використовувались так само, як і в попередні епохи вікінгів й Великого переселення народів, кількома поколіннями власників²³. Відтак, клинок міг бути виготовлений від другої половини XIII до початку XV ст. включно.

Клинок заново оправлений вже у XVI ст. Нагадаємо, що різновиди мечів типу XIII наприкінці XV ст. отримали «друге життя». Чимало відомих нині зразків, змонтовані з ефесами 1475–1525 рр., мають клинки, вироблені як у XV, так і протягом XIII–XIV ст.²⁴

Клинок меча вирізняється своєрідною символічною системою. Так, центральний дол закінчується хрестом, долики — традиційною італійською гурдою (серпиками з крапками або заглибинами). Характерно розташовані заглибини (у вершинах умовного трикутника) бачимо навіть на округлому бойовому кінці клинка.

¹⁹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.–Л., 1966. — Е 1-36. — С. 33; Окшотт Э. Указ. соч. — С. 118–120.

²⁰ Окшотт Э. Указ. соч. — С. 135.

²¹ Див.: Gardner R.E. Small Arms Makers. A directory of fabricators of firearms, edged weapons, crossbows and polearms. — N.Y., 1963. — P. 360; Lenkiewicz Z.S. 1000 Marks of European Blademarkers. — Sussex, U.K., 1991. — P. 114.

²² Квасневич В. Польские сабли. — СПб., 2006. — С. 71.

²³ Там же. — С. 66.

²⁴ Там же. — С. 67.

Найбільш пишно орнаментовано оправу меча. Насамперед, йдеться про захисний щиток гарди. На ньому золотою та срібною насічкою майстерно відтворено сцену з біблійної притчі про суд царя Соломона. Образи персонажів наповнені характерним для ренесансних композицій алегоричним змістом.

Грибоподібна частина верхів'я з презентаційного зовнішнього боку прикрашена виконаним золотою й срібною насічкою погруддям воїна у шоломі, зазвичай у такому стилі зображали античного бога війни Марса.

Основна грушоподібна частина складного верхів'я оздоблена рослинно-геометричним орнаментом, виконаним у техніці срібної насічки. Рослини представлені S-подібною гілкою з трилисниками, маленькими листочками та великими розквітлимими бутонами троянд. Квіти виконані у натуралістичній манері. Тло заповнене округлими цятками та крученими листочками на кшталт арабескових мотивів, що надає орнаменту «килимового» вигляду. Композиція обмежена пунктирними бордюрами.

Подібним рослинним орнаментом, устеленим густим «килимом» маленьких листочків й завитків, виконаних золотою насічкою, оздоблено хрестовину.

Рис. 2. Гарда «меча Петра Конашевича Сагайдачного».

В цілому оздоблення оправу демонструє виразні риси художніх стилів пізнього італійського Ренесансу. Відчуваються тут і впливи східної орнаментики, характерні для тогочасного мистецтва країн Південної Європи, яскраво виражені, зокрема, в оздобленні зброї XVI ст.²⁵

Про факт королівського дарунка меча свідчить латинський напис скорописом на зовнішньому боці клинка:

²⁵ *Laking G.F.* A Record of European Armour and Arms Through Seven Centuries. — Vol. IV. — London, 1921. — P. 260–261.

*VLADISLAVS + Konasevicio Koszovio
ad Chocimum contra Osmanum
(ВЛАДИСЛАВ + Конашевичу Кошовому
під Хотинном проти Османів).*

Саме дарчий напис викликає найбільше сумнівів — за манерою написання, стилем й, більше того, самим змістом фраза надзвичайно далека від традиційних, що наносили на європейські мечі від епохи середньовіччя. Привертає увагу вже саме титулування П. Сагайдачного «кошовим». У праці П. Саса та Г. Кіркене відзначено, що гетьмани XVI ст. сприймали кошових отаманів Запорозької Січі як підлеглих собі осіб, котрі, порівняно з ними, стоять на нижчому владному щаблі. Тож звернення до запорозького гетьмана як до кошового («не як до голови, а як до кошових») мали розцінювати як образу та приниження гетьманської гідності, що навряд чи могло мати місце у даному випадку²⁶.

Натомість перша частина тексту виконана як класична середньовічна клинкова епіграфіка — літери імені «ВЛАДИСЛАВ» заголовні, розміщені уздовж дола, їхня висота приблизно дорівнює ширині дола, наявний і розділювальний хрест. Досліджуваний напис відрізняється від традиційних, на честь коронованих осіб, відсутністю титулу. Зауважимо, що цьому є очевидне пояснення — на момент Хотинської битви королевич Владислав ще не обіймав польського престолу.

Утім, «дарчу», напевне, могли нанести й пізніше за монарше ім'я. До такого висновку схиляють результати аналізу ще одного латинського напису, виконаного на внутрішньому боці клинка травленням:

*C Iuningens 1426 + Uirtyto hujus
Ensis nostra Terra Culmensis.
(... 1426 + Мужністю [від мужності]
цього Меча наша Земля Кульменська)*

Очевидно, тут йдеться про польське місто Хелмно (Chełmno) — у минулому прусський Кульм (латин. — Culmen, нім. — Colmen, Culm). Протягом 1228–1230 рр. цей населений пункт був переданий Тевтонському ордену Конрадом I Мазовецьким в обмін на допомогу рицарів у боротьбі проти пруссів. У підлеглисть польської корони місто перейшло вже після остаточної поразки тевтонів у 1466 р.

Згадана на мечі дата (1426 р.) пов'язана з неспокійним історичним періодом від поразок тевтонських рицарів від поляків і литовців протягом 1410–1422 рр. до початку Тринадцятирічної війни (1454–1466 рр.), що поклала край могутності Ордену. У цей період шляхта Хелмнської (Кульменської) землі активізує розпочату ще 1397 р. боротьбу проти тевтонів, кульмінацією

²⁶ Сас П. Хотинська битва 1621 — битва за Центральну Європу. — К., 2011. — С. 168.

якої стає заснування Хелмном (Кульмом) 1440 р. разом з 19-ма іншими містами так званої Пруської конфедерації.

Відтак цілком можливо, що меч опинився у королівській зброярні як символ пропольських настроїв та запорука лояльності хелмнської шляхти до тодішнього польського монарха Владислава II Ягайла (р. пр. 1386–1434), засновника династії Ягеллонів.

Рис. 3. Написи на штабі «меча Петра Конашевича Сагайдачного».

Історія з королівським дарунком П. Сагайдачному є по-своєму унікальною. Вона належить до тих рідкісних випадків, коли введення до наукового обігу досі невідомої історичної події залежить від визнання автентичності речового джерела — у нашому випадку меча та його клинкової епіграфіки. Адже, наскільки відомо, інших джерел, які б підтверджували факт дарування меча, досі не виявлено.

Зауважимо, що техніка виконання дарчого напису не викликає заперечень проти його датування XVI століттям. Сумніви можуть викликати насамперед стилістичні нюанси змісту, а також відношення до «дарчої» частини тексту імені «Владислав».

У свою чергу, можемо підтвердити датування клинка від першої чверті XIV, а оправи — XVI століттям. Про це свідчить ціла низка особливостей, що видають ренесансне походження виробу. Не викликає сумнівів, що у процесі виготовлення нової оправи штаба також не уникла втручання ковальського молоту. Нагадаємо також, що мечі, виконані в аналогічному стилі, набули чималої популярності серед представників найшляхетніших родин Європи XVI ст., насамперед в Італії.

Згідно із зауваженням знаного дослідника козацької доби Т. Чухліба, «вручення Сагайдачному меча майбутнім королем Польщі згідно з тогочасними звичаями означало не що інше, як визнання високого суспільно-правового становища козацького гетьмана та очолюваного ним Війська Запорозького. Віднині за останнім визнавалися права рицарського люду українських воєводств Речі Посполитої. Вручена зброя як засадничий рицарський символ на довгі роки стала своєрідною охоронною грамотою для українського козацтва...»²⁷.

Крім зазначеної традиційної функції підтвердження високої поваги та соціального становища у суспільстві, визнання лицарського васалітету обдарованого, тут стикаємось також з початком поширеної пізніше у Речі Посполитій практики дарчих написів. Своєрідним розвитком цієї традиції є так звана «клинкова дипломатія». Її продовження можемо простежити на клинковій зброї, що прийшла на зміну мечу — палашах та шаблях.

Історію клинкової епіграфіки дипломатичного змісту яскраво ілюструють зразки, що за історичною легендою належали самому Богдану Зиновію Хмельницькому — засновнику першої Української козацької держави.

У послужному списку великого дипломата й полководця можна налічити не так уже й багато поразок. Однією з найболючіших у військовому й політичному відношенні, та, мабуть, і для самолюбства нового володаря України, став конфузний розгром козацьких військ під Берестечком 1651 р. У певному сенсі є знаковим, що досліджені нами зразки меморіальної клинкової зброї пов'язані саме з цією подією.

Мова йде про палаш, що зберігається у колекції музею фундації князів Чарторийських у Кракові, а також шаблю — карабелю у зібранні Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Розглянемо ці зразки послідовно.

Технічні параметри зброї: загальна довжина — 995 мм, довжина клинка — 874 мм; ширина клинка при п'яті — 52 мм. Клинок сталевий, помірно викривлений, широкий, без пера та елмані. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка. На зовнішньому боці клинка при п'яті золотою насічкою у колі зображено погруддя козацького гетьмана з булавою у правіці, помітні також залишки рамки та напису. У центральній частині клинка — фрагменти золотої шестипроменевої зірки.

Рис. 4. «Палаш Богдана Хмельницького», сер. XVII ст., ефес — др. пол. XVIII ст., Польща — Україна. Музей Фундації князів Чарторийських, Краків (Польща), інв. № 2059.

²⁷ Чухліб Т. Доля золотого меча Сагайдачного // Незнайомі Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. — К., 2002. — С. 41.

У ранніх описах досліджувану зброю не дарма називали то палашем, то шаблею. Адже за формою та розмірами клинка вона займає ніби проміжне положення між шаблею та палашем важкої кавалерії, що поширилися в європейських арміях у XVII ст. Наявність незначного викривлення спинки масивного клинка на зразок «гусарського палаша»²⁸ та нахил руків'я в бік лева відображають процес пошуку оптимальної форми штаби ранніх палахів, що передував їх пізнішій уніфікації вже в кірасирських та драгунських частинах. Дволезовий бойовий кінець характерний для палахів XVII ст. Загалом морфологічні особливості клинка, безперечно, свідчать про європейське походження зброї.

Ефес закритого типу, гарда дугоподібна щитова, з перехрестям. Широкий каптурець, що охоплює частину руків'я, завершується мигдалеподібним верхів'ям. Аналізовану форму шабельного ефеса, призначену насамперед для кавалеристів, польські фахівці пов'язують із розвитком гусарської шаблі, відносячи появу цієї форми до другої половини XVIII ст.²⁹ Руків'я насадне дерев'яне, обтягнуте шкірою чорного кольору. Загалом у пізнішій заміні ефеса немає нічого незвичайного. Меморіальна зброя служила століттями, часто її використовували за основним бойовим призначенням, відтак ефеси доводилося періодично замінювати на більш сучасні. Піхви втрачено.

За даними польських джерел, на клинку шаблі був такий текст:

*SZCZO POD ZBOROWOM ZBARAZOM SŁAWY ZAROBYLI /
JNJ POD BERESTECZKOM NA HŁOWU UTRATYLI / NE BUŁO NA
ŁASNOW SWOICH SIA PORYWATY / J Z B[...] ZARAZ W SKOK UTEKATY /
TOBY W NASZOY SŁAWIE NE BUŁO UTRATY 1652
(ЩО ПІД ЗБОРОВОМ, ЗБАРАЖОМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/
ІНШІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ
НА ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ/
НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ
ПОРІВАТИСЯ/
І З Б... ЗАРАЗ В СКОК УТІКАТИ/
ТО БИ НАШІЙ СЛАВІ НЕ БУЛО УТРАТИ 1652)*

Вразливим місцем опрацювання напису є факт дослідження не оригінальної клинкової епіграфіки, що не збереглася, а її реконструкції на основі рукописних нотаток.

Надзвичайно важливою ознакою клинка є саме дата — 1652 р. Датування зазвичай присутнє на пам'ятній зброї, становлячи важливу частину меморіальної традиції. На жаль, саме така традиційність не дозволяє за нанесеними датами точно встановлювати період походження написів. Зазначені на клинках роки радше мають стосунок до пам'ятних подій, пов'язаних із

²⁸ Див.: Квасневич В. Указ. соч. — С. 49.

²⁹ Там же. — С. 51.

правлінням уславлених правителів, аніж до часу виготовлення клинка та самої наявної епіграфіки.

Неоціненним для атрибуції зразка є аналіз портрета, нанесеного на клинок золотою насічкою. Традиція виконання подібних зображень на клинковій зброї була надзвичайно популярною у Речі Посполитій ще від часів Стефана Баторія. Загалом золотий портрет можновладця на клинку — важлива, майже обов'язкова складова польської традиції меморіальних клинків, добре розроблена зброєзнавцями на матеріалах численних «баторівок», «янівок» та «августівок» ще від 30-х років ХХ ст. Такі зображення виконували насамперед на честь зображеної особи та з метою вияву вірнопідданських почуттів: факт наявності портрета на клинку ні в якому разі не можна вважати беззаперечним свідченням приналежності останнього саме портретованому.

Утім, досліджуване зображення помітно вирізняється серед маси портретів можновладців на польських клинках. Джерелознавці та історики мистецтва одноголосно відзначають унікальність художнього образу, який поєднує узагальнені риси представника «козацької нації» з історичною конкретикою³⁰. Портретований постає людиною з виразними рисами обличчя, пишними вусами та зачіскою з оселедцем. Слід зауважити також багатий, можливо, святковий одяг, відсутність головного убору (на клинках, що уславлюють монархів, корона є неодмінним атрибутом) та наявність символу влади — гетьманської булави.

У відомій на сьогодні іконографії Б. Хмельницького даний портрет є унікальним й становить високу джерельну цінність. Цілком імовірно, що основою портрета слугувала досі невідома гравюра із зображенням гетьмана.

Отже, за сукупністю ознак, клинок краківського палаша, поза сумнівом, є надзвичайно цінним, раритетним зразком, який презентує українську меморіальну зброю ХVІІ ст. Про це свідчать не тільки документальна історія раритету, а й морфологічні характеристики зброї, застосовані ремісничі техніки, непересічний рівень оздоблення клинка, нарешті, зміст клинкової епіграфіки.

Не можемо, звичайно, виключати й особисту приналежність палаша самому Богданові Хмельницькому, про що, зокрема, зазначається у вищенаведених документах початку ХІХ ст.

Рис. 5. Портрет, зображений на «палаші Богдана Хмельницького».

³⁰ Савчук Ю.К. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція). — К., 2006. — С. 40.

Поява іншого зразок легендарної «шаблі Богдана Хмельницького» пов'язана з діяльністю знаного збирача козацьких старожитностей В.В. Гарновського.

Йдеться про зразок другої половини XVII ст.

Матеріали: сталь, золото, срібло, мідний стоп, слонова кістка, дерево, шкіра. Технічні параметри зброї: загальна довжина — 925 мм, довжина клинка — 805 мм; ширина клинка при п'яті — 36 мм. Клинок сталевий, сильно викривлений, з невиразним пером та одним широким неглибоким долом. Обух звужується в напрямку пера з верхнім фальшлезом. Бойовий кінець дволезовий, вістря на середній лінії клинка. Із внутрішнього боку клинка вигравіювано мальтійський хрест. На зовнішньому боці клинка вигравіювано напис польською мовою.

У першій чверті клинка з кожного боку симетрично розташовано по п'ять заглиблень, ще двома парами відзначено початок елмані. Судячи з усього, йдеться про свого роду міжнародну традицію зброярського виробництва: подібні заглиблення, іноді прості, часом заповнені золотим сплавом або навіть у вигляді кастів для ювелірного каміння, з'являються на шабельних клинках кочовиків ще від часів раннього середньовіччя. Пізніше традиція вкоренилася як виробниче маркування в Європі (насамперед Італії) та Речі Посполитій. За спостереженнями фахівців, прості (без прикрас) заглиблення частіше можна зустріти на європейських клинках XVI–XVII ст.

Ефес відкритого типу. Гарда проста, хрестоподібна, виготовлена зі срібного стопу, золочена. Довгі тонкі кільйони закінчуються кульками з крученим лінійним орнаментом. Перехрестя утворює єдину конструкцію з хрестовиною, шипи середньої довжини. Гарда вкрита гравіюваним та карбованим орнаментом, прикрашеним чорнінням.

Щічки руків'я з різьбленої білої слонової кістки, закріплені на трьох заклепках, що завершувалися розетками. Бічні грані щічок звужуються в нижній частині, що характерно для польських та турецьких бойових карбелів XVII ст.³¹ Верхів'я виконано у вигляді стилізованої голови орла. Вздовж руків'я пролягає бронзовий каптурець, прикрашений гравіюванням.

Піхви дерев'яні, обтягнуті шкірою чорного кольору. Оправа піхов з ювелірного срібного стопу, золочена, складається з устя, двох обоймиць з рухомими кільцями й наконечника. Усі елементи оправи вкриті карбованим та гравіюваним рослинно-геометричним орнаментом, прикрашеним чорнінням. Оформлення ефеса та піхов витримано в єдиній стилістичній манері. Щічки руків'я вкриті різьбленням із зображенням дволісників, на верхів'ї скомпоновані разом з маленькими листочками.

Срібна позолочена гарда вкрита гравіюваним орнаментом, прикрашеним чорнінням: посередині гладкого поля, у центрі зображено окрему квітку в

³¹ Квасневич В. Указ. соч. — С. 60.

колі, в оточенні чотирьох крупних, симетрично розташованих дволисників. На каптурці також гравійовані дволисники, що творять арабеск.

Піхви оздоблені у класичних турецьких техніках — гравіюванням та чорнінням. Художня композиція побудована на основі крупних, симетрично розташованих багатопелюсткових розеток та фестончастих арок, заповнених дволисниками. Тло всередині арок оброблено рифленням.

Загалом досліджена орнаментика перебуває у руслі традицій османського декоративно-ужиткового мистецтва періоду кінця XVI — другої половини XVII ст.³² У манері виконання декоративних елементів відчуються європейські впливи.

Рис. 6. «Шабля Богдана Хмельницького». Карабеля, Османська імперія — Річ Посполита, др. пол. XVII ст. Переяслав-Хмельницький державний історичний музей, інв. № ПХМ 3569/КВ 1319.

Найбільшу інтригу, звичайно, становить напис на клинку, що повторює текст з клинка описаного нами вище краківського палаша, з деякими відмінностями:

BOGDAN/CHMIELNICKI

(БОГДАН / ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ)

Далі на клинку розміщуються п'ять заглиблень і продовження напису:

SZCZO POD ZBOROW ... ZBARAZEM SŁAWY ZAROBYLY/

TO Y POD BERESTECZKOM NA HOLOWU UTRATYLY/

NEBUŁO SIE NA LACHOW SWOYH PORYWATY/

Y WSKOK ZA NEMY UTEKATY/

TO NE BUŁOBY W NASZY SŁAWY UTRATY./

(ЩО ПІД ЗБОРОВ... ЗБАРАЖЕМ СЛАВИ ЗАРОБИЛИ/

ТОЙ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ НА ГОЛОВУ ВТРАТИЛИ/

НЕ БУЛО НА ЛЯХІВ СВОЇХ ПОРИВАТИ/

УСКОК ЗА НИМИ УТІКАТИ/

ТО НЕ БУЛО Б У НАШІЙ СЛАВІ УТРАТИ.)

На сьогодні єдиний порівняльний аналіз двох текстів виконав Ю. Савчук. Дослідник вважає, що краківський варіант більшою мірою «полонізований». Стилістика текстів створює стійке відчуття того, що їх було скомпоновано в українському мовному середовищі. Ю. Савчук навіть припустив

³² *Аствацатурян Э.Г.* Турецкое оружие в собрании Государственного исторического музея. — СПб., 2002. — С. 55.

можливість виконання первинного напису на клинку кирилицею та пізнішу транслітерацію латиною вже у каталозі (такі випадки часом траплялися у польській музейній документації)³³. Справді, аналіз написів, виконаний у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, засвідчив, що їхня лексична структура типова саме для української мови XVII ст. Українські слова фактично транслітеровані латинськими літерами³⁴.

Очевидно, слід погодитися з думкою дослідника, що наведений на клинку вислів міг належати як самому гетьману, так і його шляхетському оточенню, адже зміст напису цілком корелюється з політичними настроями та атмосферою, що запанували в Україні 1652 р., згадуваного в одному з написів. Відтак науковець висловив припущення, що виготовлення шаблі могло мати певний символічний сенс як «пам'ятки досягнутого козацькою елітою порозуміння, вияву солідарної готовності до продовження збройної боротьби»³⁵.

Крім того, в оформленні переяславського клинка відчутно прозирає ідея копії, сприйнята багатьма дослідниками за ще одну ознаку підробки. Як слушно підмітив Ю. Савчук, простий гравійований напис «BOGDAN/CHMIELNICKI» на переяславській шаблі виконує ту саму функцію, що й складний у виробництві високовартісний портрет на краківському клинку³⁶. Тут ми спостерігаємо одну з найбільших відмінностей класичних польських меморіальних шабель, що уславлюють монархів, від досліджуваної зброї: на обох зразках відсутня обов'язкова вказівка на найвищі можновладні титули портретованого. Натомість на краківському палаші присутній тільки портрет, на переяславській шаблі — тільки ім'я та прізвище. На нашу думку, цей факт, як і взагалі ідея «гетьманської» меморіальної шаблі, чудово відображає унікальний статус українського гетьмана — не визнаного офіційно провідника цілої нації, свого роду «некоронованого короля» України. Напис-сентенція на клинку пом'якшує «монаршу» функцію портрета, формально вона акцентує на тому, що зброя присвячена не стільки уславленню певної особи, скільки пам'ятним і повчальним подіям з її участю. Таким чином, шабля ніби суміщає дві центральні-східні європейські традиції меморіальних клинків: з гаслами та на честь коронованої особи. Такий дипломатичний хід був цілком у стилі Б. Хмельницького. І важко не погодитися з Ю. Савчуком, який вкладає напутливий, майже самознищувальний вислів на шаблях у уста самого великого гетьмана³⁷. У цьому контексті польська транслітерація, якою вико-

³³ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 38, 58.

³⁴ Тоїчкін Д.В. Клинка зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. — К., 2013. — С. 156.

³⁵ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 38.

³⁶ Там само. — С. 30.

³⁷ Там само. — С. 38.

нані написи, виглядає дієвим засобом проведення у життя оригінальної «клинкової дипломатії». Нагадаємо, що у Речі Посполитій написи та зображення на клинках активно використовувалися у ході політичних баталій ще від часів Стефана Баторія.

У світлі всього вищесказаного простий короткий напис «BOGDAN/CHMIELNICKI» без усіляких доповнень та уточнень цілком зберігає дипломатичний задум, що є непоганим аргументом на користь автентичності переяславських написів.

Згадуючи про традиції «дипломатичної мови» та меморіальні написи на холодній зброї, варто згадати також її інші традиційні різновиди, зокрема, бойові сокири (бердиші). Сокира як зброя та господарський інструмент здавна перебувала у якнайширшому використанні, що добре відображено у джерелах скандинавського та руського походження. Відповідно до «Повісті минулих літ» від 1071 р., сокирою убив волхва Гліб Святославич, обухом сокири Ян Вишатич побиває язичників-волхвів на Білоозері³⁸. Саме обух сокири використовували у Північній Європі й Русі проти «заворожених» ворогів³⁹.

Зауважимо, що сокира — один з найдавніших, найдемократичніших та найбільш популярних видів зброї — усе ж далеко не відразу знайшла місце у комплексі озброєння шляхетного воїна-вершника періоду розвинутого середньовіччя. Адже її можливості як бойової зброї у повній мірі можуть бути використані у пішому бою, який європейське лицарство вподобало як мілітарну концепцію тільки від часів Столітньої війни. Відтак бойові сокири у рамках лицарської мілітарної технології посідали другорядне місце, і їх використовували лише в особливих випадках⁴⁰.

Егалітарність сокири призвела до того, що ця зброя у XII–XIII ст. не вийшла з бойового ужитку, але майже зникла з текстів та зображень шляхетних воїнів у бою. Рідкісний виняток становить «топор с поворозою на руце» князя Мстислава Удатного, з котрим той «проеха трижды сквозь полки Юрьевы и Ярославли, секуще тем» у битві при Липиці (1216). У західноруських літописах трапляються згадки про сокири у воєнному контексті, що стосуються подій XIII–XV ст., проте ці повідомлення відносяться виключно піших воїнів нешляхетного походження⁴¹.

У період раннього нового часу на теренах Речі Посполитої застосовували бойові сокири декількох різновидів. Серед них поширеною була так звана «сідельна» (призначена для використання з сідла) сокирка — полегшений

³⁸ Повесть Временних Лет / [подготовка текста, пер., статьи и коммент. Д.С. Лихачева]. — СПб., 2007. — С. 76.

³⁹ Див. напр.: *Снорри Стурлусон*. Круг земной. — М., 1980. — С. 363.

⁴⁰ *Бехайм В.* Энциклопедия оружия. — СПб., 1995. — С. 268.

⁴¹ *Гуцул В.М.* Вказ. праця. — С. 141.

тип сокири з довгим держакком та вкороченою бойовою частиною з молотком або шипом на обусі.

Утім, найбільш перспективним у зв'язку з темою нашого дослідження є аналіз так званих бердишів. У коронному війську Речі Посполитої від часів Яна III Собеського бердишами озброювалася польська піхота. Бойова частина цієї зброї за формою більше нагадувала традиційні великі бойові сокири⁴². Дослідження сокири як типу озброєння наражається на поважні труднощі, а саме, на відсутність чітких критеріїв для вирізнення сокир — бойової зброї від сокир господарських. Важливим критерієм для вирізнення сокир бойових є наявність орнаментациї, хоча оздоблених предметів відомо небагато. Так, із 494-х бойових сокир, каталогізованих А.М. Кирпичниковим, орнаментовано лише тринадцять⁴³.

Говорячи про статусну зброю, варто насамперед згадати про сокири з бойовою частиною у формі великого півмісяця. Така зброя була поширена не тільки у країнах Європи, але й Сходу. Так зображення ранньоісламського періоду демонструють значення бердишів як культової зброї та церемонійної. Цей статус підтверджують великі сокири-півмісяці мамелюцьких гвардійців, що імітували зброю візантійського корпусу сокироносців, складеного з варягів та русів. Щедро оздоблені зразки зустрічаємо також у османських вояків зі складу яничарського корпусу⁴⁴. Більше того, такі сокири нерідко використовували очільники османської армії як посадову відзнаку⁴⁵.

Як бачимо, здебільшого йдеться про урочисту, коштовно орнаментовану зброю. Цей факт, звичайно, не виключав її бойового застосування, хоча специфічна форма вимагала від воїна особливих навичок. Недарма у Московській державі цим видом зброї володіли спеціально навчені стрільці-бердишники.

Очевидно, тривалому побутуванню на теренах України бердишів-півмісяців у період раннього нового часу слід завдячувати не лише європейським, але й потужним східним впливам, що спричинили хвилю справжньої орієнталізації комплексу озброєння у всій Речі Посполитій.

Знаменитий зразок урочисто декорованого гетьманського бердиша, пов'язаного з особою Богдана Хмельницького, зберігається у Національному музеї Кракова.

⁴² *Свєшиніков І.К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 263–264.

⁴³ *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие. Вып. II. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.–Л., 1966. — С. 29.

⁴⁴ *Mohamed B.* The Arts of the Muslim Knight: the Furusiyya Art Foundation Collection. — Milan, 2008 — P. 237.

⁴⁵ Сокровища османских султанов. Из собрания Музея Дворца Топкапы, Стамбул: Каталог выставки. — М., 2010. — С. 117.

Матеріали: сталь, дерево, фарба.

Довжина бойової частини — 345 мм.

Бойова частина вкрита червоною фарбою.

За спостереженнями дослідників, форма бойової сокири-півмісяця з шипом на обусі трапляється у зображальних джерелах, зокрема, мініатюрах Біблії Мацейовського⁴⁶. Цей давній тип лежить в основі однієї з найефективніших модифікацій європейської зброї XV ст. — так званого *pole-axe*, комбінації сокири, молота та піки⁴⁷.

На бойовій частині білою фарбою виконано напис у чотири рядки:

*«Подъ Замосцемъ я Богданъ Хмельницкій съ 80 тысячъ козаковъ /
а ляхамъ жедам и попам супостатам симъ Бердышемъ /
заграю на ихъ толстыхъ шияхъ козака /
року 1648 месяца листопада 11 дня»*

*«Під Замостям я Богдан Хмельницький з 80 тисяч козаків /
а ляхам жидам і попам супостатам цим бердишем /
заграю на їхніх товстих шиях козака /
року 1648 місяця листопада 11 дня».*

Під згаданими у написі «попами-супостатами», очевидно, розуміли уніатів, адже саме ліквідацію унії козаки висували як важливу умову Зборівського миру 1649 р. Вислів «заграю Козака» метафоричний, пов'язаний з назвою старовинного народного танцю⁴⁸.

На зворотному боці зображений св. Михаїл з мечем у правиці, вгорі напис: *«Св. арх. Михаїл /
Музей Академії умілостей».*

Останній напис свідчить про приналежність пам'ятки музею Академії умілостей у Кракові.

Достовірною й символічною є дата пам'ятки — 11 листопада 1648 р. Цього дня було проведено старшинську раду під Замостям, що ознаменувала завершення воєнної кампанії 1648 р. Ю. Савчук відзначає, що, можливо, бердиш, беручи до уваги його церемоніальний та меморіальний характер, став не тільки зовнішнім символом воєнного тріумфу гетьмана, але й одним з перших атрибутів формування нового політичного організму та його владних повноважень. Адже вже за місяць нове суспільне й політичне становище Богдана Хмельницького особливо підкреслив тріумфальний в'їзд гетьмана до Києва.

Двотижневе перебування переможного гетьмана під Замостям дає підґрунтя для пояснення появи зображення на меморіальному бердиші.

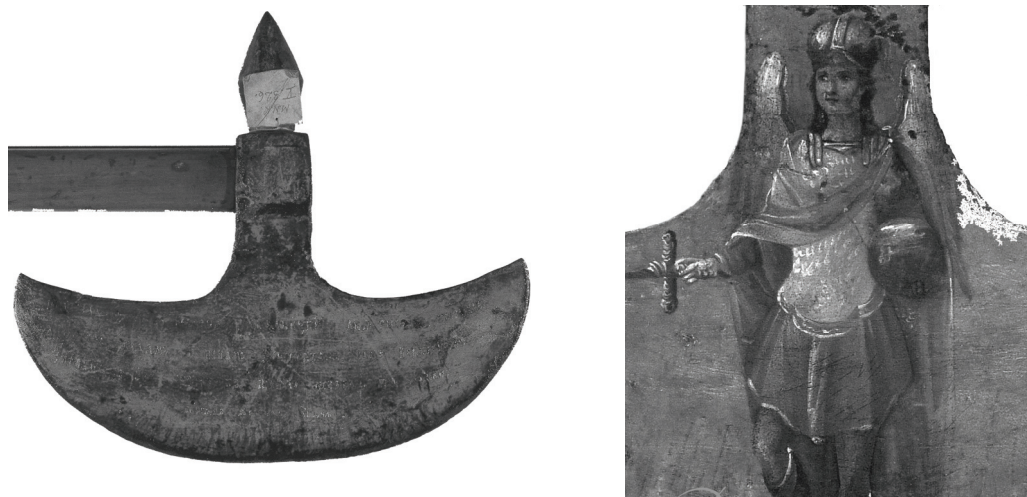
⁴⁶ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 139.

⁴⁷ Oakshott E.R. European Weapons and Armour from the Renaissance to the Industrial Revolution. — Woodbridge, 2000 — P. 49–51.

⁴⁸ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 44.

Святого архістратиґа Михаїла, як провідника небесного воїнства, високо шанувало козацьке військо і вже на середину XVII ст. вважало його одним зі своїх головних покровителів. День св. Михаїла — одне з найважливіших православних свят для війська Богдан з козацькими полками зустрів 8 листопада під Замостям як справжній переможець. Адже цього ж дня відбулася капітуляція захисників Замостя⁴⁹.

Таким чином, напис на бердиші мав тверде історичне підґрунтя.

*Рис. 7. «Бердиш Богдана Хмельницького». Річ Посполита, XVII ст.
Національний музей Кракова, інв. № V-326.*

Як бачимо, деревкова й клинкова зброя виступала представницьким символом владних повноважень, навіть своєрідним дипломатичним засобом.

Окремо слід зупинитися на типі холодної зброї, що використовувалась як безпосередній символ влади. Мова йде про булаву. Від часів появи людства на планеті булава стала одним з перших видів озброєння та водночас предметів культу. Саме у такій якості булава з давніх-давен функціонувала в країнах Сходу.

Найдавнішим є різновид булави, виконаний як монолітний виріб. Бойова частина виконувалась у вигляді голів тварин, людей або міфічних істот. Така зброя вирізнялась значною вагою, вимагала від вояка великої фізичної сили й вправності. Класична, більш пізня булава з яблуком круглої, грушовидної, або призматичної форми на держаку призначена у першу чергу для розбивання ворожого обладунку. Найдавніші яблука кулястої форми вироблялися з різних сортів каменю, пізніше — бронзи, заліза, навіть дорогоцінних металів.

⁴⁹ Там само. — С. 46.

У давніх писемних джерелах булаву зазвичай вкладали до рук богів та героїв⁵⁰. З булавою як божественним атрибутом пов'язано й значення її як символу влади земної. Так, перські булави з яблуком, що зображує голову бика, пов'язують як з міфічними королями та героями у Шахнаме, так і реальними історичними постатями — Чингіз Ханом та Тимуром. Традиція використання цієї церемоніальної зброї збереглася до наших днів у зороастрійських релігійних обрядах. Згодом такі булави набули значення символу королівської влади, хоча припускають, що ними користувались й звичайні воїни⁵¹.

На Середньому сході у період раннього середньовіччя булави нерідко згадуються як зброя тюркських найманців (гулямів)⁵². У X–XIII ст. настає справжній розквіт виробництва булав найрізноманітнішої форми. Великою популярністю користувались яблука, увінчані кулькою чи гудзиком, а також так звані перначі — з бойовою частиною у вигляді шести-восьми вертикальних симетричних ребер (перші такі зразки простежують серед знахідок з Луристану VIII ст. до н.е.). Попередниками перначів були булави з шипами або виступами різної форми, що поряд з кулястими відносяться до найдавніших видів (окремі зразки датують 2600 р. до н.е.).

У пізніші часи в Османській імперії та Персії традиція закріплення за булавою функції уповноваження владної особи набула найвищого розвитку. Відтак, представницькі булави полегшали у вазі, водночас яблукам надавали більших розмірів та пишного оформлення. І все ж представницькі різновиди XVI — початку XVIII ст. нерідко зберігали бойові функції. Насамперед це стосується перначів, що служили ознакою представників нижчого ешелону влади.

Булави XVIII–XIX ст., що призначені виключно для церемоній, мають держак значно довші від бойових, декоративні яблука та пишний декор стали несумісними з бойовим використанням.

У західноєвропейських джерелах булави згадуються серед озброєння іменитих бійців середньовічного Заходу, серед яких є герцоги та навіть королі⁵³.

Загалом же традиція використання булав у Європі взагалі та зокрема на Русі тривалий час не була пов'язана з церемонійним або статусним контекстом. Про це свідчить лаконічність форм і бойова ефективність конструкції типів залізних булав, представлених знахідками з території Південно-

⁵⁰ *Mohamed B.* Op. cit. — P. 235.

⁵¹ *Khorasani M.M.* Arms and Armor from Iran: the Bronze Age to the End of the Qajar Period. — Tübingen, 2006. — С. 251–261.

⁵² *Mohamed B.* Op. cit. — P. 236.

⁵³ *Ramon Muntaner.* Chronicle. — Cambridge, 2000. — P. 281.

Західної Русі⁵⁴. Поряд з булавами з яблуками округлої й призматичної форми (іноді з шипами) зустрічаються перначі.

Так, Псковський літопис 1502 р., описуючи битву з орденськими рицарями, відзначає, що «не саблями светлыми секоша их, но биша их москвичи и татарове аки свиней шестоперами...»⁵⁵, тобто булава не відзначена, як атрибут шляхетного воїна. Значна кількість бронзових булав, віднайдених поряд із залишками воїнів без обладунків, зокрема, на Райковецькому городищі, може свідчити, що булава відігравала у середньовічній Русі роль не тільки бойової, але й цивільної зброї⁵⁶.

Рис. 8. Портрет великого гетьмана литовського Костянтина Острозького (копія з портрета першої пол. XVII ст.).

У Європі символом військової влади ще від давньоримських часів була спеціальна палиця⁵⁷. Із збільшенням східних, зокрема, османських військових та культурних впливів на терени Центральної Європи у другій половині XV–XVI ст. поступово з'явилася традиція позначати уповноважену владою особу булавами. Булава була серед перших клейнодів, переданих козацькому війську польським королем Стефаном Баторієм 1583 р.⁵⁸. Серед ранніх візуальних підтверджень цих впливів — портрет кардинала Іполіто Медичі в угорському строї роботи Тиціана (1533) та портрет гетьмана Костянтина Острозького роботи невідомого художника.

Роль пернача як атрибуту військового командування підтверджує і знаменита пам'ятка «Битва під Оршею» — гетьман зображений з перначем і там⁵⁹. З булавою зображено й гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного на гравюрі з його погребальної короги (1622).

Цікавою є історія раритетної булави XVII ст., що зберігається у Музеї Війська Польського. Згідно з історичною легендою, що супроводжує цей зразок від середини XIX ст., ця зброя належала особисто гетьману Богдану Хмельницькому. Сукупність повідомлень про булаву не містить безперечних доказів

⁵⁴ Куртичников А.Н. Древнерусское оружие. — Вып. II. — С. 56.

⁵⁵ Арциховский А.В. Введение в археологию. — М., 1947. — С. 211.

⁵⁶ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 143.

⁵⁷ Zdzisław Żygulski jun. Geneza i typologia buław hetmańskich // Światła Stambułu. — Warszawa, 1999. — С. 67.

⁵⁸ Коробов О.І. КЛЕЙНОДИ КОЗАЦЬКІ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком. — К., 2007. — 528 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kleynody_kozacki.

⁵⁹ Гуцул В.М. Вказ. праця. — С. 144.

цьому. Про доказовість гіпотези може свідчити історична традиція, а також історична аналогія щодо відомої історії подібних булав. Адже розглядуваний предмет належить до надзвичайно рідкісного типу кістяних булав⁶⁰.

Матеріали: ріг носорога, дерево, срібло.

Технічні параметри зброї: загальна довжина — 239 мм; розміри яблука — 72 x 72 мм, руків'я — 152 x 25 мм.

У ході пошукової роботи виявлено, що булава є аналогом зразка (з колекції Національного музею Угорщини), що свого часу належав князю Семигороддя Яношу Кеменю (1659). Крім рідкісних морфологічних характеристик, збігаються також хронологічні рамки (Хмельницький та Кемень були сучасниками). Особливо важливим є їхнє високе суспільнополітичне становище. В обох випадках булави наділені високим статусом легітимних атрибутів влади володарів держав. Обидва зразки також ілюструють широкі контакти з османським світом обох історичних осіб⁶¹.

Рис. 9. Булава, Османська імперія, XVII ст. Музей Війська Польського, інв. № 6134 (w. 21332).

Нагадаємо, що булаву також зображено на єдиному прижиттєвому портреті Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса (1651). У правій гетьмана бачимо парадну коштовно оздоблену булаву з великим шипастим яблуком (так званий буздиган). Такий дизайн булав на портретах козацької старшини не поодинокий. Подібний бачимо на портреті Адама Кисіля.

⁶⁰ Савчук Ю.К. Вказ. праця. — С. 50.

⁶¹ Там само.

*Рис. 10. В. Гондіус. Портрет
гетьмана Богдана Хмельницького
(1651)*

*Рис. 11. Портрет київського
воєводи Адама Кисіля (копія
з портрета 1630-х рр.).*

*Рис. 12. Булава, XVII ст.,
Угорщина. Колекція
Національного музею
Угорщини, інв. № 54.1470.*

Аналогічна зброя зберігається в Національному музеї Угорщини. Вивчення зразка проливає світло на спосіб виготовлення шипів, що представляли собою ограновані у відповідний спосіб напівдорогоцінні камені у глухих кастах.

Використання перначів як полковничої відзнаки в Україні XVII–XVIII ст. також неодноразово зафіксоване у зображальних джерелах. Так, перначі з довгим древком, увінчаним кулькою з видовженою бойовою частиною з великою кількістю ребер, зображені на портретах Леонтія Свічки (1638), Семена Сулими (1754) тощо.

Рис. 13. Портрет лубенського полковника Леонтія Свічки (1688).

Рис. 14. Портрет переяславського полковника Семена Сулими (1754).

В українських музеях зберігається чимало зразків булав та перначів. Серед них представлені як практичні бойові зразки XVI ст., так і більш пізні коштовно оздоблені зразки вищого ешелону козацької старшини. Відомі зразки булав українських гетьманів цілком відображають тенденції розвитку цього виду зброї у Центрально-східній Європі й тісно пов'язані з процесами орієнтації зброярства Речі Посполитої загалом та України зокрема. Значна частина відомих на сьогоднішній день зразків має безпосередньо османське або перське походження.

Виключно статусною зброєю, покликаною насамперед позначити високий соціальний й політичний статус власника, є абсолютна більшість булав й перначів XVIII–XIX ст. Окремі позначені особистою гербовою символікою власника, яку зазвичай розміщували на металі торцевої частини держака.

Рис. 15. Руків'я пернача XVII ст. з колекції Переяслав-Хмельницького державного історичного музею, інв. № 647.

Розкіш, з якою оформлювали старшинські перначі (витончені ремісничі техніки, коштовні матеріали) зумовлювала високу вартість цих виробів. Деякі з них були справжнім мистецьким шедевром. Зокрема, пернач у колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського виготовлений з гірського кришталю, оздоблений сріблом та бронзою.

Рис. 16. Пернач, XVIII ст. Колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, інв. № И-4522.

Виробнича традиція виготовлення холодної зброї з гірського кришталю тісно пов'язана з османськими зразками церемонійного призначення. Так, бойові частини обушків, що зберігаються у колекції Музею палацу Топкапи (інв. № 2/713 та 2/711) виготовлені саме з цього матеріалу⁶².

Ці зауваження стосуються також іншої коштовно оздобленої зброї, яку представники заможної української шляхти збирали у великій кількості. Так, опис майна Семена Палія налічував майже півтора десятка коштовно оправлених шабель (1704)⁶³. Ще більшою була колекція, реквізована у гетьмана Івана Самойловича та його синів⁶⁴.

Окремі з цих зразків коштували цілого статку. Так лише одна з шабель Костянтина Острозького коштувала 6 тис. талерів (1616)⁶⁵.

Менш заможні міщани також нерідко вкладали гроші у зброю. Так, одна з шабель відомого львівського вірменського золотаря Сефера була викуплена місцевим мешканцем більш ніж за 528 злотих (1627)⁶⁶.

⁶² Сокровища османских султанов... — С. 118–119.

⁶³ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. 4. / Сост. Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. — К., 1864. — С. 113–114.

⁶⁴ Русская историческая библиотека издаваемая Археографической комиссией. — СПб., 1884. — Т. 8. — С. 1082 і далі.

⁶⁵ Сидоренко В.О. Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — 1972. — Вип. 7. — С. 167.

⁶⁶ Łoziński W. Złotnictwo lwowskie w dawnych wiekach: 1384–1640. — Lwow, 1889. — S. 83.

Протягом усього періоду раннього нового часу холодна зброя в Україні була ознакою шляхетського стану та високого соціального й політичного статусу. За допомогою написів на зброї підкреслювали власну політичну легітимність, закарбовували звершення та принижували супротивників. Зброя складала частину бойового та урочистого костюму, була символом родинної й особистої гідності, маркером високого матеріального статку, на решті предметом розкошів та надзвичайно вигідною грошовою інвестицією.

Наукове видання

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 14

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 29.12.2014 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 29,4. Обл. вид. арк. 27,55.
Наклад 300 прим. Зам. 56. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.